А. П. ЧЕХОВ

ДЕТГИЗ ЛИТВИДАВ

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

А. П. ЧЕХОВ

ВИБРАНІ ТВОРИ
В ТРЬОХ ТОМАХ

Переклад з російської

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ-1954

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

(1891—1896)

БАБИ

У селі Райбужі, якраз проти церкви, стоїть двоповерховий будинок на кам'яному фундаменті і під залізним дахом. У нижньому поверсі живе з своєю родиною сам хазяїн, Пилип Іванів Кашін, на прізвисько Дюдя, а у верхньому, де влітку буває дуже жарко, а взимку дуже холодно, зупиняються проїжджі чиновники, купці й поміщики. Дюдя орендує ділянки, тримає на великому шляху шинок, торгує і дьогтем, і медом, і худобою, і сороками, і в нього вже назбиралося тисяч з вісім, які лежать у місті в банку.

Старший син його Федір служить на заводі в старших механіках і, як кажуть про нього селяни, далеко вгору пішов, так що до нього тепер рукою не дістанеш; дружина Федора Софія, негарна й хвороблива жінка, живе вдома біля свекра, усе плаче і кожної неділі їздить до лікарні лікуватись. Другий син Дюді, горбатенький Альоша, живе вдома біля батька. Його недавно оженили на Варварі, яку взяли з бідної родини; це молодиця гарна, молода, здорова й чепуруха. Коли зупиняються чиновники й купці, то завжди вимагають, щоб самовар їм подавала й ліжка стелила неодмінно Варвара.

Одного червневого вечора, коли заходило сонце і в повітрі пахло сіном, теплим гноєм і молоком з-під корови, на подвір'я до Дюді в'їхав простий віз, на якому сиділо троє: чоловік років тридцяти у парусинковому костюмі, поруч нього хлопчик, років семи-восьми, у довгому чорному сюртуку з великими костяними гудзиками, і парубок у червоній сорочці за кучера.

Парубок розпріг коней і вивів їх на вулицю поводити, а проїжджий умився, помолився на церкву, потім постелив коло воза запону і сів з хлопчиком вечеряти; їв він не поспішаючи, поважно, і Дюдя, що бачив на своєму віку багато проїжджих, пізнав у ньому по манерах людину ділову, серйозну, яка знає собі ціну.

Дюдя сидів на ганочку в самій жилетці, без шапки і ждав, коли заговорить проїжджий. Він звик до того, що проїжджі вечорами на сон грядущий розповідали різні пригоди, і любив це. Його стара Афанасівна й невістка Софія доїли під навісом корів; друга невістка, Варвара, сиділа біля відчиненого вікна на другому поверсі й лузала насіння.

— Хлопчина цей твій синок буде, виходить? — запитав Дюдя у проїжджого.

— Ні, приймачок, сирітка. Взяв його до себе за спасіння душі.

Розговорилися. Проїжджий виявився людиною балакучою й красномовною, і Дюдя з розмови довідався, що це міщанин з міста, домовласник, що звуть його Матвієм Савичем, що їде він тепер дивитися сади, які орендує у німців-колоністів, і що хлопчика звуть Кузькою. Вечір був жаркий і паркий, спати нікому не хотілося. Коли стемніло і на небі де-не-де замерехтіли бліді зорі, Матвій Савич почав розповідати, звідки в нього взявся Кузька. Афанасівна й Софія стояли віддалік і слухали, а Кузька пішов до воріт.

— Це, дідусю, історія докладна до незвичайності,— почав Матвій Савич,— і коли тобі розказати все, як було, то й ночі не вистачить. Років десять тому, на нашій вулиці, якраз поруч мене в будиночку, де тепер свічковий завод і олійня, жила Марфа Симонівна Каплунцева, вдова-бабуся, і в неї було два сини: один служив у кондукторах на чугунці, а другий, Вася, мій однолітоk, жив удома біля матусі. Покійний старий Каплунцев тримав коней, пар з п'ять, і посилав по місту биндюжників; вдова цього діла не залишала і командувала візниками не гірше, як небіжчик, так що іншого дня чистого карбованців п'ять наїжджали. І в хлопця теж прибуточки були. Голубів породистих розводив і продавав аматорам; усе бувало стоїть на даху, віник догори підкидає і свистить, а турмани під самими небесами, а йому все мало і ще вище хочеться. Чижів і шпаків ловив, клітки майстрував... Дурниці, а диви

з дурниць на місяць карбованців десять набіжить. Минав час, у старої відібрало ноги, і злягла вона в ліжко. По причині такого факту дім лишився без хазяйки, а це однаково, що людина без ока. Почала клопотатись стара й надумала оженити свого Васю. Покликали одразу сваху, п'яте-десяте, бабські теревені, і пішов наш Вася наречених дивитись. Засватав він у вдови Самохвалихи Машеньку. Недовго думаючи, благословили і за один тиждень усю справу владнали. Дівчина молода, років сімнадцяти, маленька, куценька, але з лиця біла й приємна, з усіма якостями, ніби панночка; і придане нічого собі: грошима карбованців п'ятсот, корівка, постіль... А старенька, чуло її серце, третього ж дня після весілля попрямувала до горнього Єрусалиму, ідеже нєсть ні болєзнєй, ні воздиханій. Молоді пом'янули і зажили. Прожили вони з півроку якнайкраще і раптом нове горе. Як одна біда йде, то й другу за собою веде: покликали Васю до присутствія жеребок витягати. Забрали його, сердешного, в солдати і навіть пільги не дали. Забрили лоб і погнали до Царства Польського. Божа воля, нічого не вдієш. Коли з дружиною на подвір'ї прощався — нічого, а як поглянув востаннє на сінник з голубами, зайшовся слізьми. Дивитися було жаль. Попервах Машенька, щоб скучно не було, взяла до себе матір; та пожила до пологів, коли оцей самий Кузька народився, і поїхала в Обоянь до другої дочки, теж заміжньої, і лишилася Машенька сама з дитиною. П'ять вантажних мужиків, народ усе п'яний, бешкетний; коні, биндюги, там, диви, паркан обвалився, чи в комині сажа спалахнула — не жіночого розуму справа, і почала вона по сусідству до мене із кожною дрібничкою звертатись. Ну, прийдеш, розпорядишся, порадиш... Відома річ, не без того, зайдеш у дім, чаю вип'єш, поговориш. Людина я була молода, розумова, любив поговорити про різне, вона була теж освічена і ввічлива. Одягалась чистенько і влітку ходила під парасолькою. Бувало почну їй про божественне або щодо політики, а їй приємно, вона мене чаєм і варенням... Одне слово, щоб довго не розписувати, скажу тобі, дідусю, не минуло й року, як попутав мене нечистий дух, ворог роду людського. Став я примічати, що коли якого дня не піду до неї, то я й сам не свій, скучно мені. І все вигадую, чого б до неї піти. «Вам, кажу, час зимові рами вставляти», і цілий день у неї товчуся, рами вставляю і намагаюсь ще на завтра рами зо дві лишити. «Треба

було б голубів Васиних порахувати, щоб не пропав який»,— і все так. Усе бувало з нею через паркан розмовляю і, нарешті, щоб недалеко було ходити, зробив я у паркані хвірточку. На цьому світі від жіночої статі багато лиха й різної пакості. Не тільки ми, грішні, але й святі мужі спокушалися. Машенька мене від себе не віднаджувала. Замість того, щоб чоловіка пам'ятати й себе зберегти, вона мене покохала. Став я помічати, що їй теж скучно і що все вона коло паркана походжає і в щілинки на мій двір поглядає. Закрутився в моїй голові мозок від фантазії. У четвер на святому тижні іду рано-вранці, ледь почало сіріти, на базар, проходжу мимо її воріт, а нечистий тут, як уродився; поглянув — у неї хвіртка з такими-от гратками нагорі,— а вона стоїть серед двору, уже прокинувшись, і качок годує. Я не втримався і покликав. Вона підійшла й дивиться на мене крізь грати. Личко біле, оченята ласкаві, заспані... Дуже вона мені сподобалась, і почав я їй компліменти говорити, неначе ми не біля воріт, а на іменинах, а вона зашарілася, сміється і все дивиться мені у вічі й не кліпає. Втратив я розум і почав освідчуватись їй у своїх любовних почуттях... Вона відчинила хвіртку, впустила, і з того ранку почали ми жити, як чоловік і жінка.

З вулиці у двір зайшов горбатенький Альошка й, засапавшись, ні на кого не дивлячись, побіг у дім; за хвилину він вибіг з дому з гармошкою і, брязкаючи в кишені мідними грошима, лузаючи на бігу насіння, зник за воротьми.

— А це хто у вас? — запитав Матвій Савич.

— Син, Олексій,— відповів Дюдя.— Гуляти пішов, негідник. Бог його горбом скривдив, то ми не дуже вже вимагаємо.

— І все він гуляє з хлопцями, і все гуляє,— зітхнула Афанасівна.— Перед масницею оженили його, думали — як краще, а він, бач, ще гірший став.

— Без користі. Тільки чужу дівку ощасливили даремно,— сказав Дюдя.

Десь за церквою заспівали чудової сумної пісні. Не можна було добрати слів й чути було самі тільки голоси: два тенори й бас. Тому, що всі прислухалися, у дворі стало тихо-тихо... Два голоси раптом обірвали пісню розкотистим реготом, а третій, тенор, співав далі і взяв таку високу ноту, що всі мимоволі поглянули вгору, ніби голос

на верхах своїх досягав самого неба. Варвара вийшла з дому й, затуливши очі рукою, ніби від сонця, поглянула на церкву.

— Це поповичі з учителем,— сказала вона.

Знову всі три голоси заспівали разом. Матвій Савич зітхнув і провадив далі:

— Отакі-то справи, дідусю. Років через два одержали ми листа від Васі з Варшави. Пише, що начальство посилає його додому на поправку. Нездужає. На той час я дурощі з голови викинув, і за мене вже хорошу дівчину сватали, і не знав я тільки, як з коханнячком покінчити. Щодня збирався поговорити з Машенькою, та не знав, з якого боку до неї підступити, щоб бабського вереску не було. Лист мені руки розв'язав. Прочитали ми його з Машенькою, вона побіліла, як сніг, а я й кажу: — Слава богу, тепер, кажу, ти знову будеш мужня жона.— А вона мені: «Не буду я з ним жити».— Але ж він тобі чоловік? — кажу.— «А хіба легко... Я його ніколи не любила й силоміць за нього пішла. Мати наказала».— Та ти, кажу, не відкручуйся, дурна, ти скажи: вінчалась ти з ним у церкві чи ні? — «Вінчалась, каже, але я тебе кохаю й житиму з тобою до самої смерті. Нехай люди сміються... мені то дарма...» — Ти, кажу, богомольна і читала писання, що́ там написано?

— За мужа видана, з мужем і жити повинна,— сказав Дюдя.

— Жона і муж єдина плоть.— Погрішили, кажу, ми з тобою й годі, треба совість мати й бога боятися. Повинимося, кажу, перед Васею, він людина смирна, боязка — не вб'є. Та й краще, кажу, на цьому світі від законного чоловіка перетерпіти, ніж на страшному судилищі зубами скреготіти.— Не слухає молодиця, затялась на своєму і хоч тобі що! «Тебе кохаю» — і більш нічого. Приїхав Вася у суботу під самі зелені свята рано-вранці. Мені через паркан усе було видно: вбіг він у дім, через хвилину вийшов з Кузькою на руках, і сміється і плаче, Кузьку цілує, а сам на сінник дивиться — і Кузьку залишати шкода і до голубів хочеться. Ніжна була людина, вразлива. День минув благополучно, тихо й скромно. Задзвонили до всеношної, я й думаю: завтра зелені свята, що ж вони воріт і паркана клечанням не прикрашають? Справа, думаю, негаразд. Пішов я до них. Дивлюсь, сидить він посеред кімнати долі, поводить очима, як п'яний, сльози

по щоках течуть і руки труситься; виймає він з вузла бублики, намисто, пряники й різні гостинці і розкидає по підлозі. Кузька — тоді йому три годочки було — повзає біля й пряники жує, а Машенька стоїть біля печі бліда, вся тремтить і бурмоче: «Я тобі не дружина, не хочу з тобою жити» — і всякі нісенітниці. Вклонився я Васі в ноги й кажу: «Винні ми перед тобою, Василю Максимовичу, прости христа ради!» Потім встав і кажу Машеньці такі слова: «Ви, Маріє Семенівно, кажу, повинні тепер Василю Максимовичу ноги мити і юшку пити. І будьте ви йому покірною дружиною, а за мене моліться богу, щоб він, кажу, милосердний, простив мені моє согрішеніє». Наче мені було навіяння від ангела небесного, прочитав я їй напучення і говорив так зворушливо, що мене навіть сльоза пройняла. Днів отак через два приходить до мене Вася. «Я, каже, прощаю, Матюшо, і тебе і дружину, бог з вами. Вона солдатка, діло жіноче, молоде, важко себе вберегти. Не вона перша, не вона остання. А тільки, каже, я прошу тебе жити так, ніби між вами нічого не було, і вигляду не показуй, а я, каже, намагатимусь їй догоджати в усьому, щоб вона мене знову покохала». Руку мені подав, чайку попив і пішов веселий. Ну, думаю, хвалити бога, і весело мені стало, що все так добре вийшло. Та тільки-но Вася з двору, як прийшла Машенька. От кара божа! Вішається на шию, плаче й благає: «Бога ради, не кидай, жити без тебе не можу».

— Ач яка негідниця! — зітхнув Дюдя.

— Я на неї закричав, ногами затупав, витяг її в сіни й двері на гак замкнув. «Іди, кричу, до чоловіка! Не сором мене перед людьми, бога бійся!» І щодня така історія. Одного ранку стою я в себе на подвір'ї біля стайні і лагоджу вуздечку. Раптом, бачу, біжить вона через хвіртку до мене у двір, боса, в самій спідниці, і просто до мене; схопилась руками за вуздечку, вся вимастилась в смолу, тремтить, плаче... «Не можу жити з осоружним; сил моїх немає! Коли не любиш, то краще вбий!» Я розсердився і вдарив її двічі вуздечкою, а в цей час вбігає у хвіртку Вася й кричить розпачливим голосом: «Не бий! не бий!» А сам підбіг і, ніби знавіснів, розмахнувся й давай бити її кулаками щосили, потім повалив на землю й ну топтати ногами; я став боронити, а він схопив віжки й давай віжками. Б'є і все, як лошачок, повискує: гі-гі-гі!

— Взяти віжки, та тебе б отак...— пробурчала Варвара, відходячи.— Занапастили нашу сестру, прокляті...

— Замовчи, ти! — крикнув на неї Дюдя.— Кобила!

— Гі-гі-гі! — вів далі Матвій Савич.— З його двору прибіг візник, гукнув я свого робітника, і всі втрьох відняли в нього Машеньку і повели попід руки додому. Ганьба! Того самого дня увечері пішов я провідати. Вона лежить у ліжку, вся закутана, в примочках, тільки самі очі й ніс видно, і дивиться в стелю. Я кажу: — Здрастуйте, Маріє Семенівно! — Мовчить. А Вася сидить в іншій кімнаті, тримається за голову й плаче: — Злочинець я. Занапастив я своє життя! Пошли мені, господи, смерть! — Я посидів з півгодинки біля Машеньки, все вмовляючи її. Пострахав.— Праведні, кажу, на тому світі підуть у рай, а ти до гієни вогняної, разом зі всіма блудницями... Не перечи чоловікові, іди йому в ноги вклонись.— А вона жодного слівця, навіть оком не моргнула, неначе я до стовпа кажу. На другий день Вася захворів, нібито на холеру, і надвечір, чую, помер. Поховали. Машенька на кладовищі не була, не хотіла людям своє безсоромне обличчя й синці показувати. І незабаром покотилися поміж міщанства розмови, що Вася помер не своєю смертю, що звела його Машенька. Дійшло до начальства. Васю вирили, розпатрали і знайшли у нього в животі миш'як. Справа була ясна, як божий день; прийшла поліція й забрала Машеньку, а з нею й Кузьку-безсребреника. Посадили до острогу. Дострибалась молодиця, покарав бог... Місяців через вісім судили. Сидить, пам'ятаю, на ослінчику в білій хустині і в сірому халатику, а сама худенька, бліда, бистроока, дивитись жаль. Позаду солдат з рушницею. Не признавалася. Одні на суді казали, що вона чоловіка отруїла, а інші доводили, що чоловік сам з горя отруївся. Я в свідках був. Коли мене допитували, я пояснював усе по совісті.— Її, кажу, гріх. Таїти нічого, не любила чоловіка, міцної вдачі була... Судити почали зранку, а до ночі винесли таку ухвалу: заслати її на каторгу до Сибіру на 13 років. Після такої ухвали Машенька потім у нашому острозі місяців зо три сиділа. Я ходив до неї і з людяності носив їй чайку, цукорку. А вона бувало побачить мене і почне тремтіти всім тілом, махає руками й бурмоче: «Іди геть! Іди геть!» — І Кузьку до себе пригортає, наче боїться, щоб я не відібрав.— От, кажу, до чого ти дожила! Ой, Машо, Машо, пропаща душа! Не слухалась

мене, коли я навчав тебе розуму, от і нарікай тепер. Сама, кажу, винна, себе й вини.— Я їй напучування роблю, а вона: «Іди геть! Іди геть!» — і тулиться з Кузькою до стіни і тремтить. Коли її від нас до губернії відправляли, я проводжати ходив до вокзалу й сунув їй до вузлика карбованчика за спасіння душі. Але не дійшла вона до Сибіру... В губернії захворіла на гарячку й померла в острозі.

— Собаці собача й смерть,— сказав Дюдя.

— Кузьку повернули назад додому... Я подумав, подумав і взяв його до себе. Що ж? Хоч і арештантський виродок, а все ж таки жива душа, хрещена... Жалко. Зроблю з нього прикажчика, а коли своїх дітей не буде, то і в купці виведу. Тепер, як їду куди, беру із собою: нехай привчається.

Поки Матвій Савич розповідав, Кузька весь час сидів біля воріт на камінчику і, підперши обома руками голову, дивився на небо; здалеку в темряві скидався він на пеньок.

— Кузько, йди спати! — крикнув йому Матвій Савич.

— Так, уже пора,— сказав Дюдя, підводячись; він голосно позіхнув і додав: — Силкуються все своїм розумом жити, не слухаються, от і виходить на їхнє.

Над двором на небі плив уже місяць; він швидко котився в один бік, а хмари під ним в інший; хмари котилися далі, а його все було видно над двором. Матвій Савич помолився на церкву і, побажавши на добраніч, ліг на землі біля воза. Кузька теж помолився, ліг на возі і вкрився сюртучком; щоб зручніше було, він вимостив у сіні ямочку і зігнувся так, що лікті його торкалися колін. З двору видно було, як Дюдя у себе внизу засвітив свічку, надів окуляри і став у кутку з книжкою. Він довго читав і вклонявся.

Приїжджі поснули. Афанасівна і Софія підійшли до воза й почали дивитись на Кузьку.

— Спить сирітка,— сказала стара.— Худенький, охлялий, самі кістки. Рідної матері нема, і нагодувати його до пуття нікому.

— Мій Гришутка, мабуть, років на два старший,— сказала Софія.— На заводі в неволі живе, без матері. Хазяїн б'є, мабуть. Як глянула я допіру на цього хлопчика, згадала про свого Гришутку — серце моє кров'ю запеклося.

Минула хвилина в мовчанні.

— Либонь не пам'ятає матері,— сказала стара.

— Де там пам'ятати!

І в Софії з очей закапали сльози.

— Калачиком згорнувся...— сказала вона, схлипуючи і сміючись від розчулення й жалості.— Сирітка моя бідна.

Кузька здригнувся й розплющив очі. Він побачив перед собою негарне, зморщене, заплакане обличчя, поруч нього друге, баб'яче, беззубе, із гострим підборіддям і горбатим носом, а вище них бездонне небо, по якому котилися хмари й місяць, і скрикнув з переляку. Софія теж скрикнула; їм обом відповіла луна, і в душному повітрі народився неспокій; застукав по сусідству сторож, загавкав собака. Матвій Савич пробурмотів щось уві сні і перевернувся на другий бік.

Пізно увечері, коли вже спали і Дюдя, і стара, і сусідній сторож, Софія вийшла за ворота й сіла на лавочку. Їй було душно, і від сліз розболілася голова. Вулиця була широка й довга; праворуч версти зо дві, ліворуч стільки ж, і кінця їй не видно. Місяць уже відійшов од двору й стояв за церквою. Один бік вулиці був залитий місячним сяйвом, а другий чорнів від тіней; довгі тіні тополь і шпаківень сягали через усю вулицю, а тінь від церкви, чорна й страшна, лягла широко й захопила ворота Дюді й половину будинку. Було безлюдно й тихо. З кінця вулиці зрідка долинала ледве чутна музика; мабуть, це Альошка грав на своїй гармошці.

У тіні біля церковної огорожі хтось ходив, і не можна було розібрати, людина це чи корова, чи, може, нікого не було, і тільки великий птах шарудів у деревах. Але ось із тіні вийшла одна постать, зупинилася й сказала щось чоловічим голосом, потім зникла в провулку біля церкви. Трохи згодом, сажнів за два від воріт, з'явилася ще одна постать; вона йшла від церкви просто до воріт і, побачивши на лавочці Софію, зупинилася.

— Варваро, ти, чи що? — запитала Софія.

— А хоч би й я.

Це була Варвара. Вона хвилинку постояла, потім підійшла до лавочки і сіла.

— Ти де ходила? — спитала Софія.

Варвара нічого не відповіла.

— Не нагуляла б ти собі, молодичко, якогось лиха,— сказала Софія.— Чула, як Машеньку і ногами і віжками? Тобі б, дивись, того не було.

— А нехай.

Варвара засміялась у хустку і сказала пошепки:

— З поповичем зараз гуляла.

— Базікаєш.

— Їй-богу.

— Гріх! — прошепотіла Софія.

— А нехай... Чого жаліти? Гріх, то гріх, а краще нехай грім вб'є, ніж таке життя. Я молода, здорова, а чоловік у мене горбатий, осоружний, суворий, гірш за Дюдю проклятого. У дівках жила, шматка не доїдала, боса ходила і пішла від тих злиднів, поласувала на Альошчине багатство і попала в неволю, як рибина у вершу, і краще мені було б з гадюкою спати, ніж із цим Альошкою паршивим. А твоє життя? Не дивилися б мої очі. Твій Федір прогнав тебе з заводу до батька, а сам собі іншу завів; хлопчика у тебе забрали і в неволю віддали. Робиш, неначе кінь, і доброго слова не чуєш. Краще весь свій вік у дівках пробути, краще з поповичів полтиники брати, милостиню збирати, краще в криницю головою...

— Гріх! — знову прошепотіла Софія.

— А нехай.

Десь за церквою знов заспівали сумної пісні ті ж самі три голоси: два тенори й бас. І знову не можна було розібрати слів.

— Невгамовні...— засміялася Варвара.

І вона почала розповідати пошепки, як вона по ночах гуляє з поповичем, і що він їй каже, і які в нього товариші, і як вона з проїжджими чиновниками й купцями гуляла. Від сумної пісні війнуло вільним життям, Софія почала сміятися, їй було і грішно, і страшно, і солодко слухати, і заздрила вона, і жалко їй було, що вона сама не грішила, коли була молода й гарна...

На цвинтарі в старій церкві вдарили північ.

— Пора спати,— сказала Софія, підводячись,— а то як би Дюдя не спохватився.

Обидві тихо пішли в двір.

— Я пішла й не чула, що́ він після про Машеньку розповідав,— сказала Варвара, стелячись під вікном.

— Померла, каже, в острозі. Чоловіка отруїла.

Варвара лягла поруч із Софією, подумала й сказала тихо:

— Я б свого Альошку з світу звела й не пожаліла.

— Базікаєш, бог з тобою.

Коли Софія засинала, Варвара пригорнулася до неї й прошепотіла на вухо:

— Давай Дюдю й Альошку зведемо!

Софія здригнулася й нічого не відповіла, потім розплющила очі і довго, не кліпаючи, дивилася в небо.

— Люди дізнаються,— сказала вона.

— Не дізнаються. Дюдя вже старий, йому помирати пора, а Альошка, скажуть, від п'янства здох.

— Страшно... Бог уб'є.

— А нехай.

Обидві не спали й мовчки думали.

— Холодно,— сказала Софія, починаючи тремтіти всім тілом.— Мабуть, ранок скоро... Ти спиш?

— Ні... Ти мене не слухай, голубко,— зашепотіла Варвара.— Злощуся я на них, проклятих, і сама не знаю, що кажу. Спи, а то вже світає... Спи...

Обидві замовкли, заспокоїлись і скоро заснули.

Раніше від усіх прокинулася стара. Вона розбудила Софію, і обидві пішли під навіс доїти корів. Прийшов горбатенький Альошка, зовсім п'яний, без гармошки; груди й коліна в нього були в поросі й соломі — мабуть, падав по дорозі. Похитуючись, він пішов під навіс і, не роздягаючись, повалився в сани й одразу ж захропів. Коли від сонця, що сходило, яскравим полум'ям запалали хрести на церкві, потім вікна, і через двір по росяній траві простяглися тіні від дерев й журавля біля криниці, Матвій Савич скочив і заметушився.

— Кузько, вставай! — закричав він.— Запрягати пора! Мерщій!

Почалася вранішня метушня. Молода жидівка, у коричневій сукні з оборками, привела у двір коня на водопій. Зарипів тужно журавель біля криниці, застукотіло відро... Кузька сонний, млявий, вкритий росою, сидів на возі, ліниво надівав сюртучок і слухав, як у криниці з відра хлюпалася вода, і щулився від холоду.

— Тітко,— крикнув Матвій Савич Софії,— тюкни моєму хлопцеві, щоб запрягав!

І Дюдя в цей час кричав з віконечка:

— Софіє, візьми з жидівки за водопій копійку! Занадилися, пархаті.

На вулиці туди й сюди бігали вівці й мекали; жінки кричали на пастуха, а він грав на сопілці, хльоскав батогом або відповідав їм важким, хрипким басом. У двір за-

бігли три вівці і, не знаходячи воріт, тикались біля паркана. Від шуму прокинулась Варвара, забрала в оберемок постіль і пішла до дому.

— Ти б хоч вівці вигнала! — крикнула їй стара.— Пані!

— Ще б чого! Буду я на вас, іродів, працювати,— пробурчала Варвара, ідучи до будинку.

Підмазали віз і запрягли коней. З будинку вийшов Дюдя з рахівницею в руках, сів на ганочку і почав рахувати, скільки належить з проїжджого за ночівлю, за овес і водопій.

— Дорого, дідусю, за овес кладеш,— сказав Матвій Савич.

— Якщо дорого, не бери. Ми, купець, не силуємо.

Коли проїжджі пішли до воза, щоб сідати і їхати, їх на хвилину затримала одна обставина. У Кузьки пропала шапка.

— Куди ж ти, порося, її дів? — крикнув сердито Матвій Савич.— Де вона?

У Кузьки від жаху скривило обличчя, він заметушився біля воза і, не знайшовши тут, побіг до воріт, потім під навіс. Йому допомагали шукати стара й Софія.

— Я тобі вуха обірву! — крикнув Матвій Савич.— Поганець такий!

Шапка знайшлася на дні воза. Кузька рукавом струсив з неї сіно, надів і боязко, все ще з виразом жаху на обличчі, ніби боячись, щоб його не вдарили ззаду, поліз на воза. Матвій Савич перехрестився, хлопець смикнув віжки, і віз, рушивши з місця, покотився з двору.

ВІТРОГОНКА

І

На весіллі в Ольги Іванівни були всі її друзі і добрі знайомі.

— Подивіться на нього: правда ж, у ньому щось є? — говорила вона своїм друзям, киваючи на чоловіка і немовби бажаючи пояснити, чому це вона пішла за просту, дуже звичайну і нічим не видатну людину.

Її чоловік, Осип Степанович Димов, був лікар і мав чин титулярного радника. Служив він у двох лікарнях: в одній понадштатним ординатором, а у другій — прозектором. Кожного дня з дев'ятої години ранку до полудня він приймав хворих і був зайнятий у себе в палаті, а після полудня їхав конкою в другу лікарню, де робив розтини померлих хворих. Приватна практика його була мізерна, карбованців п'ятсот на рік. Оце й усе. Що можна ще про нього сказати? А тимчасом Ольга Іванівна та її друзі й добрі знайомі були не зовсім звичайні люди. Кожен з них чимсь відзначався і був трохи відомий, мав уже ім'я і вважався знаменитістю або ж хоч і не був ще знаменитий, та зате подавав блискучі надії. Артист з драматичного театру, великий, давно визнаний талант, елегантна, розумна і скромна людина і прекрасний читець, який учив Ольгу Іванівну читати; співак з опери, добродушний товстун, який, зітхаючи, запевняв Ольгу Іванівну, що вона губить себе: коли б вона не лікувалась і взяла себе в руки, то з неї вийшла б неабияка співачка; потім кілька художників і на чолі їх жанрист, анімаліст і пейзажист Рябовський,

дуже гарний на вроду, білявий молодий чоловік, років 25, який мав успіх на виставках і продав свою останню картину за п'ятсот карбованців; він виправляв Ользі Іванівні її етюди і говорив, що з неї, може, вийдуть люди; потім віолончеліст, у якого інструмент плакав і який одверто признавався, що з усіх знайомих йому жінок уміє акомпанувати тільки Ольга Іванівна; потім літератор, молодий, але вже відомий автор повістей, п'єс та оповідань. Ще хто? Ну, ще Василь Васильович, пан, поміщик, дилетант-ілюстратор і віньєтист, який тонко відчував старий російський стиль, билину й епос; на папері, на фарфорі й на закопчених тарілках він робив буквально чудеса. Серед цієї артистичної, вільної компанії улюбленців долі, щоправда, делікатної і скромної, яка згадувала, однак, про існування якихось там лікарів тільки під час хвороби, і для якої ім'я Димов було таким же байдужим, як Сидоров або Тарасов,— серед цієї компанії Димов здавався чужим, зайвим і маленьким, хоч був високий на зріст і широкий у плечах. Здавалося, що на ньому чужий фрак і що в нього прикажчицька борідка. А втім, коли б він був письменником або художником, то сказали б, що своєю борідкою він нагадує Зола.

Артист говорив Ользі Іванівні, що із своїм лляним волоссям і у вінчальному вбранні вона дуже схожа на струнке вишневе деревце, коли весною воно все буває вкрите ніжним білим цвітом.

— Ні, ви послухайте! — говорила йому Ольга Іванівна, хапаючи його за руку.— Як це могло раптом статися? Ви слухайте, слухайте... Треба вам сказати, що батько служив разом з Димовим в одній лікарні. Коли бідолашний батько захворів, то Димов цілими днями й ночами чергував коло його ліжка. Така самопожертва! Слухайте, Рябовський... І ви, письменнику, слухайте, це дуже цікаво. Підійдіть ближче. Яка самопожертва, яке щире співчуття! Я теж не спала ночі і сиділа коло батька, і раптом — маєте, причарувала хлопця. Мій Димов закохався по самі вуха. Справді, доля буває така примхлива. Ну, після смерті батька він іноді бував у мене, зустрічався на вулиці і якось увечері раптом — бац! освідчився... нежданo-негадано... Я цілу ніч проплакала і сама закохалася страшенно. І от, бачите, стала дружиною. Правда ж, у ньому є щось сильне, могутнє, ведмеже? Тепер його обличчя звернене до нас у три чверті, погано освітлене, але коли він обернеться, ви

подивіться на його чоло. Рябовський, що ви скажете про це чоло? Димов, ми про тебе говоримо! — гукнула вона чоловікові.— Іди сюди. Подай свою чесну руку Рябовському... Отак. Будьте друзями.

Димов, добродушно й наївно посміхаючись, подав Рябовському руку й сказав:

— Дуже радий. Зі мною закінчив курс теж якийсь Рябовський. Це не родич вам?

II

Ользі Іванівні було 22 роки, Димову 31. Зажили вони після весілля чудово. Ольга Іванівна у вітальні обвішала всі стіни своїми й чужими етюдами в рамках і без рам, а коло рояля і меблів влаштувала красиву тісноту з китайських парасольок, мольбертів, різноколірних клаптиків, кинджалів, бюстиків, фотографій... В їдальні вона обклеїла стіни лубочними картинами, повісила личаки й серпи, поставила в кутку косу й граблі, і вийшла їдальня в російському стилі. У спальні вона, щоб скидалося на печеру, задрапірувала стелю й стіни темним сукном, повісила над ліжками венеціанський ліхтар, а біля дверей поставила фігуру з алебардою. І всі вважали, що в молодого подружжя дуже гарненький куток.

Щодня, вставши з постелі години об одинадцятій, Ольга Іванівна грала на роялі або ж, коли було сонце, малювала щось олійними фарбами. Потім, на початку першої, вона їхала до своєї швачки. Грошей у неї з Димовим було зовсім небагато, в обріз, і тому, щоб з'являтися в нових сукнях і вражати своїми нарядами, їй та її швачці доводилось вдаватися до хитрощів. Часто-густо із старої перекрашеної сукні, з якихось нікчемних клаптиків тюлю, мережив, плюшу і шовку виходили справжні чудеса, щось чарівне, не сукня, а мрія. Від швачки Ольга Іванівна звичайно їхала до якої-небудь знайомої актриси, щоб довідатися про театральні новини і за одним заходом поклопотатися про квиток на першу виставу нової п'єси або на бенефіс. Від актриси треба було їхати в майстерню художника або на виставку картин, потім до когось із знаменитостей — запрошувати до себе, або віддати візит, або просто побазікати. І скрізь її зустрічали весело й доброзичливо і запевняли її, що вона хороша, мила, незвичайна... Ті,

кого вона називала знаменитими і великими, приймали її, як свою, як рівню, і в один голос пророкували їй, що при її талантах, смакові й розумі, якщо вона не розкидатиметься, вийдуть справжні люди. Вона співала, грала на роялі, малювала, ліпила, брала участь в аматорських спектаклях, але все це неабияк, а з талантом; чи робила вона ліхтарики для ілюмінації, чи вбиралася, чи зав'язувала комусь галстук — все в неї виходило надзвичайно художньо, граціозно і мило. Але ні в чому її талановитість не виявлялася так яскраво, як у її вмінні швидко знайомитись і близько сходитися із знаменитими людьми. Досить було, щоб хто-небудь прославився хоч трохи і про нього почали говорити, як вона вже знайомилася з ним, того ж дня заводила з ним дружбу і запрошувала до себе. Кожне нове знайомство було для неї справжнім святом. Вона боготворила знаменитих людей, пишалася ними і кожної ночі бачила їх уві сні. Вона жадала їх і ніяк не могла вгамувати своєї жадоби. Старі відходили й забувалися, приходили на зміну їм нові, але й до цих вона швидко звикала або розчаровувалася в них і починала жадібно шукати нових і нових великих людей, знаходила і знову шукала. Навіщо?

О п'ятій годині вона обідала вдома з чоловіком. Його простота, здоровий розум і добродушність викликали у неї розчулення і захват. Вона раз у раз схоплювалася з місця, поривчасто обіймала його голову і обсипала її поцілунками...

— Ти, Димов, розумна, благородна людина,— говорила вона,— але в тебе є одна дуже серйозна вада. Ти зовсім не цікавишся мистецтвом. Ти заперечуєш і музику, і живопис.

— Я не розумію їх,— говорив він лагідно.— Я все життя займався природничими науками і медициною, і мені ніколи було цікавитися мистецтвом.

— Але ж це жахливо, Димов!

— Чому ж? Твої знайомі не знають природничих наук і медицини, однак ти їм цього не закидаєш. У кожного своє. Я не розумію пейзажів і опер, але гадаю так: коли одні розумні люди присвячують їм все своє життя, а інші розумні люди платять за них величезні гроші, то, значить, вони потрібні. Я не розумію, але не розуміти не значить заперечувати.

— Дай я потисну твою чесну руку!

По обіді Ольга Іванівна їхала до знайомих, потім у театр або на концерт і поверталася додому пополуночі. І так щодня.

По середах у неї бували вечоринки. На цих вечоринках господиня і гості не грали в карти і не танцювали, а розважалися різними художествами. Актор з драматичного театру читав, співак співав, художники малювали в альбоми, яких у Ольги Іванівни було безліч, віолончеліст грав, і сама господиня теж малювала, ліпила, співала й акомпанувала. В перервах між читанням, музикою і співами говорили і спорили про літературу, театр і живопис. Дам не було, бо Ольга Іванівна всіх дам, крім актрис і своєї швачки, вважала нудними і пошлими. Жодна вечоринка не обходилась без того, щоб господиня не здригалася за кожним дзвінком і не говорила з переможним виразом обличчя: «Це він!», розуміючи під словом «він» яку-небудь нову запрошену знаменитість. Димова у вітальні не було, і ніхто не згадував про його існування. Але точно о-пів на дванадцяту відчинялися двері, що вели до їдальні, з'являвся Димов із своєю добродушною лагідною усмішкою і говорив, потираючи руки:

— Прошу, панове, закусити.

Всі йшли до їдальні і кожного разу бачили на столі те саме: блюдо з устрицями, шматок шинки або телятини, сардини, сир, ікру, гриби, горілку і два графини з вином.

— Любий мій метр-д'отель! — говорила Ольга Іванівна, сплескуючи в захваті руками. — Ти просто чарівний! Панове, подивіться на його чоло! Димов, повернись у профіль. Панове, подивіться: обличчя бенгальського тигра, а вираз добрий і милий, як в оленя. У, любий!

Гості їли і, дивлячись на Димова, думали: «Справді, добрий хлопець», але швидко забували про нього і вели розмову далі про театр, музику й живопис.

Молоде подружжя було щасливе, і життя їхнє текло як по маслу. А втім, третій тиждень свого медового місяця вони провели не зовсім щасливо, навіть сумно. Димов заразився в лікарні бешихою, пролежав у постелі шість днів і мусив остригти наголо своє гарне чорне волосся. Ольга Іванівна сиділа коло нього й гірко плакала, але коли йому полегшало, вона наділа на його стрижену голову біленьку хустку й заходилася малювати з нього бедуїна. І обом було весело. Днів через три після того, як він, одужавши,

почав знову ходити в лікарні, з ним трапилося нове непорозуміння.

— Мені не щастить, мамусю! — сказав він якось за обідом.— Сьогодні у мене було чотири розтини, і я собі враз два пальці порізав. І тільки вдома я це помітив.

Ольга Іванівна злякалась. Він посміхнувся і сказав, що це пусте і що йому часто доводиться під час розтинів робити собі порізи на руках.

— Я захоплююсь, мамусю, і роблюся неуважним.

Ольга Іванівна з тривогою чекала трупного зараження і ночами молилася богу, але все обійшлося добре. І знову потекло мирне, щасливе життя без журби й тривог. Теперішнє було прекрасне, а на зміну йому наближалась весна, що вже здалеку посміхалась і обіцяла тисячу радощів. Щастю не буде краю! У квітні, в травні і в червні дача далеко за містом, прогулянки, етюди, рибна ловля, соловї, а потім, з липня до самої осені, подорож художників на Волгу, і в цій подорожі, як неодмінний член сосьєте [1], братиме участь і Ольга Іванівна. Вона вже пошила собі два дорожних костюми з парусини, купила на дорогу фарб, пензлів, полотна і нову палітру. Мало не щодня до неї приходив Рябовський подивитися, які вона зробила успіхи в живопису. Коли вона показувала йому свої малюнки, він засовував руки глибоко в кишені, міцно стискував губи, сопів і говорив:

— Так... Ця хмарка у вас кричить: вона освітлена не по-вечірньому. Передній план наче хтось зжував і щось, розумієте, не те... А хатинка у вас вдавилася чимось і жалібно пищить... треба було б кут цей темнішим зробити. А в цілому непогано... Хвалю.

І чим він незрозуміліше говорив, тим легше Ольга Іванівна його розуміла.

III

На другий день зелених свят по обіді Димов купив закусок та цукерків і поїхав до дружини на дачу. Він не бачився з нею вже два тижні і дуже скучив. Сидячи у вагоні і потім розшукуючи у великому гаю свою дачу, він весь час почував голод і втому і мріяв про те, як він на дозвіллі повечеряє разом з дружиною, а потім ляже спати. І йому

[1] товариства, гуртка *(франц.)*

весело було дивитися на свій пакунок, в якому були загорнені ікра, сир і білорибиця.

Коли він знайшов свою дачу і впізнав її, уже сідало сонце. Старенька покоївка сказала, що пані немає вдома і що, мабуть, вони незабаром прийдуть. На дачі, дуже непривабливій на вигляд, з низькою стелею, обклеєною писальним папером, і з нерівною щілистою підлогою, було тільки три кімнати. В одній стояло ліжко, у другій на стільцях і вікнах були розкидані полотно, пензлі, замащений папір і чоловічі пальто й капелюхи, а у третій Димов застав трьох незнайомих чоловіків. Двоє були брюнети з борідками, а третій, зовсім голений і товстий, як видно,— актор. На столі кипів самовар.

— Чого ви бажаєте? — спитав актор басом, неприв'ітно оглядаючи Димова.— Вам Ольгу Іванівну треба? Заждіть, вона зараз прийде.

Димов сів і став дожидати. Один з брюнетів, сонно і мляво поглядаючи на нього, налив собі чаю і спитав:

— Може, чаю хочете?

Димову хотілося і пити і їсти, але, щоб не псувати собі апетиту, він відмовився від чаю. Незабаром почулися кроки і знайомий сміх: стукнули двері, і в кімнату вбігла Ольга Іванівна у крислатому брилі і з ящиком в руці, а слідом за нею з великим зонтом і з складаним стільцем увійшов веселий, червонощокий Рябовський.

— Димов! — скрикнула Ольга Іванівна і зашарілась від радості.— Димов! — повторила вона, кладучи йому на груди голову й обидві руки.— Це ти! Чому ти так довго не приїздив? Чому? Чому?

— Коли ж мені, мамусю? Я завжди зайнятий, а коли буваю вільний, то все так випадає, що розклад поїздів не підходить.

— Але яка я рада, що бачу тебе! Ти мені цілісіньку ніч снився, і я боялась, як би ти не захворів. Ах, коли б ти знав, який ти любий, як ти вчасно приїхав! Ти будеш моїм рятівником. Ти один тільки можеш врятувати мене! Завтра буде тут надзвичайно оригінальне весілля,— казала вона далі, сміючись і зав'язуючи чоловікові галстук.— Одружується молодий телеграфіст на станції, якийсь Чикельдєєв. Вродливий молодий чоловік, ну, досить розумний і є в обличчі, знаєш, щось сильне, ведмеже... Можна з нього молодого варяга малювати. Ми, всі дачники, піклуємось про нього і дали йому слово честі бути в нього на весіллі...

Людина небагата, одинока, несмілива, і, звичайно, було б гріхом відмовити йому у співчутті. Уяви, після обідні вінчання, потім з церкви всі пішки до квартири молодої... розумієш, гай, спів пташок, сонячні плями на траві, і всі ми різнобарвними плямами на яскравозеленому фоні — надзвичайно оригінально, в стилі французьких експресіоністів. Але, Димов, у чому я поїду до церкви? — сказала Ольга Іванівна і зробила таке обличчя, наче вона от-от заплаче.— У мене тут нічого немає... буквально нічого! Ні сукні, ні квітів, ні рукавичок... Ти мусиш мене врятувати. Коли приїхав, то, значить, сама доля велить тобі рятувати мене. Ось тобі, мій любий, ключі, їдь додому і візьми там у гардеробі мою рожеву сукню. Ти її пам'ятаєш, вона висить перша... Потім у кладовій з правого боку долі ти побачиш дві картонки. Коли відкриєш верхню, то там усе тюль, тюль, тюль та різні клаптики, а під ними квіти. Квіти всі вийми обережно, постарайся, любчику, не пом'яти їх, потім я виберу... І рукавички купи.

— Добре,— сказав Димов.— Я завтра поїду і пришлю.

— Коли ж завтра? — спитала Ольга Іванівна і глянула на нього з подивом.— Коли ж ти встигнеш завтра? Завтра відходить перший поїзд о дев'ятій: а вінчання об одинадцятій. Ні, голубе, треба сьогодні, неодмінно сьогодні! Якщо завтра тобі не можна буде приїхати, то пришли з розсильним. Ну, йди ж... Зараз має прийти пасажирський поїзд. А то ще спізнишся, любчику.

— Гаразд.

— Ах, як мені шкода тебе відпускати,— сказала Ольга Іванівна, і сльози набігли їй на очі.— І навіщо, я, дурна, дала слово телеграфістові?

Димов наспіх випив склянку чаю, узяв бублик і, лагідно посміхаючись, пішов на станцію. А ікру, сир і білорибицю з'їли два брюнети і товстий актор.

IV

Тихої місячної липневої ночі Ольга Іванівна стояла на палубі волзького пароплава і дивилася то на воду, то на мальовничі береги. Поруч неї стояв Рябовський і говорив їй, що чорні тіні на воді — не тіні, а сон, що, дивлячись на цю чаклунську воду з фантастичним блиском, дивлячись на бездонне небо і сумні, задумливі береги, які говорять

про марність нашого життя і про існування чогось вищого, вічного, блаженного, добре б забутись, вмерти, стати спогадом. Минуле пошле і нецікаве, майбутнє нікчемне, а ця чудова, єдина в житті ніч скоро скінчиться, зіллється з вічністю — навіщо ж жити?

А Ольга Іванівна прислухалась то до голосу Рябовського, то до нічної тиші і думала про те, що вона безсмертна і ніколи не вмре. Бірюзовий колір води, якого вона раніше ніколи не бачила, небо, береги, чорні тіні і якась незрозуміла радість, що сповнювала її душу, говорили їй, що з неї буде велика художниця, і що десь там за далиною, за місячною ніччю, в безконечному просторі чекають її успіх, слава, любов народу... Коли вона, не кліпаючи, довго дивилась у далечінь, їй ввижалися юрби людей, вогні, причувались урочисті звуки музики, захоплені вигуки, сама вона в білій сукні і квіти, які сипалися на неї звідусюди. Думала вона також і про те, що поруч неї, спершись на борт, стоїть справжня велика людина, геній, божий обранець... Усе, що він створив досі, прекрасне, нове і незвичайне, а те, що він створить з часом, коли змужніє і зміцніє його талант, буде подиву гідним, незмірно високим, і це видно з його обличчя, з манери висловлюватись і з його ставлення до природи. Про тіні, вечірні тони, про місячний блиск він говорить якось особливо, своєю мовою, і мимоволі почувається сила його влади над природою. Сам він дуже гарний, оригінальний, і життя його, незалежне, вільне, йому чуже все житейське, воно скидається на життя птаха.

— Холоднішає,— сказала Ольга Іванівна і здригнулась.

Рябовський закутав її своїм плащем і промовив журно:

— Я почуваю себе під вашою владою. Я раб. Навіщо ви сьогодні такі чарівні?

Він весь час дивився на неї, не відриваючись, і очі його були страшні, і вона боялась глянути на нього.

— Я до нестями кохаю вас...— шепотів він, дихаючи їй на щоку.— Скажіть мені одне слово, і я не буду жити, покину мистецтво...— бурмотів він дуже схвильований.— Кохайте мене, кохайте...

— Не говоріть так,— сказала Ольга Іванівна, заплющуючи очі.— Це страшно. А Димов?

— Що Димов? Чому Димов? Яке мені діло до Димова? Волга, місяць, краса, моє кохання, мій захват, а ніякого

Димова немає... Ах, я нічого не знаю... Не треба мені минулого, мені дайте одну хвилину... одну мить!

У Ольги Іванівни забилося серце. Вона хотіла думати про чоловіка, але все її минуле з весіллям, з Димовим і з вечоринками здавалося їй маленьким, нікчемним, блідим, непотрібним і далеким-далеким... Справді: що Димов? чому Димов? яке їй діло до Димова? Та чи й існує він у природі і чи не сон він тільки?

«Для нього, простої і звичайної людини, досить і того щастя, яке він уже мав,— думала вона, затуляючи обличчя руками.— Нехай осуджують *там*, проклинають, а я от на зло всім візьму й загину, візьму от і загину... Треба зазнати в житті всього. Боже, як страшно і як хороше!»

— Ну що? Що? — бурмотів художник, обіймаючи її й жадібно цілуючи руки, якими вона слабо пробувала відсторонити його від себе.— Ти мене кохаєш? Так? Так? О, яка ніч! Чудова ніч!

— Так, яка ніч! — прошепотіла вона, дивлячись йому в очі, блискучі від сліз, потім швидко озирнулась, обняла його й міцно поцілувала в губи.

— До Кінешми підходимо! — сказав хтось на другому боці палуби.

Почулися важкі кроки. Це проходив чоловік з буфету.

— Послухайте,— сказала йому Ольга Іванівна, сміючись і плачучи від щастя,— принесіть нам вина.

Художник, блідий від хвилювання, сів на лаву, подивився на Ольгу Іванівну очима, повними палкого кохання і вдячності, потім закрив очі і сказав, томно усміхаючись:

— Я втомився.

І притулився головою до борту.

V

Другого вересня день був теплий і тихий, але похмурий. Раннім ранком на Волзі снував легкий туман, а після дев'ятої години став накрапати дощ. І не було ніякої надії, що небо вияснiться. За чаєм Рябовський говорив Ользі Іванівні, що живопис — найбільш невдячне і найбільш нудне мистецтво, що він не художник, що самі тільки дурні думають, ніби у нього є талант, і раптом ні з того ні з сього вхопив ніж і подряпав ним свій найкращий етюд. Після чаю він, похмурий, сидів біля вікна і дивився на Волгу. А Волга уже була без блиску, тьмяна, матова, холодна.

Все, все нагадувало про наближення тоскної, похмурої осені. І здавалось, що розкішні зелені килими на берегах, алмазні відсвіти проміння, прозору синю далечінь і все елегантне й парадне природа зняла тепер з Волги і поклала у скрині до наступної весни, і ворони літали над Волгою і дражнили її: «Гола! Гола!» Рябовський слухав їхнє каркання і думав про те, що він уже видихався і втратив талант, що все на цьому світі умовне, відносне й безглузде і що не слід було б зв'язувати себе з цією жінкою... Одним словом, він був не в настрої і хандрив.

Ольга Іванівна сиділа за перегородкою на ліжку і, перебираючи пальцями своє прекрасне лляне волосся, уявляла себе то в вітальні, то в спальні, то в кабінеті чоловіка; уява несла її в театр, до швачки і до знаменитих друзів. Що вони поробляють тепер? Чи згадують про неї? Сезон уже почався, і час би вже подумати про вечоринки. А Димов? Любий Димов! Як лагідно і по-дитячому жалібно він просить її у своїх листах швидше їхати додому! Щомісяця він посилав їй 75 карбованців, а коли вона написала йому, що заборгувала художникам сто карбованців, то він прислав їй і ці сто. Яка добра, великодушна людина! Подорож втомила Ольгу Іванівну, вона нудилася, і їй хотілося швидше піти від цих мужиків, від запаху річкової вогкості і скинути з себе це почуття фізичної нечистоти, яке не покидало її весь час, поки жила в селянських хатах і кочувала від села до села. Коли б Рябовський не дав чесного слова художникам, що він проживе з ними тут до 20 вересня, то можна було б виїхати хоч і сьогодні. І як би це було добре!

— Боже мій,— простогнав Рябовський,— коли ж, нарешті, буде сонце? Не можу ж я сонячний пейзаж малювати далі без сонця?..

— А в тебе є етюд при хмарному небі,— сказала Ольга Іванівна, виходячи з-за перегородки.— Пам'ятаєш, на правому плані ліс, а на лівому — череда й гуси. Тепер ти міг би його скінчити.

— Е! — скривився художник.— Скінчити! Невже ви думаєте, що сам я такий дурний, що не знаю, що мені треба робити!

— Як ти до мене змінився! — зітхнула Ольга Іванівна.

— Ну, й прекрасно.

У Ольги Іванівни затремтіло обличчя, вона відійшла до печі й заплакала.

— Так, невистачало тільки сліз. Перестаньте. У мене тисячі причин плакати, а проте я не плачу.

— Тисячі причин!— схлипнула Ольга Іванівна.— Найголовніша причина, що я вже стала тягарем для вас. Авжеж! — сказала вона і заридала.— Якщо казати правду, то ви соромитесь нашого кохання. Ви все стараєтесь, щоб художники не помітили, хоч приховати цього не можна і їм все давно уже відомо.

— Ольго, я про одне прошу вас,— сказав художник благаючи і приклавши руку до серця,— про одне: не мучте мене! Більше мені од вас нічого не треба!

— Але покляніться, що ви мене все ще кохаєте.

— Як це тяжко! — процідив крізь зуби художник і схопився з місця.— Кінчиться на тому, що я кинусь у Волгу або збожеволію! Залиште мене!

— Ну, вбийте, вбийте мене! — крикнула Ольга Іванівна.— Убийте!

Вона знову заридала і пішла за перегородку. На соломʼяній покрівлі хати зашелестів дощ. Рябовський вхопився за голову і пройшовся з кутка в куток, потім з рішучим виразом обличчя, неначе бажаючи щось комусь довести, надів кашкет, перекинув через плече рушницю і вийшов з хати.

Після того, як він пішов, Ольга Іванівна довго лежала на ліжку й плакала. Спочатку вона думала про те, як добре було б отруїтись, щоб, повернувшись, Рябовський застав її мертвою, потім вона перенеслася в думці у вітальню, в кабінет чоловіка і уявила собі, як вона сидить нерухомо поруч з Димовим і втішається фізичним спокоєм і чистотою, як увечері сидить у театрі й слухає Мазіні. І туга за цивілізацією, міським шумом і відомими людьми стиснула їй серце. До хати ввійшла баба і заходилася, не поспішаючи, розтоплювати в печі, щоб готувати обід. Запахло гаром, і повітря посиніло від диму. Приходили художники у високих брудних чоботях і з мокрими від дощу обличчями, роздивлялись етюди і потішали себе, кажучи, що Волга навіть і в негоду має свою принадність. А дешевий годинник на стінці: тік-тік-тік... Змерзлі мухи скупчились в передньому кутку коло образів і дзижчать, і чути, як під лавками у товстих папках шарудять таргани...

Рябовський повернувся додому, коли сонце вже заходило. Він кинув на стіл кашкет і, блідий, вимучений, у брудних чоботях, сів на лаву і заплющив очі.

— Я втомився...— сказав він і заворушив бровами, силкуючись підняти повіки.

Щоб приласкатися до нього й показати, що вона не сердиться, Ольга Іванівна підійшла до нього, мовчки поцілувала і провела гребінцем по його білявому волоссю. Їй схотілося зачесати його.

— Що таке? — спитав він, здригнувшись, наче до нього приторкнулися чимось холодним, і розплющив очі.— Що таке? Дайте мені спокій, прошу вас.

Він відсторонив її руками і відійшов, і їй здалося, що обличчя його виражало огиду й досаду. В цей час баба обережно несла йому в обох руках тарілку з щами, і Ольга Іванівна бачила, як вона вмочила в щі свої великі пальці. І брудна баба з перетягнутим животом, і щі, які став жадібно їсти Рябовський, і хата, і все це життя, що його вона спочатку так любила за простоту і художнє безладдя, здалися їй тепер жахливими. Вона раптом почула себе ображеною і сказала холодно:

— Нам треба розлучитися на якийсь час, а то з нудьги ми можемо серйозно посваритись. Мені це набридло. Сьогодні я поїду.

— Чим? Верхи на паличці?

— Сьогодні четвер, значить о-пів на десяту прийде пароплав.

— А? Так, так... Ну, що ж, їдь...— сказав лагідно Рябовський, втираючись замість серветки рушником.— Тепер тут скучно і нема чого робити, і треба бути великим егоїстом, щоб затримувати тебе. Їдь, а після двадцятого побачимось.

Ольга Іванівна складалася весело, і навіть щоки в неї розгорілися від задоволення. Невже це правда,— запитувала вона себе,— що скоро вона писатиме у вітальні, а спатиме у спальні і обідатиме із скатертиною? У неї полегшало на серці, і вона вже не сердилась на художника.

— Фарби і пензлі я залишу тобі, Рябушо,— казала вона.— Що залишиться, привезеш... Дивись же, без мене тут не лінуйся, не хандри, а працюй. Ти у мене молодець, Рябушо.

О дев'ятій годині Рябовський, на прощання, поцілував її для того, як вона думала, щоб не цілувати на пароплаві при художниках і провів її на пристань. Підійшов незабаром пароплав і повіз її.

Приїхала вона додому через дві з половиною доби. Не скидаючи капелюшка і ватерпруфа, важко дихаючи від хвилювання, вона пройшла у вітальню, а звідти в їдальню. Димов без сюртука, в розстебнутій жилетці сидів за столом і гострив ніж об виделку; перед ним на тарілці лежав рябчик. Коли Ольга Іванівна входила в квартиру, вона була певна, що необхідно приховати все від чоловіка і що на це вистачить у неї вміння й сили, але тепер, коли вона побачила широку, лагідну, щасливу усмішку і блискучі радісні очі, вона відчула, що приховувати від цієї людини так само низько, гидко і так само неможливо і не під силу їй, як обмовити, украсти або вбити, і вона миттю вирішила розповісти йому все, що було. Давши йому поцілувати себе й обняти, вона опустилася перед ним на коліна і закрила обличчя.

— Що? Що, мамусю? — спитав він ніжно.— Скучила?

Вона підвела обличчя, червоне від сорому, і глянула на нього винувато і благаюче, але страх і сором не дали їй казати правду.

— Нічого...— сказала вона.— Це я так...

— Сядьмо,— сказав він, підводячи її і садовлячи за стіл.— Так... Їж рябчика. Ти голодна, серденько.

Вона жадібно вдихала в себе рідне повітря і їла рябчика, а він зворушено дивився на неї і радісно сміявся.

VI

Очевидно, з середини зими Димов почав догадуватись, що його обманюють. Він, наче у нього була совість нечиста, не міг уже дивитися дружині просто у вічі, не посміхався радісно при зустрічі з нею і, щоб менше залишатись з нею на самоті, часто приводив до себе обідати свого товариша Коростелєва, маленького постриженого чоловічка з пом'ятим обличчям, який, розмовляючи з Ольгою Іванівною, з ніяковості розстібав всі гудзики свого піджака і знову їх застібав, а потім починав правою рукою щипати свій лівий вус. За обідом обидва лікарі говорили про те, що при високому стоянні діафрагми іноді бувають перебої серця, або що множинні неврити останнім часом спостерігаються дуже часто, або що вчора Димов, зробивши розтин трупа з діагностикою «злоякісна анемія», виявив рак підшлункової залози. І здавалося, що обоє вони вели

медичну розмову тільки для того, щоб дати можливість Ользі Іванівні мовчати, тобто не брехати.

По обіді Коростелєв сідав за рояль, а Димов зітхав і говорив йому:

— Ех, брат! Ну, та що там! Зіграй-но чогось сумного.

Піднявши плечі і широко розставивши пальці, Коростелєв брав кілька акордів і починав співати тенором: «Покажи мені край неймовірний, де б російський мужик не стогнав», а Димов ще раз зітхав, підпирав голову кулаком і замислювався.

Останнім часом Ольга Іванівна поводилася надто необережно. Кожного ранку вона прокидалася в зовсім поганому настрої і з думкою, що вона Рябовського вже не любить і що, слава богу, всьому вже кінець. Але, напившись кофе, вона вже думала, що Рябовський відняв у неї чоловіка і що тепер вона залишилася без чоловіка і без Рябовського; потім вона пригадувала розмови своїх знайомих про те, що Рябовський готує до виставки щось надзвичайне, суміш пейзажу з жанром, в стилі Поленова, і що у всіх, хто буває в його майстерні, викликає захоплення; але ж це, думала вона, він створив під її впливом і взагалі завдяки її впливові він дуже змінився на краще. Вплив її такий благотворний і значний, що коли вона покине його, то він, чого доброго, може загинути. І згадувала вона також, що востаннє він приходив до неї в якомусь сірому сюртучку з іскрами в новому галстуку і запитував томно: «Я гарний?» І справді, він, елегантний, із своїми довгими кучерями і з блакитними очима, був дуже гарний (чи, може, так здалося) і був ласкавий до неї.

Пригадавши багато чого і все обміркувавши, Ольга Іванівна вдягалася і дуже схвильована їхала в майстерню до Рябовського. Вона заставала його веселим і в захопленні від своєї, справді чудової картини; він стрибав, пустував і на серйозні питання відповідав жартами. Ольга Іванівна ревнувала Рябовського до картини і ненавиділа її, але з чемності простоювала перед картиною мовчки хвилин п'ять і, зітхнувши, як зітхають перед святинею, говорила тихо:

— Справді, ти ніколи не малював ще нічого подібного. Знаєш, навіть страшно.

Потім вона починала благати його, щоб він кохав її, не кидав, щоб пожалів її, бідну й нещасну. Вона плакала, цілувала йому руки, вимагала, щоб він клявся їй в коханні, доводила йому, що без її доброго впливу він зіб'ється з

пуття й загине. І, зіпсувавши йому хороший настрій і почуваючи себе приниженою, вона їхала до швачки або до знайомої актриси поклопотатись про квиток.

Якщо вона не заставала його в майстерні, то залишала йому листа, в якому клялася, що коли він сьогодні не прийде до неї, то вона неодмінно отруїться. Це лякало його, він приходив до неї й залишався обідати. Не соромлячись присутності чоловіка, він говорив їй грубощі, вона відповідала йому тим же. Обоє почували, що вони зв'язують одне одного, що вони деспоти й вороги, і злились, і в своїй злості не помічали, що обоє вони непристойні і що навіть стрижений Коростелєв розуміє все. По обіді Рябовський поспішав попрощатися й піти.

— Куди ви йдете? — запитувала його Ольга Іванівна в передпокої, дивлячись на нього з ненавистю.

Він морщився, мружив очі і називав яку-небудь даму, спільну знайому, і було видно, що це він глузує з її ревнощів і хоче дошкулити їй. Вона йшла до себе в спальню і лягала в постіль; з ревнощів, досади, почуття приниження й сорому вона кусала подушку і починала голосно ридати. Димов залишав Коростелєва у вітальні, йшов у спальню і, збентежений, розгублений, говорив тихо:

— Не плач так голосно, мамусю... Навіщо? Треба мовчати про це... Не треба показувати... Знаєш, що сталося, того вже не виправиш.

Не знаючи, як угамувати в собі нестерпні ревнощі, від яких навіть у скронях ломило, і думаючи, що справу можна ще залагодити, вона умивалась, пудрила заплакане обличчя і летіла до знайомої дами. Не заставши в неї Рябовського, вона їхала до другої, тоді до третьої... Спочатку їй було соромно так їздити, але потім вона звикла і бувало в один вечір об'їжджала всіх знайомих жінок, щоб знайти Рябовського, і всі розуміли це.

Якось вона сказала Рябовському про чоловіка:

— Ця людина гнітить мене своєю великодушністю!

Ця фраза їй так сподобалась, що, зустрічаючись з художниками, які знали про її роман з Рябовським, вона кожного разу говорила про чоловіка, роблячи енергійний жест рукою:

— Ця людина гнітить мене своєю великодушністю!

Життя йшло так само, як і минулого року. По середах бували вечоринки. Артист читав, художники малювали, віолончеліст грав, співак співав, і незмінно о-пів на два-

надцяту відчинялись двері, що вели в їдальню, і Димов, посміхаючись, говорив:

— Прошу, панове, закусити.

Як і раніше, Ольга Іванівна шукала великих людей, знаходила і, не задовольняючись, знову шукала. Як і раніше, вона кожного дня поверталася пізно вночі, але Димов уже не спав, як минулого року, а сидів у себе в кабінеті і над чимсь працював. Лягав він години о третій, а вставав о восьмій.

Одного разу ввечері, коли вона, збираючись у театр, стояла перед трюмо, до спальні ввійшов Димов у фраку і білому галстуку. Він лагідно посміхався і, як колись, радісно дивився дружині просто у вічі. Обличчя його сяяло.

— Я зараз дисертацію захищав,— сказав він, сідаючи і погладжуючи коліна.

— Захистив? — спитала Ольга Іванівна.

— Ого! — засміявся він і витяг шию, щоб побачити в дзеркалі обличчя дружини, яка все ще стояла до нього спиною, поправляючи зачіску.— Ого! — повторив він.— Знаєш, дуже можливо, що мені запропонують приват-доцентуру з загальної патології. До цього йде.

Видно було по його блаженному, сяючому обличчю, що коли б Ольга Іванівна поділила з ним його радість і торжество, то він простив би їй усе, і теперішнє і майбутнє, і все б забув, але вона не розуміла, що значить приват-доцентура і загальна патологія, до того ж боялася спізнитись у театр і нічого не сказала.

Він посидів дві хвилини, винувато посміхнувся і вийшов.

VII

Це був надзвичайно неспокійний день.

У Димова дуже боліла голова; він вранці не пив чаю, не пішов до лікарні і весь час лежав у себе в кабінеті на турецькому дивані. Ольга Іванівна, своїм звичаєм, на початку першої пішла до Рябовського, щоб показати йому свій етюд nature morte і спитати його, чому він учора не був. Етюд здавався їй нікчемним, і написала вона його тільки для того, щоб мати зайвий привід побувати в художника.

Вона ввійшла до нього без дзвінка, і коли в передпокої скидала калоші, їй почулося, наче в майстерні щось тихо

пробігло, по-жіночому прошарудівши спідницею, і коли вона поспішила заглянути в майстерню, то побачила тільки край коричневої спідниці, який майнув на мить і зник за великою картиною, завішеною разом з мольбертом до самої підлоги чорним коленкором. Сумніву не було,— це ховалася жінка. Як часто сама Ольга Іванівна знаходила собі захисток за цією картиною! Рябовський, як видно, дуже збентежений, неначе здивувався, що вона прийшла, простяг до неї обидві руки і сказав, силувано посміхаючись:

— А-а-а-а! Дуже радий вас бачити. Що скажете гарненького?

На очі Ользі Іванівні набігли сльози. Їй було соромно, прикро, і вона за мільйон не згодилася б говорити в присутності сторонньої жінки, суперниці, брехунки, яка стояла тепер за картиною і, напевно, зловтішно хихикала.

— Я принесла вам етюд...— сказала вона несміливо, тонким голоском, і губи її затремтіли,— nature morte.

— А-а-а... етюд?

Художник взяв у руки етюд і, роздивляючись його, немовби машинально пройшов у другу кімнату.

Ольга Іванівна покірно пішла за ним.

— Nature morte... перший сорт,— бурмотів він, добираючи рими,— курорт... чорт... порт...

З майстерні почулися квапливі кроки і шарудіння сукні. Значить, *вона* пішла. Ользі Іванівні хотілося голосно крикнути, ударити художника по голові чим-небудь важким і піти, але вона нічого не бачила крізь сльози, була пригнічена соромом за себе і почувала себе вже не Ольгою Іванівною і не художницею, а маленькою комашкою.

— Я втомився...— томно промовив художник, дивлячись на етюд і струшуючи головою, щоб подолати дрімоту.— Це непогано, звісна річ, але й сьогодні етюд, і минулого року етюд, і через місяць буде етюд... Як вам не набридне? Я б на вашому місці кинув живопис і серйозно зайнявся музикою або ще чимсь. Ви ж не художниця, а музикантка. Однак, знаєте, як я втомився! Я зараз скажу, щоб дали чаю... Га?

Він вийшов з кімнати, і Ольга Іванівна чула, як він щось наказував своєму лакеєві. Щоб не прощатись, не об'яснятись, а головне, не заридати, вона, поки не вернувся Рябовський, мерщій вибігла в передпокій, наділа калоші і вийшла на вулицю. Тут вона легко зітхнула і відчула себе назавжди вільною і від Рябовського, і від жи-

вопису, і від тяжкого сорому, який так гнітив її в майстерні. Усьому кінець!

Вона поїхала до швачки, потім до Барная, який тільки вчора приїхав, від Барная — у нотну крамницю, і весь час думала про те, як вона напише Рябовському холодного, жорстокого, сповненого почуття власної гідності листа, і як навесні або влітку вона поїде з Димовим у Крим, звільниться там остаточно від минулого і почне нове життя.

Повернувшись додому пізно ввечері, вона, не переодягаючись, сіла у вітальні писати листа. Рябовський сказав їй, що вона не художниця, і вона, щоб помститись, напише йому тепер, що він рік у рік малює те саме, день у день говорить те саме, що він застиг і що з нього не вийде нічого, крім того, що вже вийшло. Їй хотілося ще написати, що він багато чим зобов'язаний її доброму впливові, а якщо він робить щось погане, то це тільки тому, що її вплив паралізують різні сумнівні особи, як ота, що сьогодні ховалася за картину.

— Мамусю! — покликав з кабінету Димов, не відчиняючи дверей...— Мамусю!

— Що тобі?

— Мамусю, ти не заходь до мене, а тільки підійди до дверей.— Ось що... Позавчора я заразився в лікарні дифтеритом, і тепер... мені недобре. Пошли якнайшвидше по Коростелєва.

Ольга Іванівна завжди називала чоловіка, як і всіх знайомих мужчин, не на ймення, а на прізвище; його ім'я Осип не подобалося їй, тому що нагадувало гоголівського Осипа і каламбур: «Осип охрип, а Архип осип». А тепер вона скрикнула:

— Осип, цього не може бути!

— Пошли! Мені недобре...— сказав за дверима Димов, і чути було, як він підійшов до дивана й ліг.— Пошли! — глухо долинув його голос.

«Що ж це таке? — подумала Ольга Іванівна, холонучи від жаху.— Це ж небезпечно!»

Без ніякої потреби вона взяла свічку і пішла до себе у спальню, і тут, міркуючи, що їй треба робити, ненароком глянула на себе у трюмо. З блідим, переляканим обличчям, в жакеті з високими рукавами, з жовтими воланами на грудях і з незвичайним напрямом смуг на спідниці, вона здалася собі страшною і гидкою. Їй відразу стало до болю жаль Димова, його безмежної любові до неї,

його молодого життя і навіть цього його осиротілого ліжка, на якому він уже давно не спав, і згадалась їй його звичайна, лагідна, покірна посмішка. Вона гірко заплакала й написала Коростелєву благального листа. Була друга година ночі.

VIII

Коли о восьмій годині ранку Ольга Іванівна, з важкою від безсоння головою, незачісана, негарна і з виразом вини в обличчі вийшла із спальні, мимо неї пройшов у передпокій якийсь чоловік з чорною бородою, очевидно, лікар. Пахло ліками. Біля дверей до кабінету стояв Коростелєв і правою рукою крутив лівий вус.

— До нього, вибачте, я вас не пущу,— похмуро сказав він Ользі Іванівні.— Заразитися можна. Та й ні до чого вам, власне кажучи. Він усе одно марить.

— У нього справжній дифтерит? — спитала пошепки Ольга Іванівна.

— Тих, хто лізе на рожен, по-справжньому до суду віддавати треба,— пробурмотів Коростелєв, не відповідаючи на запитання Ольги Іванівни.— Знаєте, чому він заразився? У вівторок у хлопчика висмоктував через трубочку дифтеритні плівки. А навіщо? Безглуздо... Так, з дурного розуму.

— Небезпечно? Дуже? — спитала Ольга Іванівна.

— Так, кажуть, що форма важка. Треба було б по Шрека послати, власне кажучи.

Приходив маленький, руденький, з довгим носом і з єврейським акцентом, потім високий, сутулий, патлатий, схожий на протодиякона; потім молодий, дуже товстий, з червоним обличчям і в окулярах. Це лікарі приходили чергувати коло свого товариша. Коростелєв, відбувши свій час, не йшов додому, а залишався і, як тінь, блукав по всіх кімнатах. Покоївка подавала чай лікарям, які чергували, і часто бігала в аптеку, і нікому було прибрати кімнати. Було тихо й сумно.

Ольга Іванівна сиділа в себе в спальні і думала, що це бог її карає за те, що вона обманювала чоловіка. Мовчазна, покірлива, незрозуміла істота, знеособлена своєю лагідністю, безхарактерна, слаба від надмірної доброти, глухо страждала десь там у себе на дивані і не скаржилась. А коли б вона поскаржилася, нехай у маренні, то

чергові лікарі довідалися б, що винний тут не самий тільки дифтерит. Спитали б вони Коростелєва: він знає все і недаром на дружину свого приятеля дивиться такими очима, наче саме вона і є найголовніша справжня злочинниця, а дифтерит тільки її спільник. Вона вже не пам'ятала ні місячного вечора на Волзі, ні освідчень, ні поетичного життя в хаті, а пам'ятала тільки, що вона з нікчемної примхи, з пусто́ти, вся, з руками і ногами вимазалась у щось брудне, липке, від чого ніколи вже не відмиєшся...

«Ах, як я жахливо збрехала! — думала вона, згадуючи про неспокійне кохання, що було у неї з Рябовським.— Хай воно все буде прокляте!..»

О четвертій годині вона обідала разом з Коростелєвим. Він нічого не їв, пив тільки червоне вино і хмурився. Вона теж нічого не їла. То вона в думці молилася й давала обітницю богу, що коли Димов видужає, то вона покохає його знову і буде вірною дружиною. То, забувшись на хвилину, вона дивилась на Коростелєва і думала: «Невже не нудно бути простою, нічим не видатною, невідомою людиною, та ще з таким пом'ятим обличчям і з поганими манерами?» То їй здавалось, що її цю ж мить уб'є бог за те, що вона, боячись заразитись, ні разу ще не була в кабінеті у чоловіка. А загалом було тупе, сумне почуття і певність, що життя вже знівечене і що нічим його не виправиш...

По обіді настали сутінки. Коли Ольга Іванівна вийшла у вітальню, Коростелєв спав на кушетці, поклавши під голову шовкову подушку, шиту золотом. «Кхи-пуа... — хропів він,— кхи-пуа».

І лікарі, які приходили чергувати і йшли звідти, не помічали цього безладдя. Те, що чужа людина спала у вітальні й хропіла, і етюди по стінах, і химерна обстановка, і те, що хазяйка була незачісана і неохайно одягнена,— все це не викликало тепер ні найменшого інтересу. Один з лікарів ненароком з чогось засміявся, і якось дивно й несміливо пролунав цей сміх, навіть моторошно зробилося.

Коли Ольга Іванівна вдруге вийшла у вітальню, Коростелєв уже не спав, а сидів і курив.

— У нього дифтерит носової порожнини,— сказав він півголосом.— Уже й серце погано працює. Кепська справа, власне кажучи.

— А ви пошліть по Шрека,— сказала Ольга Іванівна.

— Був уже. Він ото й помітив, що дифтерит перейшов

у ніс. Е, та що Шрек! Власне кажучи, нічого Шрек. Він Шрек, я Коростелєв — і більш нічого.

Час тягнувся страшенно довго. Ольга Іванівна лежала одягнена в неприбраній зранку постелі й дрімала. Їй ввижалося, що вся квартира від підлоги до стелі зайнята величезним куском заліза, і що варто тільки винести геть залізо, як усім стане весело і легко. Прокинувшись, вона пригадала, що це не залізо, а хвороба Димова.

«Nature morte, порт...— думала вона, знову впадаючи в забуття,— спорт... курорт... А як Шрек? Шрек, грек, врек... крек. А де ж тепер мої друзі? Чи знають вони, що у нас горе? Господи, спаси... помилуй. Шрек, грек...»

І знов залізо... Час тягнувся довго, а годинник у нижньому поверсі бив часто. І раз у раз чути було дзвінки, приходили лікарі... Ввійшла покоївка з порожньою склянкою на підносі і спитала:

— Пані, постіль накажете послати?

І, не діставши відповіді, вийшла. Пробив унизу годинник, приснився дощ на Волзі, і знову хтось увійшов до спальні, здається, сторонній. Ольга Іванівна схопилася з ліжка і впізнала Коростелєва.

— Котра година? — спитала вона.

— Коло третьої.

— Ну що?

— Та що! Я прийшов сказати: вже умирає...

Він схлипнув, сів на ліжку поруч неї і витер сльози рукавом. Вона зразу не зрозуміла, але вся похолола і почала поволі хреститися.

— Умирає...— повторив він тонким голоском і знову схлипнув.— Умирає, тому що пожертвував собою... Яка втрата для науки! — сказав він гірко.— Це, коли всіх нас порівняти з ним, була велика, незвичайна людина! Який талант! Які надії він подавав нам усім! — вів далі Коростелєв, ламаючи руки.— Господи боже мій, це був би такий учений, якого тепер з вогнем не знайдеш. Оська Димов, Оська Димов, що ти наробив? Ай-ай, боже мій!

Коростелєв у розпачі затулив обома руками лице і похитав головою.

— А яка моральна сила! — казав він далі, все більше й більше озлоблюючись на когось.— Добра, чиста, любляча душа — не людина, а скло! Служив науці і вмер від науки. А працював, як віл, день і ніч, ніхто його не жалів, і молодий учений, майбутній професор, мусив шукати собі

практику і ночами робити переклади, щоб платити за ці ось... нікчемні ганчірки!

Коростелєв глянув з ненавистю на Ольгу Іванівну, ухопився за простирало обома руками і сердито смикнув, наче воно було винне.

— І сам себе не жалів, і його не жаліли. Е, та що, власне кажучи.

— Справді, незвичайна людина! — сказав хтось басом у вітальні.

Ольга Іванівна пригадала все своє життя з ним, від початку до кінця, з усіма подробицями, і раптом зрозуміла, що це була справді незвичайна і, в порівнянні з тими, кого вона знала, велика людина. І згадавши, як до нього ставились її покійний батько і всі товариші-лікарі, вона зрозуміла, що всі вони бачили в ньому майбутню знаменитість... Стіни, стеля, лампа і килими на підлозі заморгали їй глузливо, немовби кажучи: «Прогавила! Прогавила!» Вона з плачем кинулась із спальні, шмигнула у вітальні мимо якоїсь незнайомої людини і вбігла в кабінет до чоловіка. Він лежав нерухомо на турецькому дивані, закритий до пояса ковдрою. Обличчя його страшенно змарніло, схудло і мало сіруватожовтий колір, якого ніколи не буває у живих; і тільки по лобі, по чорних бровах, та по знайомій усмішці можна було впізнати, що це Димов. Ольга Іванівна швидко ощупала його груди, чоло і руки. Груди були ще теплі, але чоло і руки були неприємно холодні. І напіврозплющені очі дивились не на Ольгу Іванівну, а на ковдру.

— Димов! — покликала вона голосно.— Димов!

Вона хотіла пояснити йому, що то була помилка, що не все ще втрачено, що життя може бути прекрасним і щасливим, що він незвичайна, велика людина, і що вона все своє життя благоговітиме перед ним, молитиметься й відчуватиме священний страх.

— Димов! — кликала вона його, торкаючи за плече і не вірячи тому, що він уже ніколи не прокинеться.— Димов, ну, Димов!

А у вітальні Коростелєв говорив покоївці:

— Та чого там питати? Ви підіть у церковну сторожку і спитайте, де живуть богаділки. Вони і обмиють тіло і приберуть — усе зроблять, що треба.

НА ЗАСЛАННІ

Старий Семен, прозваний Толковим, і молодий татарин, якого ніхто не знав на ім'я, сиділи на березі біля вогнища; троє інших перевізників були в хаті. Семен, старик років шістдесяти, худорлявий і беззубий, але широкий у плечах і на вигляд ще здоровий, був п'яний; він давно б уже пішов спати, але в кишені у нього був півштоф, і він боявся, як би в хаті молодчики не попросили в нього горілки. Татарин був хворий, нудьгував і, закутуючись в своє дрантя, розповідав, як добре в Сімбірській губернії і яка в нього лишилася вдома гарна й розумна дружина. Йому було років двадцять п'ять, не більше, а тепер, при світлі вогнища, він, блідий, з сумним хворобливим обличчям, здавався хлопчиком.

— Воно, звичайно, тут не рай,— говорив Толковий.— Сам бачиш: вода, голі береги, навкруги глина і більш нічого... Святий тиждень давно уже проминув, а на річці крига йде, і вранці сьогодні сніг був.

— Погано! погано! — сказав татарин і перелякано подивився навкруги.

Кроків за десять текла темна холодна ріка; вона воркотіла, хлюпала об поритий глинистий берег і швидко мчала кудись в далеке море. Біля самого берега темніла велика баржа, яку перевізники називають «карбасом». Ген-ген на тому березі, пригасаючи й переливаючись, гадючками повзали вогні: це випалювали торішню траву. А за гадючками знову сутінки. Чути, як невеликі крижини стукотять об баржу. Вогко, холодно...

Татарин подивився на небо. Зірок так само багато, як вдома у нього, так само чорно навкруги, але чогось невистачає. Вдома, у Сімбірській губернії, зовсім не такі зорі і не таке небо.

— Погано! погано! — ще раз сказав він.

— Звикнеш! — сказав Толковий і засміявся.— Тепер ти ще молодий, дурний, молоко на губах не обсохло, і здається тобі через глупоту, що нещаснішої від тебе людини немає, а настане час, сам скажеш: дай боже кожному таке життя. Ти на мене поглянь. Через якийсь тиждень пройде вода і поставимо тут пором, ви всі підете по Сибіру гуляти, а я залишусь і почну ходити від берега до берега. Уже двадцять два роки так ходжу. День і ніч. Щука й нельма під водою, а я над водою. І хвалити бога. Нічого мені не треба. Дай боже кожному таке життя.

Татарин підклав до вогнища хмизу, ліг ближче до вогню і сказав:

— У мене батько хвора людина. Коли він помре, мати й жінка сюди приїдуть. Обіцяли.

— А навіщо тобі мати й жінка? — спитав Толковий.— Дурниці, брате. Це тебе сатана спокушає, лихо на нього. Ти його не слухай, проклятого. Не давай йому волі. Він тобі про бабу, а ти йому на зло: не бажаю! Він тобі про волю, а ти стань, як пень і — не бажаю! Нічого не треба! Немає ні батька, ні матері, ні жінки, ні волі, ні двора, ні кола! Нічого не треба, лихо з ним!

Толковий потягнув із пляшки і казав далі:

— Я, братухо, не мужик простий, не з хамського звання, а дячківський син і, коли на волі жив у Курську, в сюртуку ходив, а тепер довів себе до такого стану, що можу голий на землі спати й траву жерти. І дай боже кожному таке життя. Нічого мені не треба і нікого я не боюся, і так себе розумію, що багатшої і вільнішої від мене людини немає. Як прислали мене сюди з Росії, я з першого ж дня затявся: нічого не хочу! Сатана мені і про жінку, і про рідню, і про волю, а я йому: нічого мені не треба! Затявся і от, як бачиш, добре живу, не нарікаю. А коли хто почне потурати сатані і хоч раз послухає, той пропав, немає йому порятунку: захрясне в болоті по саму маківку й не вилізе. Не те, що ваш брат, дурний мужик, але й благородні і освічені гинуть. Років п'ятнадцять тому прислали сюди з Росії одного пана. З братами чогось там

не поділив і в духівниці фальш зробив якусь. Казали, з князів чи баронів, а може, й просто з чиновників — хто його знає! Ну, приїхав сюди пан і першим ділом купив собі в Мухортинському будинок і землю. «Хочу, каже, своєю працею жити, в поті чола, бо, каже, я тепер не пан, а поселенець». Що ж, кажу, помагай боже, справа хороша. Чоловік він тоді був молодий, клопотун, дбайливий; сам і косив бувало, і рибу ловив, і верхи верст за шістдесят їздив. Тільки от лихо: з першого ж року почав їздити в Гиріно, до поштової контори. Стоїть бувало в мене на поромі й зітхає: «Ех, Семене, щось давно не шлють мені з дому грошей». Не треба, кажу, Василю Сергійовичу, грошей. Навіщо вони? Ви старе ото покиньте, забудьте, ніби його зовсім не було, ніби снилось воно тільки, а починайте жити заново. Не слухайте, кажу, сатани,— він до добра не доведе, у зашморг затягне. Тепер ви грошей хочете, кажу, а мине небагато часу і, диви, чогось іншого захочете, а потім ще і ще. Якщо, кажу, бажаєте для себе щастя, то перш за все нічого не бажайте. Так... Уже коли, кажу йому, нас із вами доля скривдила гірко, то нічого у неї ласки просити і вклонятися їй у ніжки, а треба зневажати й глузувати з неї. А то вона сама поглузує. Так і кажу йому... Років через два перевожу я його на цей бік, а він потирає руки й сміється. «Їду, каже, в Гиріно дружину зустрічати. Пожаліла, каже, мене, приїхала. Хороша вона в мене, добра». А сам від радості навіть засапався. От через день їде з жінкою. Дама молода, гарна, у капелюшку; на руках немовлятко-дівчинка. І всякого вантажу багато. А Василь Сергійович мій крутиться біля неї, не надивиться і ніяк не нахвалиться. «Так, брате Семене, і в Сибіру люди живуть!» Ну, думаю, гаразд, не нарадієшся. І відтоді майже щотижня почав він у Гиріно навідуватись: чи не прийшли з Росії гроші. Адже грошей треба було сила. «Вона, каже, заради мене тут у Сибіру свою молодість і красу губить і, каже, зі мною мою гірку долю ділить, і через це, каже, я повинен давати їй різні втіхи»... Щоб пані веселіше було, завів він знайомство з чиновниками і з набродом різним. А всю цю компанію, звісно, годувати й поїти треба, та щоб і фортеп'ян був і собачка кошлатенька на дивані,— бодай вона здохла .. Розкіш, одним словом, баловство. Прожила з ним пані недовго. Де їй? Глина, вода, холодно, ні тобі городини, ні садовини, навкруг неосвічені та п'яні, ніякої пристойності,

а вона дама розпещена, столична... Звісно, засумувала. Та й чоловік, як не кажи, вже не пан, а поселенець — не та шана. Років через три, пам'ятаю, вночі під саму першу пречисту кричать з того берега. Подався я туди на поромі, дивлюсь, пані, вся закутавшись, а з нею молодий пан, з чиновників. Тройка... Перевіз я їх сюди, сіла і згадуй лиш, як звали! Тільки їх і бачили. А вдосвіта Василь Сергійович скаче на парі.— «Чи не проїжджала тут, Семене, моя дружина з паном в окулярах?» Проїжджала, кажу,— шукай вітру в полі! Помчав він навздогін, діб п'ять гнався. Коли після перевозив я його на той бік, він повалився на пором і давай головою битися об дошки й вити. Ото ж то, кажу, й є. Сміюсь і пригадую йому: «І в Сибіру люди живуть!» А він ще більше б'ється... Потім оце захотілося йому волі. Жінка в Росію подалася і його, виходить, туди потягло, щоб її побачити й від полюбовника визволити. І почав він, братіку ти мій, мало не щодня скакати то на пошту, то в місто до начальства. Усе прошенія посилав і подавав, щоб його помилували і назад додому повернули і розказував він, на самі телеграми в нього карбованців двісті пішло. Землю продав, будинок жидам заставив. Сам посивів, згорбився, з лиця жовтий став, наче сухотний. Говорить з тобою, а сам: кхе-кхе-кхе... і сльози на очах. Промучився так із проханнями років вісім, а тепер знову ожив і веселий став: нове баловство вигадав. Дочка, бачиш, виросла. Дивиться на неї й не надишеться. А вона, правду кажучи, нічого з себе: гарненька, чорноброва і вдачі жвавої. Щонеділі він у Гиріно їздить з нею до церкви. Стоять обоє на поромі рядочком, вона сміється, а він з неї очей не зводить. «Так, каже, Семене, і в Сибіру люди живуть. І в Сибіру буває щастя. Поглянь-но, каже, яка в мене дочка! Либонь другої такої і за тисячу верст не знайдеш». Дочка, кажу, хороша, це правда, дійсно... А сам про себе думаю: «Вже стривай... Дівка вона молода, кров грає, жити хочеться, а яке тут життя?» І почала, брате, вона нудьгувати... Сохла-сохла, змарніла вся, захворіла, і тепер без задніх ніг. Сухоти. Ось тобі й сибірське щастя, лихо на нього, от тобі і в Сибіру люди живуть... Почав він усе по лікарях їздити й возити їх до себе. Як зачує, що верст за двісті чи за триста є лікар чи знахар, так і їде по нього. Страх скільки грошей на лікарів пішло, а вже як на мене краще пропити ці гроші... Однаково помре. Помре вона неодмінно, а він тоді зовсім пропав. Повіситься

з нудьги або в Росію втече — звісна річ. Утече, а його піймають, потім суд, каторга, канчуків покуштує...

— Добре, добре,— пробурмотів татарин, щулячись від холоду.

— Що добре? — запитав Толковий.

— Жінка, дочка... Нехай каторга і нехай нудьга, зате він бачив і жінку й дочку... Ти кажеш, нічого не треба. Але нічого — погано! Жінка прожила з ним три роки — це йому бог подарував. Нічого — погано, а три роки — добре. Як не розумій?

Тремтячи, з напруженням підбираючи російські слова, яких він знав небагато, і заїкаючись, татарин заговорив про те, що не доведи господи захворіти на чужій стороні, померти і бути заритим у холодній іржавій землі, що коли б дружина приїхала до нього хоча б на один день і навіть на одну годину, то за таке щастя він погодився б прийняти які завгодно муки й дякував би богові. Краще один день щастя, ніж нічого.

Далі він знову розповів, яка в нього лишилася вдома гарна й розумна дружина, потім, обхопивши обома руками голову, він заплакав і почав запевняти Семена, що він ні в чому не винен і терпить напрасну. Його два брати й дядько вкрали у селянина коні і побили старого мало не до смерті, а громада розсудила по совісті й ухвалила вирок, за яким пішли в Сибір всі три брати, а дядько, багатий чоловік, лишився вдома.

— Зви-икнеш! — сказав Семен.

Татарин замовк і втупився заплаканими очима у вогонь: на обличчі в нього відбивалися здивування й переляк, ніби він все ще не розумів, чому він тут у темряві й у вогкості, біля чужих людей, а не в Сімбірській губернії. Толковий ліг біля вогню, чомусь усміхнувся й заспівав півголосом пісню.

— Яка ото їй радість з батьком? — промовив він, трохи згодом.— Він її любить, втішається, це точно; але, брате, теж пальця в рота йому не клади: суворий старик, крутий старик. А молодим дівкам не суворість потрібна... Їм потрібна ласка та ха-ха-ха, та хи-хо-хо, духи та помада. Так... Ех, діла, діла! — зітхнув Семен і важко підвівся.— Горілка вся скінчилася, отже, спати пора. Га? Піду, брате...

Залишившись сам, татарин підклав хмизу, ліг і, дивлячись на вогонь, почав думати про рідне село і про свою

дружину; приїхала б дружина хоч на місяць, хоч на день, а там, якщо хоче, нехай їде назад! Краще місяць чи навіть день, ніж нічого. Але коли дружина дотримає обіцянки і приїде, чим її доведеться годувати? Де вона тут житиме?

— Якщо нема чого-чого їсти, то як живи? — запитав уголос татарин.

За те, що він тепер день і ніч працював веслом, йому платили тільки десять копійок на добу; щоправда, проїжджі давали на чай і на горілку, але хлопці ділили увесь прибуток поміж себе, а татаринові нічого не давали і тільки глузували з нього. А від злиднів голодно, холодно й страшно... Тепер би, коли все тіло болить і тремтить, піти в хатинку і лягти спати, але там укритися нічим і холодніше, ніж на березі; тут теж нічим укритись, та зате можна хоч вогнище запалити...

Через тиждень, коли вода зовсім спаде і поставлять тут пором, усі перевізники, крім Семена, будуть уже непотрібні, і татарин почне ходити з села в село і жебрачити і просити роботи. Дружині тільки сімнадцять років; вона гарна, випещена, соромлива — невже й вона ходитиме по селах з відкритим обличчям і жебрачитиме? Ні, про це навіть подумати страшно...

Уже світало; виразно окреслились баржа, кущі шелюги на воді і брижі, а назад оглянутись — там глинисте урвище, внизу хатинка, вкрита бурою соломою, а вище туляться сільські хати. У селі вже співали півні.

Руде глинисте урвище, баржа, річка, чужі, недобрі люди, голод, холод, хвороби — може, всього цього немає насправді. Мабуть, все це тільки сниться,— думав татарин. Він відчував, що спить, і чув своє хропіння... Звичайно, він вдома, в Сімбірській губернії, і досить йому тільки назвати дружину на ім'я, як вона відгукнеться; а в сусідній кімнаті мати... Однак, які бувають страшні сни! До чого вони? Татарин посміхнувся й розплющив очі. Яка це річка? Волга?

Йшов сніг.

— Подава-ай! — кричав хтось на тому боці.— Карба-а-ас!

Татарин прокинувся й пішов будити товаришів, щоб пливти на той бік. Надіваючи на ходу драні кожухи, лаючись хрипкими спросоння голосами і щулячись від холоду, з'явились на березі перевізники. Після сну річка, від якої тягло пронизливим холодом, очевидно, здавалась їм огид-

ною й жахливою. Не поспішаючи, пострибали вони в карбас... Татарин і три перевізники взялися за довгі весла з широкими лопатями, які скидалися в сутінках на клішні раків. Семен навалився животом на довге стерно. А на тому боці все ще кричали і двічі вистрілили з револьвера, думаючи, мабуть, що перевізники сплять або пішли на село, до шинку.

— Гаразд, встигнеш! — промовив Толковий тоном людини, впевненої, що на цьому світі немає потреби поспішати — все одно, мовляв, діла не буде.

Важка незграбна баржа відірвалася від берега і попливла поміж кущів шелюги, і тільки з того, що шелюга поволі відходила назад, помітно було, що баржа не стояла на одному місці, а посувалась. Перевізники розмірено, разом, змахували веслами; Толковий лежав животом на стерні й, вимальовуючи в повітрі дугу, літав з одного борту до другого. В темряві це скидалося на те, ніби люди сиділи на якійсь допотопній тварині з довгими лапами і пливли на ній в холодну похмуру країну, ту саму, яка інколи сниться під час кошмару.

Проминули шелюгу, виплили на простір. На тому березі вже почули стук і розмірене плюскотіння весел і кричали: «Швидше! швидше!» Минуло ще хвилин з десять, і баржа важко вдарилась об пристань.

— І все воно сипле, і все воно сипле! — бурмотів Семен, витираючи з обличчя сніг.— І звідки воно береться, бог його знає!

На тому боці чекав худорлявий, невисокий на зріст старий у кожусі на лисячому хутрі і в білій смушковій шапці. Він стояв недалеко від коней і не ворушився; у нього був похмурий, зосереджений вираз, неначе він намагався щось пригадати й сердився на свою неслухняну пам'ять. Коли Семен підійшов до нього і, всміхаючись, скинув шапку, то він сказав:

— Поспішаю до Анастасівки. Дочці знову гірше, а в Анастасівку, кажуть, нового лікаря призначили.

Втягли тарантас на баржу і попливли назад. Чоловік, якого Семен назвав Василем Сергійовичем, весь час, поки пливли, стояв непорушно, міцно стиснувши свої товсті губи і глядячи в одну точку; коли ямщик попросив у нього дозволу покурити в його присутності, він нічого не відповів, наче не чув. А Семен, налягаючи животом на стерно, глузливо дивився на нього й говорив:

— І в Сибіру люди живуть. Живу-уть!

На обличчі в Толкового був переможний вираз, ніби він щось довів і ніби радів, що вийшло саме так, як він думав. Нещасний, безпорадний вигляд людини в кожусі на лисячому хутрі, очевидно, тішив його.

— Грязько тепер їхати, Василю Сергійовичу,— сказав він, коли на березі запрягали коней.— Зачекали б їздити ще тижнів зо два, поки сухіше стане. А то й зовсім би не їздили... Хоч би користь яка від поїзденок була, а то, самі зволите знати, люди віки вічні їздять, і вдень і вночі, а все даремно. Справді!

Василь Сергійович мовчки дав на горілку, сів у тарантас і поїхав далі.

— От, по лікаря поскакав! — сказав Семен, щулячись від холоду.— Так, шукай справжнього лікаря, доганяй вітра в полі, хапай чорта за хвіст, лихо на нього! От диваки, господи, прости мене грішного!

Татарин підійшов до Толкового і, дивлячись на нього з ненавистю й огидою, тремтячи й додаючи до своєї ламаної мови татарські слова, заговорив:

— Він добре... добре, а ти — погано! Ти погано! Пан добра душа, чудовий, а ти звір, ти погано! Пан живий, а ти дохлий... Бог створив людину, щоб жива була, щоб і радість була, і туга була, і горе було, а ти хочеш нічого, виходить, ти не живий, а камінь, глина! Камню треба нічого й тобі нічого... Ти камінь — і бог тебе не любить, а пана любить!

Усі засміялись; татарин гидливо скривився, махнув рукою і, кутаючись в своє дрантя, пішов до вогнища. Перевізники й Семен почвалали до хатинки.

— Холодно! — прохрипів один перевізник, розтягаючись на соломі, якою була вкрита вогка глиниста долівка.

— Так, не тепло! — погодився другий.— Життя каторжне!..

Усі полягали. Двері розчинилися од вітру і в хатинку пужнуло снігом. Встати й зачинити двері нікому не хотілося: було холодно й ліньки.

— А мені добре! — промовив Семен, засинаючи.— Дай боже кожному таке життя.

— Ти, звісно, семикаторжний. Тебе й чорти не беруть.

З двору почулися звуки, схожі на собаче виття.

— Що це? Хто це там?

— Це татарин плаче.
— Чи бач... Дивак!
— Зви-икне! — сказав Семен і одразу ж заснув.

Незабаром поснули й інші. А двері так і лишилися незачиненими.

СУСІДИ

У Петра Михайловича Івашина був дуже поганий настрій: його сестра, дівчина, пішла до Власича, жонатої людини. Щоб якось позбутися важкого, гнітючого настрою, який не залишав його ні вдома, ні в полі, він закликав до себе на поміч почуття справедливості, свої чесні, хороші переконання — адже він завжди був прихильником вільного кохання! — але це не допомагало, і він кожного разу мимоволі доходив до такого ж висновку, як дурна няня, тобто, що сестра зробила погано, а Власич украв сестру. І це було нестерпно.

Мати цілий день не виходила з своєї кімнати, няня говорила пошепки і все зітхала, тітка кожного дня збиралась виїхати, і чемодани її або вносили у передпокій, або заносили знову в кімнату. В домі, на дворі і в саду стояла тиша, схожа на те, ніби в домі був покійник. Тітка, слуги і навіть селяни, здавалося Петрові Михайловичу, загадково і здивовано поглядали на нього, ніби хотіли сказати: «Твою сестру спокусили, чого ж ти нічого не дієш?» І він дорікав собі за бездіяльність, хоч і не знав, у чому власне повинна була полягати дія.

Так минуло днів шість. На сьомий — це було в неділю по обіді — верхівець привіз листа. Адресу було написано знайомим жіночим почерком: «Її Превосх. Анні Миколаївні Івашиній». Петрові Михайловичу чомусь здалося, що в оболонці листа і в почерку, і в недописаному слові «Превосх.» було щось задирливе, зухвале, ліберальне. А жіночий лібералізм упертий, невмолимий, жорстокий...

«Вона швидше погодиться вмерти, аніж поступитись перед нещасною матір'ю, перепросити її»,— подумав Петро Михайлович, йдучи до матері з листом.

Мати лежала в ліжку, одягнута. Побачивши сина, вона рвучко підвелась і, поправляючи сиве волосся, що вибилося з-під чіпця, швидко запитала:

— Що? Що?

— Прислала...— сказав син, подаючи їй лист.

Ім'я Зіни і навіть слово «вона» не вимовлялось в домі; про Зіну говорили безособово: «прислала», «пішла»... Мати пізнала почерк дочки й обличчя її стало негарним, неприємним, і сиве волосся знову вибилося з-під чіпця.

— Ні! — сказала вона, роблячи руками так, ніби лист обпік їй пальці.— Ні, ні, ніколи! Нізащо!

Мати істерично заридала від горя й сорому; їй, очевидно, хотілося прочитати листа, але заважала гордість. Петро Михайлович розумів, що йому самому варто було б розпечатати листа і прочитати його вголос, але його раптом охопила лють, якої він раніш ніколи не відчував; він вибіг на двір і крикнув верхівцю:

— Скажи, що відповіді не буде! Не буде відповіді! Так і скажеш, скотино!

І розірвав листа; потім сльози виступили у нього на очах і, почуваючи себе жорстоким, винним і нещасним, він пішов у поле.

Йому минав тільки двадцять восьмий рік, але вже він був огрядний, одягався по-старечому в усе широке й просторе і хворів на задишку. В нього були вже всі дані поміщика старого холостяка. Він не закохувався, про одруження не думав і любив тільки матір, сестру, няню, садівника Васильїча; любив добре попоїсти, поспати після обіду, поговорити про політику і про високі матерії... Свого часу він закінчив курс в університеті, але тепер дивився на це так, ніби відбув повинність, неминучу для юнаків віком від 18 до 25 років; принаймні думки, які тепер кожного дня снували в його голові, не мали нічого спільного з університетом і тими науками, які він вивчав.

У полі було душно й тихо, як перед дощем. У лісі парило, і від сосон і листяного перегною стояв духовитий важкий запах. Петро Михайлович часто зупинявся й витирав мокрий лоб. Він оглянув свою озимину і яровину, обійшов поле клеверу і разів зо два зігнав на узліссі куріпку з курчатами; і весь час він думав про те, що цей

нестерпний стан не може тривати вічно і що треба з ним так чи інакше покінчити. Покінчити як-небудь безглуздо, дико, але неодмінно покінчити.

«Але як же? Що ж зробити?» — запитував він себе й благально поглядав на небо й на дерева, ніби просячи в них допомоги.

Та небо і дерева мовчали. Чесні переконання не допомагали, а здоровий глузд підказував, що болюче питання можна розв'язати не інакше, як по-дурному, і що сьогоднішня сцена із верхівцем не остання на зразок цієї. Що ще буде — страшно подумати!

Коли він повертався додому, вже заходило сонце. Тепер йому вже здавалося, що питання ніяк не можна розв'язати. З фактом, що стався, миритися не можна, не миритися теж не можна, а середини немає. Коли він, знявши капелюх і обмахуючись хусткою, ішов шляхом і до дому лишалося верстви дві, позаду пролунали дзвінки. Це був вигадливий й дуже вдалий добір дзвіночків і бубенців, які лунали скляним звуком. З таким дзвоном їздив тільки справник Медовський, колишній гусарський офіцер, що прогайнував своє майно, підтоптана хвора людина, далекий родич Петра Михайловича. В Івашиних він був своєю людиною і до Зіни мав ніжне батьківське почуття й захоплювався нею.

— А я до вас,— сказав він, наздогнавши Петра Михайловича.— Сідайте, підвезу.

Він посміхався і дивився весело; очевидно, не знав ще, що Зіна пішла до Власича; можливо, йому вже розповіли про це, але він не вірив. Петро Михайлович відчув себе у скрутному становищі.

— Ласкаво просимо,— пробурмотів він, червоніючи так, що аж сльози виступили, і не знаючи, як і що збрехати.— Я дуже радий,— провадив він далі, намагаючись посміхнутись,— але... Зіна поїхала, а мати хвора.

— Яка прикрість! — сказав справник, замислено дивлячись на Петра Михайловича.— А я збирався провести у вас вечір. Куди ж поїхала Зинаїда Михайлівна?

— До Синицьких, а звідти, здається, хотіла до монастиря. Не знаю напевне.

Справник поговорив ще трохи й повернув назад. Петро Михайлович ішов додому і з жахом думав про те, яке почуття буде у справника, коли він узнає правду. І Петро Михайлович уявив собі це почуття і, відчуваючи його, увійшов у дім.

«Поможи, господи, поможи»,— думав він.

У їдальні за вечірнім чаєм сиділа лише тітка. Як звичайно, на обличчі у неї був такий вираз, що вона хоч і квола, беззахисна, але скривдити себе нікому не дозволить. Петро Михайлович сів з другого краю стола (він не любив тітки) й став мовчки пити чай.

— Твоя мати сьогодні знову не обідала,— сказала тітка.— Ти б, Петрушо, звернув увагу. Моритимеш себе голодом, цим горю не зарадиш.

Петрові Михайловичу здалося безглуздим, що тітка втручається у чужі справи і свій від'їзд ставить у залежність від того, що пішла Зіна. Він хотів сказати їй грубість, але стримав себе. І, стримуючи себе, він відчув, що настав слушний час, щоб діяти, і що терпіти далі немає сил. Або діяти зараз же, або ж упасти на підлогу, кричати й битися головою об підлогу. Він уявив Власича й Зіну, як вони обоє, ліберальні й задоволені собою, цілуються тепер десь під кленом, і все важке й люте, що накопичувалось у нього протягом семи днів, навалилося на Власича.

«Один звів і вкрав сестру,— подумав він,— другий прийде й заріже матір, третій підпалить будинок або пограбує... І все це під личиною дружби, високих ідей, страждань!»

— Ні, цього не буде! — раптом вигукнув Петро Михайлович і вдарив кулаком об стіл.

Він схопився і вибіг з їдальні. У конюшні стояв осідланий кінь управителя. Він сів на нього й поскакав до Власича.

В душі у нього відбувалась ціла буря. Він почував потребу зробити щось надзвичайне, гостре, хоча б потім довелося каятись ціле життя. Обізвати Власича негідником, дати йому ляпаса й потім викликати на дуель? Але Власич не з тих, які б'ються на дуелі; від негідника ж і ляпаса він стане тільки ще нещаснішим і більш заглибиться в самого себе. Ці нещасні, сумирні люди — вкрай нестерпні, найважчі люди. Їм все сходить безкарно. Коли нещасна людина, у відповідь на заслужений докір, погляне своїми глибокими, винуватими очима, болісно посміхнеться й покірно підставить голову, то, здається, у самої справедливості невистачить духу здійняти на нього руку.

«Все одно. Я в її присутності вдарю його хлистом і наговорю йому грубощів»,— вирішив Петро Михайлович.

Він їхав своїм лісом і пустирями і уявляв, як Зіна, щоб

виправдати свій вчинок, говоритиме про право жінки, про свободу особи й про те, що між церковним і громадянським шлюбом немає ніякої різниці. Вона по-жіночому сперечатиметься про те, чого не розуміє. І, мабуть, кінець кінцем вона запитає: «А до чого тут ти? Яке ти маєш право втручатися?»

— Так, я не маю права,— пробурмотів Петро Михайлович.— Але тим краще... Чим грубіше, чим менше права, тим краще.

Було душно. Низько над землею висіли хмари комарів, і в пустирях жалібно квилили чайки. Усе віщувало дощ, але не було ані хмаринки. Петро Михайлович переїхав свою межу й поскакав рівним, чистим полем. Він часто їздив цим шляхом і знав на ньому кожний кущик, кожну ямку. Те, що далеко попереду тепер, у присмерках, уявлялось ніби темною скелею, була червона церква; він міг уявити її собі всю, до дрібниць, навіть штукатурку на воротях і телят, що завжди паслися в огорожі. За версту від церкви праворуч темніє гай, це графа Колтовича. А за гаєм починається вже земля Власича.

З-за церкви й графського гаю насувалась величезна чорна хмара, і на ній спалахували бліді блискавки.

«Он воно що! — подумав Петро Михайлович.— Поможи, господи, поможи».

Кінь від швидкого бігу скоро стомився, і сам Петро Михайлович стомився. Грозова хмара сердито дивилася на нього і немовби радила повернутись додому. Стало трохи моторошно.

«Я їм доведу, що вони помиляються! — підбадьорював він себе.— Вони говоритимуть, що це вільне кохання, свобода особи; але ж свобода — у витримці, а не в залежності від пристрасті. У них розпуста, а не свобода!»

Ось великий графський ставок; від хмари він посинів і нахмурився; повіяло від нього вологою й тванню. Біля гаті дві верби, стара й молода, ніжно пригорнулися одна до одної. На цьому самому місці тижнів два тому Петро Михайлович і Власич йшли пішки і співали півголосом студентської пісні: «Не любить — погубить, значит, жизнь молодую...» Жалюгідна пісня!

Коли Петро Михайлович їхав через гай, гримів грім, і дерева шуміли й гнулися під вітром. Треба було поспішати. Від гаю до садиби Власича лишалося ще проїхати лугом не більш як версту. Тут обабіч шляху стояли старі берези.

Вони були так само сумні й нещасні на вигляд, як їхній хазяїн Власич, так само були тонкі й високо витягнулись, як він. У березах і в траві зашарудів рясний дощ; вітер одразу ж вщух і запахло мокрою землею й тополею. Он з'явилась огорожа Власича з жовтою акацією, такою ж тонкою і високою: там, де грати обвалились, видно занедбаний фруктовий сад.

Петро Михайлович не думав уже ні про ляпас, ні про хлист, і не знав, що робитиме у Власича. Він злякався. Йому було страшно за себе і за сестру і було моторошно, що він її зараз побачить. Як вона триматиме себе з братом? Про що вони обоє говоритимуть? І чи не повернути назад, поки не пізно? Думаючи так, він липовою алеєю поскакав до будинку, об'їхав широкі кущі бузку і раптом побачив Власича.

Власич без капелюха, у ситцьовій сорочці і високих чоботях, зігнувшись під дощем, йшов від рогу будинку до ганку, за ним робітник ніс молоток і ящик із цвяхами. Мабуть, лагодили віконницю, яка стукала під вітром. Побачивши Петра Михайловича, Власич зупинився.

— Це ти? — сказав він і посміхнувся.— Ну, от і добре.

— Так, приїхав, як бачиш...— тихо промовив Петро Михайлович, струшуючи з себе дощ обома руками.

— Ну, от і гаразд. Дуже радий,— сказав Власич, але руки не подав: очевидно, не наважувався й чекав, поки йому подадуть.— Для вівсів добре! — сказав він і поглянув на небо.

— Так.

Мовчки зайшли в дім. Праворуч із передпокою вели двері до другого передпокою і потім до зали, а ліворуч — до маленької кімнати, де взимку жив прикажчик. Петро Михайлович і Власич зайшли до цієї кімнати.

— Тебе де дощ застав? — запитав Власич.

— Недалеко. Майже біля будинку.

Петро Михайлович сів на ліжко. Він був радий, що шумів дощ і що в кімнаті було темно. Отак краще: не так моторошно і не треба співбесіднику в обличчя дивитись. Люті в нього вже не було, а були страх і досада на себе. Він почував, що погано почав і що з цієї його поїздки не буде ніякої користі.

Обидва деякий час мовчали й удавали, що прислухаються до дощу.

— Спасибі, Петрушо,— почав Власич, кашлянувши.— Я

дуже вдячний тобі, що ти приїхав. Це великодушно й благородно з твого боку. Я це розумію і, вір мені, високо ціную. Вір мені.

Він поглянув у вікно й сказав, стоячи серед кімнатки:

— Усе сталося якось таємно, ніби ми ховалися від тебе. Свідомість, що тебе, може, ми образили і ти гніваєшся, усі ці дні лежала плямою на нашому щасті. Але дозволь виправдатися. Діяли ми таємно не тому, що тобі мало довіряли. По-перше, все сталося раптово, за якимось натхненням, і обмірковувати було ніколи. По-друге, це справа інтимна, делікатна... було незручно зачіпати третю особу, хоча б навіть таку близьку, як ти. Головне ж, у всьому цьому ми дуже розраховували на твою великодушність. Ти найвеликодушніша, найблагородніша людина. Я тобі безмежно вдячний. Якщо тобі коли-небудь знадобиться моє життя, то прийди і візьми його.

Власич говорив тихим, глухим басом, все в одну ноту, ніби гудів; він, очевидно, хвилювався. Петро Михайлович відчув, що настала його черга говорити і що слухати й мовчати означало б для нього справді удавати з себе найвеликодушнішого й найблагороднішого простака, а він не задля цього сюди приїхав. Він швидко встав і сказав півголосом, задихаючись:

— Послухай, Григорію, ти знаєш, я любив тебе і кращого чоловіка для своєї сестри не бажав; але те, що сталося, жахливо! Страшно подумати!

— Чому ж страшно? — запитав Власич і голос його затремтів.— Було б страшно, коли б ми зробили негарний вчинок, але ж цього немає!

— Послухай, Григорію, ти знаєш, я без забобонів; але, вибач за одвертість, мені здається, ви обоє зробили егоїстичний вчинок. Звичайно, я цього не скажу Зіні, це її засмутить, але ти повинен знати: мати страждає так, що описати важко.

— Так, це сумно,— зітхнув Власич.— Ми це передбачали, Петрушо, але що ж ми мали робити? Якщо твій вчинок засмучує когось, то це ще не означає, що він негарний. Що робити! Кожний твій серйозний крок неминуче мусить засмутити кого-небудь. Коли б ти пішов воювати за свободу, то це також примусило б твою матір страждати. Що робити! Хто понад усе ставить спокій своїх близьких, той мусить зовсім відмовитись від ідейного життя.

За вікном яскраво спалахнула блискавка, і цей виблиск

ніби змінив хід думок у Власича. Він сів поруч з Петром Михайловичем і заговорив зовсім не те, що треба.

— Я, Петрушо, благоговію перед твоєю сестрою,— сказав він.— Коли я їздив до тебе, то кожного разу у мене було таке почуття, ніби я йшов на прощу, і я справді молився на Зіну. Тепер моє благоговіння зростає з кожним днем. Вона для мене вище, ніж дружина! Вище! (Власич змахнув руками). Вона моя святиня. З того часу, як вона живе в мене, я заходжу до свого будинку, як до храму. Це незвичайна, чудесна, найблагороднiша жінка!

«Ну, закрутив свою катеринку!» — подумав Петро Михайлович; слово «жінка» йому не сподобалось.

— Чому б вам не одружитись по-справжньому? — запитав він.— Скільки твоя дружина хоче за розлуку?

— Сімдесят п'ять тисяч.

— Багатенько. А якщо поторгуватись?

— Не поступиться жодною копійкою. Це, брате, жахлива жінка! — зітхнув Власич.— Я тобі раніше про неї ніколи не говорив, було гидко згадувати, та ось трапилась нагода, згадую. Одружився на ній під впливом хорошої, чесної хвилини. У нашому полку, якщо хочеш докладно, батальйонний командир зійшовся із вісімнадцятирічною дівчиною, тобто, просто кажучи, звів її, пожив з нею місяців зо два й покинув. Опинилась вона, брате, в жахливому становищі. До батьків повернутися соромно, та й не приймуть, полюбовник кинув,— хоч іди в казарми і продавай себе. Товариші по полку були обурені. Самі теж вони не святі, але підлість вже занадто очі різала. Батальйонного, до того ж, у полку всі терпіти не могли. І, щоб підкласти йому свиню, чи розумієш, стали всі обурені прапорщики й підпоручики збирати гроші за підпискою на користь нещасної дівчини. Ну, ось, коли ми, молодші обер-офіцери, зібралися на нараду й почали викладати хто п'ять, хто десять карбованців, у мене раптом спалахнула голова. Обстановка видалась мені надто придатною для подвигу. Я поспішив до дівчини і в палких виразах висловив їй своє почуття. І поки я йшов до неї і потім говорив, я палко кохав її, як принижену й знедолену. Так... Ну, сталося так, що через тиждень після цього я їй освідчився. Начальство й товариші визнали мій шлюб не гідним офіцера. Це мене ще більш розпалило. Я, розумієш, написав довгий лист, в якому довів, що мій вчинок мусить бути записаний в історії полку золотими буквами тощо. Лист послав командиру, а копії

товаришам. Ну, звичайно, був збуджений і не обійшлося без різкостей. Мене попросили залишити полк. Десь у мене схована чернетка, я тобі дам прочитати коли-небудь. Написано з великим почуттям. Ти побачиш, які я переживав чесні, ясні хвилини. Подав я у відставку і приїхав із дружиною сюди. Після батька лишилися деякі борги, грошей у мене не було, а дружина з першого ж дня завела знайомства, стала франтувати й грати в карти, і я змушений був заставити маєток. Вела вона, розумієш, негідне життя, і зі всіх моїх сусідів лише ти не був її коханцем. Років через два я дав їй відступного, все, що в мене було тоді, і вона поїхала до міста. Так... І тепер я сплачую їй по тисячі двісті щороку. Жахлива жінка! Є, брате, муха, яка кладе личинку на спину павука в такий спосіб, що той аж ніяк не може скинути її, личинка приростає до павука й п'є з його серця кров. Саме так приросла до мене й п'є з мого серця кров ця жінка. Вона ненавидить і зневажає мене за те, що я зробив дурницю, тобто одружився з такою жінкою, як вона. Моя великодушність здається їй жалюгідною... «Розумна людина, каже, кинула мене, а дурень підібрав». На її думку, тільки жалюгідний йолоп міг зробити так, як я. І мені, брате, це нестерпно прикро. Взагалі, брате, скажу в дужках, гне мене доля. В дугу гне.

Петро Михайлович слухав Власича й, не розуміючи, запитував себе: чим ця людина могла так сподобатися Зіні? Немолодий,— йому вже 41 рік,— кощавий, сухорлявий, вузькогрудий, з довгим носом, із сивиною в бороді. Говорить він — ніби гуде, посміхається болісно і, розмовляючи, некрасиво змахує руками. Ні здоров'я, ні гарних мужніх манер, ні світськості, ні веселощів, а так, із зовнішнього боку, щось тьмяне й невиразне. Одягається він без смаку, умеблювання в нього похмуре, поезії й живопису він не визнає, тому що вони «не відповідають вимогам дня», тобто він не розуміє їх; музика його не зворушує. Хазяїн з нього поганий. Маєток у нього цілком занепав і заставлений; по другій заставній він платить дванадцять процентів і, крім того, по векселях ще винний тисяч з десять. Коли надходить час платити проценти або висилати дружині гроші, він просить в усіх позичити з таким виразом, ніби в нього вдома пожежа, і в цей час, на відчай душі, продає він весь свій зимовий запас хмизу за п'ять карбованців, ожеред соломи за три карбованці і потім наказує топити свої печі садовими гратами або старими парниковими рамами. Луки

в нього потолочені свинями, у лісі по молодняку ходить селянська худоба, а старих дерев з кожною зимою стає дедалі менше; в городі і в саду валяються порожні вулики та іржаві відра. У нього немає ні талантів, ні обдарування, і немає навіть звичайної здатності жити, як люди живуть. У практичному житті це наївна, квола людина, яку легко можна обдурити й скривдити, і мужики недаремно називають його «простуватим».

Він ліберал і вважається в повіті червоним, але й це виходить в нього скучно. У його вільнодумстві немає оригінальності й пафосу; обурюється, ремствує й радіє він якось усе в одній ноті, не ефектно й мляво. Навіть у хвилини сильного піднесення він не підводить голови й лишається сутулим. Але найнудніше те, що навіть свої хороші, чесні ідеї він примудряється висловлювати так, що вони видаються в нього банальними й відсталими. Пригадується щось старе, давно прочитане, коли він поволі, з глибокодумним виглядом, починає тлумачити про чесні, ясні хвилини, про кращі роки, або коли захоплюється молоддю, яка завжди йшла й іде попереду суспільства, або осуджує російських людей за те, що вони у тридцять років надівають халат і забувають заповіти своєї almae matris [1]. Коли лишаєшся в нього ночувати, то він кладе на нічний столик Писарєва або Дарвіна. Якщо скажеш, що я вже це читав, то він вийде й принесе Добролюбова.

Це називалось у повіті вільнодумством, і багато хто дивився на це вільнодумство як на невинне й необразливе дивацтво; але воно, однак, зробило його глибоко нещасним. Воно було для нього тією личинкою, про яку він щойно говорив: міцно приросло до нього й пило з його серця кров. У минулому дивний шлюб у стилі Достоєвського, довгі листи й копії, писані поганим, нерозбірливим почерком, але з великим почуттям безконечні непорозуміння, з'ясовування, розчарування, потім борги, друга заставна, жалування дружині, щомісячні позички — і все це нікому не на користь, ні собі, ні людям. І тепер, як і раніше, все він квапиться, шукає подвигу і втручається в чужі справи; як і раніше, при кожній слушній нагоді, довгі листи й копії, стомлюючі шаблонні розмови про общину або про піднесення кустарної промисловості, або про утворення сироварень,— розмови, схожі одна на одну, ніби він готує їх не

[1] матері-годувальниці (в розумінні школи, яка їх виховала)

в живому мозку, а машинним способом. І, нарешті, цей скандал із Зіною, який ще невідомо чим закінчиться!

А тимчасом сестра Зіна молода,— їй тільки 22 роки,— гарна з себе, елегантна, весела; вона реготуха, балакуха, сперечальниця, пристрасна музикантша; вона розуміється на вбранні, на книжках і на доброму умеблюванні, і в себе вдома не стерпіла б такої кімнатки, як ця, де тхне чобітьми й дешевою горілкою. Вона теж ліберадка, але в її вільнодумстві почувається зайвина сил, славолюбство молодої, сильної, сміливої дівчини, пристрасна жадоба бути кращою й оригінальнішою від інших... Як же могло статися, що вона покохала Власича?

«Він — Дон-Кіхот, упертий фанатик, маніяк,— думав Петро Михайлович,— а вона така ж тендітна, слабохарактерна й лагідна, як я... Ми з нею здаємося швидко й без опору. Вона полюбила його, але хіба я сам не люблю його, незважаючи ні на що...»

Петро Михайлович вважав Власича хорошою, чесною, але вузькою й однобокою людиною. У його хвилюваннях і стражданнях та й у всьому його житті він не бачив ні ближчих, ні віддаленіших вищих цілей, а бачив тільки нудьгу і невміння жити. Його самовідданість і все те, що Власич називав подвигом або чесним пориванням, уявлялось йому марною витратою сил, непотрібними холостими пострілами, на які витрачалось дуже багато пороху. А те, що Власич фанатично вірив у надзвичайну чесність і безпомилковість свого мислення, здавалося йому наївним і навіть хворобливим; і те, що Власич усе своє життя якось примудрявся переплутувати нікчемне з високим, що він безглуздо одружився і вважає це подвигом, і потім сходився із жінками і вбачав у цьому торжество якоїсь ідеї,— це було просто незрозуміло.

Та все ж таки Петро Михайлович любив Власича, почував наявність у нього якоїсь сили, і чомусь у нього ніколи невистачало духу заперечувати йому.

Власич підсів зовсім близько, щоб поговорити під шумок дощу, у темряві, і вже відкашлявся, готовий розповісти щось довге, на зразок історії свого одруження; але Петру Михайловичу нестерпно було слухати; його пригнічувала думка, що зараз він побачить сестру.

— Так, тобі не щастило в житті,— сказав він лагідно,— але, вибач, ми з тобою ухилилися від головного. Ми не про те говоримо.

— Так, так, і справді. Так от повернемось до головного,— сказав Власич і встав.— Я кажу тобі, Петрушо: совість наша чиста. Ми не вінчані, але що шлюб наш цілком законний, не мені доводити й не тобі слухати. Ти так само вільно мислиш, як я, і, хвалити бога, розбіжності у нас щодо цього не може бути. Щождо нашого майбутнього, то воно не повинно лякати тебе. Я буду працювати до кривавого поту, не спати ночей, одне слово, я напружу всі сили, щоб Зіна була щаслива. Життя її буде прекрасне. Ти запитаєш: чи зумію я це зробити? Зумію, брате! Коли людина думає щохвилини все про одно й те саме, то їй не важко домогтись, чого вона хоче. Але ходімо до Зіни. Треба її порадувати.

У Петра Михайловича забилося серце. Він встав і пішов за Власичем до передпокою, а звідти до зали. У цій величезній, похмурій кімнаті було тільки фортеп'яно та довгий ряд старовинних стільців з бронзою, на які ніхто ніколи не сідав. На фортеп'яно горіла одна свічка. З зали мовчки пройшли до їдальні. Тут теж просторо й незатишно; посеред кімнати круглий стіл з двох половинок на шести товстих ніжках і тільки одна свічка. Годинник у великому червоному футлярі, схожому на кіот, показував пів на третю.

Власич відчинив двері до сусідньої кімнати й сказав:

— Зіночко, у нас Петруша!

Одразу ж почулися квапливі кроки, і до їдальні увійшла Зіна, висока, повна й дуже бліда, якою Петро Михайлович бачив її востаннє вдома,— у чорній юбці і в червоній кофточці з великою пряжкою на поясі. Вона однією рукою обняла брата й поцілувала його в скроню.

— Яка гроза! — сказала вона.— Григорій пішов кудись, і я лишилась сама на весь будинок.

Вона не почувала себе ніяково й дивилася на брата щиро і ясно, як удома; дивлячись на неї, і Петро Михайлович перестав відчувати ніяковість.

— Але ж ти не боїшся грози,— сказав він, сідаючи до столу.

— Так, але тут величезні кімнати, будинок старий і весь дзвенить від грому, як шафа із посудом. Взагалі, гарненький будиночок,— говорила вона далі, сідаючи напроти брата.— Тут що не кімната, то яка-небудь приємна згадка. У моїй кімнаті, можеш собі уявити, застрелився дідусь Григорія.

— У серпні будуть гроші, відремонтую флігель у саду,— сказав Власич.

— Чомусь під час грози згадується дідусь,— продовжувала Зіна.— А в цій їдальні засікли на смерть якогось чоловіка.

— Це дійсний факт,— ствердив Власич і подивився великими очима на Петра Михайловича.— У сорокових роках цей маєток орендував якийсь Олів'єр, француз. Портрет його дочки валяється в нас тепер на горищі. Дуже гарненька. Цей Олів'єр, як розповідав мені батько, зневажав росіян за неуцтво й знущався з них жорстоко. Так, він вимагав, щоб священник, проходячи повз садибу, знімав шапку за півверсти, і коли родина Олів'єра проїжджала селом, то щоб дзвонили в церкві. З кріпаками і взагалі з малими світу цього він, звичайно, церемонився ще менше. Якось проходив тут шляхом один з найблагодушніших синів мандрівної Русі, щось на зразок гоголівського бурсака Хоми Брута. Попросився він ночувати, сподобався тут прикажчикам, і лишили його при конторі. Існує багато варіацій. Одні кажуть, що бурсак підбурював селян, інші ж,— ніби його полюбила дочка Олів'єра. Не знаю, що правда, але тільки одного чудового вечора покликав його сюди Олів'єр і вчинив йому допит, а потім наказав його бити. Чи розумієш, сам сидить за цим столом і бордо п'є, а конюхи б'ють бурсака. Мабуть, катував. До ранку бурсак помер від мордувань, і труп його заховали кудись. Кажуть, що в став Колтовича кинули. Порушили справу, але француз заплатив кому належить кілька тисяч і поїхав до Ельзасу. До речі вийшов строк аренди, на тому справа й кінчилася.

— Які негідники! — промовила Зіна й здригнулась.

— Мій батько добре пам'ятав і Олів'єра, і його дочку. Казав, що красуня була надзвичайна і до того ексцентрична. Я думаю, що бурсак все заразом: і селян підбурював, і дочку зацікавив. Можливо, навіть це був зовсім не бурсак, а інкогніто який-небудь.

Зіна замислилась: історія бурсака й чарівної француженки, очевидно, занесла її уяву далеко. Як здавалося Петрові Михайловичу, вона зовні аж ніяк не змінилася за останній тиждень, тільки стала трохи блідіша. Вона дивилась спокійно і звичайно, наче разом із братом приїхала до Власича в гості. Але Петро Михайлович відчув, що сталася якась зміна в ньому самому. Справді, раніше, коли вона

жила вдома, він міг говорити із нею рішуче про все, тепер же він не міг поставити навіть простого питання: «Як тобі живеться тут?» Це питання здавалося незручним і непотрібним. Мабуть, така ж зміна сталася і в ній. Вона не поспішала завести розмову про матір, про будинок, про свій роман з Власичем; вона не виправдовувалась, не говорила, що громадянський шлюб краще, ніж церковний, не хвилювалась і спокійно замислилась над історією Олів'єра... І чому раптом заговорили про Олів'єра?

— У вас обох плечі мокрі від дощу! — сказала Зіна і радісно посміхнулась; її зворушила ця маленька подібність між братом і Власичем.

І Петро Михайлович відчув усю гіркоту й весь жах свого становища. Він згадав свій спорожнілий будинок, закритий рояль і Зінину світленьку кімнатку, до якої тепер уже ніхто не заходить; він згадав, що на алеях у саду вже немає слідів від маленьких ніг і що перед вечірнім чаєм уже ніхто з голосним сміхом не йде купатися. Те, до чого він дедалі більше прив'язувався з самого раннього дитинства, про що любив думати, коли сидів бувало в задушливому класі чи в аудиторії,— ясність, чистота, радість, все, що сповнювало будинок життям і світлом, пішло безповоротно, зникло і змішалося з грубою, незграбною історією якогось батальйонного командира, великодушного прапорщика, розпусної баби, дідуся, що застрелився... І починати розмову про матір або думати, що минуле може повернутися, означало б не розуміти того, що було так очевидно

Очі в Петра Михайловича сповнились слізьми, і рука, що лежала на столі, затремтіла. Зіна вгадала, про що він думав, і очі її теж почервоніли й заблищали.

— Григорію, йди сюди! — сказала вона Власичу.

Обоє відійшли до вікна й почали говорити про щось пошепки. І з того, як Власич нахилявся до неї і як вона дивилася на нього, Петро Михайлович ще раз зрозумів, що все вже непоправно скінчене і що говорити ні про що не треба. Зіна вийшла.

— Отак-то, брате,— заговорив Власич після деякого мовчання, потираючи руки і посміхаючись.— Я нещодавно назвав наше життя щастям, але це підкоряючись, так би мовити, літературним вимогам. По суті ж, відчуття щастя ще не було. Зіна весь час думала про тебе, про матір і мучилась; дивлячись на неї, і я мучився. Вона натура вільна, сміліва, але без звички, знаєш, важко, та й молода до

того ж. Прислуга називає її панночкою; здається, дрібниця, але це її хвилює. Отак-то, брате.

Зіна принесла повну тарілку суниць. За нею увійшла маленька покоївка, на вигляд сумирна й затуркана. Вона поставила на стіл глечик молока і вклонилась низько-низько... У ній було щось спільне із старовинними меблями, таке ж заціпеніле й нудне.

Дощ уже вщух. Петро Михайлович їв суниці, а Власич і Зіна дивились на нього мовчки. Наближався час непотрібної, але неминучої розмови, і всі троє уже відчували, яка вона важка. У Петра Михайловича очі знову сповнилися слізьми, він відсунув від себе тарілку і сказав, що йому вже час їхати додому, а то буде пізно і, можливо, знову піде дощ. Настала хвилина, коли Зіна заради пристойності повинна була заговорити про домашніх і про своє нове життя.

— Що в нас? — запитала вона швидко, і її бліде обличчя затремтіло.— Що мама?

— Ти маму знаєш...— відповів Петро Михайлович, не дивлячись на неї.

— Петрушо, ти довго думав про те, що сталося,— промовила вона, взявши брата за рукав, і він зрозумів, як їй важко говорити.— Ти довго думав; скажи мені, чи можна розраховувати на те, що мама коли-чебудь помириться з Григорієм... і взагалі із цим становищем?

Вона стояла близько до брата, віч-на-віч, і його дуже вразило, що вона така гарна, і що раніше він ніби не помічав цього; і те, що його сестра, схожа з обличчя на матір, випещена, витончена, жила у Власича і з Власичем, біля заціпенілої покоївки, біля столу на шести ногах, у будинку, де засікли живу людину, що вона зараз не поїде з ним додому, а лишиться тут ночувати,— це здалося йому неймовірним абсурдом.

— Ти маму знаєш...— сказав він, не відповідаючи на питання.— Мені здається, треба було б дотримати... щонебудь зробити, попросити в неї пробачення, чи що...

— Але просити пробачення — значить удавати, що ми зробили погано. Для заспокоєння мами я готова збрехати, але ж це буде ні до чого. Я знаю маму. Ну, що буде, те буде! — сказала Зіна, повеселівши від того, що найнеприємніше було вже сказано.— Почекаємо п'ять, десять років, потерпимо, а там що бог дасть.

Вона взяла брата під руку і, коли проходила через темний передпокій, пригорнулась до його плеча.

Вийшли на ганок. Петро Михайлович попрощався, сів на коня й поїхав ступою; Зіна й Власич пішли провести його трохи. Було тихо, тепло й чудесно пахло сіном; на небі поміж хмарками яскраво горіли зорі. Старий сад Власича, що бачив на своєму віку стільки сумних пригод, спав, загорнувшись у темряву, і чомусь було сумно проїжджати через нього.

— А ми з Зіною сьогодні по обіді провели кілька воістину світлих хвилин! — сказав Власич.— Я прочитав їй уголос чудесну статтю з переселенського питання. Прочитай, брате! Тобі це потрібно! Стаття надзвичайна щодо чесності. Я не витримав і написав до редакції лист для передачі автору. Написав тільки один рядочок: «Дякую і міцно тисну чесну руку!»

Петро Михайлович хотів сказати: «Не встрявай ти, будь ласка, не в свої справи!» — але промовчав.

Власич ішов біля правого стремена, а Зіна біля лівого; обоє ніби забули, що треба повертатися додому, а було вогко і вже недалеко лишалося до гаю Колтовича. Петро Михайлович відчував, що вони чекають від нього чогось, хоч самі не знають чого, і йому стало нестерпно жаль їх. Тепер, коли вони з покірним виглядом і замисливши, йшли біля коня, він був глибоко переконаний, що вони нещасні і не можуть бути щасливі, і їхнє кохання здавалося йому сумною, непоправною помилкою. Від жалю й свідомості, що він нічим не може допомогти, його охопив той стан душевного розслаблення, коли він, щоб позбутися важкого почуття жалю, ладен був на всілякі жертви.

— Я до вас їздитиму ночувати,— сказав він.

Але це скидалось на те, наче він робив поступку, і не задовольнило його. Коли зупинилися біля гаю Колтовича, щоб попрощатися, він нахилився до Зіни, доторкнувся до її плеча і сказав:

— Твоя, Зіно, правда. Ти добре зробила!

І, щоб не сказати більше і не розплакатися, він ударив по коню й поскакав до гаю. В'їжджаючи в темряву, він оглянувся і побачив, як Власич і Зіна йшли додому шляхом,— він широко крокуючи, а вона поруч нього квапливою підстрибуючою ходою,— і про щось жваво розмовляли.

«Я — баба,— подумав Петро Михайлович.— Їхав для того, щоб з'ясувати питання, але ще більше заплутав його. Ну, та бог з ним!»

На душі в нього було важко. Коли скінчився гай, він поїхав ступою і потім біля ставу зупинив коня. Хотілося

сидіти непорушно й думати. Сходив місяць і червоним стовпом відбивався на тому боці ставу. Десь глухо гуркотів грім. Петро Михайлович не кліпаючи дивився на воду й уявляв відчай сестри, її стражденну блідість і сухі очі, з якими вона приховуватиме від людей свою ганьбу. Він уявив собі її вагітність, смерть матері, її похорони, жах Зіни... Гордовита, забобонна старуха кінчить не інакше, як смертю. Страшні картини майбутнього вимальовувались перед ним на темній поверхні води, і серед блідих жіночих постатей він бачив самого себе, малодушного, кволого, з винуватим обличчям...

За сто кроків на правому боці ставу стояло непорушно щось темне: людина це чи високий пень? Петро Михайлович згадав про бурсака, якого вбили й кинули у цей став.

«Олів'єр зробив негідний вчинок, але ж так чи інакше він розв'язав питання, а я ось нічого не розв'язав, а тільки наплутав,— подумав він, вдивляючись у темну постать, схожу на привид.— Він говорив і робив те, що думав, а я говорю й роблю не те, що думаю; та й не знаю напевне, що власне я думаю...»

Він під'їхав до темної постаті: це був старий трухлявий стовп, що вцілів від якоїсь будівлі.

З гаю і садиби Колтовича війнуло конваліями й медовими травами. Петро Михайлович їхав берегом ставу і з сумом дивився на воду і, пригадуючи своє життя, переконувався, що досі говорив він і робив не те, що думав, і люди відплачували йому тим самим, і тому все життя уявлялось йому тепер таким же темним, як ця вода, у якій відбивалося нічне небо й переплуталися водорості. І здавалося йому, що цього не можна поправити.

ПАЛАТА № 6

I

У дворі лікарні стоїть невеликий флігель, оточений цілим лісом реп'яхів, кропиви і диких конопель. Дах на ньому іржавий, димар наполовину обвалився, східці коло ганку згнили й поросли травою, а від штукатурки залишилися самі тільки сліди. Переднім фасадом стоїть він до лікарні, заднім — дивиться в поле, від якого одмежовує його сірий паркан лікарні із цвяхами. Ці цвяхи, звернуті вістрями догори, і паркан, і самий флігель мають той особливий сумний, окаянний вигляд, що буває в нас тільки в лікарень та тюремних будівель.

Якщо ви не боїтесь пожалитись кропивою, то ходімо вузькою стежкою, яка веде до флігеля, і подивимось, що робиться всередині. Відчинивши перші двері, ми входимо в сіни. Тут під стінами й коло груби навалено цілі гори лікарняного мотлоху. Матраци, старі порвані халати, панталони, сорочки з синіми смужками, зовсім негодяще, стоптане взуття,— все це дрантя звалене в купи, зібгане, переплутане, гниє і задушливо смердить.

На мотлоху завжди з люлькою в зубах лежить сторож Микита, старий відставний солдат з поруділими нашивками. У нього суворе, виснажене обличчя, навислі брови, що надають обличчю виразу степової вівчарки, і червоний ніс; він невисокий на зріст, на вигляд сухорлявий і жилавий, але постава в нього поважна і кулаки здоровенні. Належить він до числа тих простодушних, статечних, старанних і тупих людей, які над усе на світі люблять по-

рядок і тому певні, що *їх* треба бити. Він б'є в обличчя, в груди, в спину, по чому попаде, і певен, що без цього не було б тут порядку.

Далі ви заходите до великої, просторої кімнати, що займає весь флігель, якщо не рахувати сіней. Стіни тут вимазані брудноблакитною фарбою, стеля закопчена, як у курній хаті,—видно, що тут узимку курять груби й буває чадно. Вікна зсередини спотворені залізними гратами. Підлога сіра і скалкувата. Смердить кислою капустою, гнотовим гаром, блощицями й аміаком, і цей сморід в першу хвилину справляє на вас таке враження, начебто ви заходите до звіринця.

В кімнаті стоять ліжка, пригвинчені до підлоги. На них сидять і лежать люди в синіх лікарняних халатах і по-старовинному в ковпаках. Це — божевільні.

Всіх їх тут п'ять чоловік. Тільки один з благородного стану, а інші всі міщани. Перший від дверей, високий, худорлявий міщанин з рудими блискучими вусами і заплаканими очима, сидить, підперши голову, і дивиться в одну точку. День і ніч він сумує, похитуючи головою, зітхаючи й гірко усміхаючись; у розмовах він рідко коли бере участь і на запитання звичайно не відповідає. Їсть і п'є він машинально, коли дають. Болісний, тяжкий кашель, худорлявість і рум'янець на щоках свідчать, що в нього починаються сухоти.

За ним далі маленький, жвавий, дуже рухливий старик з гострою борідкою і з чорним, кучерявим, як у негра, волоссям. Удень він прогулюється по палаті від вікна до вікна або сидить на своїй постелі, підібгавши по-турецькому ноги, і безугавно, як снігур, насвистує, тихо співає й хихикає. Дитячі веселощі та жваву вдачу виявляє він і вночі, коли встає, щоб помолитися богу, тобто постукати себе кулаками в груди й поколупати пальцем у дверях. Це жид Мойсейко, дурник, що збожеволів років з двадцять тому, коли в нього згоріла шапочна майстерня.

З усіх пожильців палати № 6 тільки йому одному дозволяється виходити з флігеля і навіть з двору лікарні на вулицю. Таким привілеєм він користувався здавна, мабуть, як старий пожилець лікарні і як тихий, нешкідливий дурник, міський блазень, що його давно вже звикли бачити на вулицях, оточеним хлопчаками і собаками. У халатику, в смішному ковпаку і в туфлях, іноді босоніж і навіть без панталон, він ходить вулицями, спиняючись коло воріт і крамничок, і просить копієчку. В одному місці

дадуть йому квасу, в другому — хліба, в третьому — копієчку, отож повертається він до флігеля звичайно ситим і багатим. Все, що він приносить з собою, відбирає в нього Микита на свою користь. Робить це солдат грубо, сердито, вивертаючи кишені і закликаючи бога в свідки, що він ніколи вже більше не пускатиме жида на вулицю і що безладдя для нього гірш за все на світі.

Мойсейко любить прислужувати. Він подає товаришам воду, вкриває їх, коли вони сплять, обіцяє кожному принести з вулиці по копієчці й пошити по новій шапці: він же годує ложкою свого сусіда з лівого боку, паралітика. Робить він це не з жалю і не з яких-небудь міркувань гуманного характеру, а наслідуючи й мимоволі підкоряючись своєму сусідові з правого боку, Громову.

Іван Дмитрович Громов, мужчина років тридцяти трьох, з благородних, колишній судовий пристав і губернський секретар, хворіє на манію переслідування. Він або лежить на постелі, згорнувшись калачиком, або ходить з кутка в куток, ніби для моціону, а сидить дуже рідко. Він завжди збуджений, схвильований і напружений якимось неясним, непевним чеканням. Досить найменшого шарудіння в сінях чи крику надворі, щоб він підвів голову й почав прислухатися: чи не по нього це йдуть? Чи не його шукають? І обличчя його при цьому виявляє крайній неспокій і огиду.

Мені подобається його широке вилицювате обличчя, завжди бліде й нещасне, воно відбиває в собі, як у дзеркалі, змучену боротьбою й довгочасним страхом душу. Гримаси його дивні й хворобливі, але тонкі риси, покладені на його обличчя глибоким щирим стражданням, розумні й інтелігентні, і в очах теплий, здоровий блиск. Подобається мені він сам, чемний, послужливий і надзвичайно делікатний в поводженні з усіма, крім Микити. Коли хто-небудь впускає гудзик чи ложку, він швидко схоплюється з постелі й підіймає. Кожного ранку він вітає своїх товаришів з добрим ранком, лягаючи спати — бажає їм доброї ночі.

Крім постійно напруженого стану й гримасування, божевілля його виявляється ще в такому. Іноді вечорами він загортається в свій халатик і, тремтячи всім тілом, цокочучи зубами, починає швидко ходити з кутка в куток і поміж ліжок. Схоже на те, начебто в нього сильна лихоманка. З того, як він раптом спиняється й поглядає на

товаришів, видно, що йому хочеться сказати щось дуже важливе, та, мабуть, гадаючи, що його не слухатимуть або не зрозуміють, він нетерпляче струшує головою й ходить знову. Але незабаром бажання говорити бере гору над усякими міркуваннями, і він дає собі волю й говорить запально й пристрасно. Мова його безладна, гарячкова, як маячіння, поривчаста і не завжди зрозуміла, але зате в ній чути, і в словах, і в голосі, щось надзвичайно хороше. Коли він говорить, ви впізнаєте в ньому божевільного і людину. Важко передати на папері його безумну мову. Говорить він про людську підлоту, про насильство, що топче правду, про прекрасне життя, яке колись буде на землі, про грати на вікнах, що нагадують йому кожної хвилини про тупість і жорстокість напасників. Виходить безладне, нескладне попурі із старих, але ще недоспіваних пісень.

II

Років з 12—15 тому, в місті, на найголовнішій вулиці, у власному будинку проживав чиновник Громов, людина солідна й заможна. У нього було два сини: Сергій і Іван. Бувши вже студентом четвертого курсу, Сергій захворів на скоротечні сухоти й помер, і ця смерть ніби стала початком цілого ряду нещасливих подій, які раптом посипалися на родину Громових. Через тиждень після похорону Сергія старого батька було віддано до суду за підробку й розтрати і скоро він помер у тюремній лікарні з тифу. Будинок і все рухоме майно були продані з молотка, і Іван Дмитрович з матір'ю залишилися без будь-яких засобів.

Раніше, при батькові, Іван Дмитрович, проживаючи в Петербурзі, де він учився в університеті, одержував 60—70 карбованців на місяць і не мав ніякої уяви про нужду, а тепер йому довелося різко змінити своє життя. Він повинен був з ранку до ночі давати копійчані уроки, братися за переписування і все-таки голодувати, бо весь заробіток посилав матері на прожиття. Такого життя не витримав Іван Дмитрович; він занепав духом, захирів і, кинувши університет, поїхав додому. Тут, у маленькому місті, він з протекції дістав посаду вчителя в повітовій школі, але не зійшовся з товаришами, не сподобався учням і скоро кинув посаду. Померла мати. Він з півроку ходив без посади, живлячись тільки хлібом і водою, потім пішов у

судові пристави. Цю посаду він займав доти, поки не був звільнений через хворобу.

Він ніколи, навіть за молодих студентських років, не справляв враження здорового. Завжди він був блідий, худий, легко піддавався простуді, мало їв, погано спав. Від одної чарки вина в нього паморочилась голова і робилась істерика. Його завжди вабило до людей, але через свою дратівливу вдачу й надумливість він ні з ким близько не сходився і друзів не мав. Про городян він завжди висловлювався з презирством, кажучи, що їхнє грубе неуцтво і сонне тваринне життя здаються йому мерзенними й огидними. Говорив він тенором, голосно, гаряче і не інакше, як гніваючись і обурюючись, або із захватом і подивом, і завжди щиро. Про що бувало не заговориш з ним, він усе зводить до одного: в місті душно й нудно жити, в громадянства нема вищих інтересів, воно живе сірим, безглуздим життям, урізноманітнюючи його насильством, грубою розпустою і лицемірством; падлюки ситі й одягнуті, а чесні живляться крихтами; потрібні школи, місцева газета з чесним напрямом, театр, публічні читання, згуртованість інтелігентних сил; треба, щоб громадянство усвідомило себе і жахнулось. У своїх міркуваннях про людей він уживав густих фарб, тільки білої і чорної, не визнаючи ніяких відтінків; людство поділялося в нього на чесних і падлюк; середини ж не було. Про жінок і кохання він завжди говорив палко, з захопленням, але жодного разу не був закоханий.

У місті, незважаючи на різкість його суджень і нервовість, його любили й поза очі ласкаво називали Ванею. Його природна делікатність, послужливість, порядність, моральна чистота і його поношений сюртучок, хворобливий вигляд і родинне нещастя викликали добре, тепле й сумне почуття; до того ж він був добре освічений і начитаний, знав, на думку городян, усе і був у місті чимось на зразок ходячого довідкового словника.

Читав він дуже багато. Бувало все сидить у клубі, нервово смикає борідку й перегортає журнали і книги; і з обличчя його видно, що він не читає, а ковтає, ледве встигнувши розжувати. Можна думати, що читання було одною з його хворобливих звичок, бо він з однаковою жадібністю накидався на все, що потрапляло йому до рук, навіть на торішні газети й календарі. Дома в себе читав він завжди лежачи.

III

Одного осіннього ранку, піднявши комір свого пальта і чалапаючи по грязюці, провулками й задвірками ішов Іван Дмитрович до якогось міщанина, щоб одержати по виконавчому листку. Настрій у нього був похмурий, як завжди ранками. В одному з провулків зустрілися йому два арештанти в кайданах і з ними чотири конвойних з рушницями. Раніше Іван Дмитрович часто зустрічав арештантів, і кожного разу вони збуджували в ньому почуття жалю і ніяковості, а тепер ця зустріч справила на нього якесь особливе, чудне враження. Йому раптом чомусь здалося, що його теж можуть закувати в кайдани і так само вести по грязюці в тюрму. Побувавши в міщанина і повертаючись до себе додому, він зустрів коло пошти знайомого поліцейського наглядача, який привітався й пройшов з ним вулицею кілька кроків, і чомусь це здалося йому підозрілим. Дома цілий день йому не йшли з голови арештанти й солдати з рушницями, і незрозуміла душевна тривога заважала йому читати і зосередитись. Увечері він не запалював у себе світла, а вночі не спав і все думав про те, що його можуть заарештувати, закувати і посадити в тюрму. Він не знав за собою ніякої вини і міг поручитися, що і в майбутньому ніколи не вб'є, не підпалить і не вкраде; але хіба важко зробити злочин випадково, мимоволі, і хіба не можливий наклеп, нарешті, судова помилка? Недарма ж віковічний народний досвід навчає жебрацької долі та арештантської неволі не зарікатись. А судова помилка при теперішньому судовому розгляді дуже можлива, і нема в ній нічого дивного. Люди, які по-службовому, по-діловому ставляться до чужого страждання, наприклад, судді, поліцейські, лікарі, з часом призвичаївшись, загартовуються в такій мірі, що хотіли б та не можуть ставитися до своїх клієнтів інакше, як формально; з цього боку вони нічим не відрізняються від мужика, який на задвірках ріже баранів і телят і не помічає крові. А при формальному, бездушному ставленні до особи, для того, щоб невинну людину позбавити всіх громадянських прав і засудити на каторгу, судді треба тільки одного: часу. Тільки часу на додержання деяких формальностей, що за них судді дістають платню, а потім — усьому кінець. Шукай потім справедливості й захисту в цьому маленькому брудному місті, за двісті верст від залізниці! Та й чи не

смішно думати про справедливість, коли всяке насильство сприймається громадянством, як розумна й доцільна необхідність, і всякий акт милосердя, наприклад, виправдувальний вирок, викликає цілий вибух незадоволеного, мстивого почуття?

Вранці Іван Дмитрович підвівся з постелі, охоплений жахом, з холодним потом на лобі, зовсім уже певний, що його можуть заарештувати кожної хвилини. Якщо вчорашні важкі думки так довго не покидають його,— міркував він,— то, значить, у них є частина правди. Не могли ж вони справді прийти в голову без усякого приводу.

Городовий, не поспішаючи, пройшов повз вікна: це недарма. Ось два чоловіки спинилися коло дому й мовчать. Чому вони мовчать?

І для Івана Дмитровича настали тяжкі дні і ночі. Всі, хто проходив повз вікна і заходив у подвір'я, здавалися шпигунами і сищиками. Опівдні звичайно справник проїжджав парою по вулиці; це він їхав з свого приміського маєтку до поліцейського правління; але Іванові Дмитровичу здавалося кожного разу, що він їде занадто швидко і з якимось особливим виразом: очевидно, поспішає оповістити, що в місті виявився дуже важливий злочинець. Іван Дмитрович здригався при кожному дзвінку і стукоті у ворота, мучився, коли зустрічав у хазяйки нову людину; при зустрічі з поліцейськими і жандармами усміхався й насвистував, щоб здаватися байдужим. Він не спав цілісінькі ночі, чекаючи арешту, але голосно хропів і зітхав, як сонний, щоб хазяйці здавалося, що він спить; адже якщо не спить, то, значить, його гризе сумління — який доказ! Факти і здорова логіка переконували його, що всі ці страхи — нісенітниця і психопатія, що в арешті і в тюрмі, якщо поглянути на справу ширше, по суті, нема нічого страшного,— аби совість спокійна; але чим розумніше й логічніше він міркував, тим дужчою і тяжчою ставала душевна тривога. Це було схоже на те, як один пустельник хотів вирубати собі місцинку в незайманому лісі; чим старанніше він працював сокирою, тим густіше й дужче розростався ліс. Іван Дмитрович, кінець кінцем, побачивши, що це марна річ, зовсім перестав міркувати і весь поринув у розпач і страх.

Він став усамотнюватись і уникати людей. Служба й раніше була йому огидна, а тепер вона стала йому нестерпною. Він боявся, що його як-небудь підведуть, покла-

дуть йому непомітно в кишеню хабара і потім викриють, або він сам випадково зробить у казенних паперах помилку, рівнозначну підробці, чи загубить чужі гроші. Дивно, що ніколи раніше його думка не була такою гнучкою й винахідливою, як тепер, коли він кожного дня вигадував тисячі різноманітних приводів до того, щоб серйозно побоюватися за свою свободу і честь. Але зате значно послабшав інтерес до зовнішнього світу, зокрема до книг, і стала дуже зраджувати пам'ять.

Весною, коли зійшов сніг, у яру коло кладовища знайшли два напівзгнилі трупи — баби і хлопчика, з ознаками не своєї смерті. В місті тільки й розмови було, що про ці трупи та невідомих убивць. Іван Дмитрович, щоб не подумали, що це він убив, ходив вулицями й усміхався, а при зустрічі з знайомими бліднув, червонів і починав запевняти, що нема підлішого злочину, як убивство слабких і беззахисних. Та ця брехня скоро втомила його і, після деякого міркування, він вирішив, що в його становищі найкраще — це сховатися в хазяйчин льох. У льоху просидів він день, потім ніч і другий день, дуже змерз і, дочекавшись присмерку, потай, як злодій, пробрався до себе в кімнату. До світанку простояв він серед кімнати, не ворушачись і прислухаючись. Рано-вранці до схід сонця до хазяйки прийшли пічники. Іван Дмитрович добре знав, що вони прийшли для того, щоб перекладати в кухні піч, але страх підказав йому, що це поліцейські, переодягнені пічниками. Він потихеньку вийшов з квартири і, охоплений жахом, без шапки і сюртука, побіг вулицею. За ним, гавкаючи, гналися собаки, кричав десь позаду мужик, у вухах свистіло повітря, і Іванові Дмитровичу здавалося, що насильство всього світу згромадилося за його спиною й женеться за ним.

Його затримали, привели додому і послали хазяйку по лікаря. Лікар Андрій Юхимович, про якого мова далі, приписав холодні примочки на голову і лавровишневі краплі, сумно похитав головою і пішов, сказавши хазяйці, що вже більше він не прийде, бо не слід заважати людям божеволіти. А що дома не було з чого жити й лікуватися, то незабаром Івана Дмитровича вирядили до лікарні й поклали його там у палаті для венеричних хворих. Він не спав ночами, вередував і турбував хворих, і незабаром, з розпорядження Андрія Юхимовича, його перевели до палати № 6.

Через рік у місті вже зовсім забули про Івана Дмитровича, і книги його, які хазяйка скинула в сани під повіткою, поростягали хлопчаки.

IV

Сусід Івана Дмитровича ліворуч, як я вже сказав, жид Мойсейко, а сусід праворуч — прегладкий, майже круглий мужик з тупим, зовсім безтямним обличчям. Це — нерухома, ненажерлива й неохайна тварина, що давно вже втратила здатність мислити й почувати. Від нього завжди йде гострий, задушливий сморід.

Микита, що прибирає після нього, б'є його страшенно, з усього розмаху, не шкодуючи своїх кулаків; і страшне тут не те, що його б'ють,— до цього можна звикнути,— а те, що ця отупіла тварина не відповідає на побої ні звуком, ні рухом, ні виразом очей, а тільки злегка похитується, як важка бочка.

П'ятий і останній пожилець палати № 6 — міщанин, що служив колись сортувальником на пошті, маленький, худорлявий блондин, з добрим, але трохи лукавим обличчям. З розумних, спокійних очей, які дивляться ясно й весело, видно, що він собі на умі і має якусь дуже важливу й приємну таємницю. У нього є під подушкою й під матрацом щось таке, чого він нікому не показує, але не від страху, що можуть відібрати чи вкрасти, а з соромливості. Іноді він підходить до вікна і, обернувшись до товаришів спиною, надіває собі щось на груди й дивиться, нахиливши голову; якщо в цей час підійти до нього, він зніяковіє й зірве щось з грудей. Але таємницю його розгадати не важко.

— Поздоровте мене,— каже він часто Іванові Дмитровичу,— мене представлено до Станіслава другого ступеня із зіркою. Другий ступінь із зіркою дають тільки іноземцям, але для мене чомусь хочуть зробити виняток,— усміхається він, здивовано знизуючи плечима.— От уже, правду сказати, не сподівався!

— Я в цьому нічого не розумію,— похмуро заявляє Іван Дмитрович.

— Але знаєте, чого я рано чи пізно доб'юся? — каже далі колишній сортувальник, лукаво мружачи очі.— Я неодмінно одержу шведську «Полярну зірку». Орден такий,

що варто поклопотатись. Білий хрест і чорна стрічка. Це дуже гарно.

Мабуть, ніде в іншому місці життя не таке одноманітне, як у флігелі. Ранком хворі, крім паралітика і товстого мужика, вмиваються в сінях з великого цебра і втираються полами своїх халатів; після цього п'ють з олов'яних кухлів чай, що його приносить з головного корпусу Микита. Кожному належить по одному кухлю. Опівдні їдять борщ з кислої капусти і кашу, на вечерю їдять кашу, що залишилася від обіду. У перервах лежать, сплять, дивляться у вікна й ходять з кутка в куток. І так щодня. Навіть колишній сортувальник говорить усе про ті самі ордени.

Свіжих людей рідко бачать у палаті № 6. Нових божевільних лікар давно вже не приймає, а охочих одвідувати будинки для божевільних небагато на цьому світі. Раз на два місяці буває у флігелі Семен Лазарович, цирульник. Як він стриже божевільних і як Микита допомагає йому робити це, і який переполох зчиняється серед хворих кожного разу, коли з'являється п'яний, усміхнений цирульник, ми не говоритимемо.

Крім цирульника, ніхто не заглядає у флігель. Хворі приречені бачити день у день самого тільки Микиту.

А втім, недавно в корпусі лікарні пішла досить дивна чутка.

Пустили чутку, що палату № 6 нібито став одвідувати лікар.

V

Дивна чутка!

Лікар Андрій Юхимович Рагін — незвичайна людина в своєму роді. Кажуть, що замолоду був він дуже побожним і готував себе до духовної кар'єри, і що, скінчивши 1863 року курс у гімназії, він мав намір вступити до духовної академії, та нібито його батько, доктор медицини і хірург, гостро поглузував з нього й заявив категорично, що не вважатиме його за свого сина, якщо він піде в попи. Чи це правда — не знаю, але сам Андрій Юхимович не раз признавався, що він ніколи не почував покликання до медицини і взагалі до спеціальних наук.

Як би там не було, скінчивши курс медичного факультету, він на священика не постригся. Побожності він не

виявляв і на духовну особу на початку своєї лікарської кар'єри був схожий так само мало, як тепер.

Зовнішність у нього була важка, груба, мужицька; своїм обличчям, бородою, плоским волоссям і міцною, незграбною поставою нагадує він трактирника на великому шляху, вгодованого, нестриманого й крутого. Обличчя суворе, вкрите синіми жилками, очі маленькі, ніс червоний. При високому зрості й широких плечах у нього величезні руки і ноги; здається, стукне кулаком — душа геть. Але ступає він тихо і ходить обережно, вкрадливо; при зустрічі у вузькому коридорі він завжди перший спиняється, щоб дати дорогу, і не басом, як сподіваєшся, а тонким, лагідним тенорком каже: «пробачте!» В нього на шиї невелика пухлина, яка заважає йому носити тверді крохмальні комірці, і тому він завжди ходить у м'якій полотняній чи ситцьовій сорочці. Взагалі, одягається він не по-лікарському. Одну й ту саму пару він тягає років по десять, а новий одяг, який він звичайно купує в жидівській крамниці, здається на ньому таким самим поношеним і пом'ятим, як старий; у тому ж самому сюртуку він і хворих приймає, і обідає, і в гості ходить; та це не через скупість, а через цілковиту байдужість до своєї зовнішності.

Коли Андрій Юхимович приїхав до міста, щоб прийняти посаду, «богоугодний заклад» перебував у жахливому стані. В палатах, коридорах і на подвір'ї лікарні важко було дихати від смороду. Служники з лікарні, сиділки та їхні діти спали в палатах разом із хворими. Скаржилися, що життя нема через тарганів, блощиць і мишей. У хірургічному відділі не переводилась бешиха. На всю лікарню було тільки два скальпелі і жодного термометра, у ваннах держали картоплю. Доглядач, кастелянша і фельдшер грабували хворих, а про старого лікаря, попередника Андрія Юхимовича, розповідали, ніби він потай продавав з лікарні спирт і завів собі з сиділок і хворих жінок цілий гарем. У місті добре знали про ці безладдя і навіть перебільшували їх, але ставилися до них спокійно; одні виправдували їх тим, що в лікарню лягають тільки міщани і мужики, які не можуть бути невдоволені, бо дома живуть значно гірше, ніж у лікарні; не рябчиками ж їх годувати! Інші на виправдання говорили, що самому місту без допомоги земства не під силу утримувати добру лікарню; слава богу, що хоч погана та є. А молоде земство не відкривало лі-

карні ні в місті, ні поблизу, посилаючись на те, що місто вже має свою лікарню.

Оглянувши лікарню, Андрій Юхимович, прийшов до висновку, що це установа непутяща і дуже шкідлива для здоров'я жителів. На його думку, найрозумніше, що можна було зробити, це — випустити хворих на волю, а лікарню закрити. Та він розміркував, що для цього недосить самої тільки його волі і що це була б марна річ; якщо фізичну і моральну нечистоту прогнати з одного місця, вона перейде на інше; треба чекати, коли вона сама вивітриться. До того ж, якщо люди відкривали лікарню й терплять її в себе, то, значить, вона їм потрібна; забобони і вся ця життьова гидота і мерзота потрібні, бо вони з часом перетворюються на що-небудь путнє, як гній на чорнозем. На землі нема нічого такого доброго, що в своєму першоджерелі не мало б гидоти.

Прийнявши посаду, Андрій Юхимович поставився до непорядків, як видно, досить байдуже. Він попросив тільки служників з лікарні і сиділок не ночувати в палатах і поставив дві шафи з інструментами; а доглядач, кастелянша, фельдшер і хірургічна бешиха залишилися на своїх місцях.

Андрій Юхимович дуже любить розум і чесність, але, щоб улаштувати навколо себе життя розумне й чесне, йому бракує характеру і віри в своє право. Наказувати, забороняти і обстоювати він зовсім не вміє. Схоже на те, начебто він дав обітницю ніколи не підвищувати голосу й не вживати наказової форми. Сказати «дай» або «принеси» йому важко; коли йому хочеться їсти, він нерішуче покашлює й каже кухарці: «Як би мені чаю...» або: «Як би мені пообідати». А сказати доглядачеві, щоб він перестав красти або прогнати його, чи зовсім скасувати цю непотрібну паразитичну посаду — йому зовсім не під силу. Коли обманюють Андрія Юхимовича або підлещуються до нього, чи дають підписати явно підлий рахунок, то він червоніє, як рак, і почуває себе винним, а рахунок усе-таки підписує; коли хворі скаржаться йому на голод чи на грубих сиділок, він ніяковіє й провинно бурмоче:

— Гаразд, гаразд, я розберу потім... Мабуть, тут непорозуміння...

Попервах Андрій Юхимович працював дуже старанно. Він приймав щодня з ранку до обіду, робив операції і навіть мав акушерську практику. Дами говорили про нього, що він уважний і чудово вгадує хвороби, особливо дитячі

й жіночі. Але згодом діло помітно надокучило йому своєю одноманітністю й очевидною марністю. Сьогодні приймеш 30 хворих, а завтра, дивись, насунуло їх 35, а післязавтра 40, і так день у день, з року в рік, а смертність у місті не зменшується, і хворі не перестають ходити. Подати серйозну допомогу 40 прихожим хворим з ранку до обіду нема фізичної змоги, значить, мимоволі виходить самий обман. Прийнято звітного року 12 000 прихожих хворих, значить, просто кажучи, обдурені 12 000 чоловік. А класти серйозно хворих у палати й ходити коло них за правилами науки теж не можна, бо правила є, а науки нема; якщо ж облишити філософію і педантично додержуватись правил, як інші лікарі, то для цього, насамперед, потрібні чистота і вентиляція, а не бруд, здорова їжа, а не щі з смердючої капусти, і добрі помічники, а не злодії.

Та й навіщо заважати людям умирати, якщо смерть є нормальний і законний кінець кожного? Що з того, коли який-небудь купчик або чиновник проживе зайві п'ять, десять років? А якщо вбачати мету медицини в тому, що ліки полегшують страждання, то мимоволі постає запитання: навіщо їх полегшувати? По-перше, кажуть, що страждання ведуть людину до досконалості, і, по-друге, якщо людство справді навчиться полегшувати свої страждання пілюлями і краплями, то воно зовсім занедбає релігію і філософію, в яких досі знаходило не тільки захист від усякого лиха, а навіть щастя. Пушкін перед смертю зазнавав страшних мук, бідолаха Гейне кілька років лежав паралізований; чому ж не похворіти якому-небудь Андрієві Юхимовичу чи Мотроні Савівні, в яких життя беззмістовне і було б зовсім пусте й схоже на життя амеби, якби не страждання?

Пригнічуваний такими міркуваннями, Андрій Юхимович опустив руки й став ходити до лікарні не кожного дня.

VI

Життя його проходить так. Звичайно він устає ранком години о восьмій, одягається і п'є чай. Потім сідає в себе в кабінеті читати або йде до лікарні. Тут, у лікарні, у вузькому темному коридорчику сидять амбулаторні хворі, чекаючи прийому. Повз них, стукаючи чобітьми по цегляній долівці, бігають служники і сиділки, проходять худі хворі

в халатах, проносять мерців і посуд з нечистотами, плачуть діти, дме протяг. Андрій Юхимович знає, що для хворих на пропасницю, сухотних і взагалі вразливих хворих такі умови дуже важкі, але що зробиш? В приймальні зустрічає його фельдшер Сергій Сергійович, маленький, товстий чоловік з голеним, чисто вимитим, пухлим обличчям, з лагідними плавними манерами і в новому просторому костюмі, схожий більше на сенатора, ніж на фельдшера. В місті він має величезну практику, ходить у білому галстуку і вважає себе більш обізнаним, ніж лікар, який зовсім не має практики. У кутку, в приймальні, стоїть великий образ у кіоті, з важкою лампадою, коло нього — ставник у білому чохлі; на стінах висять портрети архієреїв, краєвид Святогорського монастиря і вінки з сухих волошок. Сергій Сергійович релігійний і любить благоліпність. Образ поставлено його коштом; неділями в приймальні хто-небудь з хворих, з його наказу, читає вголос акафіст, а після читання сам Сергій Сергійович обходить усі палати з кадилом і кадить у них ладаном.

Хворих багато, а часу мало, і тому справа обмежується самим тільки коротким опитуванням і видачею яких-небудь ліків, як-от летючої мазі чи рицини. Андрій Юхимович сидить, підперши щоку кулаком, замисливши, і машинально ставить запитання. Сергій Сергійович теж сидить, потирає свої ручки і зрідка втручається.

— Хворіємо й нужду терпимо через те,— каже він,— що господу милосердному погано молимось. Егеж!

Під час прийому Андрій Юхимович не робить ніяких операцій; він давно вже одвик від них, і вигляд крові його неприємно хвилює. Коли йому доводиться розкривати дитині рота, щоб заглянути в горло, а дитина кричить і захищається рученятами, то від шуму у вухах в нього паморочиться голова й виступають сльози на очах. Він квапиться приписати ліки і махає руками, щоб жінка швидше винесла дитину.

На прийомі скоро йому надокучають боязкість хворих та їхня нетямучість, близькість благоліпного Сергія Сергійовича, портрети на стінах і свої власні запитання, що їх він ставить незмінно вже понад двадцять років. І він виходить, прийнявши п'ять-шість хворих. Решту без нього приймає фельдшер.

З приємною думкою, що, слава богу, приватної практики в нього давно вже нема і що йому ніхто не перешко-

дить, Андрій Юхимович, прийшовши додому, негайно сідає в кабінеті за стіл і починає читати. Читає він дуже багато і завжди з великою охотою. Половина платні йде в нього на купівлю книг, і з шести кімнат його квартири три завалено книгами і старими журналами. Найбільше він любить твори з історії і філософії; а з медицини він передплачує тільки «Врача», якого завжди починає читати з кінця. Читання кожного разу триває без перерви по кілька годин і його не стомлює. Читає він не так швидко й поривчасто, як колись читав Іван Дмитрович, а повільно, проникливо, часто спиняючись на місцях, які йому подобаються або незрозумілі. Біля книги завжди стоїть графинчик з горілкою і лежить солоний огірок або мочене яблуко просто на сукні, без тарілки. Через кожних півгодини він, не відриваючи очей від книги, наливає собі чарку горілки й випиває, потім, не дивлячись, намацує огірок і відкушує шматочок.

О третій годині він обережно підходить до кухонних дверей, кашляє й каже:

— Дар'юшко, як би мені пообідати...

Після обіду, досить поганого й неохайного, Андрій Юхимович ходить по своїх кімнатах, схрестивши на грудях руки, і думає. Б'є четверта година, потім п'ята, а він усе ходить і думає. Часом риплять кухонні двері і з'являється з них червоне, заспане обличчя Дар'юшки.

— Андрію Юхимовичу, чи вам не пора пиво пити? — питає вона заклопотано.

— Ні, ще не час...— відповідає він.— Я почекаю... почекаю...

Надвечір звичайно приходить поштмейстер, Михайло Авер'янович, єдина у всьому місті людина, товариство якої Андрія Юхимовича не обтяжує. Михайло Авер'янович колись був дуже багатим поміщиком і служив у кавалерії, але розорився і через нестатки вступив під старість до поштового відомства. В нього бадьорий, здоровий вигляд, розкішні сиві бакени, добре виховані манери й гучний приємний голос. Він добрий і чутливий, але запальний. Коли на пошті хто-небудь з одвідувачів протестує, не погоджується або просто починає розмовляти, то Михайло Авер'янович багровіє, труситься всім тілом і кричить громовим голосом: «Замовчіть!», тому поштова філія давно вже набула репутації установи, в якій страшно бувати. Михайло Авер'янович поважає і любить Андрія Юхимо-

вича за освіченість і благородство душі, а до інших обивателів ставиться згорда, як до своїх підлеглих.

— А ось і я! — каже він, входячи до Андрія Юхимовича.— Здрастуйте, мій дорогий! Мабуть, я вже набрид вам, га?

— Навпаки, дуже радий,— відповідає йому лікар.— Я завжди радий вам.

Приятелі сідають у кабінеті на диван і якийсь час мовчки курять.

— Дар'юшко, як би нам пива! — каже Андрій Юхимович.

Першу пляшку випивають теж мовчки: лікар — задумавшись, а Михайло Авер'янович — з веселим, пожвавленим виглядом, як людина, що має розповісти щось дуже цікаве. Розмову завжди розпочинає лікар.

— Який жаль,— каже він повільно і тихо, похитуючи головою й не дивлячись в очі співрозмовникові (він ніколи не дивиться в очі),— який великий жаль, шановний Михайле Авер'яновичу, що в нашому місті зовсім нема людей, які б уміли й любили вести розумну й цікаву розмову. Це величезна для нас втрата. Навіть інтелігенція не підноситься над пошлістю; рівень її розвитку, запевняю вас, нітрохи не вищий, ніж у нижчого стану.

— Цілковита правда. Згоден.

— Ви самі зволите знати,— каже далі лікар тихо і повільно,— що на цьому світі все незначне й нецікаве, крім вищих духовних проявів людського розуму. Розум проводить різку межу між твариною і людиною, натякає на божественність останньої і певною мірою навіть заступає їй безсмертя, якого нема. Виходячи з цього, розум є єдиним можливим джерелом насолоди. А ми не бачимо й не чуємо навколо себе розуму,— значить, ми позбавлені насолоди. Щоправда, в нас є книжки, але це зовсім не те, що жива розмова і єднання. Якщо дозволите зробити не дуже вдале порівняння, то книжки — це ноти, а розмова — спів.

— Цілковита правда.

Настає мовчання. З кухні виходить Дар'юшка і з виразом тупої скорботи, підперши кулачком обличчя, спиняється в дверях, щоб послухати.

— Ех! — зітхає Михайло Авер'янович.— Захотіли від нинішніх розуму!

І він розповідає, як жилося колись здорово, весело й

цікаво, яка була в Росії розумна інтелігенція і як високо вона ставила поняття про честь і дружбу. Позичали гроші без векселя, і вважалося за ганьбу не подати руку допомоги товаришеві в скруті. А які були походи, пригоди, сутички, які товариші, які жінки! А Кавказ — який дивний край! А дружина одного батальйонного командира, чудна жінка, надівала офіцерський одяг і їздила вечорами в гори, сама, без провідника. Кажуть, що в аулах у неї був роман з якимсь князьком.

— Царице небесна, матінко...— зітхає Дар'юшка.

— А як пили! Як їли! А які були одчайдушні ліберали!

Андрій Юхимович слухає й не чує, він про щось думає і сьорбає пиво.

— Мені часто сняться розумні люди і розмови з ними,— каже він несподівано, перебиваючи Михайла Авер'яновича.— Мій батько дав мені прекрасну освіту, але під впливом ідей шістдесятих років примусив мене стати лікарем. Мені здається, що коли б я тоді не послухався його, то тепер був би в самому центрі розумового руху. Мабуть, був би членом якого-небудь факультету. Звичайно, розум теж не вічний і минущий, але ви вже знаєте, чому я маю до нього прихильність. Життя є досадна пастка. Коли мисляща людина досягає змужнілості і доходить до зрілої свідомості, то вона мимоволі почуває себе ніби в пастці, з якої нема виходу. Справді, проти її волі покликано її якоюсь випадковістю з небуття до життя... Навіщо? Хоче вона дізнатися про зміст і мету свого існування, їй не кажуть або кажуть нісенітниці; вона стукає — їй не відчиняють; до неї приходить смерть — теж проти її волі. І ось, як у тюрмі люди, зв'язані спільним нещастям, почувають себе легше, коли сходяться до гурту, так і в житті не помічаєш пастки, коли люди, схильні до аналізу й узагальнень, сходяться до гурту й проводять час в обміні гордими, вільними ідеями. З цього погляду розум є насолода незамінна.

— Цілковита правда.

Не дивлячись співрозмовникові в очі, тихо і з паузами, Андрій Юхимович далі говорить про розумних людей та розмови з ними, а Михайло Авер'янович уважно слухає його і погоджується: «Цілковита правда».

— А ви не вірите в безсмертя душі? — раптом питає поштмейстер.

— Ні, шановний Михайле Авер'яновичу, не вірю й не маю підстав вірити.

— Признатися, і в мене є сумнів. А хоч, проте, в мене є таке почуття, начебто я ніколи не помру. Ой, думаю собі, старий хрін, помирати пора! А в душі якийсь голосочок: не вір, не помреш!..

На початку десятої години Михайло Авер'янович іде додому. Надіваючи в передпокої шубу, він каже, зітхаючи:

— Однак, в яку глушину занесла нас доля! Найдосадніше, що тут і помирати доведеться. Ех!..

VII

Провівши приятеля, Андрій Юхимович сідає за стіл і знову починає читати. Тишу вечора і потім ночі не порушує жоден звук, і час, здається, спиняється й завмирає разом з лікарем над книгою, і здається, що нічого не існує, крім цієї книги й лампи з зеленим ковпаком. Грубе, мужицьке обличчя лікаря потроху освітлюється усмішкою зворушення й захоплення перед рухами людського розуму. О, чому людина не безсмертна? — думає він.— Навіщо мозкові центри і звивини, навіщо зір, мова, самопочуття, геній, якщо всьому цьому судилося піти в землю і, кінець кінцем, охолонути разом з земною корою, а потім мільйони років без сенсу і без мети кружляти з землею навколо сонця. Для того, щоб охолонути й потім кружляти, зовсім не треба витягати з небуття людину з її високим, майже божим розумом, і потім, немов на глум, обертати її в глину.

Обмін речовин! Але яке боягузтво втішати себе цим сурогатом безсмертя! Позасвідомі процеси, що відбуваються в природі, нижчі навіть за людську дурість, бо в дурості є все-таки свідомість і воля, а в процесах зовсім нічого. Тільки боягуз, в якого більше страху перед смертю, ніж гідності, може тішити себе тим, що тіло його згодом буде жити в траві, в камені, в жабі... Бачити своє безсмертя в обміні речовин так само дивно, як пророкувати блискуче майбутнє футлярові після того, як розбилася й стала непридатною дорога скрипка.

Коли б'є годинник, Андрій Юхимович відкидається на спинку крісла й заплющує очі, щоб трохи подумати. І зненацька під впливом хороших думок, вичитаних з книги,

він кидає погляд на своє минуле і на сучасне. Минуле огидне, краще й не згадувати про нього. А в сучасному те саме, що в минулому. Він знає, що в той час, коли його думки кружляють разом з охололою землею навколо сонця, поряд з лікарською квартирою, у великому корпусі нудяться люди в хворобах і фізичному бруді; може, хто-небудь не спить і воює з нужею, хто-небудь заражається бешихою або стогне від туго затягнутої пов'язки; може, хворі грають в карти з сиділками й п'ють горілку. У звітному році було обдурено 12 000 чоловік; вся лікарняна справа, як і двадцять років тому, побудована на крадіжках, чварах, плітках, кумівстві, на грубому шарлатанстві, і лікарня, як і перше, являє собою установу неморальну й дуже шкідливу для здоров'я жителів. Він знає, що в палаті № 6, за гратами Микита б'є хворих і що Мойсейко щодня ходить по місту і жебрачить.

З другого ж боку, йому чудово відомо, що останніх двадцять п'ять років з медициною сталася казкова зміна. Коли він учився в університеті, йому здавалося, що медицину скоро спіткає доля алхімії й метафізики, а тепер, коли він читає ночами, медицина зворушує його і збуджує в ньому подив і навіть захоплення. Справді, який несподіваний блиск, яка революція! Завдяки антисептиці роблять операції, що їх великий Пирогов вважав неможливими навіть in spe [1]. Звичайні земські лікарі наважуються робити резекцію колінного суглоба, на сто розтинів черева один тільки випадок смерті, а кам'яна хвороба вважається за таку дрібницю, що про неї навіть не пишуть. Радикально виліковується сифіліс. А теорія спадковості, гіпнотизм, відкриття Пастера і Коха, гігієна з статистикою, а наша російська земська медицина? Психіатрія з її теперішньою класифікацією хвороб, методами розпізнавання й лікування — це в порівнянні з тим, що було, цілий Ельборус. Тепер божевільним не ллють на голову холодну воду і не надівають на них гамівних сорочок; їх утримують по-людському і навіть, як пишуть у газетах, улаштовують для них спектаклі і бали. Андрій Юхимович знає, що при теперішніх поглядах і смаках така мерзота, як палата № 6, можлива хіба тільки за двісті верст від залізниці, в місті, де міський голова і всі гласні — малограмотні міщани, які бачать в лікарі жерця, якому треба вірити без будь-якої

[1] в надії (в майбутньому)

критики, хоч би він вливав у рот розтоплене олово; а в іншому місці публіка й газети давно уже рознесли на шматки цю маленьку Бастілію [1].

«Ну що ж? — питає себе Андрій Юхимович, розплющуючи очі.— Що ж із того? І антисептика, і Кох, і Пастер, а суть справи нітрохи не змінилася. Хворобливість і смертність ті ж самі. Божевільним улаштовують бали і спектаклі, а на волю їх все-таки не випускають. Значить, все дурниця і суєта, і різниці між кращою віденською клінікою і моєю лікарнею, власне, нема ніякої».

Але скорбота і почуття, схоже на заздрість, заважають йому бути байдужим. Це, мабуть, від утоми. Важка голова схиляється до книги, він кладе під обличчя руки, щоб м'якше було, і думає:

«Я служу шкідливій справі й одержую платню від людей, яких обманюю; я не чесний. Але ж сам по собі я ніщо, я тільки частина необхідного соціального зла: всі повітові чиновники шкідливі і задарма одержують платню... Значить, у моїй нечесності винен не я, а час... Якби народився я на двісті років пізніше, я був би іншим».

Коли б'є третя година, він гасить лампу і йде в спальню. Спати йому не хочеться.

VIII

Років зо два тому земство розщедрилось і ухвалило видавати по триста карбованців щороку як допомогу на підсилення медичного персоналу в міській лікарні аж до відкриття земської лікарні, і на допомогу Андрієві Юхимовичу було запрошено містом повітового лікаря Євгенія Федоровича Хоботова. Це ще дуже молода людина — йому нема й тридцяти,— високий брюнет з широкими вилицями й маленькими очицями; мабуть, предки його були інородцями. Приїхав він у місто без копійки грошей, з невеликим чемоданчиком і з молодою негарною жінкою, яку він називає своєю кухаркою. У цієї жінки немовля. Ходить Євгеній Федорович у кашкеті з козирком і у високих чоботях, а зимою в кожушку. Він близько зійшовся з фельдшером Сергієм Сергійовичем і з казначеєм, а інших чиновників називає чомусь аристократами і цурається їх.

[1] Французька тюрма, зруйнована під час Великої Французької революції.

У всій квартирі в нього є тільки одна книжка — «Найновіші рецепти віденської клініки за 1881 р.». Ідучи до хворого, він завжди бере з собою й цю книжку. В клубі вечорами грає він у більярд, а карт не любить. Дуже охоче вживає в розмові такі слова, як морока, мантифолія з оцтом, годі тобі тінь наводити і т. ін.

В лікарні він буває двічі на тиждень, обходить палати й приймає хворих. Цілковитий брак антисептики і кровососні банки обурюють його, але нових порядків він не заводить, боячись образити цим Андрія Юхимовича. Свого колегу Андрія Юхимовича він вважає старим шахраєм, підозріває, що в нього є великі кошти, і потай заздрить йому. Він охоче посів би його місце.

IX

В один з весняних вечорів, в кінці березня, коли вже на землі не було снігу і в саду лікарні співали шпаки, лікар вийшов провести до воріт свого приятеля поштмейстера. Якраз в цей час у двір входив жид Мойсейко, що вертався із здобиччю. Він був без шапки і в мілких калошах на босу ногу і в руках тримав невеличку торбиночку з милостинею.

— Дай копієчку! — звернувся він до лікаря, тремтячи з холоду і усміхаючись.

Андрій Юхимович, що ніколи не вмів відмовляти, подав йому гривеник.

«Як це недобре,— подумав він, дивлячись на його босі ноги з червоними худими кісточками.— Адже мокро».

І, спонукуваний почуттям, схожим і на жаль, і на гидливість, він пішов до флігеля слідом за євреєм, поглядаючи то на його лисину, то на кісточки. Коли лікар входив, з купи мотлоху схопився Микита й виструнчився.

— Здрастуй, Микито,— сказав лагідно Андрій Юхимович.— Як би цьому євреєві видати чоботи абощо, а то простудиться.

— Слухаю, ваше високоблагородіє. Я скажу наглядачеві.

— Будь ласка. Ти попроси його від мого імені. Скажи, що я просив.

Двері з сіней до палати були відчинені. Іван Дмитрович, лежачи на ліжку і підвівшись на лікоть, з тривогою

прислухався до чужого голосу і раптом упізнав лікаря. Він весь затрусився від гніву, схопився і з червоним, злим обличчям, з виряченими очима, вибіг на середину палати.

— Лікар прийшов! — крикнув він і зареготав.— Нарешті-таки! Панове, вітаю, лікар ушановує нас своїм візитом! Проклята гадина! — заверещав він і в несамовитості, якої ще ніколи не бачили в палаті, тупнув ногою.— Вбити цю гадину! Ні, мало вбити! Втопити у відхіднику!

Андрій Юхимович, почувши це, виглянув з сіней у палату й спитав лагідно:

— За що?

— За що? — крикнув Іван Дмитрович, наближаючись до нього з загрозливим виглядом і судорожно запинаючись у халат.— За що? Злодій! — промовив він з огидою і стуляючи губи так, нібито хотів плюнути.— Шарлатан! Кат!

— Заспокойтеся,— сказав Андрій Юхимович, провинно усміхаючись.— Запевняю вас, я ніколи нічого не крав, щождо іншого, то, напевне, ви дуже перебільшуєте. Я бачу, що ви на мене сердиті. Заспокойтеся, прошу вас, якщо можете, і скажіть спокійно: за що ви сердиті?

— А за що ви мене тут тримаєте?

— За те, що ви хворі.

— Так, хворий. Але ж десятки, сотні божевільних гуляють на волі, бо ваше неуцтво неспроможне відрізнити їх від здорових. Чому ж я і от ці нещасні повинні сидіти тут за всіх, як козли відпущення? Ви, фельдшер, наглядач і вся ваша лікарняна наволоч з морального боку незрівнянно нижчі за кожного з нас, чому ж ми сидимо, а ви ні? Де логіка?

— Моральна сторона і логіка тут ні до чого. Все залежить від випадку. Кого посадили, той сидить, а кого не посадили, той гуляє, от і все. В тому, що я лікар, а ви душевнохворий, нема ні моральності, ні логіки, а сама тільки пуста випадковість.

— Цієї дурниці я не розумію...— глухо промовив Іван Дмитрович, і сів на своє ліжко.

Мойсейко, якого Микита не насмілився обшукувати при лікарі, розклав у себе на ліжку шматочки хліба, папірці й кісточки і, все ще тремтячи від холоду, щось швидко й співуче заговорив по-єврейськи. Мабуть, він уявив, що відкрив крамничку.

— Відпустіть мене,— сказав Іван Дмитрович, і голос у нього затремтів.

— Не можу.

— Та чому ж? Чому?

— Тому, що на це нема в мене права. Подумайте, яка користь вам з того, якщо я відпущу вас? Ідіть. Вас затримають городяни або поліція й повернуть назад.

— Так, так, це правда...— проговорив Іван Дмитрович і потер собі лоба.— Це жахливо! Але що ж мені робити? Що?

Голос Івана Дмитровича і його молоде розумне обличчя з гримасами сподобались Андрієві Юхимовичу. Йому захотілось приголубити молоду людину й заспокоїти її. Він сів поруч нього на постіль, подумав і сказав:

— Ви питаєте, що робити? Найкраще у вашому стані — втекти звідси. Але, на жаль, це марна річ. Вас затримають. Коли суспільство захищає себе від злочинців, психічнохворих і взагалі незручних людей, то воно непереможне. Вам залишається одне: заспокоїтись на думці, що ваше перебування тут необхідне.

— Нікому воно не потрібне.

— Раз існують тюрми і будинки для божевільних, то мусить же хто-небудь сидіти в них. Не ви — то я, не я — то хто-небудь третій. Підождіть, коли в далекому майбутньому закінчать своє існування тюрми і будинки для божевільних, то не буде ні грат на вікнах, ні халатів. Звичайно, такий час рано чи пізно настане.

Іван Дмитрович глузливо усміхнувся.

— Ви жартуєте,— сказав він, мружачи очі,— Таким панам, як ви і ваш помічник Микита, нема ніякого діла до майбутнього, але можете бути певні, шановний пане, настануть кращі часи! Хай я висловлююсь пошло, смійтесь, але засяє зоря нового життя, переможе правда, і — на нашій вулиці буде свято! Я не діждуся, здохну, а зате чиї-небудь правнуки діждуться. Вітаю їх від усієї душі й радію, радію за них! Вперед! Хай поможе вам бог, друзі!

Іван Дмитрович з блискучими очима підвівся і, простягаючи руки до вікна, казав далі з хвилюванням у голосі:

— З-за цих грат благословляю вас. Хай живе правда! Радію!

— Я не бачу особливої причини радіти,— сказав Андрій Юхимович, якому рух Івана Дмитровича здався театральним і в той же час дуже сподобався.— Тюрем і будинків для божевільних не буде, і правда, як ви зволили висло-

витися, переможе, але ж суть речей не зміниться, закони природи залишаться ті ж самі. Люди хворітимуть, старітимуться і вмиратимуть так само, як і тепер. Хоч би яка чудова зоря освітлювала ваше життя, все ж кінець кінцем вас заб'ють у труну й кинуть у яму.

— А безсмертя?

— Е, киньте!

— Ви не вірите, ну, а я вірю. У Достоєвського чи у Вольтера хтось каже, що якби не було бога, то його вигадали б люди. А я глибоко вірю, що коли нема безсмертя, то рано чи пізно його винайде великий людський розум.

— Добре сказано,— промовив Андрій Юхимович, усміхаючись від задоволення.— Це добре, що ви віруєте. З такою вірою можна жити, розкошуючи навіть замурованому в стіні. Ви зволили де-небудь дістати освіту?

— Так, я був в університеті, але не скінчив.

— Ви мисляча і вдумлива людина. За всяких обставин ви можете знаходити заспокоєння в самому собі. Вільне й глибоке мислення, що прагне зрозуміти життя, і цілковита зневага до безглуздої суєти світу — ось два блага, що вищих за них ніколи не знала людина. І ви можете володіти ними, хоч би ви жили за трьома гратами. Діоген жив у бочці, проте був щасливіший за всіх царів земних.

— Ваш Діоген був бовдур,— похмуро промовив Іван Дмитрович.— Що ви мені кажете про Діогена та про якесь там зрозуміння! — раптом розсердився він і схопився.— Я люблю життя, люблю жагуче. У мене манія переслідування, постійний хворобливий страх, але бувають хвилини, коли мене охоплює жадоба життя, і тоді я боюся збожеволіти. Страшенно хочу жити, страшенно!

Він схвильовано пройшовся по палаті і сказав, знизивши голос:

— Коли я мрію, мене одвідують примари. До мене ходять якісь люди, я чую голоси, музику, і здається мені, що я гуляю по якихось лісах, на березі моря, і мені так жагуче хочеться суєти, турбот... Скажіть мені, ну, що там нового? — спитав Іван Дмитрович.— Що там?

— Ви про місто бажаєте знати чи взагалі?

— Ну, спочатку розкажіть мені про місто, а тоді взагалі.

— Що ж? У місті нестерпно нудно... Ні з ким слова сказати, нікого послухати. Нових людей нема. А втім, приїхав недавно молодий лікар Хоботов.

— Він ще при мені приїхав. Що, хам?

— Так, некультурна людина. Дивно, знаєте... З усього видно, в наших столицях нема розумового застою, є рух,— значить, повинні бути там і справжні люди, але чомусь кожного разу звідти присилають до нас таких людей, що хоч не дивись. Нещасне місто!

— Так, нещасне місто! — зітхнув Іван Дмитрович і засміявся.— А взагалі як? Що пишуть у газетах і журналах?

У палаті вже було темно. Лікар підвівся і, стоячи, почав розповідати, що пишуть за кордоном і в Росії, і який помічається тепер напрям думки. Іван Дмитрович уважно слухав і ставив запитання, але раптом, наче згадавши щось жахливе, схопився за голову й ліг на постіль, спиною до лікаря.

— Що з вами? — спитав Андрій Юхимович.

— Ви від мене не почуєте більше жодного слова! — грубо промовив Іван Дмитрович.— Облиште мене!

— Чому ж?

— Кажу вам: облиште! Якого дідька?

Андрій Юхимович знизав плечима, зітхнув і вийшов. Проходячи через сіни, він сказав:

— Як би тут прибрати, Микито... Страшенно важкий дух!

— Слухаю, ваше високоблагородіє.

«Яка приємна молода людина! — думав Андрій Юхимович, ідучи до себе на квартиру.— За весь час, що я тут живу, це, здається, перша, з якою можна поговорити. Він уміє міркувати й цікавиться саме тим, чим треба».

Читаючи і потім лягаючи спати, він весь час думав про Івана Дмитровича, а прокинувшись другого дня ранком, згадав, що вчора познайомився з розумною й цікавою людиною, і вирішив піти до неї ще раз при першій змозі.

X

Іван Дмитрович лежав у такій самій позі, як учора, обхопивши голову руками й підібгавши ноги. Обличчя його не було видно.

— Здрастуйте, мій друже,— сказав Андрій Юхимович.— Ви не спите?

— По-перше, я вам не друг,— проговорив Іван Дмит-

рович у подушку,— а по-друге, ви даремно клопочетесь: ви не доб'єтесь від мене жодного слова.

— Дивно...— пробурмотів Андрій Юхимович, зніяковівши.— Учора ми розмовляли так мирно, але раптом ви чогось образилися й зразу обірвали... Мабуть, я висловився як-небудь невдало або, може, висловив думку, що суперечить вашим переконанням...

— Егеж, так я вам і повірю! — сказав Іван Дмитрович, підводячись і дивлячись на лікаря глузливо і з тривогою; очі в нього були червоні.— Можете йти шпигувати й випитувати в інше місце, а тут вам нема чого робити. Я ще вчора зрозумів, чого ви приходили.

— Дивна фантазія! — усміхнувся лікар.— Значить, ви вважаєте, що я шпигун?

— Так, вважаю... Шпигун або лікар, до якого поклали мене на випробування,— це однаково.

— Ах, який ви, справді, вибачте... дивак!

Лікар сів на табурет біля постелі і докірливо похитав головою.

— Але припустімо, що ви маєте рацію,— сказав він.— Припустімо, що я зрадницьки ловлю вас на слові, щоб виказати поліції. Вас заарештовують і потім судять. Але хіба на суді і в тюрмі вам буде гірше, ніж тут? А якщо зашлють на поселення і навіть на каторгу, то хіба це гірше, ніж сидіти в цьому флігелі? Гадаю, не гірше... Чого ж боятися?

Як видно, ці слова вплинули на Івана Дмитровича. Він спокійно сів.

Була п'ята година вечора,— час, коли звичайно Андрій Юхимович ходить у себе по кімнатах і Дар'юшка питає його, чи не пора йому пиво пити. Надворі була тиха, ясна погода.

— А я по обіді вийшов прогулятися та ось і зайшов, як бачите,— сказав лікар.— Зовсім весна.

— Тепер який місяць? Березень? — спитав Іван Дмитрович.

— Так, кінець березня.

— Грязько надворі?

— Ні, не дуже. В саду вже стежечки.

— Тепер добре б проїхатись у колясці куди-небудь за місто,— сказав Іван Дмитрович, потираючи свої червоні очі, наче спросоння,— потім вернутися додому б у теплий, затишний кабінет і... полікуватися в порядного лікаря від

головного болю... Давно вже я не жив по-людськи... А тут гидко! Нестерпно гидко!

Після вчорашнього збудження він був стомлений, млявий і говорив неохоче. Пальці в нього тремтіли і по обличчю видно було, що в нього дуже боліла голова.

— Між теплим, затишним кабінетом і цією палатою нема ніякої різниці,— сказав Андрій Юхимович.— Спокій і задоволення людини не поза нею, а в ній самій.

— Тобто як?

— Звичайна людина жде доброго чи поганого зовні, тобто від коляски і кабінету, а мисляща — від самої себе.

— Ідіть, проповідуйте цю філософію в Греції, де тепло й пахне померанцем, а тут вона не до клімату. З ким це я говорив про Діогена? З вами, чи що?

— Так, учора зі мною.

— Діоген не потребував кабінету і теплого приміщення; там і так жарко. Лежи собі в бочці та їж апельсини й маслини. А якби довелося йому в Росії жити, то він не те, що в грудні, а в травні попросився б до кімнати. Мабуть, скорчило б від холоду.

— Ні. Холоду, як і взагалі всякого болю, можна не відчувати. Марк Аврелій сказав: «Біль є живе уявлення про біль; зроби зусилля волі, щоб змінити це уявлення, відкинь його, перестань жалітися, і біль зникне». Це справедливо. Мудрець або, просто, мисляча, вдумлива людина, відзначається саме тим, що зневажає страждання; вона завжди задоволена і ні з чого не дивується.

— Значить, я ідіот, бо я страждаю, незадоволений і дивуюся з людської підлоти.

— Це ви даремно. Якщо ви частіше будете вдумуватись, то ви зрозумієте, яке нікчемне все те зовнішнє, що хвилює нас. Треба прагнути зрозуміння життя, а в ньому справжнє благо.

— Зрозуміння....— скривився Іван Дмитрович.— Зовнішнє, внутрішнє... Вибачте, я цього не розумію. Я знаю тільки,— сказав він, встаючи й сердито дивлячись на лікаря,— я знаю, що бог створив мене з теплої крові і нервів, так! А органічна тканина, якщо вона життєздатна, повинна реагувати на всяке подразнення. І я реагую! На біль я відповідаю криком і слізьми, на підлоту — обуренням, на мерзоту — огидою. На мою думку, це власне і зветься життям. Чим нижчий організм, тим він менше чутливий і тим слабкіше відповідає на подразнення, і чим вищий,

тим він сприйнятливіший і енергійніше реагує на дійсність. Як не знати цього? Лікар, а не знає, таких дрібниць! Щоб зневажати страждання, бути завжди задоволеним і ні з чого не дивуватися, треба дійти до ось такого стану,— і Іван Дмитрович показав на товстого, ожирілого мужика,— або ж загартувати себе стражданням до такої міри, щоб утратити всяку чутливість до них, тобто, іншими словами, перестати жити. Вибачте, я не мудрець і не філософ,—казав далі Іван Дмитрович роздратовано,— і нічого я в цьому не розумію. Я неспроможний міркувати.

— Навпаки, ви прекрасно міркуєте.

— Стоїки, яких ви пародіюєте, були визначні люди, але вчення їхнє застигло ще дві тисячі років тому й нітрохи не посунулося вперед і не буде рухатись, бо воно не практичне й не життьове. Воно мало успіх тільки в меншості, яка проводить своє життя в студіюванні й смакуванні всяких учень, а більшість не розуміла його. Вчення, що проповідує байдужість до багатства, до вигод життя, зневагу до страждань і смерті, зовсім не зрозуміле для величезної більшості, бо ця більшість ніколи не знала ні багатства, ні вигод у житті; а зневажати страждання означало б для неї зневажати саме життя, бо вся істота людини складається з відчувань голоду, холоду, кривд, утрат і гамлетівського страху перед смертю. В цих відчуваннях усе життя: воно може обтяжувати, можна ненавидіти його, але не зневажати. Так от, повторюю, вчення стоїків ніколи не може мати майбутнього, а прогресують, як бачите, від початку віку і до сьогодні боротьба, чутливість до болю, здатність відповідати на подразнення...

Іван Дмитрович раптом втратив хід своїх думок, спинився і досадливо потер чоло.

— Хотів сказати щось важливе, та збився,— сказав він.— Про що я? Ага! То он я й кажу: хтось із стоїків продав себе в рабство на те, щоб викупити свого ближнього. От бачите, значить, і стоїк реагував на подразнення, бо для такого великодушного акту, як знищення себе заради ближнього, потрібна обурена, співчутлива душа. Я забув тут у тюрмі все, що вчив, а то б ще що-небудь пригадав. А Христа взяти? Христос відповідав на дійсність тим, що плакав, усміхався, журився, гнівався, навіть нудьгував; він не з усмішкою йшов назустріч стражданням і не зневажав смерть, а молився в саду Гефсіманському, щоб його минула чаша цяя.

Іван Дмитрович засміявся й сів.

— Припустімо, спокій і задоволення людини не поза нею, а в ній самій,— сказав він.— Припустімо, треба зневажати страждання й ні з чого не дивуватись. Але ж ви на якій підставі проповідуєте це? Ви мудрець? Філософ?

— Ні, я не філософ, але проповідувати це повинен кожен, бо це розумно.

— Ні, я хочу знати, чому ви в справі зрозуміння, зневаги до страждань тощо вважаєте себе компетентним? Хіба ви страждали коли-небудь? Ви маєте уяву про страждання? Дозвольте: вас у дитинстві шмагали?

— Ні, мої батьки ненавиділи тілесні кари.

— А мене батько бив жорстоко. Мій батько був крутий, гемороїдальний чиновник, з довгим носом і жовтою шиєю. Але будемо говорити про вас. За все ваше життя до вас ніхто не доторкнувся пальцем, ніхто вас не залякував, не бив; здорові ви, як бик. Росли ви під крильцем батька і вчилися його коштом, а потім зразу захопили синекуру. Понад двадцять років жили ви в безплатній квартирі, з опаленням, з освітленням, з прислугою, маючи до того право працювати, як і скільки ви захочете, хоч би й нічого не робити. З природи ви людина лінива, тендітна і тому старалися влаштовувати життя своє так, щоб ніщо вас не турбувало й не зрушувало з місця. Справи ви здали фельдшерові та іншій наволочі, а самі сиділи в теплі та в тиші, складали гроші, книжки читали, тішили себе думками про різну високу нісенітницю і (Іван Дмитрович подивився на червоний ніс лікаря) випивахом. Одним словом, життя ви не бачили, не знаєте його зовсім, а з дійсністю знайомі тільки теоретично. А зневажаєте ви страждання й ні з чого не дивуєтеся з дуже простої причини: суєта суєт, зовнішня і внутрішня, зневага до життя, страждання й смерті, зрозуміння, справжнє благо,— все це філософія, якраз придатна для російського лежня. Бачите ви, наприклад, як мужик б'є жінку. Навіщо заступатись? Нехай б'є, однаково обоє помруть рано чи пізно; і той, що б'є, до того ж зневажає побоями не того, кого б'є, а самого себе. Пиячити безглуздо, непристойно, але пити — вмирати і не пити — вмирати. Приходить баба, зуби болять... Ну, що ж? Біль є уява про біль і до того ж без хвороб не проживеш на цьому світі, всі помремо, а тому йди собі, бабо, геть, не заважай мені мислити і горілку пити. Молода людина просить поради, що робити, як жити; перше ніж відповісти,

інший би задумався, а тут уже готова відповідь: прагни зрозуміння або справжнього блага. А що таке це фантастичне «справжнє благо?» Відповіді нема, звичайно. Нас тримають тут за гратами, гноять, мордують, але це прекрасно й розумно, бо між цією палатою і теплим, затишним кабінетом нема ніякої різниці. Зручна філософія: і робити нічого, і совість чиста, і мудрецем себе почуваєш... Ні, пане, це не філософія, не мислення, не широчінь поглядів, а лінь, факірство, очманілість... Так! — знову розсердився Іван Дмитрович.— Страждання зневажаєте, а, мабуть, якби прищіпнути вам дверима пальця, то загорлаєте на весь голос!

— А може, і не загорлаю,— сказав Андрій Юхимович, лагідно усміхаючись.

— Еге, як же! А от якби вас торохнув параліч або, скажімо, який-небудь дурень і нахаба, користуючись своїм становищем і чином, образив вас прилюдно, і ви знали, що це минеться йому безкарно,— ну, тоді б ви зрозуміли, як це посилати інших до зрозуміння і справжнього блага.

— Це оригінально,— сказав Андрій Юхимович, сміючись від задоволення й потираючи руки.— Мене приємно вражає ваша схильність до узагальнень, а моя характеристика, яку ви тільки що зволили зробити, просто блискуча. Признатися, розмова з вами дає мені величезне задоволення. Ну, я вас вислухав, тепер і ви зробіть ласку вислухайте мене...

XI

Ця розмова тривала ще близько години і, як видно, справила на Андрія Юхимовича глибоке враження. Він став ходити до флігеля щодня. Ходив він туди ранками і по обіді, і часто вечірня темрява заставала його за розмовою з Іваном Дмитровичем. Спершу Іван Дмитрович цурався його, підозрівав у злому намірі й одверто виявляв свою неприязнь, а потім звик до нього і своє гостре поводження змінив на поблажливо-іронічне.

Скоро по лікарні пішла чутка, що лікар Андрій Юхимович став відвідувати палату № 6. Ніхто — ні фельдшер, ні Микита, ні сиділки не могли зрозуміти, чого він ходив туди, чого просиджував там цілі години, про що розмовляв і чому не прописував рецептів. Вчинки його здавалися дивними. Михайло Авер'янович часто не заставав його дома,

чого раніше ніколи не траплялось, і Дар'юшка була дуже збентежена, бо лікар пив пиво уже не у визначений час і іноді навіть спізнювався на обід.

Одного разу, це було вже наприкінці червня, лікар Хоботов прийшов у якійсь справі до Андрія Юхимовича; не заставши його дома, він подався шукати його в дворі; тут йому сказали, що старий лікар пішов до душевнохворих. Зайшовши до флігеля і спинившись у сінях, Хоботов почув таку розмову:

— Ми ніколи не порозуміємось, і навернути мене в свою віру вам не вдасться,— говорив Іван Дмитрович роздратовано.— З дійсністю ви зовсім не знайомі і ніколи ви не страждали, а тільки, як п'явка, живилися біля чужих страждань, а я страждав безперервно з дня народження до сьогодні. Тому кажу одверто: я вважаю себе вищим за вас і компетентнішим в усіх відношеннях. Не вам учити мене.

— Я зовсім не маю наміру навертати вас у свою віру,— промовив Андрій Юхимович тихо і з жалем, що його не хочуть зрозуміти.— І не в цьому річ, мій друже. Річ не в тім, що ви страждали, а я ні. Страждання і радості минущі; облишмо їх, бог з ними. А річ у тому, що ми з вами мислимо; ми бачимо один в одному людей, здатних мислити й міркувати, і це робить нас солідарними, хоч би які різні були наші погляди. Якби ви знали, друже мій, як набридли мені загальне безумство, бездарність, тупість, і з якою радістю я кожного разу розмовляю з вами! Ви розумна людина, і я маю насолоду від вас.

Хоботов відчинив на вершок двері й заглянув до палати: Іван Дмитрович у ковпаку і лікар Андрій Юхимович сиділи поряд на постелі. Божевільний гримасував, здригався і судорожно закутувався в халат, а лікар сидів нерухомо, схиливши голову, і обличчя в нього було червоне, безпорадне, сумне. Хоботов знизав плечима, усміхнувся й переглянувся з Микитою. Микита теж знизав плечима.

Другого дня Хоботов приходив у флігель разом з фельдшером. Обидва стояли в сінях і підслухували.

— А наш дід, здається, зовсім здрейфив,— сказав Хоботов, виходячи з флігеля.

— Господи, помилуй нас, грішних! — зітхнув благоліпний Сергій Сергійович, старанно обходячи калюжи, щоб не забруднити своїх до блиску вичищених чобіт.— Признатися, шановний Євгенію Федоровичу, я давно вже чекав цього!

XII

Після того Андрій Юхимович став помічати навколо себе якусь таємничість. Служники, сиділки і хворі при зустрічі з ним запитливо поглядали на нього й потім шепотілися. Дівчинка Маша, дочка доглядача, яку він любив зустрічати в саду лікарні, тепер, коли він з усмішкою підходив до неї, щоб погладити її по голівці, чомусь тікала від нього. Поштмейстер Михайло Авер'янович, слухаючи його, вже не казав: «Цілковита правда», а в незрозумілому зніяковінні бурмотів: «так, так, так...» і дивився на нього задумливо й сумно; чомусь він став радити своєму другові покинути горілку і пиво, але при цьому, як людина делікатна, говорив не просто, а натяками, розказуючи то про одного батальйонного командира, чудову людину, то про полкового священика, гарного хлопця, які пили й захворіли, але, покинувши пити, зовсім видужали. Два-три рази приходив до Андрія Юхимовича колега Хоботов; він теж радив покинути спиртні напої і без будь-якого видимого приводу рекомендував пити бромистий калій.

У серпні Андрій Юхимович одержав від міського голови листа з проханням завітати в дуже важливій справі. Прийшовши в призначений час до управи, Андрій Юхимович застав там військового начальника, штатного доглядача повітової школи, члена управи, Хоботова і ще якогось повного білявого пана, якого рекомендували йому як лікаря. Цей лікар, з польським, важким для вимови прізвищем, жив за тридцять верст від міста, на кінському заводі, і був тепер у місті проїздом.

— Тут заявочка з вашої галузі,— звернувся член управи до Андрія Юхимовича після того, як усі привітались і сіли за стіл.— Ось Євгеній Федорович кажуть, що аптеці тіснувато в головному корпусі й що її треба б перевести в один із флігелів. Воно, звісно, це нічого, перевести можна, але головна причина — флігель ремонту захоче.

— Так, без ремонту не обійтися,— сказав Андрій Юхимович, подумавши.— Якщо, наприклад, флігель на розі пристосувати під аптеку, то на це, вважаю, потрібно буде мінімум карбованців з п'ятсот. Витрата непродуктивна.

Трохи помовчали.

— Я вже мав честь доповідати років з десять тому,— говорив далі Андрій Юхимович тихим голосом,— що ця лікарня в її теперішньому вигляді є для міста розкішшю не

по коштах. Будували її в сорокових роках, але ж тоді були не ті кошти. Місто надто багато витрачає на непотрібні будівлі й зайві посади. Я думаю, на ці кошти можна було б, при інших порядках, утримувати дві зразкові лікарні.

— Так от і давайте заводити інші порядки! — жваво сказав член управи.

— Я вже мав честь доповідати: передайте медичну частину до відання земства.

— Так, передайте земству гроші, а воно вкраде,— засміявся білявий лікар.

— Це як водиться,— погодився член управи і теж засміявся.

Андрій Юхимович мляво й невиразно подивився на білявого лікаря і сказав:

— Треба бути справедливим.

Знову помовчали. Подали чай. Військовий начальник, чомусь дуже збентежений, торкнувся через стіл руки Андрія Юхимовича і сказав:

— Зовсім ви нас забули, доктор. А втім, ви монах: в карти не граєте, жінок не любите. Нудно вам з нашим братом.

Всі заговорили про те, як нудно порядній людині жити в цьому місті. Ні театру, ні музики, а на останньому танцювальному вечорі в клубі було близько двадцяти дам і тільки два кавалери. Молодь не танцює, а весь час товпиться біля буфету або грає в карти. Андрій Юхимович повільно й тихо, ні на кого не дивлячись, став говорити про те, як жаль, як глибоко жаль, що городяни витрачають свою життєву енергію, своє серце і розум на карти і пліткн, а не вміють і не хочуть проводити час у цікавій розмові і в читанні, не хочуть користуватися насолодами, що дає розум. Тільки розум цікавий і вартий уваги, а все інше дріб'язкове й низьке. Хоботов уважно слухав свого колегу й раптом спитав:

— Андрію Юхимовичу, яке сьогодні число?

Діставши відповідь, він і білявий лікар тоном екзаменаторів, що почувають свою невміліть, стали питати в Андрія Юхимовича, який сьогодні день, скільки днів у році і чи правда, що в палаті № 6 живе визначний пророк.

У відповідь на останнє запитання Андрій Юхимович почервонів і сказав:

— Так, це хвора, але цікава молода людина.

Більше йому не ставили ніяких запитань.

Коли він у прихожій надівав пальто, військовий начальник поклав йому руку на плече і сказав, зітхаючи:

— Нам, старим, на відпочинок пора!

Вийшовши з управи, Андрій Юхимович зрозумів, що це була комісія, призначена для дослідження його розумових здібностей. Він пригадав запитання, які ставили йому, почервонів, і чомусь тепер уперше в житті йому стало до болю жалко медицину.

«Боже мій,— думав він, згадуючи, як лікарі тільки що досліджували його,— адже вони так недавно слухали психіатрію, складали екзамен,— звідки ж це цілковите неуцтво? Вони й тями не мають про психіатрію!»

І перший раз у житті він відчув себе ображеним і розгніваним.

Того ж дня увечері був у нього Михайло Авер'янович. Не вітаючись, поштмейстер підійшов до нього, взяв його за обидві руки і сказав схвильованим голосом:

— Дорогий мій, друже мій, доведіть мені, що ви вірите в мою щиру прихильність і вважаєте мене своїм другом... Друже мій! — і, не даючи говорити Андрієві Юхимовичу, він казав далі, хвилюючись.— Я люблю вас за освіченість і благородство душі. Слухайте мене, мій дорогий. Правила науки зобов'язують лікарів ховати від вас правду, але я по-військовому кажу щиру правду: ви недужі! Вибачте мені, мій дорогий, але це правда, це давно вже помітили всі навколо. Зараз мені лікар Євгеній Федорович казав, що для користі вашого здоров'я вам треба відпочити і розважитись. Цілковита правда! Чудово! Цими днями я беру відпустку і їду понюхати іншого повітря. Доведіть же, що ви мені друг, поїдьмо разом! Поїдьмо, згадаймо минуле.

— Я почуваю себе зовсім здоровим,— сказав Андрій Юхимович.— А їхати не можу. Дозвольте мені як-небудь інакше довести вам свою дружбу.

Їхати кудись, невідомо чого, без книжок, без Дар'юшки, без пива, різко порушити порядок життя, що встановився за 20 років,— така ідея в першу хвилину здалася йому дикою і фантастичною. Але він згадав розмову, що була в управі, і важкий настрій, що його відчув, повертаючись з управи додому, і думка виїхати ненадовго з міста, де дурні люди вважають його божевільним, сподобалась йому.

— А ви, власне, куди маєте намір їхати? — спитав він.

— До Москви, до Петербурга, до Варшави... У Варшаві я провів п'ять найщасливіших років мого життя... Що за місто предивне! Їдьмо, дорогий мій!

XIII

Через тиждень Андрієві Юхимовичу запропонували відпочити, тобто подати у відставку, до чого він поставився байдуже, а ще через тиждень він і Михайло Авер'янович уже сиділи в поштовому тарантасі і їхали до найближчої залізничної станції. Дні були холоднуваті, ясні, з голубим небом і прозорою далечінню. Двісті верст до станції проїхали за дві доби і по дорозі два рази ночували. Коли на поштових станціях подавали до чаю погано вимиті склянки або довго запрягали коней, Михайло Авер'янович багровів, трусився всім тілом і кричав: «Замовчіть! не базікайте!» А сидячи в тарантасі, він, не перестаючи ні на хвилину, розповідав про свої подорожі по Кавказу й Царству Польському. Скільки було пригод, які зустрічі! Він говорив голосно і при цьому робив такі здивовані очі, що можна було подумати, що він брехав. До того ж, розповідаючи, він дихав в обличчя Андрієві Юхимовичу і реготав йому на ухо. Це турбувало лікаря і заважало йому думати й зосередитись.

Залізницею їхали з ощадності в третьому класі, у вагоні для некурців. Публіка наполовину була чиста. Михайло Авер'янович скоро з усіма перезнайомився і, переходячи від лави до лави, голосно говорив, що не слід їздити цими обурливими залізницями. Скрізь шахрайство! Інша річ верхи на коні: ушкваришь за один день сто верст і потім почуваєш себе здоровим і свіжим. А неврожаї в нас від того, що висушили Пінські болота. Взагалі непорядки страшні. Він розпалювався, говорив голосно й не давав говорити іншим. Ця нескінченна балаканина вперемішку з гучним реготом і багатозначними рухами втомила Андрія Юхимовича.

«Хто з нас двох божевільний? — думав він з досадою.— Чи я, що стараюся нічим не потурбувати пасажирів, чи цей егоїст, який гадає, що він тут найрозумніший і найцікавіший, і тому нікому не дає спокою?»

У Москві Михайло Авер'янович надів військовий сюртук без погонів і штани з червоними кантами. На вулиці він ходив у військовому кашкеті і в шинелі, і солдати віддавали йому честь. Андрієві Юхимовичу тепер здавалося,

що ця людина з усього панського, що в неї колись було, розтринькала все добре і залишила собі саме тільки погане. Він любив, щоб йому прислужували, навіть коли це було зовсім непотрібне. Сірники лежали перед ним на столі, і він їх бачив, але кричав слузі, щоб той подав йому сірники; при покоївці він не соромився ходити в самій білизні; лакеям усім без винятку, навіть старим, він казав ти і, розсердившись, називав їх бовдурами і дурнями. Це, як здавалось Андрієві Юхимовичу, було по-панськи, але гидко.

Насамперед Михайло Авер'янович повів свого друга до Іверської. Він молився гаряче, з поклонами до землі і з слізьми, і коли скінчив, глибоко зітхнув і сказав:

— Хоч і не віриш, та воно якось спокійніше, коли помолишся. Поцілуйте, голубчику!

Андрій Юхимович зніяковів і поцілував образ, а Михайло Авер'янович випнув губи і, похитуючи головою, помолився пошепки, і знову в нього на очі набігли сльози. Потім пішли до Кремля і подивилися там на цар-пушку і цар-дзвона і навіть пальцями їх поторкали, помилувалися краєвидом на Замоскворіччя, побували в храмі Спасителя і в Румянцевському музеї.

Обідали вони в Тестова. Михайло Авер'янович довго розглядав меню, розгладжуючи бакени, і сказав тоном гурмана, що звик почувати себе в ресторанах, як дома:

— Подивимося, чим ви нас сьогодні нагодуєте, ангел!

XIV

Лікар ходив, дивився, їв, пив, але почуття в нього було одне: досада на Михайла Авер'яновича. Йому хотілося відпочити від друга, піти від нього, сховатись, а друг вважав за свій обов'язок не відпускати його ні на крок від себе і давати йому якнайбільше розваг. Коли ні на що було дивитися, він розважав його розмовами. Два дні терпів Андрій Юхимович, а на третій сказав своєму другові, що він хворий і хоче залишитись на цілий день дома. Друг сказав, що в такому разі і він залишається. Справді, треба відпочити, а то так і ніг невистачить. Андрій Юхимович ліг на диван, обличчям до спинки і, зціпивши зуби, слухав свого друга, який палко запевняв його, що Франція рано чи пізно неодмінно розіб'є Німеччину, що в Москві дуже багато шахраїв і що по зовнішньому вигляду коня не можна робити

висновків про його цінність. У лікаря почалися шум у вухах і серцебиття, але попросити друга вийти або помовчати він з делікатності не наважувався. На щастя, Михайлові Авер'яновичу надокучило сидіти в номері, і він по обіді пішов прогулятись.

Залишившись сам, Андрій Юхимович поринув у почуття відпочинку. Як приємно лежати нерухомо на дивані й усвідомлювати, що ти сам у кімнаті! Справжнє щастя неможливе без самотності. Пропащий ангел зрадив бога, мабуть, тому, що захотів самотності, якої не знають ангели. Андрій Юхимович хотів думати про те, що він бачив і чув останніми днями, але Михайло Авер'янович не йшов йому з голови.

«А він же взяв відпустку і поїхав зі мною з дружби, з великодушності,— подумав лікар з досадою.— Нема нічого гіршого, як ця дружня опіка. Ось же, здається, він і добрий, і великодушний, і веселун, а нудний. Нестерпно нудний. То ось же бувають люди, що завжди говорять самі тільки розумні й хороші слова, але почуваєш, що вони тупі люди».

В наступні по тому дні Андрій Юхимович удавав з себе хворого й не виходив з номера. Він лежав обличчям до спинки дивана і нудився, коли друг розважав його розмовами, або ж відпочивав, коли друга не було. Він досадував на себе за те, що поїхав, і на друга, який з кожним днем ставав усе балакучішим і розв'язнішим; настроїти свої думки на серйозний, піднесений лад йому ніяк не вдавалося.

«Це мені дошкуляє дійсність, про яку казав Іван Дмитрович,— думав він, сердячись на свою дріб'язковість.— А втім, дурниці... Приїду додому, і все піде по-старому...»

І в Петербурзі те ж саме: він цілими днями не виходив з номера, лежав на дивані і вставав тільки для того, щоб випити пива.

Михайло Авер'янович весь час квапив їхати до Варшави.

— Дорогий мій, чого я туди поїду? — говорив Андрій Юхимович благаючим голосом.— Їдьте самі, а мені дозвольте повернутись додому! Прошу вас!

— Нізащо! — протестував Михайло Авер'янович.— Це дивне місто. В ньому я провів п'ять найщасливіших років мого життя!

В Андрія Юхимовича невистачило характеру домогтися свого, і він, стиснувши серце, поїхав до Варшави. Тут він не виходив з номера, лежав на дивані і злостився на себе, на друга і на лакеїв, які вперто відмовлялись розуміти по

російськи, а Михайло Авер'янович, як звичайно, здоровий, бадьорий і веселий, з ранку до вечора гуляв по місту й розшукував своїх старих знайомих. Кілька разів він не ночував дома. Після однієї ночі, проведеної невідомо де, він повернувся додому рано-вранці в дуже збудженому стані, червоний і непричесаний. Він довго ходив з кутка в куток, щось бурмочучи до себе, потім спинився й сказав:

— Честь насамперед!

Походивши ще трохи, він схопив себе за голову й промовив трагічним голосом:

— Так, честь насамперед! Будь проклята хвилина, коли мені вперше спало на думку їхати до цього Вавілона! Дорогий мій,— звернувся він до лікаря,— зневажайте мене: я програвся! Дайте мені п'ятсот карбованців!

Андрій Юхимович відрахував п'ятсот карбованців і мовчки віддав їх своєму другові. Той, усе ще багровий від сорому і гніву, безладно промовив якусь непотрібну клятву, надів кашкет і вийшов. Повернувшись години через дві, він повалився в крісло, голосно зітхнув і сказав:

— Честь урятовано! Їдьмо, мій друже! Жодної хвилини я не хочу залишатися в цьому проклятому місті. Шахраї! Австрійські шпигуни!

Коли приятелі повернулись до свого міста, був уже листопад, і на вулицях лежав глибокий сніг. Місце Андрія Юхимовича посідав лікар Хоботов; він жив ще в старій квартирі, дожидаючись поки Андрій Юхимович приїде і звільнить квартиру в лікарні. Негарна жінка, яку він називав своєю кухаркою, жила вже в одному з флігелів.

По місту ходили про лікарню нові плітки. Говорили, що негарна жінка посварилася з доглядачем і той нібито плазував перед нею на колінах, просячи вибачити.

Андрієві Юхимовичу першого ж дня після приїзду довелося шукати собі квартиру.

— Друже мій,— сказав йому несміливо поштмейстер,— вибачте за нескромне запитання: які кошти ви маєте?

Андрій Юхимович мовчки полічив свої гроші і сказав:

— Вісімдесят шість карбованців.

— Я не про те питаю,— проговорив збентежено Михайло Авер'янович, не зрозумівши лікаря.— Я питаю, які ви маєте кошти взагалі?

— Я ж і кажу вам: вісімдесят шість карбованців... Більше в мене нічого нема.

Михайло Авер'янович вважав лікаря чесною й благо-

родною людиною, але все-таки підозрівав, що в нього є капіталу принаймні тисяч на двадцять. А тепер, довідавшись, що Андрій Юхимович злидар і що йому немає з чого жити, він чомусь раптом заплакав і обняв свого друга.

XV

Андрій Юхимович жив у тривіконному будиночку міщанки Бєлової. В цьому будиночку було тільки три кімнати, крім кухні. Дві з них, з вікнами на вулицю, займав лікар, а в третій і в кухні жили Дар'юшка і міщанка з трьома дітьми. Іноді до хазяйки приходив ночувати полюбовник, п'яний мужик, який ночами бушував і наводив на дітей і на Дар'юшку жах. Коли він приходив і, розсівшись у кухні, починав вимагати горілки, всім ставало дуже тісно, і лікар з жалю брав до себе плачучих дітей, клав їх у себе на підлозі, і це давало йому велике задоволення.

Вставав він, як і раніше, о восьмій годині і після чаю сідав читати свої старі книги й журнали. На нові в нього не було вже грошей. Чи тому, що книжки були старі, чи, може, через зміну обстановки, читання вже не захоплювало його глибоко і стомлювало. Щоб не гаяти марно часу, він складав докладний каталог своїх книжок і наклеював до їх корінців квиточки, і ця механічна, копітка робота здавалася йому цікавішою, ніж читання. Одноманітна копітка робота якимсь незрозумілим чином заколисувала його думки, він ні про що не думав, і час минав швидко. Навіть сидіти в кухні й чистити з Дар'юшкою картоплю або вибирати сміття з гречаних крупів йому здавалося цікавим. По суботах і неділях він ходив до церкви. Стоячи біля стіни й заплющивши очі, він слухав спів і думав про батька, про матір, про університет, про релігію; йому було спокійно, сумно, і потім, виходячи з церкви, він жалкував, що відправа так швидко скінчилася.

Він два рази ходив у лікарню до Івана Дмитровича, щоб поговорити з ним. Але обидва рази Іван Дмитрович був надзвичайно збуджений і злий; він просив дати йому спокій, бо йому давно вже набридла пуста балаканина, і казав, що в проклятих, підлих людей він за всі страждання просить тільки однієї нагороди — самотнього ув'язнення. Невже навіть у цьому йому відмовляють? Коли Андрій Юхимович прощався з ним обидва рази й бажав на добраніч, то він огризався й казав:

— До дідька!

І Андрій Юхимович не знав тепер, іти до нього втреге чи ні. А піти хотілося.

Раніше по обіді Андрій Юхимович ходив по кімнатах і думав, а тепер він від обіду до вечірнього чаю лежав на дивані обличчям до спинки і поринав у дріб'язкові думки, що їх ніяк не міг перебороти. Йому було прикро, що за його понад двадцятилітню службу йому не дали ні пенсії, ні одноразової допомоги. Щоправда, він служив не чесно, але ж пенсію одержують усі службовці однаково, чесні вони чи ні. Сучасна справедливість і полягає саме в тому, що чинами, орденами і пенсіями нагороджуються не моральні якості й здібності, а взагалі служба, хоч би яка вона була. Чому ж він один повинен становити виняток? Грошей у нього зовсім не було. Йому було соромно проходити повз крамничку й дивитись на хазяйку. За пиво винні вже 32 карбованці. Міщанці Бєловій теж винні. Дар'юшка потай продає старий одяг і книжки і бреше хазяйці, що скоро лікар одержить дуже багато грошей.

Він сердився на себе за те, що втратив на подорож тисячу карбованців, яку він був наскладав. Як би тепер знадобилася ця тисяча! Йому було досадно, що йому не дають спокою люди. Хоботов вважав своїм обов'язком зрідка провідувати хворого колегу. Все було в ньому огидне Андрієві Юхимовичу: і сите обличчя, і поганий, поблажливий тон, і слово «колега», і високі чоботи; а найогидніше було те, що він вважав за свій обов'язок лікувати Андрія Юхимовича і думав, що справді лікує. Щоразу, відвідуючи його, він приносив пляшечку з бромистим калієм та пілюлі з ревеню.

І Михайло Авер'янович теж вважав своїм обов'язком навідувати друга й розважати його. Кожного разу він входив до Андрія Юхимовича з удаваною розв'язністю, вимушено реготав і починав запевняти його, що він сьогодні має прекрасний вигляд і що справи, слава богу, йдуть на краще, і з цього можна було зробити висновок, що становище свого друга він вважав безнадійним. Він не сплатив ще свого варшавського боргу і був пригнічений важким соромом, був напружений і тому старався реготати голосніше і розповідати смішніше. Його анекдоти й розповіді здавалися тепер нескінченними і були мукою і для Андрія Юхимовича, і для нього самого.

При ньому Андрій Юхимович лягав звичайно на диван обличчям до стіни і слухав, зціпивши зуби; на його душу

шарами лягав накип, і після кожного відвідування друга він почував, що накип цей стає все вищим і немов підступає до горла.

Щоб затамувати дріб'язкові почуття, він поспішав думати про те, що й він сам, і Хоботов, і Михайло Авер'янович мусять рано чи пізно загинути, не залишивши в природі навіть сліду. Якщо уявити, що через мільйон років повз земну кулю пролетить у просторі який-небудь дух, то він побачить тільки глину і голі скелі. Все — і культура, і моральний закон — загине і навіть лопухами не поросте. Що ж важить сором перед крамарем, нікчемний Хоботов, важка дружба Михайла Авер'яновича? Все це дурниця і нісенітниця.

Але такі міркування вже не помагали. Тільки-но він уявляв собі земну кулю через мільйон років, як із-за голої скелі виглядав Хоботов у високих чоботях або, напружено регочучи, Михайло Авер'янович, і навіть чути було соромливий шепіт: «А варшавський борг, голубчику, поверну цими днями... Неодмінно».

XVI

Одного разу Михайло Авер'янович прийшов по обіді, коли Андрій Юхимович лежав на дивані. Сталося так, що в той же час з'явився і Хоботов з бромистим каліем. Андрій Юхимович важко підвівся, сів і обперся обома руками об диван.

— А сьогодні, дорогий мій,— почав Михайло Авер'янович,— у вас колір обличчя значно кращий, ніж учора. Та ви молодець! Їй-богу, молодець!

— Пора, пора видужувати, колего,—сказав Хоботов, позіхаючи.— Мабуть, вам самим набридла ця морока.

— І видужаємо,— весело сказав Михайло Авер'янович.— Іще років сто жити будемо! Ось так!

— Сто не сто, а на двадцять ще вистачить,— утішав Хоботов.— Нічого, нічого, колего, не журіться... Годі вам тінь наводити.

— Ми ще покажемо себе! — зареготав Михайло Авер'янович і поляскав друга по коліну.— Ми ще покажемо! Наступного літа, бог дасть, чкурнемо на Кавказ і весь його верхи об'їдемо — гоп! гоп! гоп! А з Кавказу вернемось, дивись, чого доброго, на весіллі гуляти будемо.— Михайло

Авер'янович лукаво підморгнув оком.— Оженимо вас, дружка милого... оженимо...

Андрій Юхимович раптом відчув, що накип підступає до горла: в нього страшенно забилося серце.

— Це пошло! — сказав він, швидко встаючи і відходячи до вікна.— Невже ви не розумієте, що говорите пошлості?

Він хотів говорити далі лагідно і ввічливо, але мимоволі раптом стиснув кулаки й підніс їх вище голови.

— Облиште мене! — крикнув він не своїм голосом, червоніючи й тремтячи всім тілом.— Геть! Обидва геть, обидва!

Михайло Авер'янович і Хоботов підвелись і вп'ялися в нього очима, спочатку здивовано, потім із страхом.

— Обидва геть! — усе ще кричав далі Андрій Юхимович.— Тупі люди! Дурні люди! Не треба мені ні дружби, ні твоїх ліків, тупий чоловіче! Пошлість! Гидота!

Хоботов і Михайло Авер'янович, розгублено переглядаючись, позадкували до дверей і вийшли в сіни. Андрій Юхимович схопив пляшку з бромистим калієм і шпурнув їм услід; пляшечка з дзенькотом розбилася об поріг.

— Забирайтесь до дідька! — крикнув він плачучим голосом, вибігаючи в сіни.— До дідька!

Коли гості пішли, Андрій Юхимович, тремтячи, як у лихоманці, ліг на диван і довго ще повторював:

— Тупі люди! Дурні люди!

Коли він заспокоївся, то насамперед йому спало на думку, що бідному Михайлові Авер'яновичу тепер, мабуть, страшенно соромно й важко на душі, і що все це жахливо. Ніколи раніше не траплялось нічого такого. Де ж розум і такт? Де зрозуміння речей і філософська байдужість?

Лікар цілу ніч не міг заснути від сорому й досади на себе, а ранком, години о десятій, пішов до поштової контори й перепросив поштмейстера.

— Не згадуватимемо того, що сталося,— сказав, зітхаючи, зворушений Михайло Авер'янович, міцно потискуючи йому руку.—Хто старе споминає, той добра не має. Любавкін! — раптом крикнув він так голосно, що всі листоноші і відвідувачі здригнулися.— Подай стільця! А ти підожди!— крикнув він до жінки, яка крізь грати подавала йому рекомендованого листа.— Хіба не бачиш, що я зайнятий? Не будемо згадувати старого,— казав далі він ніжно, звертаючись до Андрія Юхимовича.— Сідайте, прошу вас, мій дорогий.

Він з хвилину мовчки погладжував собі коліна і потім сказав:

— У мене й на думці не було ображатися на вас. Хвороба — не свій брат, я розумію. Ваш припадок налякав нас учора з лікарем, і ми довго потім говорили про вас. Дорогий мій, чому ви не хочете серйозно взятися до вашої хвороби? Хіба ж можна так? Вибачте за дружню одвертість,— зашепотів Михайло Авер'янович,— ви живете в найнесприятливіших умовах: тіснота, бруд, догляду за вами нема, лікуватись нема за що... Дорогий мій друже, благаємо вас разом з лікарем від усього серця, послухайте нашої ради: лягайте в лікарню! Там і харч здоровий, і догляд, і лікування. Євгеній Федорович хоч і моветон, між нами кажучи, але знавець, на нього можна цілком покластися. Він дав мені слово, що візьметься за вас.

Андрій Юхимович був зворушений щирим співчуттям і слізьми, що раптом заблищали на щоках у поштмейстера.

— Шановний, не вірте! — зашепотів він, прикладаючи руки до серця.— Не вірте їм! Це обман! Хвороба моя тільки в тому, що за двадцять років я знайшов у всьому місті тільки одну розумну людину, але й та божевільна. Хвороби нема ніякої, а просто я потрапив у зачароване коло, з якого нема виходу. Мені однаково, я до всього готовий.

— Лягайте в лікарню, дорогий мій.

— Мені однаково, хоч у яму.

— Дайте, голубчику, слово, що ви будете слухатись у всьому Євгенія Федоровича.

— Будь ласка, даю слово. Але, повторюю, шановний, я потрапив у зачароване коло. Тепер усе, навіть щире співчуття моїх друзів, сходить до одного — до моєї загибелі. Я гину і маю мужність усвідомлювати це.

— Голубчику, ви видужаєте.

— Для чого це говорити? — сказав Андрій Юхимович роздратовано.— Рідко яка людина під кінець життя не зазнає того самого, що я тепер. Коли вам скажуть, що у вас що-небудь подібне до поганих нирок і збільшеного серця і ви станете лікуватись, або скажуть, що ви божевільний чи злочинець, тобто, одним словом, коли люди раптом звернуть на вас увагу, то знайте, що ви потрапили в зачароване коло, з якого вже не вийдете. Будете намагатись вийти і ще більше заблудитесь. Здавайтесь, бо ніякі зусилля людські вже не врятують вас. Так мені здається.

Тимчасом біля грат товпилася публіка. Андрій Юхимович, щоб не заважати, встав і почав прощатися. Михайло Авер'янович ще раз узяв з нього слово честі й провів до надвірних дверей.

Того ж дня, надвечір, до Андрія Юхимовича несподівано зайшов Хоботов у кожушку й високих чоботях і сказав таким тоном, начебто вчора нічого не трапилось.

— А я до вас у справі, колего. Прийшов запросити вас, чи не хочете зі мною на консиліум, га?

Думаючи, що Хоботов хоче розважити його прогулянкою або справді дати йому заробити, Андрій Юхимович одягся й вийшов з ним на вулицю. Він радий був нагоді загладити вчорашню провину і помиритись і в душі дякував Хоботову, який і слова не мовив про вчорашнє і, як видно, жалів його. Від такої некультурної людини важко було сподіватись такої делікатності.

— А де ваш хворий? — спитав Андрій Юхимович.

— У мене в лікарні. Мені вже давно хотілось показати вам... Прецікавий випадок.

Увійшли в двір лікарні і, обійшовши головний корпус, попрямували до флігеля, де містилися божевільні. І все це чомусь мовчки. Коли увійшли до флігеля, Микита, як звичайно, схопився й виструнчився.

— Тут в одного сталося ускладнення в легенях,— сказав півголосом Хоботов, увійшовши з Андрієм Юхимовичем до палати.— Ви підождіть тут, а я зараз. Піду тільки по стетоскоп.

І вийшов.

XVII

Уже смеркалося. Іван Дмитрович лежав на своїй постелі, уткнувшись обличчям в подушку; паралітик сидів нерухомо, тихо плакав і ворушив губами. Товстий мужик і колишній сортувальник спали. Було тихо.

Андрій Юхимович сидів на ліжку Івана Дмитровича і чекав. Але минуло з півгодини, і замість Хоботова ввійшов до палати Микита, тримаючи в оберемку халат, чиюсь білизну і туфлі.

— Будь ласка, одягайтесь, ваше високоблагородіє,— сказав він тихо.— Ось ваша постілька, будь ласка, сюди,— додав він, показуючи на вільне, очевидно, недавно принесене ліжко.— Нічого, бог дасть, видужаєте.

Андрій Юхимович усе зрозумів. Він, ні слова не кажучи, перейшов до ліжка, яке показав Микита, і сів; побачивши, що Микита стоїть і чекає, він роздягся наголо, і йому стало соромно. Потім він надів лікарняний одяг; кальсони були дуже короткі, сорочка довга, а від халата тхнуло копченою рибою.

— Видужаєте, бог дасть,— повторив Микита.

Він забрав в оберемок одяг Андрія Юхимовича, вийшов і зачинив за собою двері.

«Однаково...— думав Андрій Юхимович, соромливо загортаючись у халат і почуваючи, що в своєму новому костюмі він схожий на арештанта.— Однаково... Однаково, що фрак, що мундир, що цей халат...»

Але як же годинник? А записна книжка, що в боковій кишені? А цигарки? Куди Микита заніс одяг? Тепер, мабуть, уже до самої смерті не доведеться надівати штанів, жилета і чобіт. Усе це якось дивно і навіть незрозуміло першого часу. Андрій Юхимович і тепер був певний, що між будинком міщанки Бєлової і палатою № 6 нема ніякої різниці, що все на цьому світі дурниця й суєта-суєт, а тимчасом у нього тремтіли руки, ноги холонули і було моторошно від думки, що незабаром прокинеться Іван Дмитрович і побачить, що він у халаті. Він встав, пройшовся і знову сів.

От він просидів уже півгодини, годину, і йому набридло до нудьги; невже тут можна прожити день, тиждень і навіть роки, як ці люди? Ну, ось він сидів, пройшовся і знову сів; можна піти й подивитись у вікно, і знову пройтися з кутка в куток. А далі що? Так і сидіти весь час, як істукан, і думати? Ні, це навряд чи можливо.

Андрій Юхимович ліг, але зразу ж устав, витер рукавом з чола холодний піт і відчув, що все обличчя його запахло копченою рибою. Він знову пройшовся.

— Це якесь непорозуміння...— промовив він, розводячи руками здивовано.— Треба вияснити, тут непорозуміння...

У цей час прокинувся Іван Дмитрович. Він сів і підпер щоки кулаками. Сплюнув. Потім він ліниво глянув на лікаря і, як видно, в першу хвилину нічого не зрозумів; але скоро сонне обличчя його стало злим і насмішкуватим.

— Ага, і вас засадили сюди, голубчику! — промовив він хрипким спросоння голосом, зажмуривши одне око.— Дуже радий. То ви пили з людей кров, а тепер з вас питимуть. Чудово!

А. П. Чехов з братом М. П. Чеховим. 1883 р.

— Це якесь непорозуміння...— промовив Андрій Юхимович, лякаючись слів Івана Дмитровича; він знизав плечима й повторив: — непорозуміння якесь...

Іван Дмитрович знову сплюнув і ліг.

— Прокляте життя! — пробурчав він.— І що гірко й прикро, це ж життя скінчиться не нагородою за страждання, не апофеозом, як в опері, а смертю; прийдуть служники й потягнуть мертвого за руки й ноги в підвал. Брр! Ну, нічого... Зате на тому світі буде наше свято... Я з того світу з'являтимуся сюди тінню й лякатиму цих гадів. Я їх посивіти примушу.

Вернувся Мойсейко і, побачивши лікаря, простягнув руку.

— Дай копієчку! — сказав він.

XVIII

Андрій Юхимович відійшов до вікна й подивився в поле. Уже сутеніло, і на обрії праворуч сходив холодний, багровий місяць. Недалеко від паркана лікарні, за сто сажнів, не більше, стояв високий білий будинок, обгороджений кам'яним муром. Це була тюрма.

«Ось воно дійсність!» — подумав Андрій Юхимович, і йому стало страшно.

Були страшні і місяць, і тюрма, і цвяхи на паркані, і далеке полум'я на костопальному заводі. Позаду почулося зітхання. Андрій Юхимович оглянувся й побачив людину з блискучими зірками й орденами на грудях, що усміхалась і лукаво підморгувала оком. І це здалося страшним.

Андрій Юхимович запевняв себе, що в місяці і в тюрмі нема нічого особливого, що і психічно здорові люди носять ордени і що все згодом згниє й перетвориться на глину, але розпач раптом опанував його, він ухопився обома руками за грати й з усієї сили струснув їх. Міцні грати не подалися.

Потім, щоб не так було страшно, він пішов до постелі Івана Дмитровича і сів.

— Я занепав духом, дорогий мій,— пробурмотів він, тремтячи і втираючи холодний піт.— Занепав духом.

— А ви пофілософствуйте,— сказав насмішкувато Іван Дмитрович.

— Боже мій, боже мій... Так, так... Ви якось зволили казати, що в Росії нема філософії, але філософствують усі,

навіть дрібнота. Але від філософствування дрібноти нікому нема шкоди,— мовив Андрій Юхимович таким тоном, начебто хотів заплакати й розжалобити.— Навіщо ж, дорогий мій, цей зловтішний сміх? І як же не філософствувати цій дрібноті, коли вона не задоволена? Розумній, освіченій, гордій, волелюбній людині, подобі божій, нема іншого виходу, як іти лікарем у брудне, дурне маленьке місто, і все життя банки, п'явки, гірчичники! Шарлатанство, вузькість, пошлість! О, боже мій!

— Ви мелете дурниці. Якщо в лікарні гидко, ішли б у міністри.

— Нікуди, нікуди не можна. Слабкі ми, дорогий... Був я байдужий, бадьоро й розсудливо міркував, а досить було тільки, щоб життя грубо доторкнулось до мене, як я занепав духом... прострація... Слабкі ми, паскудні ми... І ви теж, дорогий мій. Ви розумний, благородний, з молоком матері всмоктали добрі пориви, але тільки вступили в життя, як утомились і захворіли... Слабкі, слабкі!

Щось іще невідчепне, крім страху і почуття кривди, гнітило Андрія Юхимовича весь час, як настав вечір. Нарешті, він збагнув, що це йому хочеться пива і курити.

— Я вийду звідси, дорогий мій,— сказав він.— Скажу, щоб сюди світла дали... Не можу так... несила...

Андрій Юхимович пішов до дверей і відчинив їх, але зразу ж Микита схопився й загородив йому дорогу.

— Куди ви? Не можна, не можна! — сказав він.— Пора спати!

— Та я тільки на хвилинку, по двору пройтись! — сторопів Андрій Юхимович.

— Не можна, не можна, не велено! Самі знаєте.

Микита зачинив двері й притулився до них спиною.

— Але якщо я вийду звідси, що кому станеться від цього? — спитав Андрій Юхимович, знизуючи плечима.— Не розумію! Микито, я повинен вийти! — сказав він тремтячим голосом.— Мені треба!

— Не заводьте непорядків, негарно! — сказав повчально Микита.

— Це чорт знає що таке! — скрикнув раптом Іван Дмитрович і схопився.— Яке він має право не пускати? Як вони сміють тримати нас тут? У законі, здається, ясно сказано, що ніхто не може бути позбавлений волі без суду! Це насильство! Сваволя!

— Звичайно, сваволя! — сказав Андрій Юхимович,

підбадьорений криком Івана Дмитровича.— Мені треба, я повинен вийти! Він не має права! Пусти, тобі кажуть!

— Чуєш, тупа тварино! — крикнув Іван Дмитрович і постукав кулаком у двері.— Відчини, а то двері виламаю! Шкуродер!

— Відчини! — крикнув Андрій Юхимович, тремтячи всім тілом.— Я вимагаю!

— Поговори ще! — відповів за дверима Микита.— Поговори!

— Принаймні піди поклич сюди Євгенія Федоровича! Скажи, що я прошу його зайти... на хвилину!

— Завтра вони самі прийдуть.

— Ніколи нас не випустять! — говорив тимчасом Іван Дмитрович.— Згноять нас тут! О, господи, невже і справді на тому світі нема пекла і ці негідники будуть помилувані? Де ж справедливість? Відчини, негіднику, я задихаюсь! — крикнув він сиплим голосом і навалився на двері.— Я розтовчу собі голову! Убивці!

Микита швидко відчинив двері, грубо, обома руками і коліном відіпхнув Андрія Юхимовича, потім замахнувся й ударив його кулаком в обличчя. Андрієві Юхимовичу здалося, що величезна солона хвиля накрила його з головою й потягла до ліжка; справді, в роті було солоно: мабуть, з зубів пішла кров. Він, наче бажаючи випливти, замахав руками й ухопився за чиєсь ліжко, і в цей час відчув, що Микита двічі вдарив його в спину.

Голосно скрикнув Іван Дмитрович. Мабуть, і його били.

Потім усе стихло. Рідке місячне сяйво йшло крізь грати, і на підлозі лежала тінь, схожа на сітку. Було страшно. Андрій Юхимович ліг і затамував подих; він з жахом чекав, що його вдарять ще раз. Наче хтось узяв серп, встромив у нього і кілька разів повернув у грудях і в кишках. Від болю він укусив подушку і зціпив зуби, і раптом у голові його, серед хаосу, ясно майнула страшна, нестерпна думка, що зовсім такий самий біль мусили терпіти роками, день у день, оці люди, що здавалися тепер у місячному сяйві чорними тінями. Як могло статися, що протягом більш ніж двадцяти років він не знав і не хотів знати цього? Він не знав, не мав поняття про біль, значить, він не винен; але совість, така ж незговірлива і груба, як Микита, примусила його похолонути від потилиці до п'ят. Він схопився, хотів крикнути з усієї сили і бігти швидше, щоб убити Микиту, потім Хоботова, доглядача і фельдшера, потім себе,

але з грудей не вийшло жодного звуку і ноги не слухались; задихаючись, він рвонув на грудях халат і сорочку, подер і непритомний повалився на ліжко.

XIX

Ранком другого дня в нього боліла голова, гуло у вухах і в усьому тілі відчувалась нудота. Згадувати про свою вчорашню слабкість йому не було соромно. Він був учора малодушним, боявся навіть місяця, щиро висловлював почуття і думки, яких раніше й не підозрівав у себе. Наприклад, думки про незадоволеність філософствуючої дрібноти. Але тепер йому було однаково.

Він не їв, не пив, лежав нерухомо й мовчав.

«Мені однаково,— думав він, коли йому ставили запитання.— Відповідати не буду... Мені однаково».

По обіді прийшов Михайло Авер'янович і приніс чвертку чаю й фунт мармеладу. Дар'юшка теж приходила, цілу годину стояла біля ліжка з виразом тупої скорботи на обличчі. Одвідав його й лікар Хоботов. Він приніс пляшечку з бромистим калієм і наказав Микиті покурити в палаті чим-небудь.

Надвечір Андрій Юхимович умер від апоплексичного удару. Спочатку він відчув трясучий озноб і нудоту; щось гидке, як здавалося, проймаючи все тіло, навіть пальці, потяглось від шлунку до голови і залило очі і вуха. Позеленіло в очах. Андрій Юхимович зрозумів, що йому прийшов кінець, і згадав, що Іван Дмитрович, Михайло Авер'янович і мільйони людей вірять у безсмертя. А що, як воно є? Але безсмертя йому не хотілось, і він думав про нього тільки одну мить. Табун оленів, надзвичайно гарних і граціозних, про яких він читав учора, пробіг повз нього; потім жінка простягла до нього руку з рекомендованим листом... Сказав щось Михайло Авер'янович. Потім усе зникло, і Андрій Юхимович спочив навіки.

Прийшли служники, взяли його за руки і за ноги й віднесли до каплиці. Там він лежав на столі з розплющеними очима, і місяць уночі освітлював його. Ранком прийшов Сергій Сергійович, побожно помолився перед розп'яттям й закрив своєму колишньому начальникові очі.

Через день Андрія Юхимовича ховали. На похороні були тільки Михайло Авер'янович і Дар'юшка.

РОЗПОВІДЬ НЕВІДОМОЇ ЛЮДИНИ

I

З причин, про які не час тепер говорити докладно, я повинен був найнятися за лакея до одного петербурзького чиновника, на прізвище Орлов. Було йому близько тридцяти п'яти років і звали його Георгієм Івановичем.

До цього Орлова найнявся я заради його батька, відомої державної людини, яку вважав я серйозним ворогом своєї справи. Я розраховував, що, живучи в сина, з розмов, які почую, і з паперів і записок, які знаходитиму на столі, я докладно вивчу плани й наміри батька.

Звичайно години об одинадцятій ранку в моїй лакейській тріщав електричний дзвінок, даючи мені знати, що прокинувся пан. Коли я з почищеним вбранням і чоботями приходив у спальню, Георгій Іванович сидів нерухомо в постелі, не заспаний, а скоріше стомлений сном, і дивився в одну точку, не виявляючи з приводу свого пробудження ніякого задоволення. Я допомагав йому одягатись, а він неохоче підкорявся мені, мовчки й не помічаючи моєї присутності; потім, з головою, яка була мокра від умивання і пахла свіжими духами, він ішов до їдальні пити кофе. Він сидів за столом, пив кофе і гортав газети, а я і покоївка Поля поштиво стояли біля дверей і дивилися на нього. Двоє дорослих людей повинні були з найсерйознішою увагою дивитись, як третя людина п'є кофе і гризе сухарики. Це, мабуть, смішно й дико, але я не бачив для себе нічого принизливого в тому, що доводилось

стояти біля дверей, хоч був таким же дворянином і освіченою людиною, як сам Орлов.

У мене тоді починалися сухоти, а з ними ще дещо, мабуть, важливіше сухот. Не знаю, чи під впливом хвороби, чи зміни світогляду, що починалася і яку я тоді не помічав, мене день у день охоплювала пристрасна, дратуюча жадоба звичайного, обивательського життя. Мені хотілося душевного спокою, здоров'я, хорошого повітря, ситості. Я ставав мрійником і, як мрійник, не знав, що власне мені потрібно. То мені хотілося піти в монастир, сидіти там цілими днями біля віконця і дивитися на дерева і поля; то я уявляв, як я купую десятин п'ять землі і живу поміщиком; то я давав собі слово, що займусь наукою і неодмінно стану професором якого-небудь провінціального університету. Я — відставний лейтенант нашого флоту, мені ввижалося море, наша ескадра і корвет, на якому я зробив кругосвітнє плавання. Мені хотілося ще раз пережити те невимовне почуття, коли, гуляючи в тропічному лісі або дивлячись на захід сонця в Бенгальській затоці, завмираєш від захоплення і в той же час сумуєш за батьківщиною. Мені снилися гори, жінки, музика, і з цікавістю, як хлопчик, я вдивлявся в обличчя, вслухався в голоси. І коли я стояв біля дверей і дивився, як Орлов п'є кофе, я почував себе не лакеєм, а людиною, якій цікаве все на світі, навіть Орлов.

Зовнішність у Орлова була петербурзька: вузькі плечі, довга талія, запалі скроні, очі невиразного кольору й рідка, тьмяно забарвлена рослинність на голові, бороді й вусах. Обличчя в нього було пещене, потерте і неприємне. Особливо неприємне воно було, коли він замислювався або спав. Описувати звичайну зовнішність навряд чи й слід, до того ж Петербург — не Іспанія, зовнішність мужчин тут не має великого значення навіть у любовних справах і потрібна лише показним лакеям і кучерам. А заговорив я про обличчя і волосся Орлова тому тільки, що в його зовнішності було щось таке, про що варт згадати, а саме: коли Орлов брався за газету чи книгу, хоч яка б вона була, або ж зустрічався з людьми, хоч хто б вони були, то очі його починали іронічно посміхатися і все обличчя набирало виразу легкої, незлої насмішки. Перед тим, як прочитати що-небудь або почути, у нього кожного разу була вже напоготові іронія, ніби щит у дикуна. Це була іронія звична, старої закваски, і останнім часом вона з'яв-

лялась на обличчі вже без усякої участі волі, мабуть, а немовби за рефлексом. Та про це згодом.

О першій годині він з виразом іронії брав свій портфель, напханий паперами, і їхав на службу. Обідав він не дома і повертався після восьмої. Я засвічував у кабінеті лампу й свічки, а він сідав у крісло, клав ноги на стілець і, так розкинувшись, починав читати. Майже щодня він привозив з собою або йому присилали з магазинів нові книги, і у мене в лакейській у кутках і під моїм ліжком лежало безліч книг трьома мовами, не рахуючи російської, вже прочитаних і кинутих. Читав він з надзвичайною швидкістю. Кажуть: скажи мені, що ти читаєш, і я скажу тобі, хто ти. Це, може, й правда, але судити про Орлова з тих книг, які він читав, аж ніяк не можна. То була якась каша. І філософія, і французькі романи, і політична економія, і фінанси, і нові поети, і видання «Посредника»,— і все він прочитував так само швидко, і все з тим же іронічним виразом очей.

Після десятої він старанно одягався, часто у фрак, дуже рідко в свій камер-юнкерський мундир, і їхав з дому. Повертався над ранок.

Жили ми з ним тихо й мирно і ніяких непорозумінь у нас не було. Звичайно він не помічав моєї присутності, і коли говорив зі мною, то на обличчі в нього не було іронічного виразу,— очевидно, не вважав мене за людину.

Тільки один раз я бачив його сердитим. Якось,— це було через тиждень після того, як я найнявся до нього,— він повернувся з якогось обіду години о дев'ятій; обличчя в нього було капризне, втомлене. Коли я йшов за ним у кабінет, щоб засвітити там свічки, він сказав мені:

— У нас у кімнатах чимось смердить.

— Ні, повітря чисте,— відповів я.

— А я тобі кажу, що смердить,— повторив він роздратовано.

— Я щодня відчиняю кватирки.

— Не базікай, дурню! — крикнув він.

Я образився і хотів заперечувати. і бог знає, чим би це скінчилось, коли б не втрутилась Поля, яка знала свого пана краще, ніж я.

— Справді, який поганий запах! — сказала вона. піднімаючи брови.— Звідки б це? Степане, відчини у вітальні кватирки і затопи камін.

Вона заахала, заметушилась і пішла ходити по всіх кімнатах, шелестячи своїми юбками і шиплячи в пульверизатор. А Орлов усе був не в настрої; він, очевидно, стримуючи себе, щоб не сердитись голосно, сидів за столом і швидко писав листа. Написавши кілька рядків, він сердито фиркнув і порвав листа, потім почав знову писати.

— Хай їм чорт! — пробурмотів він.— Хочуть, щоб я мав дивовижну пам'ять!

Нарешті лист був написаний; він встав з-за стола і сказав, звертаючись до мене:

— Ти поїдеш на Знаменську і віддаси цього листа Зинаїді Федорівні Красновській у власні руки. Але спершу спитай у швейцара, чи не повернувся чоловік, тобто пан Красновський. Якщо він повернувся, то листа не віддавай і їдь назад. Стривай!.. В разі, якщо вона спитає, чи є хто-небудь у мене, то ти скажеш їй, що з восьмої години в мене сидять двоє якихось панів і щось пишуть.

Я поїхав на Знаменську. Швейцар сказав мені, що пан Красновський ще не повернулись, і я пішов на третій поверх. Мені відчинив двері високий, товстий, бурий лакей з чорними бакенами і сонно, мляво й грубо, як тільки лакей може розмовляти з лакеєм, спитав мене, що мені потрібно. Не встиг я відповісти, як у передпокій із зали швидко увійшла дама в чорній сукні. Вона примружила на мене очі.

— Зинаїда Федорівна дома? — спитав я.

— Це я,— сказала дама.

— Лист від Георгія Івановича.

Вона нетерпляче розпечатала листа і, тримаючи його в обох руках і показуючи мені свої персні з брильянтами, стала читати. Я розглядів біле лице з м'якими лініями, виступаюче вперед підборіддя, довгі темні вії. На вигляд я міг дати цій дамі не більш двадцяти п'яти років.

— Кланяйтесь і дякуйте,— сказала вона, скінчивши читати.— Є хто-небудь у Георгія Івановича? — спитала вона лагідно, радісно і немовби соромлячись свого недовір'я.

— Якісь двоє панів,— відповів я.— Щось пишуть.

— Кланяйтесь і дякуйте,— повторила вона і, схиливши голову набік і читаючи на ходу листа, безшумно вийшла.

Я тоді зустрічав мало жінок, і ця дама, яку я бачив мигцем, справила на мене враження. Повертаючись додому пішки, я пригадував її обличчя і запах тонких духів і мріяв. Коли я повернувся, Орлова вже не було вдома.

II

Отже, з хазяїном ми жили тихо й мирно, але все-таки те нечисте й образливе, чого я так боявся, наймаючись за лакея, було наявне й давало про себе знати щодня. Я не мирив з Полею. Це була добре вгодована, випещувана тварина, яка обожувала Орлова за те, що він пан, і зневажала мене за те, що я лакей. Мабуть, з погляду справжнього лакея чи повара, вона була спокуслива: рум'яні щоки, кирпатий ніс, примружені очі і повнота тіла, яка переходила вже в пухлість. Вона пудрилась, фарбувала брови й губи, затягувалася у корсет і носила турнюр та браслетку з монет. Хода в неї була дрібна, підстрибкувата; коли вона ходила, то крутила або, як кажуть, дригала плечима й задом. Шелестіння її юбок, тріск корсета і дзвін браслета та цей хамський запах губної помади, туалетного оцту й духів, украдених у пана, збуджували в мені, коли я вранці прибирав з нею кімнати, таке почуття, немовби я робив разом з нею щось мерзенне.

Чи тому, що я не крав разом з нею, чи не виявляв ніякого бажання стати її полюбовником, що, мабуть, ображало її, чи, може, тому, що вона чула в мені чужу людину, вона зненавиділа мене з першого ж дня. Моя невміліть, нелакейська зовнішність і моя хвороба здавалися їй жалюгідними і викликали в неї почуття гидливості. Я тоді сильно кашляв і, траплялось, вночі заважав їй спати, бо її і мою кімнати відокремлювала тільки дерев'яна перегородка, і кожного ранку вона говорила мені:

— Ти знову не давав мені спати. В лікарні тобі лежати, а не в панів жити.

Вона так щиро вірила, що я не людина, а щось таке, що стоїть незмірно нижче її, що, подібно до римських матрон, які не соромились купатись у присутності рабів, при мені іноді ходила в самій сорочці.

Якось під час обіду (ми щодня одержували з трактиру суп і жарке), коли в мене був чудовий мрійний настрій, я спитав:

— Полю, ви в бога віруєте?

— А то ж як!

— Отже, ви вірите,— вів далі я,— що буде страшний суд і що ми дамо відповідь богові за кожний свій поганий вчинок?

Вона нічого не відповіла і лише зробила презирливу

гримасу і, дивлячись цього разу на її ситі, холодні очі, я зрозумів, що в цієї цільної, цілком закінченої натури не було ні бога, ні совісті, ні законів, і що коли б мені потрібно було вбити, підпалити чи вкрасти, то за гроші я не міг би знайти кращого спільника.

У незвичайній обстановці, та ще з моєю незвичкою до *ти* і до постійної брехні (говорити «пана немає вдома», коли він вдома), мені в перший тиждень жилося в Орлова нелегко. В лакейському фраку я почував себе, як у панцирі. Та потім звик. Як справжній лакей, я прислужував, прибирав кімнати, бігав і їздив, виконуючи різні доручення. Коли Орлову не хотілося їхати на побачення до Зинаїди Федорівни або коли він забував, що обіцяв бути в неї, я їздив на Знаменську, віддавав там листа у власні руки і брехав. І в результаті виходило зовсім не те, чого я чекав, наймаючись за лакея; кожний день цього мого нового життя був пропащим і для мене, і для моєї справи, бо Орлов ніколи не говорив про свого батька, його гості — теж, і про діяльність відомої державної людини я знав тільки те, що вдавалося мені, як і раніше, добувати з газет і листування з товаришами. Сотні записок і паперів, які я знаходив у кабінеті і читав, не мали навіть найвіддаленішого відношення до того, що я шукав. Орлов був абсолютно байдужий до ґучної діяльності свого батька і мав такий вигляд, наче не чув про неї або наче батько в нього давно вмер.

III

По четвергах у нас бували гості.

Я замовляв у ресторані шматок ростбіфа і говорив у телефон Єлисєєву, щоб прислали нам ікри, сиру, устриць та ін. Купував гральні карти. Поля вже зранку готувала чайний посуд і сервіровку для вечері. Сказати по правді, ця маленька діяльність дещо різноманітила наше бездіяльне життя, і четверги для нас були найцікавішими днями.

Гостей приходило тільки троє. Найсолідніший і, мабуть, найцікавішим був гість на прізвище Пекарський, висока, худорлява людина, років сорока п'яти, з довгим горбатим носом, з великою чорною бородою і з лисиною. Очі в нього були великі, витрішкуваті, і вираз обличчя серйозний, вдумливий, як у грецького філософа. Служив він в управлінні залізниці і в банку, був юрисконсультом

при якійсь важливій казенній установі і мав ділові відносини з багатьма приватними особами, як опікун, голова конкурсу і т. п. Мав він чин зовсім невеликий і скромно називав себе присяжним повіреним, але вплив у нього був величезний. Його візитної картки або записки досить було, щоб вас прийняв поза чергою знаменитий лікар, директор залізниці або поважний чиновник; казали, що за його протекцією можна було дістати посаду навіть четвертого класу і зам'яти яку завгодно неприємну справу. Вважали його дуже розумною людиною, але це був якийсь особливий, дивний розум. Він міг миттю помножити про себе 213 на 373 або перевести стерлінги на марки без допомоги олівця і табличок, чудово знав залізничну справу і фінанси, і в усьому, що стосувалося адміністрації, для нього не існувало таємниць; в цивільних справах, як говорили, це був найкращий адвокат, і тягатися з ним було нелегко. Та цей незвичайний розум зовсім не міг збагнути багато чого, що знає навіть інша дурна людина. Так, він зовсім не міг зрозуміти, чому це люди нудьгують, плачуть, стріляються і навіть інших убивають, чому вони хвилюються з приводу речей і подій, які їх особисто не торкаються, і чому вони сміються, коли читають Гоголя або Щедріна... Все абстрактне, що зникає в сфері думки й почуття, було для нього незрозуміле й нудне, як музика для того, хто не має слуху. На людей дивився він тільки з ділового погляду і поділяв їх на здібних і нездібних. Іншого поділу в нього не було. Чесність і порядність становлять лише ознаку здібності. Гуляти, грати в карти і розпутничати можна, але так, щоб це не заважало справі. Вірувати в бога не розумно, але релігію слід охороняти, бо для людей необхідно стримуюче начало, інакше вони не будуть працювати. Покарання потрібні лише для настрашки. На дачу виїздити нема чого, бо й у місті добре. І так далі. Він був удівцем і дітей не мав, але життя вів на широку сімейну ногу і платив за квартиру три тисячі на рік.

Другий гість, Кукушкін, дійсний статський радник із молодих, був невеликий на зріст і мав дуже неприємний вираз, якого надавала йому невідповідність його товстого пухлого тулуба маленькому, худорлявому обличчю. Губи в нього були сердечком, і стрижені вусики мали такий вигляд, ніби були приклеєні лаком. Це була людина з манерами ящірки. Він не входив, а якось вповзав, дрі-

ботячи ногами, погойдуючись і хихикаючи, а коли сміявся, то скалив зуби. Він був чиновником особливих доручень при комусь і нічого не робив, хоч одержував велику платню, особливо влітку, коли для нього вигадували різні відрядження. Це був кар'єрист не до самих кісток, а глибше, до останньої краплі крові, і до того ж кар'єрист дрібний, невпевнений у собі, який робив свою кар'єру на самих лише подачках. За який-небудь іноземний хрестик або за те, щоб у газетах надрукували, що він був присутній на панахиді чи на молебні разом з іншими високопоставленими особами, він ладен був іти на яке завгодно приниження, канючити, улещувати, обіцяти. З боягузтва він лестив Орлову і Пекарському, тому що вважав їх сильними людьми, лестив Полі й мені, тому що ми служили у впливової людини. Щоразу, коли я знімав з нього шубу, він хихикав і питав мене: «Степане, ти одружений?» — і потім ішли скабрезні пошлості — ознака особливої до мене уваги. Кукушкін лестив слабостям Орлова, його зіпсованості, ситості; щоб сподобатись йому, він прикидався злим насмішником і безбожником, критикував разом з ним тих, перед ким в іншому місці по-рабськи ханжив. Коли за вечерею говорили про жінок і про кохання, він прикидався витонченим і вишуканим розпусником. Взагалі, слід зауважити, петербурзькі жуїри люблять поговорити про свої незвичайні смаки. Інший дійсний статський радник із молодих цілком вдовольняється любощами своєї кухарки або якої-небудь нещасної, що гуляє по Невському, але послухати його, то він заражений усіма пороками Сходу і Заходу, є почесним членом цілого десятка таємних недозволенних товариств і вже на приміті у поліції. Кукушкін брехав про себе безсовісно, і йому не те, щоб не вірили, а якось повз вуха пропускали всі його небилиці.

Третій гість — Грузін, син поважного вченого генерала, ровесник Орлова, довговолосий і підсліпуватий блондин у золотих окулярах. Мені пригадуються його довгі бліді пальці, як у піаніста; та й в усій його постаті було щось музикантське, віртуозне. Такі постаті в оркестрах грають першу скрипку. Він кашляв і мав мігрень, взагалі здавався хворобливим і слабеньким. Мабуть, дома його роздягали й одягали, як дитину. Він закінчив училище правознавства і служив спочатку по судовому відомству, потім перевели його в сенат, звідси він пішов і за протекцією

дістав місце в міністерстві державного майна і незабаром знову пішов. У мій час він служив у відділенні Орлова, був у нього столоначальником, але говорив, що скоро перейде знов у судове відомство. До служби і до своїх перекочовувань з місця на місце він ставився з винятковою легковажністю, і коли при ньому серйозно говорили про чини, ордени, оклади, то він добродушно посміхався і повторював афоризм Пруткова: «Тільки на державній службі пізнаєш істину!» В нього була маленька дружина із зморщеним обличчям, дуже ревнива, і п'ятеро худеньких дітей; дружині він зраджував, дітей любив, тільки коли бачив їх, а взагалі ставився до сім'ї досить байдуже і підсміювався з неї. Жив він з сім'єю в борг, позичаючи де і в кого попало, при всякій нагоді, не пропускаючи навіть своїх начальників і швейцарів. Це була натура рихла, лінива до цілковитої байдужості до себе, що пливла за течією невідомо куди і для чого. Куди його вели, туди й ішов. Вели його в яке-небудь кубло розпусти — він ішов, ставили перед ним вино — він пив, не ставили — не пив; лаяли при ньому дружин — і він лаяв свою, запевняючи, що вона зіпсувала йому життя, а коли хвалили, то він теж хвалив і щиро говорив: «Я її, бідолашну, дуже люблю». Шуби в нього не було, і носив він завжди плед, від якого пахло дитячою кімнатою. Коли під час вечері, про щось замисливши, він ліпив кульки з хліба і пив багато червоного вина, то, дивна річ, я бував майже впевнений, що в ньому сидить щось, що він, мабуть, сам відчуває в собі невиразно, але за метушнею і пошлостями не встигає зрозуміти й оцінити. Він трохи грав на роялі. Бувало сяде за рояль, візьме два-три акорди і заспіває тихо:

Що завтра день мені готує?

але одразу ж, наче злякавшись, встане й одійде далі від рояля.

Гості звичайно сходилися на десяту годину. Вони грали в кабінеті Орлова в карти, а я і Поля подавали їм чай. Тут тільки я міг як слід збагнути всю принадність лакейства. Стояти протягом чотирьох-п'яти годин біля дверей, стежити за тим, щоб не було порожніх склянок, міняти попільниці, підбігати до стола, щоб підняти крейду, яку впустили, або карту, а головне, стояти, ждати, бути уважним і не сміти ні говорити, ні кашляти, ні посміха-

тись, це, запевняю вас, тяжче найтяжчої селянської праці. Я колись бувало стояв на вахті по чотири години бурянними зимовими ночами і вважаю, що вахта незрівнянно легша.

Грали в карти години до другої, іноді до третьої і потім, потягуючись, ішли до їдальні вечеряти або, як казав Орлов, перекусити. За вечерею розмови. Починалось звичайно з того, що Орлов з усміхненими очима починав говорити про якого-небудь знайомого, про недавно прочитану книгу, про нове призначення або проект; улесливий Кукушкін підхоплював у тон, і починалась, за тодішнім моїм настроєм, найогидніша музика. Іронія Орлова і його друзів не знала меж і не щадила нікого й нічого. Говорили про релігію — іронія, говорили про філософію, про сенс і цілі життя — іронія, чи порушував хтось питання про народ — іронія. В Петербурзі є особлива порода людей, які спеціально займаються тим, що висміюють кожне явище життя; вони не можуть обминути навіть голодного або самовбивцю без того, щоб не сказати пошлості. Але Орлов і його приятелі не жартували і не висміювали, а говорили з іронією. Вони говорили, що бога немає і після смерті особистість зникає зовсім; безсмертні існують тільки у французькій академії. Істинного блага немає і не може бути, бо наявність його обумовлена людською досконалістю, а остання є логічне безглуздя. Росія така ж нудна і вбога країна, як Персія. Інтелігенція безнадійна; на думку Пекарського, вона у величезній більшості складається з людей нездібних і ні до чого не здатних. Народ же спився, розлінувався, розікрався і вироджується. Науки в нас немає, література незграбна, торгівля тримається на шахрайстві: — «не обдуриш — не продаси». І все в такому роді, і все смішно.

Від вина під кінець вечері ставали веселішими і переходили до веселих розмов. Підсміювалися з сімейного життя Грузіна, з перемог Кукушкіна або з Пекарського, в якого нібито у видатковій книжці була одна сторінка з заголовком: *На справи благодійності* та друга: *На фізіологічні потреби.* Говорили, що немає вірних дружин; немає такої дружини, від якої, при деякому навику, не можна було б добитись ласк, не виходячи з вітальні, в той час, коли поруч у кабінеті сидить чоловік. Дівчатка-підлітки розбещені і вже знають все. Орлов зберігає у себе лист однієї чотирнадцятирічної гімназистки: вона, повертаю-

чись з гімназії, «замар'яжила на Невському офіцерика», який нібито завів її до себе і відпустив тільки пізно ввечері, а вона поспішила написати про це подрузі, щоб поділитись захопленням. Говорили, що чистоти звичаїв не було ніколи і немає її, очевидно, вона не потрібна, людство досі чудово обходилось без неї. Шкода ж від так званої розпусти безсумнівно перебільшена. Збочення, передбачене в нашому статуті про покарання, не заважало Діогену бути філософом і вчителем; Цезар і Ціцерон були розпусники і в той же час великі люди. Старик Катон одружився з молоденькою і все-таки його й далі вважали суворим безскоромником і охоронцем нравів.

О третій або четвертій годині гості розходились або їздили разом за місто чи на Офіцерську до якоїсь Варвари Осипівни, а я йшов до себе в лакейську і довго не міг заснути від головного болю і кашлю.

IV

Тижнів через три після того, як я найнявся до Орлова, пам'ятаю, в неділю ранком, хтось подзвонив. Була одинадцята година, і Орлов ще спав. Я пішов відчинити. Можете собі уявити моє здивування: за дверима на площадці сходів стояла дама з вуаллю.

— Георгій Іванович встав? — спитала вона.

І з голосу я пізнав Зинаїду Федорівну, до якої я носив листи на Знаменську. Не пригадую, чи встиг і чи зумів я відповісти їй,— я був збентежений її появою. Та й не потрібна їй була моя відповідь. Миттю вона шмигнула повз мене і, сповнивши передпокій ароматом своїх духів, які я досі ще чудово пам'ятаю, пішла в кімнати, і кроки її стихли. Принаймні з півгодини потім нічого не було чути. Та знову хтось подзвонив. Цього разу якась вифранчена дівчина, очевидно, покоївка з багатого дому, і наш швейцар, обоє засапавшись, занесли два чемодани і багажну корзину.

— Це Зинаїді Федорівні,— сказала дівчина.

І пішла, не сказавши більше ні слова. Все це було таємниче і викликало в Полі, яка благоговіла перед панськими пустощами, хитру посмішку; вона наче хотіла сказати: «От які ми!» — і весь час ходила навшпиньки. Нарешті почулись кроки, Зинаїда Федорівна швидко

увійшла в передпокій і, побачивши мене в дверях моєї лакейської, сказала:

— Степане, дайте Георгію Івановичу одягнутись.

Коли я увійшов до Орлова з вбранням і чоботями, він сидів на ліжку, звісивши ноги на ведмеже хутро. Вся його постать виражала збентеження. Мене він не помічав і моєю лакейською думкою не цікавився; очевидно, був збентежений і конфузився перед самим собою, перед своїм «внутрішнім оком» Одягався, умивався і потім возився він із щітками і гребінцями мовчки й не поспішаючи, ніби даючи собі час обміркувати своє становище та зрозуміти, і навіть по спині його помітно було, що він збентежений і невдоволений собою.

Пили вони кофе вдвох. Зинаїда Федорівна налила з кофейника собі й Орлову, потім поставила лікті на стіл і засміялась.

— Мені все ще не віриться,— сказала вона.— Коли довго подорожуєш і потім приїдеш у готель, то все ще не віриться, що вже не треба їхати. Приємно легко зітхнути.

З виразом дівчинки, якій дуже хочеться пустувати, вона легко зітхнула і знову засміялась.

— Ви мені пробачте,— сказав Орлов, кивнувши на газети.— Читати за кофе — це моя непереможна звичка. Але я вмію робити дві справи разом: і читати, і слухати.

— Читайте, читайте... Ваші звички і ваша свобода лишаться при вас. Але чому у вас пісна фізіономія? Ви завжди буваєте такий ранком чи тільки сьогодні? Ви не раді.

— Навпаки. Але я, признаюсь, трохи приголомшений.

— Чого? Ви мали час приготуватися до моєї навали. Я щодня погрожувала вам.

— Так, але я не чекав, що ви здійсните вашу погрозу саме сьогодні.

— І я сама не чекала, та це краще. Краще, мій друже. Вирвати хворий зуб одразу і — кінець.

— Так, звичайно.

— Ах, любий мій! — сказала вона, зажмурюючи очі.— Все добре, що добре кінчається, але, перш ніж скінчилось добре, скільки було горя! Ви не дивіться, що я сміюсь; я рада, щаслива, але мені плакати хочеться більше, ніж сміятись. Учора я витримала цілу баталію.— говорила вона далі по-французьки.— Тільки сам бог знає, як мені було тяжко. Та я сміюсь тому, що мені не віриться. Мені здається, що сиджу я з вами і п'ю кофе не наяву, а уві сні.

Потім вона, говорячи і далі по-французьки, розповіла, як учора розійшлася з чоловіком, і її очі то сповнювались сльозами, то сміялися і з захопленням дивились на Орлова. Вона розповіла, що чоловік давно вже підозрював її, але уникав розмови; дуже часто бували сварки, і звичайно в самому розпалі їх він несподівано замовкав і йшов до себе в кабінет, щоб раптом у запалі не висловити своїх підозрінь і щоб вона сама не почала об'яснятись. Зинаїда ж Федорівна почувала себе винною, нікчемною, нездатною на сміливий, серйозний крок, і через це з кожним днем усе сильніше ненавиділа себе і чоловіка і мучилась, як у пеклі. Але вчора, під час сварки, коли він закричав плачучим голосом: «Коли ж усе це скінчиться, боже мій?» — і пішов до себе в кабінет, вона погналася за ним, як кішка за мишею, і, заважаючи йому зачинити за собою двері, крикнула, що ненавидить його всією душею. Тоді він впустив її до кабінету, і вона сказала йому все і призналась, що кохає іншого, що цей інший її справжній, найзаконніший чоловік, і вона вважає за обов'язок совісті сьогодні ж переїхати до нього, незважаючи ні на що, хоч би в неї стріляли з гармат.

— У вас сильно б'ється романтична жилка,— перебив її Орлов, не відриваючи очей від газети.

Вона засміялась і розповідала далі, не доторкаючись до свого кофе. Щоки її розпалилися, це її бентежило трохи, і вона конфузливо поглядала на мене і на Полю. З її дальшої розповіді я узнав, що чоловік відповів їй докорами, погрозами і кінець кінцем сльозами, і вірніше було б сказати, що не вона, а він витримав баталію.

— Так, мій друже, поки нерви мої були підняті, все йшло чудово,— розповідала вона,— але як тільки настала ніч, я занепала духом. Ви, Жорж, не вірите в бога, а я трохи вірую і боюсь відплати. Бог вимагає від нас терпіння, великодушності, самопожертви, а я от відмовляюся терпіти і хочу влаштувати життя на свій лад. Чи добре це? А що коли це з погляду бога не добре? О другій годині ночі чоловік увійшов до мене й говорить: «Ви не посмієте піти. Я поверну вас із скандалом через поліцію». А трохи згодом, дивлюсь, він знову в дверях, як тінь. «Пожалійте мене. Ваша втеча може пошкодити мені по службі». Ці слова вплинули на мене грубо, я неначе заіржавіла від них, подумала, що це вже починається відплата, і стала тремтіти від страху і плакати. Мені здавалося,

що на мене обвалиться стеля, що мене зараз поведуть в поліцію, що ви мене розлюбите,— одним словом, бог знає що! Піду, думаю, в монастир або куди-небудь за сиділку, відмовлюсь від щастя, але тут пригадую, що ви мене кохаєте і що я не маю права розпоряджатись собою без вашого відома, і все в мене в голові починає плутатись, і я у відчаї, не знаю, що думати і робити. Та зійшло сонечко, і я знову повеселіла. Діждалась ранку і прибула до вас. Ах, як замучилась, любий мій! Підряд дві ночі не спала!

Вона була стомлена і збуджена. Їй хотілось водночас і спати, і без упину говорити, і сміятись, і плакати, і їхати до ресторану снідати, щоб відчути себе на волі.

— У тебе затишна квартира, та, боюсь, для двох вона буде мала,— говорила вона після кофе, швидко обходячи всі кімнати.— Яку ти даси мені кімнату? Мені подобається ось ця, бо вона поруч з твоїм кабінетом.

О другій годині вона переодяглась у кімнаті поруч з кабінетом, яку стала після цього називати своєю, і поїхала з Орловим снідати. Обідали вони теж у ресторані, а в довгий проміжок між сніданком і обідом їздили по магазинах. Я до пізнього вечора відчиняв прикажчикам та посильним з магазинів і приймав від них усякі покупки. Привезли, між іншим, чудове трюмо, туалет, ліжко і розкішний чайний сервіз, який був нам не потрібний. Привезли ціле сімейство мідних каструль, які ми поставили рядком на полиці в нашій порожній, холодній кухні. Коли ми розпаковували чайний сервіз, то в Полі розгорілись очі, і вона разів три глянула на мене з ненавистю і з страхом, що, можливо, не вона, а я перший украду одну з цих граціозних чашечок. Привезли дамський письмовий стіл, дуже дорогий, але незручний. Очевидно, Зинаїда Федорівна мала намір оселитися в нас міцно, по-хазяйськи.

Повернулась вона з Орловим години о десятій. Сповнена гордовитої свідомості, що вона зробила щось сміливе й надзвичайне, пристрасно любляча і, як здавалось їй, пристрасно любима, томна, передчуваючи міцний і щасливий сон, Зинаїда Федорівна тішилася новим життям. Від надмірного щастя вона міцно стискала собі руки, запевняла, що все чудове, і клялася, що кохатиме вічно; і ці клятви і наївна, майже дитяча впевненість, що її теж міцно кохають і кохатимуть вічно, молодили її років на п'ять. Вона говорила милі нісенітниці і сміялася з себе.

— Немає вищого блага, як свобода! — говорила вона, змушуючи себе сказати що-небудь серйозне і значне.— Адже яке, подумаєш, безглуздя! Ми зовсім не цінуємо своєї власної думки, навіть коли вона розумна, але тремтимо перед думкою різних дурнів. Я боялась чужої думки до останньої хвилини, але як тільки послухалась саму себе і вирішила жити по-своєму, очі в мене відкрились, я перемогла свій безглуздий страх і тепер щаслива і всім бажаю такого щастя.

Та відразу ж порядок думок у неї обривався, і вона говорила про нову квартиру, про шпалери, про коней, про подорож до Швейцарії та Італії. Орлов же був стомлений поїздкою по ресторанах і магазинах і все ще відчував те збентеження перед самим собою, яке я помітив у нього вранці. Він усміхався, але більше із ввічливості, ніж від задоволення, і коли вона говорила про що-небудь серйозно, то він іронічно погоджувався: «О, так!»

— Степане, знайдіть якнайшвидше доброго повара,— звернулась вона до мене.

— Не слід поспішати з кухнею,— сказав Орлов, холодно глянувши на мене.— Треба спочатку перебратися на нову квартиру.

Він ніколи не тримав у себе ні кухні, ні коней, тому що, як говорив, не любив «заводити в себе нечистоту», і мене і Полю терпів у своїй квартирі тільки з необхідності. Так зване сімейне вогнище з його звичайними радощами і сварками ображало його смаки, як пошлість; бути вагітною або мати дітей і говорити про них — це поганий тон, міщанство. І для мене тепер було дуже цікавим, як уживуться в одній квартирі ці дві істоти — вона, домовита й хазяйновита, зі своїми мідними каструлями і з мріями про доброго повара і коней, і він, який часто говорив своїм приятелям, що в квартирі порядної, чистоплотної людини, як на військовому кораблі, не повинно бути нічого зайвого — ні жінок, ні дітей, ні ганчірок, ні кухонного посуду...

V

Тепер я розповім вам, що сталося наступного четверга. Цього дня Орлов і Зинаїда Федорівна обідали у Контана чи Донона. Повернувся додому тільки сам Орлов, а Зинаїда Федорівна поїхала, як я дізнався, на Петербурзьку

сторону до своєї старої гувернантки, щоб переждати в неї час, поки в нас будуть гості. Орлову не хотілось показувати її своїм приятелям. Це зрозумів я вранці за кофе, коли він став запевняти її, що заради її спокою необхідно скасувати четверги.

Гості, як звичайно, прибули майже одночасно.

— І пані вдома? — спитав у мене пошепки Кукушкін.

— Ні,— відповів я.

Він увійшов з хитрими, масними очима, таємниче посміхаючись і потираючи з морозу руки.

— Честь маю поздоровити,— сказав він Орлову, тремтячи всім тілом від улесливого, догідливого сміху.— Бажаю вам плодитися і розмножуватися, аки кедри ліванстіє.

Гості пішли до спальні і пожартували там з приводу жіночих туфлів, килима між обома постелями і сірої блузки, яка висіла на спинці ліжка. Їм було весело тому, що вперта людина, яка ставилася з презирством до всього звичайного в коханні, попалася раптом у жіночі тенета так просто й звичайно.

— Чому посміяхомся, тому же і послужиша,— кілька разів повторив Кукушкін, який мав, до речі, неприємну претензію хизуватися церковнослов'янськими текстами.— Тихше! — зашепотів він, підносячи палець до губів, коли із спальні перейшли до кімнати поруч з кабінетом.— Тссс! Тут Маргарита мріє про свого Фауста.

І зайшовся сміхом, ніби сказав щось страшенно смішне. Я вдивлявся в Грузіна, думаючи, що його музикальна душа не витримає цього сміху, але я помилився. Його добре худорляве обличчя сяяло від задоволення. Коли сідали грати в карти, він, гаркавлячи і захлинаючись від сміху, говорив, що Жоржиньці для повноти сімейного щастя лишається тепер тільки завести черешневий чубук і гітару. Пекарський солідно посміювався, але по його зосередженому виразу видно було, що нова любовна історія Орлова була йому неприємною. Він не розумів, що власне сталося.

— А як же чоловік? — спитав він із здивуванням, коли вже зіграли три робери.

— Не знаю,— відповів Орлов.

Пекарський розчесав пальцями свою велику бороду й замислився, і мовчав потім аж до вечері. Коли сіли вечеряти, він сказав повільно, розтягуючи кожне слово:

— Взагалі, пробач, я вас обох не розумію. Ви могли закохуватися одне в одного і порушувати сьому заповідь, скільки завгодно,— це я розумію. Так, це мені зрозуміло. Але для чого відкривати свої таємниці чоловікові? Хіба це потрібно?

— А хіба це не все одно?

— Гм...— замислився Пекарський.— Так ось що я тобі скажу, друже мій любий,— вів далі він з видимим напруженням думки,— якщо я коли-небудь одружусь вдруге і тобі заманеться наставити мені роги, то роби це так, щоб я не помітив. Значно чесніше обманювати людину, ніж псувати їй порядок життя і репутацію. Я розумію. Ви обоє гадаєте, що, живучи відкрито, ви робите надзвичайно чесно і ліберально, але з цим... як це зветься?.. з цим романтизмом погодитись я не можу.

Орлов нічого не відповів. Він був не в настрої, і йому не хотілося говорити. Пекарський, все ще дивуючись, постукав пальцями по столу, подумав і сказав:

— Я все-таки вас обох не розумію. Ти не студент і вона не швачка. Обоє ви люди з достатком. Гадаю, ти міг би влаштувати для неї окрему квартиру.

— Ні, не міг би. Почитай-но Тургенєва.

— Навіщо його читати? Я вже читав.

— Тургенєв у своїх творах вчить, щоб кожна романтична, чесно мисляча дівиця ішла з коханим мужчиною на край світу і служила б його ідеї,— сказав Орлов, іронічно мружачи очі.— Край світу — це licentia poetica [1], весь світ з усіма своїми краями міститься в квартирі любимого мужчини. Тому не жити з жінкою, яка тебе кохає, в одній квартирі — значить відмовити їй в її високому призначенні і не поділяти її ідеалів. Так, душа моя, Тургенєв писав, а я ось тепер за нього повинен кашу їсти.

— До чого тут Тургенєв, не розумію,— сказав тихо Грузін і знизав плечима.— А пам'ятаєте, Жоржинько, як він у *Трьох зустрічах* іде пізно ввечері десь в Італії і раптом чує: Vieni pensando a me segretamente [2],— заспівав Грузін.— Хороше!

— Але ж вона не насильно до тебе переїхала,— сказав Пекарський.— Ти сам цього захотів.

---

[1] поетична вільність *(лат.)*

[2] Прийди, таємно мріючи про мене! *(Італ.)*

— Ну, от іще! Я не тільки не хотів, але навіть не міг думати, що це коли-небудь станеться. Коли вона говорила, що переїде до мене, то я думав, що вона любо жартує.

Всі засміялися.

— Я не міг хотіти цього,— говорив Орлов таким тоном, ніби його змушували виправдуватися.— Я не тургенєвський герой, і якщо мені коли-небудь треба буде визволяти Болгарію, то я не потребуватиму дамського товариства. На кохання я насамперед дивлюсь як на потребу мого організму, низьку і ворожу моєму духові; її треба задовольняти розумно або ж зовсім відмовитись від неї, інакше вона внесе в твоє життя такі ж нечисті елементи, як вона сама. Щоб вона була насолодою, а не мукою, я намагаюсь робити її красивою і обставляти безліччю ілюзій. Я не поїду до жінки, якщо наперед не буду певний, що вона буде красива, привабліва; і сам я не поїду до неї, якщо я не в ударі. І лише за таких умов нам вдається обманути один одного і нам здається, що ми любимо і що ми щасливі. Але чи можу я хотіти мідних каструль і нечесаної голови, або щоб мене бачили, коли я невмитий і не в настрої? Зинаїда Федорівна у простоті серця хоче примусити мене полюбити те, від чого я ховався все своє життя. Вона хоче, щоб у мене в квартирі пахло кухнею і посудомийнею; їй потрібно з шумом перебиратись на нову квартиру, роз'їжджати на своїх конях, їй треба лічити мою білизну і піклуватись про моє здоров'я; їй треба щохвилини втручатись у моє особисте життя і стежити за кожним моїм кроком, і в той же час щиро запевняти, що мої звички і свобода лишаться при мені. Вона певна, що ми, як молодожони, найближчим часом зробимо подорож, тобто вона хоче невідступно бути при мені і в купе, і в готелях, а тимчасом у дорозі я люблю читати і терпіти не можу розмовляти.

— А ти поговори з нею,— сказав Пекарський.

— Як? Ти думаєш, вона зрозуміє мене? Годі-бо! Ми мислимо так різно! На її думку, піти від папаші і мамаші чи від чоловіка до коханого мужчини — це найвища громадянська мужність, а по-моєму — це хлоп'яцтво. Покохати, зійтись з мужчиною — це значить почати нове життя, а по-моєму це нічого не значить. Кохання і мужчина становлять головну суть її життя, і, можливо, в цьому відношенні працює в ній філософія несвідомого; спробуй-но переконати її, що кохання є тільки проста потреба, як їжа

і одяг, що світ зовсім не загине від того, що чоловіки і жінки погані, що можна бути розпусником, спокусником і в той же час геніальною і благородною людиною, і з другого боку — можна відмовлятись від насолод кохання і в той же час бути дурною, злою твариною. Сучасна культурна людина, яка стоїть навіть внизу, наприклад, французький робітник, витрачає за день на обід 10 су, на вино до обіду 5 су і на жінок від 5 до 10 су, а свій розум і нерви він повністю віддає роботі. Зинаїда ж Федорівна віддає коханню не су, а всю свою душу. Я, можливо, поговорю з нею, а вона у відповідь щиро заволає, що я занапастив її, що в неї в житті нічого більше не лишилося.

— Ти їй нічого не говори,— сказав Пекарський,— а просто найми для неї окрему квартиру. От і все.

— Це легко говорити...

Трохи помовчали.

— Але вона гарна,— сказав Кукушкін.— Вона чарівна. Такі жінки думають, що кохатимуть вічно, і віддаються з пафосом.

— Але треба мати голову на плечах,— сказав Орлов,— треба думати. Весь досвід, відомий нам із повсякденного життя і занесений на скрижалі незліченних романів і драм, одноголосно підтверджує, що всякі адюльтери і співжиття у порядних людей, хоч яке б кохання було спочатку, не тривають більше двох, а багато — трьох років. Це вона повинна знати. А тому всі ці переїзди, каструлі і надії на вічне кохання і згоду — нічого більше, як бажання обдурити себе й мене. Вона й гарна, й чарівна,— хто заперечує? Але вона перекинула віз мого життя; те, що досі я вважав дрібницею і дурницею, вона змушує мене підносити до ступеня серйозного питання, я служу ідолові, якого ніколи не вважав за бога. Вона й гарна, й чарівна, та чомусь тепер, коли я їду із служби додому, в мене буває недобре на душі, наче я жду, що стріну в себе дома якусь незручність, як-от пічників, що розібрали всі печі і навалили гори цегли. Одним словом, за кохання я віддаю вже не су, а частину свого спокою і своїх нервів. А це погано.

— І вона не чує цього лиходія! — зітхнув Кукушкін.— Шановний добродію,— сказав він театрально,— я звільню вас від тяжкого обов'язку кохати це чарівне створіння! Я відіб'ю у вас Зинаїду Федорівну!

— Можете...— сказав неуважно Орлов.

З півхвилини Кукушкін сміявся тонким голоском і тремтів усім тілом, потім промовив:

— Глядіть, я не жартую! Не здумайте потім вдавати з себе Отелло!

Усі стали говорити про невтомність Кукушкіна в любовних справах, який він чарівний для жінок і небезпечний для чоловіків і як на тому світі чорти піджарюватимуть його на вуглях за безпутнє життя. Він мовчав і мружив очі і, коли називали знайомих дам, сварився мізинцем — не можна, мовляв, виказувати чужих таємниць. Орлов раптом подивився на годинник.

Гості зрозуміли і почали збиратись. Пам'ятаю, Грузін, який захмілів од вина, одягався цього разу нестерпно довго. Він одягнув своє пальто, схоже на ті капоти, які шиють дітям у небагатих сім'ях, підняв комір і став щось довго розповідати; потім, побачивши, що його не слухають, перекинув через плече свій плед, від якого пахло дитячою кімнатою, і з винуватим, благаючим обличчям попросив мене знайти його шапку.

— Жоржинько, ангел мій! — сказав він ніжно.— Голубчику, послухайте мене, поїдьмо зараз за місто!

— Їдьте, а мені не можна. Я тепер на одруженому становищі.

— Вона славна, не розсердиться. Начальнику добрий мій, поїдьмо! Погода чудова, заметіль, морозець... Слово честі, вам розважитись треба, а то ви не в настрої, біс вас знає...

Орлов потягнувся, позіхнув і подивився на Пекарського.

— Ти поїдеш? — спитав він у роздумі.

— Не знаю. Можливо.

— Хіба напитись, га? Ну, гаразд, поїду,— вирішив Орлов після деякого вагання.— Заждіть, піду по гроші.

Він пішов до кабінету, а за ним поплентався Грузін, волочачи за собою плед. За хвилину обидва повернулись у передпокій. П'яненький і дуже задоволений, Грузін м'яв у руці десятку.

— Завтра порахуємось,— говорив він.— А вона добра, не розсердиться... Вона в мене Лізочку хрестила, я люблю її, бідолашну. Ах, любий чоловіче! — радісно засміявся він раптом і припав лобом до спини Пекарського.— Ах, Пекарський, душа моя! Адвокатисимус, сухар сухарем, а жінок либонь любить...

— Додайте: товстих,— сказав Орлов, надіваючи шубу.— Однак поїдьмо, бо, гляди, на порозі стрінеться.

— Vieni pensando a me segretamente! — заспівав Грузін.

Нарешті поїхали. Орлов дома не ночував і повернувся наступного дня в обід.

VI

У Зинаїди Федорівни пропав золотий годинничок, що його подарував їй колись батько. Ця пропажа здивувала і злякала її. Півдня вона ходила по всіх кімнатах, розгублено оглядаючи столи й вікна, але годинник як у воду впав.

Незабаром після цього, днів через три, Зинаїда Федорівна, повернувшись звідкись, забула в передпокої свій гаманець. На щастя для мене, цього разу не я допомагав їй роздягатись, а Поля. Коли почали шукати гаманця, то в передпокої його вже не було.

— Дивно! — говорила Зинаїда Федорівна.— Я прекрасно пам'ятаю, вийняла його з кишені, щоб заплатити візникові... і потім поклала тут біля дзеркала. Чудеса!

Я не крав, але мене охопило таке почуття, ніби я вкрав і мене спіймали. У мене навіть сльози виступили. Коли сідали обідати, Зинаїда Федорівна сказала Орлову по-французьки:

— У нас завелись ду́хи. Я сьогодні загубила в передпокої гаманець, а зараз, дивлюсь, він лежить у мене на столі. Та ду́хи не безкорисливо зробили такий фокус. Взяли собі за роботу золоту монету і двадцять карбованців.

— То у вас годинник пропадає, то гроші...— сказав Орлов.— Чому зі мною ніколи не буває нічого подібного?

За хвилину Зинаїда Федорівна вже не пам'ятала про фокус, який зробили ду́хи, і з сміхом розповідала, як вона минулого тижня замовила собі поштового паперу, але забула повідомити свою нову адресу, і магазин послав папір на стару квартиру до чоловіка, який повинен був сплатити за рахунком дванадцять карбованців. І раптом вона спинила свій погляд на Полі і пильно подивилась на неї. При цьому вона почервоніла і так збентежилась, що заговорила про щось інше.

Коли я приніс у кабінет кофе, Орлов стояв біля каміна спиною до вогню, а вона сиділа в кріслі напроти нього.

— Я зовсім не в поганому настрої,— говорила вона по-французьки.— Але я тепер стала розуміти, і мені все ясно. Я можу назвати вам день і навіть годину, коли вона вкрала в мене годинник. А гаманець? Тут не може бути ніяких сумнівів. О! — засміялася вона, беручи від мене кофе.— Тепер я розумію, чого я так часто гублю свої хусточки і рукавички. Як хочеш, завтра я відпущу цю сороку на волю і пошлю Степана по свою Софію. Та не злодійка, і в неї не такий... відштовхуючий вигляд.

— Ви не в настрої. Завтра ви будете в іншому настрої і зрозумієте, що не можна гнати людину тільки тому, що ви підозрюєте її в чомусь.

— Я не підозрюю, а впевнена,— сказала Зинаїда Федорівна.— Поки я підозрівала цього пролетаря з нещасним обличчям, вашого лакея, я жодного слова не казала. Образливо, Жорж, що ви мені не вірите.

— Коли ми з вами по-різному думаємо про який-небудь предмет, то це не значить, що я вам не вірю. Хай ви праві,— сказав Орлов, обертаючись до вогню і кидаючи туди цигарку,— але хвилюватися все-таки не слід. Взагалі, признатися, я не думав, що моє маленьке господарство завдаватиме вам стільки серйозного клопоту і хвилювань. Пропала золота монета,— ну, і бог з нею, візьміть у мене їх хоч сотню, але змінювати порядок, брати з вулиці нову покоївку, ждати, поки вона звикне,— все це довго, нудно і не в моєму характері. Нинішня наша покоївка, правда, товста і, можливо, має слабість до рукавичок і хусточок, та зате вона цілком пристойна, дисциплінована і не вищить, коли її щипає Кукушкін.

— Одним словом, ви не можете з нею розлучитись... Так і скажіть.

— Ви ревнуєте?

— Так, я ревную! — сказала рішуче Зинаїда Федорівна.

— Дякую.

— Так, я ревную! — повторила вона, і на очах у неї заблищали сльози.— Ні, це не ревнощі, а щось гірше... мені важко назвати.— Вона взяла себе за скроні і говорила захоплено: — Ви, мужчини, буваєте такі гидкі! Це жахливо!

— Нічого я не бачу тут жахливого.

— Я не бачила, не знаю, але кажуть, що ви, мужчини, ще в дитинстві починаєте з покоївками і потім уже, за звичкою, не відчуваєте ніякої огиди. Я не знаю, не знаю,

але я навіть читала... Жорж, ти, звичайно, правий,— сказала вона, підходячи до Орлова і змінюючи свій тон на ласкавий і благаючий,— справді, я сьогодні не в настрої. Але ти зрозумій, я не можу інакше. Вона мені противна, і я боюсь її. Мені тяжко її бачити.

— Невже не можна бути вище цих дрібниць? — сказав Орлов, знизуючи здивовано плечима і відходячи від каміна.— Адже немає нічого простішого: не помічайте її, і вона не буде противна, і не треба буде вам з дрібниці робити цілу драму.

Я вийшов з кабінету і не знаю, яку відповідь дістав Орлов. Як би то не було, Поля лишилась у нас. Після цього Зинаїда Федорівна ні за чим уже не зверталась до неї і, очевидно, старалась обходитись без її послуг; коли Поля подавала їй що-небудь або навіть тільки проходила мимо, дзвенячи своїм браслетом і тріскотячи юбками, то вона здригалась.

Я думаю, що коли б Грузін або Пекарський попросили Орлова звільнити Полю, то він зробив би це без найменшого вагання, не обтяжуючи себе ніякими поясненнями; він був зговірливий, як усі байдужі люди. Але у відносинах своїх із Зинаїдою Федорівною він чомусь навіть у дрібницях виявляв упертість, яка доходила часом до самодурства. Так уже я й знав: коли щось сподобалось Зинаїді Федорівні, то напевно не сподобається йому. Коли вона, повернувшись з магазина, спішила похвалитись перед ним обновками, то він неуважно поглядав на них і холодно говорив, що чим більше в квартирі зайвих речей, тим менше повітря. Траплялось, уже надівши фрак, щоб іти куди-небудь, і вже попрощавшись із Зинаїдою Федорівною, він раптом з упертості лишався дома. Мені здавалось тоді, що він лишався дома для того тільки, щоб почувати себе нещасним.

— Чому ж ви лишились? — говорила Зинаїда Федорівна з удаваною досадою і в той же час сяючи від задоволення.— Чому? Ви звикли вечорами не сидіти дома, і я не хочу, щоб ви заради мене зраджували ваші звички. Їдьте, будь ласка, коли не хочете, щоб я почувала себе винною.

— А хіба вас винуватить хто-небудь? — говорив Орлов.

З виглядом жертви він розсідався у себе в кабінеті в кріслі і, заслонивши очі рукою, брався за книгу. Та скоро книга валилася з рук, він важко повертався в кріслі і знову

заслоняв очі, як від сонця. Тепер уже йому було досадно, що він не пішов.

— Можна увійти? — говорила Зинаїда Федорівна, нерішуче входячи в кабінет.— Ви читаєте? А я скучила і прийшла на одну хвилинку... глянути.

Пам'ятаю, в один із вечорів вона увійшла так само нерішуче і недоречно і опустилась на килим біля ніг Орлова, і з її несміливих, м'яких рухів видно було, що вона не розуміла його настрою і боялась.

— А ви все читаєте...— почала вона вкрадливо, мабуть, щоб полестити йому.— Знаєте, Жорж, у чому ще таємниця вашого успіху? Ви дуже освічений і розумний. Це у вас яка книга?

Орлов відповів. Минуло в мовчанні кілька хвилин, які видалися мені дуже довгими. Я стояв у вітальні, звідки спостерігав обох, і боявся закашляти.

— Я хотіла щось сказати вам...— промовила тихо Зинаїда Федорівна і засміялась.— Сказати? Ви, можливо, почнете сміятись і назвете це самообманом. Бачите, мені страшенно, страшенно хочеться думати, що ви сьогодні залишились дома заради мене... щоб цей вечір провести разом. Так? Можна так думати?

— Думайте,— сказав Орлов, заслоняючи очі.— Істинно щаслива людина та, яка думає не тільки про те, що є, а навіть про те, чого немає.

— Ви сказали щось довге, я не зовсім зрозуміла. Тобто ви хочете сказати, що щасливі люди живуть уявою? Так, це правда. Я люблю вечорами сидіти у вашому кабінеті і линути думками далеко, далеко... Приємно буває помріяти... Давайте, Жорж, мріяти вголос!

— Я в інституті не був, не проходив цієї науки.

— Ви не в настрої? — спитала Зинаїда Федорівна, беручи Орлова за руку.— Скажіть — чому? Коли ви буваєте такий, я боюсь. Не зрозумієш, голова у вас болить чи ви сердитесь на мене...

Минуло в мовчанні ще кілька довгих хвилин.

— Чому ви змінились? — сказала вона тихо.— Чому ви не буваєте вже таким ніжним і веселим, як на Знаменській? Прожила я у вас майже місяць, але мені здається, ми ще не починали жити і ні про що іще не поговорили як слід. Ви завжди відповідаєте мені жартами або холодно і довго, як учитель. І в жартах ваших щось холодне... Чому ви перестали говорити зі мною серйозно?

— Я завжди говорю серйозно.

— Ну, от давайте говорити. Ради бога, Жорж... Давайте?

— Давайте. Але про що?

— Будемо говорити про наше життя, про майбутнє...— сказала мрійно Зинаїда Федорівна.— Я все будую плани життя, все будую — і мені так хороше! Жорж, я почну з питання: коли ви залишите вашу службу?..

— Це для чого ж? — спитав Орлов, приймаючи руку з лоба.

— З вашими поглядами не можна служити. Ви там не на місці.

— Мої погляди? — спитав Орлов.— Мої погляди? Переконаннями і натурою я звичайний чиновник, щедрінський герой. Ви вважаєте мене за когось іншого, смію вас запевнити.

— Знову жарти, Жорж!

— Анітрохи. Служба не задовольняє мене, можливо, та все ж для мене вона краща, ніж що-небудь інше. Там я звик, там люди такі ж, як я; там я не зайвий в усякому разі і почуваю себе зносно.

— Ви ненавидите службу, і для вас вона огидна.

— Так? Якщо я подам у відставку, почну мріяти вголос і полину в інший світ, то, ви гадаєте, цей світ буде мені менш ненависний, ніж служба?

— Щоб суперечити мені, ви готові навіть зводити наклепи на себе,— образилась Зинаїда Федорівна і встала.— Я шкодую, що почала цю розмову.

— Чого ж ви сердитесь? Адже я не серджусь, що ви не служите. Кожний живе, як хоче.

— Та хіба ви живете, як хочете? Хіба ви вільні? Писати все життя папери, які не відповідають вашим переконанням,— продовжувала Зинаїда Федорівна, у відчаї сплескуючи руками,— підкорятись, поздоровляти начальство з Новим роком, потім карти, карти і карти, а головне, служити порядкам, які не можуть бути вам симпатичні,— ні, Жорж, ні! Не жартуйте так грубо. Це жахливо. Ви ідейна людина і повинні служити тільки ідеї.

— Справді, ви вважаєте мене за когось іншого,—зітхнув Орлов.

— Скажіть просто, що ви не хочете зі мною говорити. Я вам противна, от і все,— промовила крізь сльози Зинаїда Федорівна.

— От що, моя люба,— сказав Орлов повчально, підводячись у кріслі.— Ви самі зволили зауважити, людина я розумна і освічена, а вченого вчити — тільки псувати. Всі ідеї, малі й великі, які ви маєте на увазі, називаючи мене ідейною людиною, мені добре відомі. Отже, якщо службу і карти я вважаю за краще, ніж ці ідеї, то, очевидно, маю на те підставу. Це раз. По-друге, ви, наскільки мені відомо, ніколи не служили і судження свої про державну службу можете черпати тільки з анекдотів і поганих повістей. Тому нам не завадило б умовитись раз назавжди: не говорити про те, що нам давно вже відоме, або про те, що не входить у коло нашої компетенції.

— Чого ви зі мною так говорите? — промовила Зинаїда Федорівна, відступаючи назад, немовби охоплена жахом.— Чого? Жорж, опам'ятайтесь бога ради!

Голос її затремтів і увірвався; вона, очевидно, хотіла стримати сльози, але раптом заридала.

— Жорж, дорогий мій, я гину!— сказала вона по-французьки, швидко опускаючись перед Орловим і кладучи голову йому на коліна.— Я змучилась, втомилась і не можу більше, не можу... В дитинстві ненависна, розпутна мачуха, потім чоловік, а тепер ви... ви... Ви на моє палке кохання відповідаєте іронією і холодом... І ця страшна, нахабна покоївка! — говорила вона, ридаючи.— Так, так, я бачу: я вам не дружина, не друг, а жінка, яку ви не поважаєте за те, що вона стала вашою коханкою... Я вб'ю себе!

Я не чекав, що ці слова і цей плач справлять на Орлова таке сильне враження. Він почервонів, неспокійно засовався в кріслі, і на обличчі його замість іронії з'явився тупий хлоп'ячий страх.

— Дорога моя, ви мене не зрозуміли, клянусь вам,— розгублено забурмотів він, торкаючись її волосся і плечей.— Простіть мене, благаю вас. Я був неправий і... ненавиджу себе.

— Я ображаю вас своїми скаргами і ниттям... Ви чесна, великодушна, виняткова людина, я усвідомлюю це щохвилини, але мені всі дні було так тоскно...

Зинаїда Федорівна рвучко обняла Орлова і поцілувала його в щоку.

— Тільки не плачте, будь ласка,— промовив він.

— Ні, ні... Я вже наплакалась, і мені легко.

— Щодо покоївки, то завтра ж її не буде,— сказав він, все ще неспокійно соваючись у кріслі.

— Ні, вона повинна лишитись, Жорж! Чуєте? Я вже не боюсь її... Треба бути вище дрібниць і не думати дурниць. Ви праві! Ви — виняткова... незвичайна людина!

Скоро вона перестала плакати. З невисохлими сльозинками на віях, сидячи на колінах у Орлова, вона стиха розповідала йому щось зворушливе, схоже на спогад дитинства і юності, і гладила його рукою по обличчю, цілувала і уважно розглядала його руки з перснями і брелоки на ланцюжку. Вона захоплювалась і своєю розповіддю, і близькістю коханої людини, і через те, мабуть, що недавні сльози очистили і освіжили її душу, голос її звучав незвичайно чисто і щиро. А Орлов грався її каштановим волоссям і цілував її руки, беззвучно торкаючись їх губами.

Потім пили в кабінеті чай, і Зинаїда Федорівна читала вголос якісь листи. О першій годині пішли спати.

Тієї ночі в мене дуже болів бік, і я до самого ранку не міг зігрітись і заснути. Мені чути було, як Орлов прийшов із спальні до себе в кабінет. Просидівши там близько години, він подзвонив. Від болю і втоми я забув про всі порядки і правила пристойності в світі і пішов до кабінету в самій білизні і босий. Орлов, у халаті й шапочці, стояв на дверях і чекав мене.

— Коли тебе кличуть, ти повинен з'являтись одягненим,— сказав він суворо.— Подай інші свічки.

Я хотів попросити вибачення, але раптом сильно закашлявся і, щоб не впасти, схопився однією рукою за одвірок.

— Ви хворі? — спитав Орлов.

Здається, за весь час нашого знайомства це він вперше сказав мені ви. Бог його знає, чому. Мабуть, в білизні і з обличчям, спотвореним від кашлю, я погано грав свою роль і мало був схожий на лакея.

— Якщо ви хворі, то навіщо ж ви служите? — сказав він.

— Щоб не вмерти з голоду,— відповів я.

— Як усе це, по суті, капосно! — тихо промовив він, ідучи до свого стола.

Поки я, накинувши на себе сюртук, вставляв і запалював нові свічки, він сидів біля стола і, простягнувши ноги на крісло, обрізував книгу.

Лишив я його заглибленим у читання, і книга вже не падала у нього з рук, як увечері.

VII

Тепер, коли я пишу ці рядки, мою руку стримує вихований в мені з дитинства страх — показатися сентиментальним і смішним; коли мені хочеться пестити й говорити ніжності, я не вмію бути щирим. От саме через цей страх і з незвички я ніяк не можу висловити з цілковитою ясністю, що коїлося тоді в моїй душі.

Я не був закоханий у Зинаїду Федорівну, але в звичайному людському почутті, яке я мав до неї, було значно більше молодого, свіжого й радісного, ніж у коханні Орлова.

Працюючи ранком щіткою для взуття або віником, я із завмиранням серця чекав, коли, нарешті, почую її голос і кроки. Стояти й дивитись на неї, коли вона пила кофе і потім снідала, подавати їй у передпокої шубку й надягати на її маленькі ніжки калоші, причому вона спиралася на моє плече, потім ждати, коли знизу подзвонить мені швейцар, зустрічати її на дверях, рожеву, холодну, попудрену снігом, слухати уривчасті вигуки відносно морозу або візника,— коли б ви знали, як усе це було для мене важливо! Мені хотілось закохатись, мати свою сім'ю, хотілось, щоб у моєї майбутньої дружини було саме таке обличчя, такий голос. Я мріяв і під час обіду, і на вулиці, коли мене посилали куди-небудь, і вночі, коли не спав. Орлов гидливо відкидав від себе жіночі ганчірки, дітей, кухню, мідні каструлі, а я підбирав усе це і бережно плекав у своїх мріях, любив, просив у долі, і мені марились дружина, дитяча кімната, стежки в саду, будиночок.

Я знав, що коли б я покохав її, то не посмів би сподіватись на таке чудо, як взаємність, та це мене не турбувало. В моєму скромному, тихому почутті, схожому на звичайну прив'язаність, не було ні ревнощів до Орлова, ні навіть заздрості, бо я розумів, що особисте щастя для такого каліки, як я, можливе лише в мріях.

Коли Зинаїда Федорівна ночами, чекаючи свого Жоржа, нерухомо дивилась у книгу, не перегортаючи сторінок, або коли здригалась і блідла тому, що через кімнату проходила Поля, я страждав разом з нею, і мені спадало на думку — розрізати якнайшвидше цей тяжкий нарив, зробити якнайшвидше так, щоб вона дізналась про все те, що говорилось тут у четверги за вечерею, та — як це зробити? Дедалі частіше мені доводилося бачити сльози. В перші тижні вона сміялась і співала своєї пісеньки, навіть коли

Орлова не було вдома, та вже на другий місяць у нас у квартирі була похмура тиша, яка порушувалась тільки по четвергах.

Вона лестила Орлову і, щоб добитись від нього нещирої посмішки чи поцілунку, стояла перед ним навколішки, ластилась, як собачка. Проходячи повз дзеркало, навіть коли у неї на душі було дуже тяжко, вона не могла стриматись, щоб не глянути на себе і не поправити зачіски. Мені здавалось дивним, що вона все ще цікавилася вбранням і захоплювалася своїми покупками. Це якось не пасувало до її щирого суму. Вона стежила за модою і шила собі дорогі сукні. Для кого і для чого? Мені особливо пам'ятна одна нова сукня, яка коштувала чотириста карбованців. За зайву, непотрібну сукню віддавати чотириста карбованців, коли наші поденщиці за свою каторжну працю одержують по двогривеному на день на своїх харчах і коли венеціанським і брюссельським мереживницям платять тільки по півфранка на день у розрахунку, що решту вони здобудуть розпустою; і мені було дивно, що Зинаїда Федорівна не усвідомлює цього, мені було досадно. Та досить було їй тільки піти з дому, як я все вибачав, усе пояснював і чекав, коли подзвонить мені знизу швейцар.

Ставилася вона до мене, як до лакея, істоти нижчої. Можна гладити собаку і в той же час не помічати його; мені наказували, ставили питання, але не помічали моєї присутності. Господарі вважали за непристойне говорити зі мною більше, ніж це прийнято; коли б я, прислужуючи під час обіду, втрутився в розмову або засміявся, то мене б, напевно, визнали божевільним і звільнили б. Та все ж Зинаїда Федорівна ставилася до мене прихильно. Коли вона посилала мене куди-небудь чи пояснювала, як поводитись з новою лампою, або що-небудь подібне, то обличчя в неї було надзвичайно ясне, добре і привітне, і очі дивились мені просто в лице. При цьому мені щоразу здавалося, що вона із вдячністю пригадує, як я носив їй листи на Знаменську. Коли вона дзвонила, то Поля, яка вважала мене її фаворитом і ненавиділа мене за це, говорила з ущипливою усмішкою:

— Іди, тебе *твоя* кличе.

Зинаїда Федорівна ставилась до мене, як до істоти нижчої, і не підозрівала, що коли хто й був у домі принижений, то це тільки вона сама. Вона не знала, що я, лакей, уболівав за неї і разів двадцять на день питав себе, що чекає її

попереду і чим усе це скінчиться. Справи з кожним днем помітно гіршали. Після того вечора, коли говорили про службу, Орлов, який не любив сліз, став, мабуть, боятись і уникати розмов; коли Зинаїда Федорівна починала сперечатись чи благати, або збиралась заплакати, то він під пристойним приводом ішов до себе в кабінет або зовсім з дому. Він дедалі рідше і рідше ночував удома і ще рідше обідав; по четвергах він уже сам просив своїх приятелів, щоб вони забрали його куди-небудь. Зинаїда Федорівна, як і раніше, мріяла про свою кухню, про нову квартиру і подорож за кордон, та мрії лишались мріями. Обід приносили з ресторану, квартирного питання Орлов просив не порушувати надалі аж до повернення з-за кордону, а про подорож говорив, що не можна їхати раніше, ніж у нього виросте довге волосся, бо тягатись по готелях і служити ідеї не можна без довгого волосся.

На довершення всього до нас у відсутності Орлова став навідуватись вечорами Кукушкін. У поведінці його не було нічого особливого, та я все ніяк не міг забути тієї розмови, коли він збирався відбити у Орлова Зинаїду Федорівну. Його поїли чаєм і червоним вином, а він хихикав і, бажаючи сказати приємне, запевняв, що громадянський шлюб у всіх відношеннях вищий за церковний і що по суті всі порядні люди повинні прийти тепер до Зинаїди Федорівни і вклонитись їй у ніжки.

VIII

Різдвяні святки минули нудно, в невиразному чеканні чогось недоброго. Напередодні Нового року, за ранковим кофе, Орлов несподівано заявив, що начальство посилає його з особливими повноваженнями до сенатора, який ревізує якусь губернію.

— Не хочеться їхати, та нічого не вигадаєш, щоб відмовитись! — сказав він з досадою.— Треба їхати, нічого не вдієш.

Від такої новини у Зинаїди Федорівни одразу почервоніли очі.

— Надовго? — спитала вона.

— Днів на п'ять.

— Я, признатись, рада, що ти їдеш,— сказала вона, подумавши.— Розважишся. Закохаєшся в кого-небудь дорогою і потім мені розкажеш.

Вона при кожній нагоді старалася дати зрозуміти Орлову, що вона йому ніскільки не заважає і що він може розпоряджатись собою, як хоче, і ця немудра, шита білими нитками політика нікого не обманювала і тільки зайвий раз нагадувала Орлову, що він не вільний.

— Я поїду сьогодні ввечері,— сказав він і став читати газети.

Зинаїда Федорівна збиралась провести його на вокзал, та він відрадив її, сказавши, що він від'їжджає не в Америку і не на п'ять років, а тільки на п'ять днів, навіть менше.

О восьмій годині відбувалося прощання. Він обійняв її однією рукою і поцілував у лоб і в губи.

— Будь розумницею, не нудьгуй без мене,— промовив він ласкавим, сердечним тоном, який і мене зворушив.— Бережи тебе бог.

Вона жадібно вдивлялась в його обличчя, щоб міцніше зберегти в пам'яті дорогі риси, потім граціозно обвила його шию руками і поклала голову йому на груди.

— Прости мені наші непорозуміння,— сказала вона по-французьки.— Чоловік і жінка не можуть не сваритись, коли кохають, а я кохаю тебе нестямно. Не забувай... Телеграфуй частіше і докладніше.

Орлов поцілував її ще раз і, не сказавши ні слова, вийшов збентежений. Коли вже за дверима клацнув замок, він зупинився посередині сходів у роздумі і глянув нагору. Мені здавалось, що коли б згори в цей час долинув хоч один звук, то він повернувся б. Але було тихо. Він поправив на собі шинель і став нерішуче спускатися вниз.

Біля під'їзду давно вже чекали візники. Орлов сів на одного, я з двома чемоданами на другого. Був сильний мороз і на перехрестях диміли вогнища. Від швидкої їзди холодний вітер щипав мені обличчя й руки, перехоплювало дух, і я, заплющивши очі, думав: яка вона чудова жінка! Як вона кохає! Навіть непотрібні речі збирають тепер по дворах і продають їх з благодійною метою, і бите скло вважається хорошим товаром, а така дорогоцінність, така рідкість, як кохання такої гарної, молодої, розумної і порядної жінки, пропадає цілком даремно. Один стародавній соціолог дивився на всяку погану пристрасть, як на силу, що її при вмінні можна спрямувати до добра, а в нас і благородна, красива пристрасть зароджується і потім вимирає, як безсилля, нікуди не спрямована, ніким не зрозуміла або опошлена. Чому це?

Візник несподівано зупинився. Я розплющив очі і побачив, що ми стоїмо на Сергіївській, біля великого будинку, де жив Пекарський. Орлов вийшов із саней і зник у під'їзді. Хвилин через п'ять на дверях з'явився лакей Пекарського, без шапки, і гукнув мені, сердячись на мороз:

— Глухий, чи що? Відпусти візників і йди нагору. Кличуть!

Нічого не розуміючи, я пішов на другий поверх. Я й раніше бував у квартирі Пекарського, тобто стояв у передпокої і дивився в залу, і після сирої, похмурої вулиці вона завжди вражала мене блиском своїх картинних рам, бронзи і дорогих меблів. Тепер у цьому блиску я побачив Грузіна, Кукушкіна і трохи згодом Орлова.

— От що, Степане,— сказав він, підходячи до мене.— Я проживу тут до п'ятниці або до суботи. Якщо будуть листи і телеграми, то щодня принось їх сюди. Дома, звичайно, скажеш, що я поїхав і велів кланятись. Іди з богом.

Коли я повернувся додому, Зинаїда Федорівна лежала у вітальні на софі і їла грушу. Горіла тільки одна свічка, вставлена в канделябр.

— Не спізнились на поїзд?—спитала Зинаїда Федорівна.

— Ні. Наказали кланятись.

Я пішов до себе в лакейську і теж ліг. Робити було нічого і читати не хотілося. Я не дивувався і не обурювався, а тільки напружував думку, щоб зрозуміти, для чого потрібний був цей обман. Адже так тільки підлітки обманюють своїх коханок. Невже він, людина, яка багато читає і мислить, не міг придумати чогось розумнішого? Признаюсь, я був непоганої думки про його розум. Я думав, що коли б йому треба було обманути свого міністра чи іншу сильну людину, то він витратив би на це багато енергії і вміння; а тут, щоб обманути жінку, згодилось, очевидно, те, що перше спало на думку: вдасться обман — добре, не вдасться — біда невелика, можна буде збрехати вдруге так само просто й скоро, не ламаючи голови.

Опівночі, коли на верхньому поверсі над нами, зустрічаючи Новий рік, засовали стільцями і прокричали «ура», Зинаїда Федорівна подзвонила мені з кімнати, що поруч з кабінетом. Вона, млява від довгого лежання, сиділа за столом і писала щось на клаптику паперу.

— Треба відправити телеграму,— сказала вона і посміхнулась.— Їдьте швидше на вокзал і попросіть послати наздогін.

Вийшовши потім на вулицю, я прочитав на клаптику: «З Новим роком, з новим щастям. Швидше телеграфуй, скучаю страшенно. Минула ціла вічність. Шкодую, що не можна послати телеграфом тисячу поцілунків і саме серце. Будь веселий, радість моя. Зіна».

Я послав цю телеграму і наступного дня вранці віддав розписку.

IX

Гірш за все було те, що Орлов необдумано відкрив таємницю свого обману також і Полі, наказавши їй принести сорочки на Сергіївську. Після цього вона із злорадством і незрозумілою мені ненавистю дивилась на Зинаїду Федорівну і не переставала у себе в кімнаті і в передпокої пирхати від задоволення.

— Зажилася, пора й честь знати! — говорила вона із захопленням.— Самій би треба розуміти...

Вона вже нюхом чула, що Зинаїді Федорівні лишилось у нас недовго жити, і, щоб не гаяти часу, тягла все, що попадалося на очі,— флакони, черепахові шпильки, хусточки, черевички. На другий день Нового року Зинаїда Федорівна покликала мене до своєї кімнати і сказала мені стиха, що в неї зникла чорна сукня. І потім ходила по всіх кімнатах, бліда, з переляканим і обуреним обличчям і розмовляла сама з собою:

— Як вам це подобається? Ні, як вам подобається? Адже це нечувана зухвалість!

Під час обіду вона хотіла налити собі супу, але не могла — тремтіли руки. І губи в неї тремтіли. Вона безпорадно поглядала на суп і пиріжки, чекаючи, коли пройде дрож, і раптом не витримала і подивилась на Полю.

— Ви, Полю, можете вийти звідси,— сказала вона.— Досить самого Степана.

— Нічого, постою,— відповіла Поля.

— Нема чого вам тут стояти. Ви йдіть звідси зовсім... зовсім! — сказала далі Зинаїда Федорівна, встаючи в сильному хвилюванні.— Можете шукати собі іншого місця. Зараз же йдіть!

— Без наказу пана я не можу піти. Вони мене наймали. Як вони накажуть, так і буде.

— Я теж наказую вам! Я тут хазяйка! — сказала Зинаїда Федорівна і вся почервоніла.

— Може, ви й хазяйка, та звільнити мене може тільки пан. Вони мене наймали.

— Ви не смієте лишатись тут жодної хвилини! — скрикнула Зинаїда Федорівна і вдарила по тарілці.— Ви злодійка! Чуєте?

Зинаїда Федорівна кинула на стіл серветку і швидко, з жалісним, страдницьким лицем, вийшла з їдальні. Поля, голосно ридаючи і щось примовляючи, теж вийшла. Суп і рябчик захололи. І чомусь тепер уся ця ресторанна розкіш на столі здалася мені мізерною, злодійською, схожою на Полю. Найбільш жалюгідний і злочинний вигляд мали два пиріжки на тарілочці. «Сьогодні нас понесуть назад у ресторан,— начебто говорили вони,— а завтра знову подадуть на обід якому-небудь чиновнику або знаменитій співачці».

— Велика пані, подумаєш! — долинало до мого слуху з кімнати Полі.— Коли б я схотіла, давно б такою ж панією була, та сором є! Подивимось, хто з нас першою піде! Так!

Подзвонила Зинаїда Федорівна. Вона сиділа у себе в кімнаті, в кутку, з таким виразом, наче її посадили в куток на покарання.

— Телеграми не приносили? — спитала вона.

— Ні.

— Спитайте у швейцара, може, є телеграма. Та не йдіть з дому,— сказала вона мені вслід,— мені страшно лишатися самій.

Потім мені майже щогодини доводилось бігати вниз до швейцара і питати, чи нема телеграми. Що за жахливий час, мушу признатися! Зинаїда Федорівна, щоб не бачити Полі, обідала і пила чай у себе в кімнаті, тут же й спала на короткому дивані, схожому на літеру Є, і сама прибирала за собою постіль. В перші дні носив телеграми я, але, не дістаючи відповіді, вона перестала вірити мені і сама їздила на телеграф. Дивлячись на неї, я теж з нетерпінням чекав телеграми. Я сподівався, що він придумає яку-небудь брехню: наприклад, звелить, щоб їй послали телеграму з якої-небудь станції. Якщо він дуже заграв в карти, думав я, або встиг уже захопитись іншою жінкою, то, звичайно, нагадають йому про нас і Грузін, і Кукушкін. Але марно ми чекали. Разів п'ять на день я заходив до Зинаїди Федорівни з тим, щоб розповісти їй усю правду. Але вона дивилась, як коза, плечі в неї були опущені, губи ворушились, і я йшов назад, не сказавши ні слова. Співчуття й жалість позбавляли мене всієї мужності. Поля, ніби нічого

й не сталося, весела і вдоволена, прибирала кабінет пана, спальню, рилась у шафах і бряжчала посудом, а проходячи повз двері Зинаїди Федорівни, наспівувала щось і кашляла. Їй подобалось, що від неї ховались. Увечері вона йшла кудись, а годині о другій або о третій дзвонила, і я мусив відчиняти їй і вислухувати зауваження щодо свого кашлю. Зараз же чути було другий дзвінок, я біг до кімнати, що поруч з кабінетом, і Зинаїда Федорівна, просунувши в двері голову, питала: «Хто це дзвонив?» А сама дивилась мені на руки — чи немає в них телеграми.

Коли, нарешті, в суботу подзвонили знизу і на сходах почувся знайомий голос, вона так зраділа, що заридала; вона кинулась йому назустріч, обняла його, цілувала йому груди й рукава, говорила щось таке, чого не можна було зрозуміти. Швейцар вніс чемодани, почувся веселий голос Полі. Наче хто на канікули приїхав!

— Чому ти не телеграфував? — говорила Зинаїда Федорівна, важко дихаючи від радості.— Чому? Я змучилась, я ледве пережила цей час... О боже мій!

— Дуже просто! Ми з сенатором у перший же день поїхали в Москву, я не одержував твоїх телеграм,— сказав Орлов.— Після обіду я, душа моя, зроблю тобі найдетальніший звіт, а тепер спати, спати і спати... Замучився у вагоні.

Видно було, що він не спав цілу ніч: мабуть, грав у карти і багато пив. Зинаїда Федорівна поклала його в постіль, і всі ми до самого вечора ходили навшпиньки. Обід пройшов цілком благополучно, але коли пішли до кабінету пити кофе, почалась розмова. Зинаїда Федорівна заговорила про щось швидко, напівголосом, вона говорила по-французьки, і мова її дзюрчала, як струмок, потім почулось голосне зітхання Орлова і його голос.

— Боже мій! — сказав він по-французьки.— Невже у вас немає новин свіжіших, ніж ця вічна пісня про лиходійку покоївку?

— Але, любий, вона мене обікрала і наговорила мені грубостей.

— Але чому вона мене не обкрадає і не говорить мені грубостей? Чому я ніколи не помічаю ні покоївок, ні дворників, ні лакеїв? Люба моя, ви просто капризуєте і не хочете мати характеру... Я навіть підозрюю, що ви вагітні. Коли я пропонував вам звільнити її, ви зажадали, щоб вона лишилась, а тепер хочете, щоб я прогнав її. А я в таких

випадках теж уперта людина: на каприз я відповідаю теж капризом. Ви хочете, щоб вона пішла, ну, а я от хочу, щоб вона лишилась. Це єдиний спосіб вилікувати вас від нервів.

— Ну годі, годі! — сказала злякано Зинаїда Федорівна.— Перестанемо говорити про це... Відкладемо до завтра. Тепер розкажи мені про Москву... Що в Москві?

X

Наступного дня — це було 7 січня, день Іоанна Хрестителя — Орлов після сніданку одягнув чорний фрак і орден, щоб їхати до батька поздоровляти його з ангелом. Треба було їхати на другу годину, а коли він скінчив одягатись, було тільки пів на другу. Як провести ці півгодини? Він ходив по вітальні і декламував поздоровні вірші, які читав колись у дитинстві батькові й матері. Тут же сиділа Зинаїда Федорівна, яка збиралась їхати до кравчихи чи в магазин, і слухала його з усмішкою. Не знаю, з чого в них почалась розмова, але коли я приніс Орлову рукавички, він стояв перед Зинаїдою Федорівною і з капризним, благаючим обличчям говорив їй:

— Ради бога, ради всього святого, не говоріть ви про те, що вже відоме всім і кожному! І що за нещасна здатність у наших розумних, мислячих дам говорити з глибокодумним виглядом і з азартом про те, що давно вже набило оскому навіть гімназистам. Ах, коли б ви вилучили з нашої подружньої програми всі ці серйозні питання! Яку б зробили послугу!

— Ми, жінки, не можемо сміти своє судження мати.

— Я вам даю повну свободу, будьте ліберальні і цитуйте яких завгодно авторів, але зробіть мені поступку, не трактуйте в моїй присутності лише про дві речі: про зловредність вищого світу і про ненормальності шлюбу. Зрозумійте ж ви нарешті. Вищий світ лають завжди, щоб протиставити його тому світові, де живуть купці, попи, міщани й мужики, різні там Сидори і Микити. Обидва світи мені огидні, та коли б мені запропонували вибирати по совісті між тим і другим, то я, не вагаючись, вибрав би вищий, і це не було б обманом і кривлянням, бо всі мої смаки на його боці. Наш світ і пошлий, і пустий, та зате ми з вами хоч пристойно розмовляємо по-французьки, дещо читаємо і не штовхаємо один одного під ребро, навіть

коли сильно сваримось, а у Сидорів, Микит і в їхніх степенств — потрафляєм, тепереньки, щоб тобі повилазило, і цілковита розгнузданість кабацьких звичаїв та ідолопоклонство.

— Мужик і купець годують вас.

— Так, ну й що ж? Це рекомендує з поганої сторони не мене лише, а й їх також. Вони годують мене і скидають передо мною шапку, значить, у них невистачає розуму і чесності робити інакше. Я нікого не лаю і не хвалю, а тільки хочу сказати: вищий світ і нижчий — обидва краще. Серцем і розумом я проти обох, але смаки мої на боці першого. Ну, а тепер відносно ненормальностей шлюбу,— сказав Орлов, глянувши на годинника,— то пора вам зрозуміти, що ніяких ненормальностей немає, а є поки що тільки невизначені вимоги до шлюбу. Що ви хочете від шлюбу? В законному й незаконному співжитті, в усіх подружжях і співжиттях, хороших і поганих,— та сама суть. Ви, дами, живете тільки для самої цієї суті, вона для вас усе, без неї ваше існування не мало б для вас смислу. Вам нічого не потрібно, крім суті, ви й берете її, але з того часу, як ви начитались повістей, вам стало соромно брати, і ви кидаєтесь то в один бік, то в другий, міняєте без розбору мужчин і, щоб виправдати це сум'яття, заговорили про ненормальності шлюбу. Оскільки ви не можете і не хочете усунути суті, найголовнішого вашого ворога, вашого сатану, оскільки ви продовжуєте по-рабськи служити йому, то які тут можуть бути серйозні розмови? Все, що ви мені скажете, буде дурниця і кривляння. Не повірю я вам.

Я пішов дізнатися у швейцара, чи є візник, і, коли повернувся, то застав уже сварку. Як висловлюються моряки, вітер міцнішав.

— Ви, я бачу, хочете сьогодні вразити мене вашим цинізмом,— говорила Зинаїда Федорівна, ходячи в сильному хвилюванні по вітальні.— Мені гидко вас слухати. Я чиста перед богом і людьми, і мені нема в чому розкаюватись. Я пішла від чоловіка до вас і горджуся цим. Горджуся, клянусь вам моєю честю!

— Ну, й чудово.

— Якщо ви чесна, порядна людина, то ви теж повинні гордитися моїм вчинком. Він підносить мене й вас над тисячами людей, які хотіли б зробити так само, як я, але не наважуються з малодушності або дрібних розрахунків. Але ви не порядні. Ви боїтесь свободи і насміхаєтесь з чесного

пориву від страху, щоб який-небудь невіглас не запідозрів, що ви чесна людина. Ви боїтесь показувати мене своїм знайомим, для вас немає вищої кари, як їхати разом зі мною вулицею... Що? Хіба це не правда? Чому ви досі не відрекомендували мене вашому батькові і вашій кузині? Чому? Ні, мені це набридло нарешті! — крикнула Зинаїда Федорівна і тупнула ногою.— Я вимагаю того, що мені належить по праву. Звольте відрекомендувати мене вашому батькові!

— Якщо він вам потрібний, то відрекомендуйтесь йому самі. Він приймає щодня вранці від десятої до пів на одинадцяту.

— Яка ви низька людина! — сказала Зинаїда Федорівна, у відчаї ламаючи руки.— Якщо навіть ви не щирі і говорите не те, що думаєте, то за саму тільки цю жорстокість можна зненавидіти вас. О, як це низько!

— Ми все ходимо кругом та навколо і ніяк не договоримось до справжньої суті. Вся суть у тому, що ви помилились і не хочете в цьому признатись вголос. Ви уявляли, що я герой і що в мене якісь незвичайні ідеї та ідеали, а насправді вийшло, що я звичайнісінький чиновник, картяр і не маю пристрасті ні до яких ідей. Я гідний нащадок того самого гнилого світу, з якого ви втекли, обурена його пустотою і пошлістю. Визнайте ж і будьте справедливі: нарікайте не на мене, а на себе, бо помилились ви, а не я.

— Так, я визнаю: я помилилась!

— От і чудово. До головного договорились, слава богу. Тепер слухайте далі, коли хочете. Піднятися до вас я не можу, бо занадто зіпсований; принизитись до мене ви теж не можете, бо високі занадто. Лишається, отже, одне...

— Що? — швидко спитала Зинаїда Федорівна, затамувавши подих і ставши раптом блідою, як папір.

— Лишається покликати на допомогу логіку.

— Георгію, за що ви мене мучите? — сказала Зинаїда Федорівна раптом по-російськи, надтріснутим голосом.— За що? Зрозумійте мої страждання...

Орлов, який злякався сліз, швидко пішов до кабінету і, не знаю для чого,— чи хотів він зробити їй зайвий раз боляче, чи пригадав, що це практикується в подібних випадках,— замкнув за собою двері на ключ. Вона скрикнула і побігла йому наздогін, шелестячи сукнею.

— Це що значить?— спитала вона, стукаючи в двері.— Це... це що значить? — повторила вона тонким голосом

який зривався від обурення.— А, ви он як? Так знайте ж, я ненавиджу... зневажаю вас! Між нами все вже скінчено! Все!

Почувся істеричний плач з реготом. У вітальні щось невелике впало зі стола і розбилося. Орлов пробрався з кабінету в передпокій через інші двері і, полохливо оглядаючись, швидко надів шинель та циліндр і вийшов.

Минуло півгодини, потім година, а вона все плакала. Я згадав, що в неї немає ні батька, ні матері, ні рідних, що тут вона живе між людиною, яка її ненавидить, і Полею, яка її обкрадає,— і яким безвідрадним постало передо мною її життя! Я, сам не знаючи для чого, пішов до неї у вітальню. Вона, слаба, безпорадна, з чудовим волоссям, вона, яка здавалася мені зразком ніжності і граціозності, мучилась, як хвора; вона лежала на кушетці, ховаючи обличчя, і здригалася всім тілом.

— Пані, чи не накажете піти по лікаря? — спитав я тихо.

— Ні, не треба... пусте,— сказала вона і подивилась на мене заплаканими очима.— У мене трохи голова болить... Дякую.

Я вийшов. А ввечері вона писала лист за листом і посилала мене то до Пекарського, то до Кукушкіна, то до Грузіна і, нарешті, куди мені завгодно, аби тільки я швидше знайшов Орлова і віддав йому листа. Коли я щоразу повертався назад з листом, вона лаяла мене, благала, тикала мені в руку гроші — неначе в гарячці. І вночі вона не спала, а сиділа у вітальні і розмовляла сама з собою.

Наступного дня Орлов повернувся в обід, і вони помирились.

У перший четвер після цього Орлов скаржився своїм приятелям на нестерпно тяжке життя; він багато курив і говорив з роздратуванням:

— Це не життя, а інквізиція. Сльози, зойки, розумні розмови, просьби про прощення, знову сльози і зойки, а в результаті у мене немає тепер власної квартири, я замучився і її замучив. Невже доведеться жити так ще місяць чи два? А це ж можливо!

— А ти з нею поговори,— сказав Пекарський.

— Пробував, але не можу. Можна сміливо говорити яку завгодно правду людині самостійній, мислячій, а тут же маєш справу з істотою, в якої ні волі, ні характеру, ні логіки. Я не переношу сліз, вони мене обеззброюють. Коли

вона плаче, то я ладен присягатися у вічному коханні і сам плакати.

Пекарський не зрозумів, почухав у роздумі свій широкий лоб і сказав:

— Справді, найняв би ти їй окрему квартиру. Адже це так просто!

— Їй потрібний я, а не квартира. Та що казати? — зітхнув Орлов.— Я чую тільки нескінченні розмови, але не бачу виходу з свого становища. От уже воістину без вини винний! Не обзивався грибом, а лізь у кіш. Усе своє життя відхрещувався від ролі героя, завжди терпіти не міг тургенєвських романів і раптом, ніби на глум, потрапив у найсправжнісінькі герої. Запевняю словом честі, що я зовсім не герой, наводжу на те неспростовні докази, але мені не вірять. Чому не вірять? Мабуть, насправді у мене в фізіономії є що-небудь геройське.

— А ви їдьте ревізувати губернії,— сказав Кукушкін із сміхом.

— Та тільки це й лишається.

Через тиждень після цієї розмови Орлов заявив, що його знову відряджають до сенатора, і того ж дня ввечері виїхав із своїми чемоданами до Пекарського.

XI

На порозі стояв старик років шістдесяти, в довгій до землі шубі і в бобровій шапці.

— Дома Георгій Іванович? — спитав він.

Спочатку я подумав, що це один із лихварів, кредиторів Грузіна, які іноді ходили до Орлова за дрібними получками, але коли він увійшов до передпокою і розстебнув шубу, я побачив густі брови і характерно стиснуті губи, які я так добре вивчив по фотографіях, і два ряди зірок на форменому фраку. Я впізнав його: це був батько Орлова, відома державна людина.

Я відповів йому, що Георгія Івановича немає дома. Старик міцно стиснув губи і в роздумі подивився вбік, показуючи мені свій сухий, беззубий профіль.

— Я залишу записку,— сказав він.— Проведи мене.

Він залишив у передпокої калоші і, не скидаючи своєї довгої, важкої шуби, пішов до кабінету. Тут він сів у крісло перед письмовим столом і, перш ніж узятись за перо,

хвилини три думав про щось, заслонивши очі рукою, як від сонця,— точнісінько, як це робив його син, коли бував не в настрої. Обличчя в нього було сумне, задумливе, з виразом тієї покірності, яку мені траплялось бачити на обличчях тільки у людей старих і релігійних. Я стояв позаду, дивився на його лисину і на ямку в потилиці, і для мене було ясно як день, що цей слабий, хворий старик тепер у моїх руках. Адже в усій квартирі, крім мене й мого ворога, не було ні душі. Досить було б мені тільки докласти трохи фізичної сили, потім зірвати годинник, щоб замаскувати цілі, і вийти чорним ходом, і я дістав би незрівнянно більше, ніж міг розраховувати, коли наймався за лакея. Я думав: навряд чи матиму я коли-небудь більш щасливий випадок. Але замість того, щоб діяти, я зовсім байдуже поглядав то на лисину, то на хутро і спокійно думав про ставлення цієї людини до свого єдиного сина і про те, що людям, розпещеним багатством і владою, мабуть, не хочеться вмирати...

— Ти давно служиш у мого сина? — спитав він, виводячи на папері крупні літери.

— Третій місяць, ваше високопревосходительство.

Він скінчив писати і встав. У мене ще був час. Я підганяв себе і стискав кулаки, намагаючись видавити з своєї душі хоч краплю колишньої ненависті; я пригадував, яким пристрасним, упертим і невтомним ворогом я був ще так недавно... Та важко запалити сірника об крихкий камінь. Старе сумне обличчя і холодний блиск зірок викликáли в мені тільки дрібні, дешеві й непотрібні думки про тлінність усього земного, про недалеку смерть...

— Прощай, братіку!— сказав старик, надів шапку і вийшов.

Не можна вже було сумніватися: в мені сталася зміна, я став іншим. Щоб перевірити себе, я почав пригадувати, але одразу ж мені стало моторошно, ніби я ненароком заглянув у темний, вогкий куток. Пригадав я своїх товаришів і знайомих, і перша думка моя була про те, як я тепер почервонію і розгублюсь, коли зустріну кого-небудь з них. Хто ж я тепер такий? Про що мені думати і що робити? Куди йти? Для чого я живу?

Нічого я не розумів і ясно усвідомлював тільки одне: треба якнайшвидше складати свій багаж і йти геть. До відвідин старика моє лакейство мало ще сенс, тепер же воно було смішним. Сльози капали у мене в розкритий

чемодан, було нестерпно сумно, але як хотілося жити! Я ладен був обняти і вмістити в своє коротке життя все доступне людині. Мені хотілося і говорити, і читати, і стукати молотом де-небудь у великому заводі, і стояти на вахті, і орати. Мене тягнуло і на Невський, і в поле, і в море — скрізь, куди сягала моя уява. Коли повернулась Зинаїда Федорівна, я кинувся відчиняти їй і з особливою ніжністю зняв з неї шубу. Востаннє!

Крім старика, цього дня приходило до нас ще двоє. Ввечері, коли зовсім уже стемніло, несподівано прийшов Грузін, щоб узяти для Орлова якісь папери. Він відкрив стіл, дістав потрібні папери і, згорнувши їх у трубку, наказав мені покласти в передпокої біля його шапки, а сам пішов до Зинаїди Федорівни. Вона лежала у вітальні на софі, підклавши руки під голову. Минуло вже п'ять чи шість днів, як Орлов поїхав на ревізію, і нікому не було відомо, коли він повернеться, але вона вже не посилала телеграм і не чекала їх. Полі, яка все ще жила в нас, вона ніби не помічала. «Нехай!» — читав я на її безстрасному, дуже блідому обличчі. Їй уже, як Орлову, з упертості хотілося бути нещасною; вона на зло собі і всьому на світі цілими днями лежала нерухомо на софі, бажаючи собі тільки поганого і чекаючи тільки поганого. Мабуть, вона уявляла собі повернення Орлова і неминучі сварки з ним, потім його збайдужіння, зради, потім як вони розлучаться, і ці тяжкі думки давали їй, можливо, задоволення. Але що б вона сказала, коли б раптом дізналась про справжню правду?

— Я вас люблю, кумо,— говорив Грузін, вітаючись і цілуючи їй руку.— Ви така добра! А Жоржинька ж поїхав,— збрехав він.— Поїхав, негідник!

Він із зітханням ніжно погладив її по руці.

— Дозвольте, голубонько, посидіти у вас годинку,— сказав він.— Додому мені йти не хочеться, а до Біршових іще рано. Сьогодні у Біршових день народження їхньої Каті. Хороша дівчинка!

Я подав йому склянку чаю і графинчик з коньяком. Він повільно, з видимою неохотою випив чай і, повертаючи мені склянку, спитав несміливо:

— А чи немає у вас, голубе, чого-небудь... закусити? Я ще не обідав.

У нас нічого не було. Я пішов у ресторан і приніс йому звичайний рубльовий обід.

— За ваше здоров'я, голубонько,— сказав він Зинаїді Федорівні і випив чарку горілки.— Моя маленька, ваша хрещениця кланяється вам. Сердешна, в неї золотушка! Ах, діти, діти! — зітхнув він.— Що не кажіть, кумо, а приємно бути батьком. Жоржиньці незрозуміле це почуття.

Він іще випив. Худий, блідий, із серветкою на грудях, ніби у фартушку, він жадібно їв, і, піднімаючи брови, винувато поглядав то на Зинаїду Федорівну, то на мене, як хлопчик. Здавалось, що коли б я не дав йому рябчика або желе, то він заплакав би. Вгамувавши голод, він повеселів, і став із сміхом розповідати щось про сім'ю Біршових, але, помітивши, що це нудно і що Зинаїда Федорівна не сміється, замовк. І якось раптом стало нудно. Після обіду обоє сиділи у вітальні при світлі однієї тільки лампи і мовчали: йому важко було брехати, а вона хотіла спитати його про щось, та не наважувалась. Так минуло з півгодини. Грузін подивився на годинника.

— А мабуть, мені й час.

— Ні, посидьте... Нам поговорити треба.

Знову помовчали. Він сів за рояль, торкнувся одного клавіша, потім заграв і тихо заспівав: «Що завтра день мені готує?» — але, як звичайно, зразу ж встав і струснув головою.

— Зіграйте, куме, що-небудь,— попросила Зинаїда Федорівна.

— Що саме? — спитав він, знизавши плечима.— Я все уже позабував. Давно кинув.

Дивлячись на стелю, наче пригадуючи, він з чудовою виразністю зіграв дві п'єси Чайковського, так тепло, так розумно! Обличчя в нього було таке, як завжди,— не розумне і не дурне, і мені здавалося просто дивом, що людина, яку я звик бачити серед найбільш низької, нечистої обстановки, була здатна на таке високе і недосяжне для мене піднесення почуття, на таку чистоту. Зинаїда Федорівна розчервонілась і схвильована почала ходити по вітальні.

— А от зачекайте, кумо, якщо пригадаю, я зіграю вам одну річ,— сказав він.— Я чув, як її грали на віолончелі.

Спочатку несміло і підбираючи, потім із впевненістю він заграв *Лебедину пісню* Сен-Санса. Зіграв і повторив.

— Гарно ж? — сказав він.

Схвильована Зинаїда Федорівна зупинилась біля нього і спитала:

— Куме, скажіть мені щиро, по-дружньому: що ви про мене думаєте?

— Що ж сказати? — промовив він, піднімаючи брови.— Я люблю вас і думаю про вас тільки хороше. Коли ж ви хочете, щоб я говорив взагалі в питанні, яке вас цікавить,— говорив він, витираючи собі рукав біля ліктя і хмурячись,— то, люба, знаєте... Вільно йти за уподобаннями свого серця — це не завжди дає хорошим людям щастя. Щоб почувати себе вільним і в той же час щасливим, мені здається, треба не приховувати від себе, що життя жорстоке, грубе й нещадне в своєму консерватизмі, і треба відповідати йому тим, чого воно варте,— тобто бути так само, як воно, грубим і нещадним у своїх прагненнях до свободи. Я так думаю.

— Куди мені! — сумно посміхнулась Зинаїда Федорівна.— Я вже стомилась, куме. Я так стомилась, що не ворухну пальцем для свого порятунку.

— Ідіть, кумо, в монастир.

Це він сказав жартома, але після його слів у Зинаїди Федорівни, а потім і в нього самого на очах заблищали сльози.

— Ну,— сказав він,— сиділи-сиділи та поїхали. Прощавайте, кумонько люба. Дай боже вам здоров'я.

Він поцілував їй обидві руки і, ніжно погладивши їх, сказав, що неодмінно побуває ще днями. Надіваючи в передпокої своє пальто, схоже на дитячий капотик, він довго шарив у кишенях, щоб дати мені на чай, але нічого не знайшов.

— Прощавай, голубе! — сказав він сумно і вийшов.

Ніколи не забуду того настрою, який лишила після себе ця людина. Зинаїда Федорівна все ще схвильована ходила по вітальні. Не лежала, а ходила,— вже це було добре. Я хотів скористатись з цього настрою, щоб одверто поговорити з нею і зараз же піти геть, але тільки-но я встиг провести Грузіна, як почувся дзвінок. Це прийшов Кукушкін.

— Дома Георгій Іванович? — спитав він.— Повернувся? Ти кажеш: ні? Який жаль! В такому разі піду поцілую хазяйці ручку і — геть. Зинаїдо Федорівно, можна? — крикнув він.— Я хочу вам ручку поцілувати. Вибачте, що так пізно.

Він просидів у вітальні недовго, не більше десяти хвилин, але мені здавалося, що він сидить уже давно і ніколи не піде. Я кусав собі губи від обурення і досади і вже ненавидів Зинаїду Федорівну. «Чому вона не проганяє його

від себе?» — обурювався я, хоч було очевидно, що вона скучала з ним.

Коли я подавав йому шубу, він на знак особливої до мене прихильності спитав мене, як це я можу обходитись без дружини.

— Але, я думаю, ти гав не ловиш,— сказав він сміючись.— У тебе з Полею, мабуть, тут шури-амури... Пустун!

Незважаючи на свій життєвий досвід, я тоді мало знав людей, і дуже можливо, що я часто перебільшував незначне і зовсім не помічав важливого. Мені здалося, що Кукушкін хихикає і лестить мені недарма: чи не сподівається він, що я, як лакей, базікатиму всюди по чужих лакейських і кухнях про те, що він буває у нас вечорами, коли немає Орлова, і просиджує із Зинаїдою Федорівною до пізньої ночі? А коли мої плітки дійдуть до ушей його знайомих, він буде конфузливо опускати очі і сваритися мізинцем. І хіба сам він,— думав я, дивлячись на його маленьке медове обличчя,— не буде сьогодні ж за картами удавати і, мабуть, обмовлятись, що він уже відбив у Орлова Зинаїду Федорівну?

Та ненависть, якої так бракувало мені опівдні, коли приходив старик, тепер оволоділа мною. Кукушкін вийшов нарешті, і я, прислухаючись до човгання його шкіряних калош, відчував сильне бажання послати йому навздогін на прощання яку-небудь грубу лайку, але стримав себе. А коли кроки стихли на сходах, я повернувся в передпокій і, сам не знаючи, що роблю, схопив згорток паперів, забутий Грузіним, і прожогом побіг униз. Без пальта і без шапки я вибіг на вулицю. Було не холодно, але йшов лапатий сніг і дув вітер.

— Ваше превосходительство! — крикнув я, доганяючи Кукушкіна.— Ваше превосходительство!

Він зупинився біля ліхтаря і озирнувся здивовано.

— Ваше превосходительство! — промовив я, задихаючись.— Ваше превосходительство!

І, не придумавши, що сказати, я разів зо два вдарив його паперовим згортком по обличчю. Нічого не розуміючи і навіть не дивуючись,— так я приголомшив його,— він притулився спиною до ліхтаря і закрив руками обличчя. В цей час мимо проходив якийсь військовий лікар і бачив, як я бив людину, але тільки здивовано поглянув на нас і пішов далі.

Мені стало соромно, і я побіг назад у дім.

XII

З мокрою від снігу головою і засапавшись, я прибіг у лакейську і зразу ж скинув фрак, надів піджак і пальто і виніс свій чемодан у передпокій. Тікати! Але, перш ніж піти геть, я швидко сів і став писати Орлову:

«Залишаю вам свій фальшивий паспорт,— почав я,— прошу лишити його собі на пам'ять, фальшива людино, пане петербурзький чиновнику!

«Вкрастись у дім під чужим ім'ям, спостерігати з-під лакейської маски інтимне життя, все бачити й чути, щоб потім непрохано викрити вашу брехню,— все це, скажете ви, схоже на крадіжку. Так, але мені тепер не до благородства. Я пережив десятки ваших вечер і обідів, коли ви говорили і робили, що хотіли, а я мусив слухати, бачити і мовчати,— я не хочу подарувати вам цього. До того ж, коли біля вас немає живої душі, яка насмілилася б говорити вам правду і не лестити, то хай хоч лакей Степан вмие вам вашу прекрасну фізіономію».

Цей початок мені не сподобався, але виправляти мені не хотілося. Та й чи не все одно?

Великі вікна з темними портьєрами, постіль, зібганий фрак на підлозі і мокрі сліди від моїх ніг дивилися суворо й сумно. І тиша була якась особлива.

Мабуть, тому, що я вибігав на вулицю без шапки і калош, у мене піднявся сильний жар. Палало обличчя, ломило ноги... Важку голову хилило до стола, а в думках було якесь роздвоєння, коли здається, що за кожною думкою в мозку рухається її тінь.

«Я хворий, слабий, морально пригнічений,— продовжував я,— я не можу писати вам, як хотів би. У першу хвилину в мене було бажання образити і принизити вас, але тепер мені не здається, що я маю на це право. Ви і я — обидва впали, і обидва вже ніколи не встанемо, і мій лист, коли б навіть він був красномовний, сильний і страшний, все-таки схожий був би на стук по гробовій кришці: як не стукай — не розбудиш! Ніякі зусилля вже не можуть зігріти вашої проклятої холодної крові, і це ви знаєте краще, ніж я. Для чого ж писати? Та голова й серце палають, я продовжую писати, чомусь хвилююсь, наче цей лист може ще врятувати вас і мене. Від жару думки не в'яжуться в голові і перо якось безглуздо скрипить по паперу, але запитання, яке я хочу поставити вам, стоїть передо мною ясно, як вогняне.

«Через що я передчасно ослаб і впав, пояснити неважко. Я, подібно до біблейського силача, підняв на себе Газькі ворота, щоб однести їх на вершину гори, але тільки коли вже знесилився, коли в мені навіки згасли молодість і здоров'я, я помітив, що ці ворота мені не під силу і що я обманув себе. До того ж у мене був безперервний жорстокий біль. Я зазнав голоду, холоду, хвороб, позбавлення волі; особистого щастя я не знав і не знаю, притулку в мене немає, спогади мої тяжкі, і совість моя часто боїться їх. Але чого ж ви впали, ви? Які фатальні, диявольські причини перешкодили вашому життю розгорнутись повним весняним цвітом, чого ви, ще не почавши жити, поспішили скинути з себе образ і подобу божу і перетворились на полохливу тварину, яка гавкає і цим гавканням лякає інших через те, що сама боїться? Ви боїтесь життя, боїтесь, як азіат, той самий, який цілими днями сидить на перині і курить кальян. Так, ви багато читаєте, і на вас гарно сидить європейський фрак, але все ж з якою ніжною, чисто азіатською, ханською дбайливістю ви оберігаєте себе від голоду, холоду, фізичного напруження,— від болю і турбот, як рано ваша душа сховалась у халат, якого боягуза розіграли ви перед справжнім життям і природою, з якою бореться кожна здорова і нормальна людина. Як вам м'яко, затишно, тепло, зручно — і як нудно! Так, буває убивче, безпросвітно нудно, як в одиночній тюрмі, та ви намагаєтесь сховатися і від цього ворога: ви по вісім годин на добу граєте в карти.

«А ваша іронія? О, як добре я її розумію! Жива, вільна, бадьора думка допитлива й владна; для лінивого, бездіяльного розуму вона нестерпна. Щоб вона не тривожила вашого спокою, ви, подібно до тисяч ваших ровесників, поспішили замолоду поставити її в рамки; ви озброїлися іронічним ставленням до життя, або як хочете називайте, і стримана, пристрахана думка не сміє стрибнути через той палісадник, який ви поставили їй, і коли ви глумитесь над ідеями, які нібито *всі* вам відомі, то ви схожі на дезертира, який ганебно тікає з поля битви, але, щоб заглушити сором, сміється з війни і з хоробрості. Цинізм заглушає біль. В якійсь повісті Достоєвського старик топче ногами портрет своєї любимої дочки, тому що він перед нею неправий, а ви гидко й пошлувато посміюєтесь з ідей добра і правди, через те що вже не маєте сили повернутися до них. Кожний щирий і правдивий натяк на ваше падіння страшний

вам, і ви навмисне оточуєте себе людьми, які вміють тільки лестити вашим слабостям. І недарма, недарма ви так боїтесь сліз!

«До речі, ваше ставлення до жінки. Безсоромність ми успадкували з плоттю й кров'ю і в безсоромності виховані, але ж на те ми й люди, щоб перемагати в собі звіра. Коли ви змужніли, коли вам стали відомі *всі* ідеї, ви не могли не побачити правди; ви її знали, але ви не пішли за нею, а злякались її, і, щоб обманути свою совість, стали голосно запевняти себе, що винні не ви, а сама жінка, що вона така ж низька, як і ваше ставлення до неї. Хіба холодні, скабрезні анекдоти, кінський сміх, усі ваші незчисленні теорії про суть, невиразні вимоги до шлюбу, про десять су, які платить жінці французький робітник, ваші вічні посилання на баб'ячу логіку, брехливість, слабість та ін.,— хіба все це не схоже на бажання, що б то не стало пригнути жінку низько до грязі, щоб вона і ваше ставлення до неї стояли на одному рівні? Ви—слаба, нещасна, несимпатична людина».

У вітальні заграла на роялі Зинаїда Федорівна, стараючись пригадати п'єсу Сен-Санса, яку грав Грузін. Я пішов і ліг, але, згадавши, що мені час іти, підвівся через силу і з важкою, гарячою головою знов пішов до стола.

«Та ось питання,— писав далі я.— Чого ми стомились? Чого ми, спочатку такі пристрасні, сміливі, благородні, віруючі, у 30—35 років стаємо вже повними банкротами? Чого один гасне від сухот, другий пускає кулю в лоба, третій шукає забуття в горілці, картах, четвертий, щоб заглушити страх і нудьгу, цинічно топче ногами портрет своєї чистої, прекрасної молодості? Чого ми, впавши раз, уже не намагаємось підвестись і, втративши одне, не шукаємо іншого? Чого?

«Розбійник, який висів на хресті, зумів повернути собі життєву радість і сміливу, здійсненну надію, хоч, можливо, йому лишалось жити не більше години. У вас попереду ще довгі роки, і я, мабуть, помру не так скоро, як здається. Що, коли б чудом нинішнє виявилося сном, страшним кошмаром і ми прокинулися б оновлені, чисті, сильні, горді своєю правдою?.. Солодкі мрії печуть мене, і я ледве дихаю від хвилювання. Мені страшенно хочеться жити, хочеться, щоб наше життя було святим, високим й урочистим, як склепіння небесне. Будемо жити! Сонце не сходить два рази на день, і життя дається не двічі,— хапайтесь же цупко за рештки вашого життя і рятуйте їх...»

Більше я не написав жодного слова. Думок було багато в голові, але всі вони розпливались і не укладалися в рядки. Не закінчивши листа, я підписав своє звання, ім'я і прізвище і пішов до кабінету. Було темно. Я намацав стіл і поклав листа. Мабуть, у потемках я наштовхувався на меблі і зчиняв шум.

— Хто там? — почувся тривожний голос з вітальні.

І зразу ж на столі годинник ніжно пробив годину ночі.

XIII

У потемках я принаймні з півхвилини шкрябав двері, намацуючи їх, потім повільно відчинив і увійшов у вітальню. Зинаїда Федорівна лежала на кушетці і, підвівшись на лікоть, дивилась мені назустріч. Не наважуючись заговорити, я повільно пройшов мимо, і вона провела мене поглядом. Я постояв трохи в залі і знову пройшов мимо, і вона подивилась на мене уважно і з подивом, навіть зі страхом. Нарешті, я зупинився і промовив через силу:

— Він не повернеться!

Вона швидко схопилася на ноги і дивилась на мене, не розуміючи.

— Він не повернеться! — повторив я, і в мене шалено застукотіло серце.— Він не повернеться, тому що не виїздив з Петербурга. Він живе у Пекарського.

Вона зрозуміла і повірила мені,— це я бачив з її раптової блідості і з того, як вона враз схрестила на грудях руки зі страхом і благанням. За мить у її пам'яті промайнуло її недавнє минуле, вона усвідомила і з невмолимою ясністю побачила всю правду. Але в той же час вона згадала, що я лакей, нижча істота... Пройда із скуйовдженим волоссям, з червоним від жару обличчям, можливо п'яний, в якомусь пошлому пальті, грубо втрутився в її інтимне життя, і це образило її. Вона сказала мені суворо:

— Вас не питають. Ідіть звідси геть.

— О, вірте мені! — сказав я захоплено, простягаючи до неї руки.— Я не лакей, я такий же вільний, як і ви!

Я назвав себе і швидко, швидко, щоб вона не перебила мене або не пішла до себе, пояснив, хто я і для чого тут живу. Це нове відкриття вразило її сильніше, ніж перше. У неї раніше була все-таки надія, що лакей збрехав чи

помилився, або сказав дурницю, тепер же, після мого признання, в неї не лишалося ніяких сумнівів. З виразу її нещасних очей і обличчя, яке раптом стало некрасивим, тому що постаріло і втратило свою лагідність, я бачив, що їй нестерпно тяжко, що я не на добре почав цю розмову; але я сказав із захопленням:

— Сенатор і ревізія були вигадані, щоб обманути вас. У січні він так само, як і тепер, нікуди не виїздив, а жив у Пекарського, і я бачився з ним щодня і брав участь в обмані. Ви обтяжували, вашу присутність тут ненавиділи, з вас сміялись... Коли б ви могли підслухати, як він і його друзі тут знущалися з вас і вашого кохання, то ви не лишилися б тут і хвилини. Тікайте звідси! Тікайте!

— Ну, що ж? — промовила вона тремтячим голосом і провела рукою по волоссю.— Ну, що ж? Нехай.

Очі її були повні сліз, губи тремтіли, і все обличчя було дуже бліде і пашіло гнівом. Груба, підла брехня Орлова обурювала її і здавалась їй мерзенною, смішною; вона посміхалась, і мені не подобалася ця її посмішка.

— Ну, що ж? — повторила вона і знову провела рукою по волоссю.— Нехай. Він думає, що я помру від приниження, а мені... смішно. Даремно він ховається.— Вона відійшла від рояля і сказала, знизавши плечима: — Даремно... Було б простіше об'яснитись, ніж ховатись і блукати по чужих квартирах. У мене є очі, я сама давно вже бачила... і тільки чекала його приїзду, щоб остаточно об'яснитись.

Потім вона сіла в крісло біля стола і, схиливши голову на ручку дивана, гірко заплакала. У вітальні горіла одна тільки свічка в канделябрі, і біля крісел, де вона сиділа, було темно, але я бачив, як здригалися її голова і плечі і як волосся, вибиваючись із зачіски, закривало шию, обличчя, руки... В її тихому рівному плачі, не істеричному, звичайному жіночому плачі, чути було образу, принижену гордість, кривду і те безутішне, безнадійне, чого не можна вже виправити і до чого не можна звикнути. У моїй схвильованій, страждаючій душі її плач віддавався луною; я вже забув про свою хворобу і про все на світі, ходив по вітальні і бурмотів розгублено:

— Що ж це за життя?.. О, не можна так жити! Не можна! Це — безумство, злочин, а не життя!

— Яке приниження! — говорила вона крізь плач.— Жити разом... усміхатись мені в той час, як я була тягарем для нього, смішна... О, яке приниження!

Вона трохи підвела голову і, дивлячись на мене заплаканими очима крізь волосся, мокре від сліз, і поправляючи це волосся, що заважало їй дивитись на мене, спитала:

— Вони сміялися?

— Цим людям були смішні і ви, і ваша любов, і Тургенєв, якого ви нібито начитались. І якщо ми обоє зараз помремо з відчаю, то це їм буде теж смішно. Вони вигадають смішний анекдот і будуть розповідати його на вашій панахиді. Та що про них говорити? — сказав я з нетерпінням.— Треба тікати звідси. Я не можу лишатись тут далі жодної хвилини.

Вона знову заплакала, а я відійшов до рояля і сів.

— Чого ж ми чекаємо? — спитав я похмуро.— Вже третя година.

— Нічого я не чекаю,— сказала вона.— Я пропала.

— Навіщо говорити так? Давайте-но краще обміркуємо разом, що нам робити. Ні вам, ні мені вже не можна лишатися тут... Куди ви збираєтесь їхати звідси?

Раптом у передпокої пролунав дзвінок. У мене тьохнуло серце. Чи не Орлов це, якому поскаржився на мене Кукушкін? Як ми з ним зустрінемось? Я пішов відчиняти. Це була Поля. Вона увійшла, струсила в передпокої із свого бурнуса сніг і, не сказавши мені ні слова, пішла до себе. Коли я повернувся у вітальню, Зинаїда Федорівна, бліда, як мрець, стояла посеред кімнати і великими очима дивилась мені назустріч.

— Хто це прийшов? — спитала вона тихо.

— Поля,— відповів я.

Вона провела рукою по волоссю і в знемозі заплющила очі.

— Я зараз поїду звідси,— сказала вона.— Ви, будь ласка, проведіть мене на Пєтербурзьку сторону. Тепер котра година?

— Без чверті три.

XIV

Коли ми трохи згодом вийшли з дому, на вулиці було темно й безлюдно. Йшов мокрий сніг, і вологий вітер шмагав по обличчю. Пам'ятаю, тоді був початок березня, стояла відлига і вже кілька днів візники їздили на колесах. Під враженням чорних сходів, холоду, нічних потемок і

двірника в кожусі, який спитав нас раніше, ніж випустив за ворота, Зинаїда Федорівна зовсім ослабла і занепала духом. Коли ми сіли в прольотку і накрились верхом, вона, тремтячи всім тілом, поспішно заговорила про те, як вона мені вдячна.

— Я не сумніваюсь у вашій доброзичливості, але мені соромно, що ви турбуєтесь...— бурмотіла вона.— О, я розумію, розумію... Коли сьогодні був Грузін, я відчувала, що він бреше і щось приховує. Ну, що ж? Нехай. Але все-таки мені соромно, що ви так турбуєтесь.

У неї лишались ще сумніви. Щоб остаточно розвіяти їх, я наказав візникові їхати по Сергіївській; зупинивши його біля під'їзду Пекарського, я виліз із прольотки і подзвонив. Коли вийшов швейцар, я голосно, щоб могла чути Зинаїда Федорівна, спитав, чи вдома Георгій Іванович.

— Вдома,— відповів він.— З півгодини як приїхав. Мабуть, уже спить. А тобі чого?

Зинаїда Федорівна не витримала і висунулась із прольотки.

— А давно Георгій Іванович живе тут? — спитала вона.

— Вже третій тиждень.

— І нікуди не виїздив?

— Нікуди,— відповів швейцар і поглянув на мене з подивом.

— Передай йому завтра якнайраніше,— сказав я,— що до нього з Варшави сестра приїхала. Прощай.

Потім ми поїхали далі. В прольотці не було фартуха, і лапатий сніг сипав на нас, і вітер, особливо на Неві, проймав до кісток. Мені стало здаватися, що ми давно вже їдемо, давно страждаємо і що я давно вже чую, як тремтить подих у Зинаїди Федорівни. Я мигцем, в якомусь напівмарення, немов засинаючи, оглянувся на своє дивне, безглузде життя, і пригадалась мені чомусь мелодрама *Паризькі жебраки*, яку я разів два бачив у дитинстві. І чомусь, коли я отямився від цього напівмарення, визирнув з-під верху і побачив світанок, усі образи минулого, всі туманні думки раптом злилися в мене в одну ясну, міцну думку: я і Зинаїда Федорівна загинули вже безповоротно. Це була впевненість, ніби в синьому холодному небі було пророцтво, але через мить я думав уже про інше і вірив в інше.

— Що ж я тепер? — говорила Зинаїда Федорівна голосом, сиплим від холоду й сирості.— Куди мені йти, що

робити? Грузін сказав: ідіть у монастир. О, я пішла б! Змінила б одяг, своє обличчя, ім'я, думки... все, все, і сховалася б навіки. Але мене не пустять у монастир. Я вагітна.

— Ми завтра поїдемо з вами за кордон,— сказав я.

— Цього не можна. Чоловік не дасть мені паспорта.

— Я провезу вас без паспорта.

Візник зупинився біля двоповерхового дерев'яного будинку, пофарбованого в темний колір. Я подзвонив. Приймаючи від мене невелику легку корзинку,— єдиний багаж, який ми взяли з собою,— Зинаїда Федорівна якось кисло посміхнулась і сказала:

— Це мої bijoux... [1]

Але вона так ослабла, що не мала сили тримати ці bijoux. Нам довго не відчиняли. Після третього чи четвертого дзвінка у вікнах заблимало світло і почулися кроки, кашель, шепіт; нарешті, клацнув замок, і на дверях показалась товста баба з червоним, переляканим обличчям. За нею, на деякій відстані, стояла маленька худенька бабуся із стриженим сивим волоссям, у білій кофточці і з свічкою в руках. Зинаїда Федорівна вбігла в сіни і кинулась цій бабусі на шию.

— Ніно, мене обманули! — голосно заридала вона.— Мене обманули грубо, гидко! Ніно! Ніно!

Я віддав бабі корзинку. Двері зачинили, але все ще чути було ридання і крик: «Ніно!» Я сів у прольотку і наказав візникові їхати не поспішаючи до Невського. Треба було подумати і про свою ночівлю.

Наступного дня, надвечір, я був у Зинаїди Федорівни. Вона дуже змінилася. На її блідому, дуже схудлому обличчі не було вже й сліду сліз, і вираз був інший. Не знаю, чи тому, що я бачив її тепер при іншій обстановці, далеко не розкішній, і що відносини наші були вже інші, чи, може, велике горе поклало вже на неї свою печать, вона не здавалась тепер такою граціозною і нарядною, як завжди; фігура в неї стала немовби дрібніша, у рухах, у ході, в її обличчі я помітив зайву нервовість, порив-частість, наче вона поспішала, і не було колишньої лагідності навіть в її посмішці. Я був одягнений тепер у дорогу́ пару, яку купив собі вдень. Вона окинула поглядом насамперед цю пару і капелюх у моїй руці, потім спинила

[1] дорогоцінності *(франц.)*

нетерплячий, допитливий погляд на моєму обличчі, ніби вивчаючи його.

— Ваше перетворення мені все ще здається якимось дивом,— сказала вона.— Пробачте, я з такою цікавістю оглядаю вас. Адже ви незвичайна людина.

Я розповів їй ще раз, хто я і для чого жив у Орлова, і розповідав про це довше й докладніше, ніж учора. Вона слухала з великою увагою і, не давши мені скінчити, сказала:

— Там у мене все вже кінчено. Знаєте, я не витримала і написала листа. Ось відповідь.

На аркушику, який вона подала мені, почерком Орлова було написано: «Я не буду виправдуватись. Але визнайте: помилились ви, а не я. Бажаю щастя і прошу скоріше забути поважаючого вас Г. О.

P. S. Посилаю ваші речі».

Скрині й корзини, що їх прислав Орлов, стояли тут же у вітальні, і серед них був також і мій благенький чемодан.

— Значить...— сказала Зинаїда Федорівна і не договорила.

Ми помовчали. Вона взяла записку і хвилини дві тримала її перед очима, і в цей час обличчя її набрало того самого зневажливого, презирливого і гордого, черствого виразу, який у неї був учора на початку нашої розмови; на очах у неї з'явились сльози, не боязкі, не гіркі, а горді, сердиті сльози.

— Слухайте,— сказала вона, рвучко підводячись і відходячи до вікна, щоб я не бачив її обличчя.— Я вирішила так: завтра ж поїду з вами за кордон.

— І чудово. Я готовий їхати хоч сьогодні.

— Вербуйте мене. Ви читали Бальзака? — спитала вона раптом, обернувшись.— Читали? Його роман Père Goriot [1] закінчується тим, що герой дивиться з вершини горба на Париж і погрожує цьому місту: «Тепер ми поквитаємось!» — і після цього починає нове життя. Так і я, коли з вагона подивлюсь востаннє на Петербург, то скажу йому: «Тепер ми поквитаємось!»

І, сказавши це, вона усміхнулась цьому своєму жартові і чомусь здригнулась усім тілом.

---

[1] Батько Горіо *(франц.)*

XV

У Венеції в мене почались плевритичні болі. Мабуть, я застудився ввечері, коли ми з вокзалу пливли в Hôtel Bauer [1]. Довелося з першого ж дня лягти в постіль і пролежати тижнів два. Кожного ранку, поки я був хворий, приходила до мене з свого номера Зинаїда Федорівна, щоб разом пити кофе, і потім читала мені вголос французькі і російські книги, яких ми багато накупили у Відні. Ці книги були мені давно вже знайомі або ж не цікаві, але біля мене звучав любий, добрий голос, так що по суті зміст усіх їх для мене зводився до одного: я не самотній. Вона йшла гуляти, поверталася в своїй ясносірій сукні, в легкому солом'яному капелюшку, весела, зігріта весняним сонцем, і, сівши біля ліжка, схилившись низько до мого обличчя, розповідала що-небудь про Венецію або читала ці книги,— і мені було хороше.

Вночі мені було холодно, боляче й нудно, але вдень я тішився життям,— кращого виразу не придумаєш. Яскраве, гаряче сонце, що ллється у відчинені вікна і в двері на балконі, крики внизу, плескіт весел, звучання дзвонів, розкотистий гуркіт гармати опівдні і почуття повної, повної свободи робили зі мною чудеса: я відчував на своїх боках сильні, широкі крила, на яких линув бог знає куди. А яка розкіш, скільки іноді радості від думки, що з моїм життям тепер іде поруч інше життя, що я слуга, сторож, друг, необхідний супутник істоти молодої, красивої і багатої, але слабої, ображеної, самотньої! Навіть хворіти приємно, коли знаєш, що є люди, які чекають твого одужання, як свята. Одного разу я чув, як вона за дверима шепталась з моїм лікарем і потім увійшла до мене із заплаканими очима,— це поганий знак,— але я був зворушений, і в мене стало на душі надзвичайно легко.

Та ось мені дозволили виходити на балкон. Сонце і легкий вітрець з моря ніжать і голублять моє хворе тіло. Я дивлюся вниз на давно знайомі гондоли, які пливуть з невимушеною грацією, плавно й велично, наче живуть і відчувають усю розкіш цієї оригінальної, чарівної культури. Пахне морем. Десь грають на струнах і співають на два голоси. Як хороше! Як не схоже на ту петербурзьку ніч, коли йшов мокрий сніг і так грубо бив по обличчю!

---

[2] готель *(франц.)*

Ось, коли глянути прямо через канал, то видно узмор'я, і на обрії, на просторі сонце грає на воді так яскраво, що боляче дивитись. Тягне душу туди, до рідного, хорошого моря, якому я віддав свою молодість. Жити хочеться! Жити і — більше нічого!

Через два тижні я став ходити, куди мені хотілося. Я любив сидіти на сонечку, слухати гондольєра, не розуміти і цілими годинами дивитись на будиночок, де, кажуть, жила Дездемона,— наївний, сумний будиночок з незайманим виглядом, легкий, як мереживо, такий легкий, що, здається, його можна зрушити з місця однією рукою. Я подовгу стояв біля могили Канови і не відривав очей від сумного лева. А в палаці дожів мене все тягло до того кутка, де замазали чорною фарбою нещасного Маріно Фальєро. Добре бути художником, поетом, драматургом, думав я, але коли це недоступне для мене, то хоч би впасти в містицизм! Ех, до цього безтурботного спокою і вдоволення, яке сповнює душу, хоча б часточку якої-небудь віри.

Ввечері їли устриць, пили вино, катались. Пам'ятаю, наша чорна гондола тихо гойдається на одному місці, під нею ледве чутно хлюпає вода. Тут і там дрижать і колишуться відображення зірок і прибережних вогнів. Недалеко від нас у гондолі, увішаній кольоровими ліхтарями, які відбиваються у воді, сидять якісь люди і співають. Звук гітар, скрипок, мандолін, чоловічі й жіночі голоси лунають у потемках, і Зинаїда Федорівна, бліда, з серйозним, майже суворим обличчям, сидить поруч зі мною, міцно стиснувши губи й руки. Вона думає про щось і не ворухне навіть бровою, і не чує мене. Обличчя, поза і нерухомий, бездумний погляд, і неймовірно похмурі, моторошні і, як сніг, холодні спогади, а навколо гондоли, вогні, музика, пісня з енергійним пристрасним вигуком «Jam-mo!.. Jam-mo!..»,— які житейські контрасти! Коли вона сиділа так, стиснувши руки, скам'яніла, скорботна, мені здавалося, що обоє ми беремо участь у якомусь старовинному романі під назвою: *Злощасна, Покинута* чи щось подібне. Обоє ми: вона — злощасна, кинута, а я — вірний, відданий друг, мрійник і, коли хочете, зайва людина, невдаха, нездатна вже ні до чого, як тільки кашляти і мріяти, та, мабуть, ще жертвувати собою... але кому й для чого потрібні тепер мої жертви? Та й спитати б, чим жертвувати?

Після вечірньої прогулянки ми завжди пили чай в її номері і розмовляли. Ми не боялись торкатись старих, ще не загоєних ран,— навпаки, я чомусь навіть відчував задоволення, коли розповідав їй про своє життя в Орлова, чи одверто говорив про відносини, які мені були відомі і не могли бути від мене приховані.

— Були хвилини, коли я вас ненавидів,— говорив я.— Коли він капризував, удавав, що ставиться до вас прихильно, і брехав, то мене вражало, як це ви нічого не бачите, не розумієте, коли все так ясно. Цілуєте йому руки, стоїте на колінах, лестите...

— Коли я... цілувала руки і стояла на колінах, я кохала...— говорила вона червоніючи.

— Невже було так важко розгадати його? Нічого собі сфінкс! Сфінкс — камер-юнкер! Я ні за що вам не докоряю, боронь боже,— вів далі я, почуваючи, що я грубуватий, що в мене немає світськості і тієї делікатності, яка так потрібна, коли маєш справу з чужою душею; раніше, до знайомства з нею, я не помічав у собі цієї вади.— Але як ви могли не вгадати? — повторював я, але вже тихше і не так упевнено.

— Ви хочете сказати, що зневажаєте моє минуле, і ви праві,— говорила вона, сильно хвилюючись.— Ви належите до особливого розряду людей, яких не можна міряти на звичайний аршин, ваші моральні вимоги відзначаються винятковою суворістю і, я розумію, ви не можете прощати; я розумію вас і, коли часом я суперечу, то це не значить, що я інакше дивлюсь на речі, ніж ви; говорю я колишні дурниці просто через те, що не встигла ще зносити своїх старих суконь і передсудів. Я сама ненавиджу і зневажаю своє минуле, і Орлова, і своє кохання... Яке це кохання? Тепер навіть смішно все це,— говорила вона, підходячи до вікна і дивлячись униз на канал.— Усі ці кохання тільки туманять совість і збивають з пантелику. Сенс життя тільки в одному — в боротьбі. Наступити каблуком на підлу гадючу голову, і щоб вона — крак! Ось у чому сенс. Тільки в цьому, або ж зовсім немає сенсу.

Я розповідав їй довгі історії з свого минулого і описував свої справді дивні пригоди. Але про ту зміну, яка сталася в мені, я не сказав ні слова. Вона з великою увагою слухала мене щоразу і в цікавих місцях потирала руки, наче з досадою, що їй не вдалося ще пережити такі ж пригоди, страхи й радості, але раптом замислюва-

лась, загліблювалась у себе, і я вже бачив по її обличчю, що вона не слухає мене.

Я зачиняв вікна, які виходять на канал, і питав: чи не затопити камін?

— Ні, бог з ним. Мені не холодно,— говорила вона, мляво усміхаючись,— я тільки ослабла вся. Знаєте, мені здається, що останнім часом я дуже порозумнішала. У мене тепер незвичайні, оригінальні думки. Коли я, наприклад, думаю про минуле, про своє тодішнє життя... ну, про людей взагалі, то все це зливається в мене в одне — в образ моєї мачухи. Груба, зухвала, бездушна, фальшива, розбещена і до того ж морфіністка. Батько, слабий і безхарактерний, одружився з моєю матір'ю заради грошей і довів її до сухот, а цю ось, свою другу дружину, мою мачуху, любив пристрасно, до нестями... Натерпілась я! Ну, та що говорити! Так от усе, кажу я, зливається в один образ... І мені досадно: чого мачуха померла? Хотілося б тепер зустрітись з нею!..

— Для чого?

— Так, не знаю...— відповіла вона із сміхом, красиво струшуючи головою.— На добраніч! Одужуйте. Як тільки поправитесь, займемось нашими справами...

Коли я, вже попрощавшись, брався за ручку дверей, вона говорила:

— Як гадаєте? Поля все ще живе в нього?

— Мабуть.

І я йшов до себе. Так ми прожили цілий місяць. Одного похмурого дня, коли ми обоє стояли біля вікна в моєму номері й мовчки дивились на хмари, які насувалися з моря, і на посинілий канал і чекали, що зараз полле дощ, і коли вже вузька, густа смуга дощу, як марля, закрила узмор'я, нам обом стало раптом скучно. Того ж дня ми виїхали до Флоренції.

XVI

Це було вже восени, в Ніцці. Одного ранку, коли я зайшов до неї в номер, вона сиділа в кріслі, поклавши ногу на ногу, змарніла, згорбившись, затуливши обличчя руками, й ридала гірко, і її довге незачесане волосся спадало їй на коліна. Враження чудового, дивного моря, яке я тільки що бачив, про яке хотів розповісти, раптом залишило мене, і серце моє стиснулося від болю.

— Чого це ви? — спитав я; вона прийняла одну руку від обличчя і махнула мені, щоб я вийшов.— Ну, чого це ви? — повторив я, і вперше за весь час нашого знайомства поцілував у неї руку.

— Ні, ні, нічого! — промовила вона швидко.— Ах, нічого, нічого... Ідіть... Бачите, я не одягнена

Я вийшов у страшенному збентеженні. Спокій і безжурний настрій, в якому я так довго перебував, були отруєні жалем. Мені пристрасно хотілося впасти до її ніг, благати, щоб вона не плакала сама, а ділилася б зі мною своїм горем; і рівний шум моря забурчав у моїх ушах уже як похмуре пророцтво, і я бачив попереду нові сльози, нові скорботи і втрати. Чого, чого вона плаче? — питав я, пригадуючи її обличчя й страдницький погляд. Я згадав, що вона вагітна. Вона намагалась приховати своє становище і від людей, і від себе самої. Вдома вона ходила в просторій блузі або в кофточці з надмірно пишними зборками на грудях, а йдучи куди-небудь, затягалась у корсет так сильно, що два рази під час прогулянок вона непритомніла. Зі мною вона ніколи не говорила про свою вагітність, і одного разу, коли я заїкнувся про те, що їй не завадило б порадитись з лікарем, вона вся почервоніла і не сказала ні слова.

Коли я потім увійшов до неї, вона була вже одягнена і зачесана.

— Годі, годі! — сказав я, побачивши, що вона от-от знову заплаче.— Давайте-но краще підемо до моря і поговоримо.

— Не можу я говорити. Пробачте, я тепер в такому настрої, коли хочеться бути на самоті. І, будь ласка, Володимире Івановичу, коли наступного разу захочете увійти до мене, то спочатку постукайте в двері.

Це «спочатку» прозвучало якось особливо, не по-жіночому. Я вийшов. Повертався клятий, петербурзький настрій, і всі мої мрії згорнулись, як листя від жару. Я відчував, що я знову самотній, що близькості між нами немає. Я для неї те ж саме, що ось для цієї пальми павутина, яка повисла на ній випадково і яку зірве і понесе вітер. Я пройшовся по скверу, де грала музика, зайшов у казино; тут я оглядав виряджених, сильно пахнучих жінок, і кожна поглядала на мене так, наче хотіла сказати: «Ти самотній, і чудово...» Потім я вийшов на терасу і довго дивився на море. Вдалині на обрії жодного паруса, на

лівому березі в лілуватій імлі гори, сади, башти, будинки, на всьому грає сонце, але все чуже, байдуже, плутанина якась.

XVII

Вона, як і раніше, приходила до мене вранці пити кофе, але ми вже не обідали разом; їй, як вона говорила, не хотілося їсти, і харчувалась вона тільки кофе, чаєм і різними дрібницями, як-от апельсинами і карамеллю.

І розмов у нас вечорами вже не було. Не знаю, чому так. Після того, як я застав її в сльозах, вона почала ставитись до мене якось злегка, часом неуважно, навіть з іронією, і називала мене чомусь «пане мій». Те, що раніше здавалося їй страшним, дивовижним, героїчним і що викликало в неї заздрість і захоплення, тепер не хвилювало її зовсім, і звичайно, вислухавши мене, вона злегка потягувалась і говорила:

— Так, було діло під Полтавою, пане мій, було.

Траплялось навіть, що я не зустрічався з нею цілими днями. Бувало постукаєш нерішуче й винувато в її двері — відповіді немає, постукаєш іще раз — мовчання... Стоїш біля дверей і слухаєш: та ось мимо проходить покоївка і холодно заявляє: «madame est partie» [1]. Потім ходиш по коридору готелю, ходиш, ходиш... Якісь англійці, повногруді дами, гарсони у фраках... І коли я довго дивлюсь на довгий смугастий килим, який тягнеться через весь коридор, мені спадає на думку, що в житті цієї жінки я граю дивну, мабуть, фальшиву роль і що я вже не здатний змінити цю роль; я біжу до себе в номер, падаю на ліжко і думаю, думаю і не можу нічого придумати, і для мене ясно тільки, що мені хочеться жити і що чим некрасивішим, сухішим і черствішим стає її обличчя, тим вона ближче до мене і тим сильніше і болячіше я відчуваю нашу спорідненість. Нехай я — «пане мій», нехай цей легкий, зневажливий тон, нехай що завгодно, але тільки не кидай мене, моє щастя. Мені тепер страшно самому.

Потім я знову виходжу в коридор, з тривогою прислухаюсь... Я не обідаю, не помічаю, як настає вечір. Нарешті години об одинадцятій чути знайомі кроки, і на повороті біля сходів з'являється Зинаїда Федорівна.

---

[1] мадам поїхала *(франц.)*

— Прогулюєтесь? — питає вона, проходячи мимо.— Ви б краще йшли на повітря. На добраніч!

— А хіба ми вже не побачимось сьогодні?

— Вже пізно, здається. А втім, як хочете.

— Скажіть, де ви були? — питаю я, входячи за нею в номер.

— Де? В Монте-Карло,— вона дістає з кишені штук десять золотих монет і каже: — Ось, пане мій. Виграла. Це в рулетку.

— Ну, ви не будете грати.

— Чого ж? Я й завтра знов поїду.

Я уявляв, як вона з негарним, хворобливим обличчям, вагітна, сильно затягнута, стоїть біля грального стола в натовпі кокоток, старих жінок, що вижили з розуму і тиснуться біля золота, як мухи коло меду, згадував, що вона їздила в Монте-Карло чомусь потай від мене...

— Я не вірю вам,— сказав я одного разу.— Ви не поїдете туди.

— Не хвилюйтесь, багато я не можу програти.

— Справа не в програші,— сказав я з досадою.— Хіба вам не спадало на думку, коли ви там грали, що блиск золота, всі ці жінки, старі й молоді, круп'є, вся обстановка, що все це — підлий, мерзенний глум над працею робітника, над кривавим потом?

— Якщо не грати, то що ж тут робити? — спитала вона.— І праця робітника, і кривавий піт — це красномовство ви облиште до іншого разу, а тепер, оскільки ви почали, то дозвольте мені говорити далі і дозвольте мені поставити руба питання: що мені тут робити і що я буду робити?

— Що робити? — сказав я, знизавши плечима.— На це питання не можна відповісти відразу.

— Я прошу відповісти по совісті, Володимире Івановичу,— сказала вона, і обличчя її стало сердитим.— Коли я наважилась поставити вам це запитання, то не для того, щоб слухати загальні фрази. Я вас запитую,— вела далі вона, стукаючи долонею по столу, немовби відбиваючи такт,— що я повинна тут робити? І не тільки тут, у Ніцці, а взагалі?

Я мовчав і дивився у вікно на море. Серце в мене страшенно забилося.

— Володимире Івановичу,— сказала вона тихо і переривчасто дихаючи; їй важко було говорити.— Володимире

Івановичу, якщо ви самі не вірите в справу, якщо ви вже не думаєте повернутись до неї, то навіщо... навіщо ви тягли мене з Петербурга? Навіщо обіцяли і навіщо викликали в мені божевільні надії? Переконання ваші змінилися, ви стали іншою людиною і ніхто не винуватить вас у цьому — переконання не завжди в нашій владі, але... але, Володимире Івановичу, бога ради, чому ви нещирі? — спитала вона тихо, підходячи до мене.— Коли я всі ці місяці мріяла вголос, марила, захоплювалась своїми планами, перебудовувала своє життя на новий лад, то чому ви не говорили мені правди, а мовчали або заохочували розповідями і тримали себе так, ніби цілком співчували мені? Чому? Для чого це було потрібно?

— Важко зізнаватись у своєму банкрутстві,— промовив я, повертаючись, але не дивлячись на неї.— Так, я не вірю, стомився, занепав духом... Важко бути щирим, страшенно важко, і я мовчав. Не дай боже нікому пережити те, що я пережив.

Мені здалося, що я зараз заплачу, і я замовк.

— Володимире Івановичу,— сказала вона і взяла мене за обидві руки.— Ви багато пережили і зазнали, знаєте більше, ніж я; подумайте серйозно і скажіть: що мені робити? Навчіть мене. Якщо ви самі вже не маєте сил іти і вести за собою інших, то принаймні вкажіть, куди мені йти. Зрозумійте, адже я жива людина, з почуттями і думками. Потрапити у фальшиве становище... грати якусь безглузду роль... мені це важко. Я не дорікаю, не звинувачую вас, а тільки прошу.

Принесли чай.

— Ну, що ж? — спитала Зинаїда Федорівна, подаючи мені склянку.— Що ви мені скажете?

— Не тільки світла, що у вікні,— відповів я.— І крім мене є люди, Зинаїдо Федорівно.

— Так от назвіть мені їх,— живо сказала вона.— Я про це тільки й прошу вас.

— І ще я хочу сказати,— говорив далі я.— Служити ідеї можна не в одному якомусь поприщі. Коли помилились, зневірились в одному, то можна відшукати друге. Світ ідей широкий і невичерпний.

— Світ ідей! — промовила вона і насмішкувато подивилась мені в обличчя.— То вже краще ми облишимо... Що вже тут...

Вона почервоніла.

— Світ ідей! — повторила вона і відкинула серветку вбік, і обличчя її набрало обуреного, гидливого виразу.— Всі ці ваші прекрасні ідеї, я бачу, зводяться до одного неминучого, необхідного кроку: я повинна стати вашою коханкою. Ось що потрібно. Носитись з ідеями і не бути коханкою найчеснішої, найідейнішої людини — значить не розуміти ідей. Треба починати з цього... тобто з коханки, а все інше саме прийде.

— Ви роздратовані, Зинаїдо Федорівно,— сказав я.

— Ні, я щира! — крикнула вона, важко дихаючи.— Я щира!

— Ви щирі, можливо, але ви помиляєтесь, і мені боляче слухати вас.

— Я помиляюсь! — засміялася вона.— Хто б говорив, та не ви, пане мій. Нехай я на вашу думку неделікатна, жорстока, та будь що буде: ви кохаєте мене? Адже кохаєте?

Я знизав плечима.

— Так, знизуйте плечима! — говорила вона насмішкувато.— Коли ви були хворі, я чула, як ви марили, потім завжди ці обожнюючі очі, зітхання, благонамірені розмови про близькість, духовну спорідненість... Але, головне, чому ви досі були нещирі? Чому ви приховували те, що є, а говорили про те, чого немає? Сказали б з самого початку, які власне ідеї примусили вас витягти мене з Петербурга, то я вже й знала б. Отруїлася б тоді, як хотіла, і не було б тепер цієї нудної комедії... Е, та що казати! — вона махнула на мене рукою і сіла.

— Ви говорите таким тоном, наче підозрюєте в мені безчесні наміри,— образився я.

— Ну, та хай буде так. Що вже тут. Я не наміри підозрюю у вас, а те, що у вас ніяких намірів не було. Коли б вони були у вас, я б уже знала їх. Крім ідеї і кохання, у вас нічого не було. Тепер ідеї і кохання, а в перспективі — я коханка. Такий вже порядок речей і в житті, і в романах... От ви лаяли його,— сказала вона і вдарила долонею по столу,— але ж мимоволі з ним погодишся. Недаром він ненавидить усі ці ідеї.

— Він не ненавидить ідеї, а боїться їх,— крикнув я.— Він боягуз і брехун.

— Ну, та хай уже буде так! Він боягуз, брехун і обманув мене, а ви? Даруйте за одвертість: ви хто? Він обманув і кинув мене напризволяще в Петербурзі, а ви обма-

нули і кинули мене тут. Але той хоч ідей не приплітав до обману, а ви...

— Бога ради, навіщо ви це говорите? — жахнувся я, ламаючи руки і швидко підходячи до неї.— Ні, Зинаїдо Федорівно, ні, це цинізм, не можна так впадати в розпач, вислухайте мене,— сказав я, ухопившись за думку, яка раптом неясно блиснула у мене в голові і, здавалось, могла ще врятувати нас обох.— Слухайте мене. Я зазнав на своєму віку багато, так багато, що тепер, коли пригадую, голова йде обертом, і я тепер міцно зрозумів мозком, своєю наболілою душею, що покликання людини або ні в чому, або тільки в одному — у самовідданій любові до ближнього. Ось куди ми повинні йти і в чому наше покликання! Ось моя віра!

Далі я хотів говорити про милосердя, про всепрощення, але голос мій раптом зазвучав нещиро, і я зніяковів.

— Мені жити хочеться! — сказав я щиро.— Жити, жити! Я хочу миру, тиші, хочу тепла, ось цього моря, вашої близькості. О, як би я хотів внушити і вам цю пристрасну жадобу життя! Ви щойно говорили про кохання, але для мене було б досить і самої близькості вашої, вашого голосу, виразу обличчя...

Вона почервоніла і сказала швидко, щоб не дати мені говорити:

— Ви любите життя, а я його ненавиджу. Отже, шляхи в нас різні.

Вона налила собі чаю, але не доторкнулась до нього, пішла в спальню й лягла.

— Я вважаю, нам би краще припинити цю розмову,— сказала вона мені звідти.— Для мене все вже скінчено і нічого мені не треба... Що ж тут розмовляти ще!

— Ні, не все скінчено!

— Ну, гаразд!.. Знаю я! Набридло... Годі.

Я постояв, пройшовся з кутка в куток і вийшов у коридор. Коли потім, пізно вночі, я підійшов до її дверей і прислухався, мені ясно почувся плач.

Наступного дня вранці лакей, подаючи мені одяг, повідомив з посмішкою, що пані з 13-го номера родить. Я сяк-так одягнувся і, завмираючи від жаху, поспішив до Зинаїди Федорівни. В її номері були лікар, акушерка і літня дама-росіянка з Харкова, яку звали Дар'я Михайлівна. Пахло ефірними краплями. Тільки я переступив поріг, як із кімнати, де лежала вона, почувся тихий, жаліб-

ний стогін, і наче це вітер доніс мені його з Росії, я згадав Орлова, його іронію, Полю, Неву, лапатий сніг, потім прольотку без фартуха, пророцтво, яке я прочитав на холодному вранішньому небі, і відчайдушний крик: «Ніно! Ніно!»

— Ви зайдіть до неї,— сказала дама.

Я зайшов до Зинаїди Федорівни з таким почуттям, немовби я був батьком дитини. Вона лежала із заплющеними очима, худа, бліда, в білому чепчику з мереживом. Пам'ятаю, два вирази були на її обличчі: один байдужий, холодний, млявий, другий дитячий і безпорадний, якого надавав їй білий чепчик. Вона не чула, як я увійшов, або, можливо, чула, але не звернула на мене уваги. Я стояв, дивився на неї і чекав.

Та ось обличчя її скривилося від болю, вона розплющила очі і почала дивитись у стелю, наче розмірковуючи, що з нею... На її обличчі з'явилось почуття огиди.

— Гидко,— прошепотіла вона.

— Зинаїдо Федорівно,— озвався я слабо.

Вона байдуже, мляво подивилася на мене і заплющила очі. Я постояв трохи і вийшов.

Вночі Дар'я Михайлівна повідомила мене, що народилася дівчинка, але що породілля в небезпечному стані; потім по коридору бігали, був шум. Знову приходила до мене Дар'я Михайлівна і з розпачливим обличчям, ламаючи руки, говорила:

— О, це жахливо! Лікар підозрює, що вона випила отруту! О, як погано поводяться тут росіяни!

А наступного дня опівдні Зинаїда Федорівна померла.

XVIII

Минуло два роки. Обставини змінились, я знову поїхав у Петербург і міг жити тут, уже не ховаючись. Я вже не боявся бути і здаватись сентиментальним і весь поринув у батьківське чи, вірніше, ідолопоклонницьке почуття, яке викликала в мене Соня, дочка Зинаїди Федорівни. Я годував її з своїх рук, купав, клав спати, не зводив з неї очей цілими ночами і скрикував, коли мені здавалося, що нянька її зараз впустить. Моя жадоба звичайного обивательського життя з часом ставала все сильнішою і роздратованішою, але широкі мрії зупинились біля Соні, не-

мовби знайшли в ній, нарешті, саме те, що мені потрібно було. Я любив цю дівчинку страшенно. В ній я бачив продовження свого життя, і мені не те, щоб здавалось, а я почував, майже вірував, що коли, нарешті, я скину з себе довге, кістляве, бородате тіло, то буду жити в цих голубих оченятах, у білявому шовковому волоссячку і в цих пухлих рожевих рученятках, які так любовно гладять мене по обличчю і обіймають мою шию.

Доля Соні лякала мене. Батьком її був Орлов, у метричному посвідченні вона називалась Красновською, а єдина людина, яка знала про її існування і для якої воно було цікавим, тобто я, уже дотягувала свою пісню. Треба було подумати про неї серйозно.

Наступного ж дня по приїзді в Петербург я пішов до Орлова. Відчинив мені товстий старик з рудими бакенами і без вусів, мабуть, німець. Поля, яка прибирала у вітальні, не впізнала мене, та зате Орлов впізнав одразу.

— А, пан крамольник! — сказав він, оглядаючи мене з цікавістю і сміючись.— Яким побитом?

Він анітрохи не змінився: все те ж пещене, неприємне обличчя, та ж іронія. І на столі, як і колись, лежала якась нова книга з закладеним у неї ножем із слонової кістки. Очевидно, читав до мого приходу. Він посадовив мене, запропонував сигару і з делікатністю, властивою тільки бездоганно вихованим людям, приховуючи неприємне почуття, яке викликáли в ньому моє обличчя і моя худа постать, зауважив мимохідь, що я ніскільки не змінився і що мене легко впізнати, незважаючи на те, що я обріс бородою. Поговорили про погоду, про Париж. Щоб швидше збутись тяжкого неминучого питання, яке гнітило і його, і мене, він спитав:

— Зинаїда Федорівна померла?

— Так, померла! — відповів я.

— Від пологів?

— Так, від пологів. Лікар підозрював іншу причину смерті, але... і для вас, і для мене спокійніше думати, що вона померла від пологів.

Він зітхнув з пристойності і помовчав. Пролетів тихий ангел.

— Так. А в мене все по-старому, ніяких особливих змін,— жваво заговорив він, помітивши, що я оглядаю кабінет.— Батько, як ви знаєте, у відставці і вже на покої, я все там же. Пекарського пам'ятаєте? Він усе такий же.

Грузін торік помер від дифтериту. Ну, Кукушкін живий і частенько згадує про вас. До речі,— вів далі Орлов, соромливо опускаючи очі,— коли Кукушкін дізнався, хто ви, то став скрізь розповідати, що ви нібито вчинили на нього напад, хотіли його вбити... і він ледве врятувався.

Я промовчав.

— Старі слуги не забувають своїх панів... Це дуже люб'язно з вашого боку,— пожартував Орлов.— А втім чи не хочете вина або кофе? Я накажу зварити.

— Ні, дякую. Я до вас у дуже важливій справі, Георгію Івановичу.

— Я не охочий до важливих справ, але вам радий служити. Що накажете?

— Бачте,— почав я, хвилюючись,— зі мною тепер тут дочка покійної Зинаїди Федорівни... До цього часу я займався її вихованням, але, як бачите, не сьогодні-завтра я перетворюсь на звук пустий. Мені хотілося б померти з думкою, що вона влаштована.

Орлов злегка почервонів, нахмурився і суворо, мигцем глянув на мене. На нього неприємно вплинула не стільки «важлива справа», як слова мої про перетворення на звук пустий, про смерть.

— Так, про це треба подумати,— сказав він, заслоняючи очі, як від сонця.— Дякую вам. Ви кажете: дівчинка?

— Так, дівчинка. Чудова дівчинка!

— Так. Це, звичайно, не мопс, а людина... зрозуміло, треба серйозно подумати. Я готовий взяти участь і... і дуже вдячний вам.

Він встав, пройшовся, кусаючи нігті, і зупинився перед картиною.

— Про це треба подумати,— сказав він глухо, стоячи до мене спиною.— Я сьогодні побуваю в Пекарського і попрошу його з'їздити до Красновського. Думаю, що Красновський не буде довго ламатись і погодиться взяти цю дівчинку.

— Але, вибачте, я не знаю, при чому тут Красновський,— сказав я, теж встаючи і підходячи до картини в другому кінці кабінету.

— Але ж вона носить його прізвище, сподіваюсь? — сказав Орлов.

— Так він, можливо, повинен по закону прийняти до

себе цю дитину, я не знаю, але я прийшов до вас, Георгію Івановичу, не для того, щоб говорити про закони.

— Так, так, ви праві,— живо погодився він.— Я, здається, говорю дурниці. Але ви не хвилюйтесь. Ми все це обговоримо на взаємне задоволення. Не одне, то друге, не друге, то третє, а так чи інакше це делікатне питання буде розв'язане. Пекарський все влаштує. Ви, будь ласка, залиште мені свою адресу, і я повідомлю вас негайно про те рішення, до якого ми прийдемо. Ви де живете?

Орлов записав мою адресу, зітхнув і сказав з усмішкою:

— Ох, і комісія, мій боже, дочці маленькій буть отцем! Та Пекарський все влаштує. Це «вумний» мужчина. А ви довго прожили в Парижі?

— Місяців з два.

Ми помовчали. Орлов, очевидно, боявся, що я знову заговорю про дівчинку, і, щоб відвернути мою увагу в інший бік, сказав:

— Ви, мабуть, уже забули про свого листа. А я бережу його. Ваш тодішній настрій я розумію і, признатись, поважаю цей лист. Проклята, холодна кров, азіат, кінський сміх — це мило і характерно,— говорив він, іронічно посміхаючись.— І основна думка, можливо, близька до правди, хоч можна було б сперечатись без кінця. Тобто,— зам'явся він,— сперечатись не з самою думкою, а з вашим ставленням до питання, з вашим, так би мовити, темпераментом. Так, моє життя ненормальне, зіпсоване, не придатне ні до чого, і почати нове життя мені заважає боягузтво,— тут ви цілком праві. Але те, що ви так близько берете до серця, хвилюєтесь і впадаєте у відчай,— це не резон, тут ви зовсім неправі.

— Жива людина не може не хвилюватись і не впадати у відчай, коли бачить, як гине сама і навколо гинуть інші.

— Хто каже! Я зовсім не проповідую байдужості, а хочу тільки об'єктивного ставлення до життя. Чим об'єктивніше, тим менше ризику помилитись. Треба дивитися в корінь і шукати в кожному явищі причину всіх причин. Ми ослабли, опустились, підупали нарешті, наше покоління поспіль складається з неврастеніків і нитиків, ми тільки й знаємо, що говоримо про втому і знесилення, але винні в цьому не ви і не я; ми занадто дрібні, щоб від нашої сваволі могла залежати доля цілого покоління. Тут, треба

гадати, причини більші, загальні, які мають з погляду біологічного свій солідний raison d'être [1]. Ми неврастеніки, кисляки, відступники, але, можливо, це потрібно й корисно для тих поколінь, які житимуть після нас. Жодна волосина не падає з голови без волі отця небесного,— інакше кажучи, в природі і в людському середовищі ніщо не відбувається так собі. Все обгрунтоване і необхідне. А коли так, то чого ж нам особливо турбуватись і писати розпачливі листи?

— Так-то так,— сказав я, подумавши.— Я вірю, наступним поколінням буде легше й видніше; до їх послуг буде наш досвід. Але ж хочеться жити незалежно від майбутніх поколінь і не тільки для них. Життя дається один раз, і хочеться прожити його бадьоро, осмислено, красиво. Хочеться грати видну, самостійну, благородну роль, хочеться робити історію, щоб ті ж покоління не мали права сказати про кожного з нас: то був нікчема або ще гірше того... Я вірю і в доцільність, і в необхідність того, що відбувається навколо, але яке мені діло до цієї необхідності, нащо пропадати моєму «я»?

— Ну, що робити! — зітхнув Орлов, підводячись і немовби даючи зрозуміти, що розмова наша вже закінчена.

Я взявся за шапку.

— Тільки півгодини посиділи, а скільки питань розв'язали, подумаєш! — говорив Орлов, проводжаючи мене до передпокою.— Так я подбаю про те... Сьогодні ж побачусь із Пекарським. Не сумлівайтесь.

Він зупинився, чекаючи, поки я одягнуся, і, мабуть, відчував задоволення від того, що я зараз піду.

— Георгію Івановичу, поверніть мені мого листа,— сказав я.

— Слухаю.

Він зайшов до кабінету і за хвилину повернувся з листом. Я подякував і вийшов.

Наступного дня я одержав від нього записку. Він поздоровляв мене з благополучним розв'язанням питання. У Пекарського є знайома дама, писав він, яка має пансіон, щось на зразок дитячого садка, куди приймають навіть дуже маленьких дітей. На даму можна покластися цілком, але перш ніж з нею домовитись, не завадить поговорити з Красновським — цього вимагає формальність. Радив мені

---

[1] сенс *(франц.)*

негайно піти до Пекарського і до речі захопити з собою метричне посвідчення, якщо таке є. «Прийміть запевнення в щирій повазі і відданості вашого покірного слуги...»

Я читав цього листа, а Соня сиділа на столі і дивилась на мене уважно, не кліпаючи, ніби знала, що вирішується її доля.

БАБ'ЯЧЕ ЦАРСТВО

I

НАПЕРЕДОДНІ

Ось товстий грошовий пакет. Це з лісової дачі, від прикажчика. Він пише, що посилає півтори тисячі карбованців, які він відсудив у когось, виграв справу в другій інстанції. Анна Акимівна не любила й боялася таких слів, як відсудив і виграв справу. Вона знала, що без правосуддя не можна, але чомусь, коли директор заводу Назарич або прикажчик на дачі, які часто судилися, вигравали на користь її яку-небудь справу, то їй щоразу ставало моторошно й неначе совісно. І тепер їй стало моторошно й незручно, і захотілося відкласти ці півтори тисячі куди-небудь якнайдальше, щоб не бачити їх.

Вона думала з прикрістю: її ровесниці,— а їй ішов двадцять шостий рік,— тепер клопочуться по господарству, втомилися й міцно заснуть, а завтра вранці прокинуться у святковому настрої; багато які з них давно вже повиходили заміж і мають дітей. Тільки вона сама чомусь мусить, як старуха, сидіти за цими листами, робити на них позначки, писати відповіді, потім увесь вечір до півночі нічого не робити й чекати, коли захочеться спати, а завтра весь день будуть її поздоровляти і просити в неї, а післязавтра на заводі неодмінно станеться який-небудь скандал,— когось поб'ють або хто-небудь помре від горілки, і її чомусь мучитиме совість; а після свят Назарич звільнить за прогул чоловік з двадцять, і всі ці двадцять будуть без

шапок тиснутися біля її ганку, і їй буде совісно вийти до них, і їх проженуть, мов собак. І всі знайомі говоритимуть поза очі й писатимуть їй в анонімних листах, що вона мільйонерка, експлуататорка, що вона вкорочує людське життя і висисає у робітників кров.

От збоку лежить пачка прочитаних і вже відкладених листів. Це від прохачів. Тут голодні, п'яні, обтяжені численними родинами, хворі, принижені, невизнані... Анна Акимівна уже позначила на кожному листі, кому три карбованці, кому п'ять; листи ці сьогодні ж підуть у контору, і завтра там відбуватиметься видача допомоги, або, як кажуть службовці, годування звірів.

Роздадуть дрібними грошима і 470 карбованців — проценти з капіталу, відписаного покійним Акимом Івановичем на жебраків і калік. Буде потворна штовханина. Від воріт до дверей контори потягнеться низкою довгий ряд якихось чужих людей із звірячими обличчями, у лахмітті, змерзлих, голодних і вже п'яних, які поминають хрипкими голосами матінку-благодійницю Анну Акимівну і її батьків; задні будуть натискати на передніх, а передні — лаятися поганими словами. Конторник, якому надокучають галас, лайка і бідкання, вискочить і затопить кому-небудь у вухо всім на втіху. А свої люди, робітники, які не одержали на свято нічого, крім своєї платні, і вже витратили все до копійки, будуть стояти посеред двору, дивитися й сміятись,— одні заздрісно, інші іронічно.

«Купці, а особливо купчихи більше люблять жебраків, ніж своїх робітників,— подумала Анна Акимівна.— Це завжди так».

Погляд її впав на грошовий пакет. Добре б роздати завтра ці непотрібні, огидні гроші робітникам, але не можна нічого давати робітникові даром, бо проситиме вдруге. Та й чого варті ці півтори тисячі, коли на заводі всіх робітників тисяча вісімсот з гаком, не рахуючи їхніх жінок і дітей? А то, може, обрати одного з прохачів, що писали ці листи, якого-небудь бідолаху, що давно вже втратив надію на краще життя, і віддати йому півтори тисячі. Бідняка приголомшать ці гроші, як грім, і, може, вперше в житті він відчує себе щасливим. Ця думка здалася Анні Акимівні оригінальною і забавною і розвеселила її. Вона навмання витягла з пачки один лист і прочитала. Якийсь губернський секретар Чаликов давно вже без місця, хворий і живе в будинку Гущина; у дружини сухоти, п'ятеро ма-

лолітніх дочок. Гущинський чотириповерховий будинок, в якому жив Чаликов, добре знала Анна Акимівна. Ах, поганий, гнилий, нездоровий будинок!

— От віддам цьому Чаликову,— вирішила вона.— Посилати не буду, краще сама відвезу, щоб не було зайвих розмов. Так,— міркувала вона, ховаючи в кишеню півтори тисячі,— подивлюсь і, мабуть, дівчаток куди-небудь влаштую.

Їй стало весело, вона подзвонила і наказала подавати коней.

Коли вона сідала в сани, була сьома година вечора. Вікна в усіх корпусах були яскраво освітлені, і тому на величезному подвір'ї здавалося дуже темно. Біля воріт і далеко в глибині подвір'я, коло складів і робітничих бараків горіли електричні ліхтарі.

Цих темних, похмурих корпусів, складів і бараків, де жили робітники, Анна Акимівна не любила й боялася. У головному корпусі після смерті батька вона була лише один раз. Високі стелі із залізними балками, безліч величезних коліс, які швидко обертаються, пасів і важелів, пронизливе шипіння, вищання сталі, деренчання вагонеток, жорстке дихання пари, бліді, або багрові, або чорні від вугільного пилу обличчя, мокрі від поту сорочки, блиск сталі, міді й вогню, запах мастила і вугілля, і вітер, то дуже гарячий, то холодний, справили на неї враження пекла. Їй здавалося, ніби колеса, важелі і гарячі шипучі циліндри намагаються зірватися із своєї пов'язі, щоб знищити людей, а люди, із заклопотаними обличчями, не чуючи одне одного, бігають і метушаться біля машин, намагаючись спинити їх страшний рух. Анні Акимівні щось показували й шанобливо пояснювали. Вона пам'ятає, як у ковальському відділенні витягли з печі шматок розпеченого заліза і як один старий з ремінцем на голові, а другий молодий, в синій блузі, з ланцюжком на грудях і сердитим обличчям, мабуть, з старших, ударили молотками по куску заліза, і як бризнули на всі боки золоті іскри, і як, трохи згодом, гриміли перед нею величезним куском листового заліза; старий стояв струнко і посміхався, а молодий витирав рукавом мокре обличчя і щось пояснював їй. І вона ще пам'ятає, як в іншому відділенні старий з одним оком пиляв кусок заліза, і сипались залізні ошурки, і як рудий, в темних окулярах і з дірками на сорочці, працював на токарному верстаті, роблячи щось із куска сталі; верстат

ревів і вищав і свистів, а Анні Акимівні нудило від цього шуму, і здавалося, що в неї свердлять у вухах. Вона дивилась, слухала, не розуміла, ласкаво посміхалася і їй було соромно. Годуватися і мати сотні тисяч від діла, якого не розумієш і не можеш любити,— як це дивно!

А в робітничих бараках вона не була жодного разу. Там, кажуть, сирість, блощиці, розпуста, безвладдя. Дивна річ: на благоустрій бараків ідуть щороку тисячі карбованців, а становище робітників, коли вірити анонімним листам, з кожним роком стає дедалі гіршим...

«При батькові було більше порядку,— думала Анна Акимівна, виїжджаючи з двору,— бо він сам був робітником і знав, що треба. Я ж нічого не знаю і роблю самі дурниці».

Їй знову стало нудно, і вона була вже не рада, що поїхала, і думка про щасливця, на якого падають з неба півтори тисячі, уже не здавалася їй оригінальною і забавною. Їхати до якогось Чаликова, коли дома поступово руйнується й занепадає мільйонна справа, і робітники в бараках живуть гірше арештантів,— це значить робити дурниці й обманювати свою совість. По шосе і біля нього через поле, прямуючи на міські вогні, йшли юрбами робітники з сусідніх фабрик — ситцьової і паперової. У морозному повітрі лунав сміх і веселий гомін. Анна Акимівна подивилася на жінок і малечу, і їй раптом захотілося простоти, грубості, тісноти. Вона ясно уявила собі той далекий час, коли її звали Анюткою, і коли вона, маленька, лежала під однією ковдрою з матір'ю, а поруч, у другій кімнаті, прала білизну пожилиця-прачка, і з сусідніх квартир, крізь тонкі стіни, чулися сміх, лайка, дитячий плач, гармонія, дзижчання токарних верстатів і швейних машин, а батько, Аким Іванович, який знав майже всі ремесла, не звертаючи ніякої уваги на тісноту й гамір, паяв що-небудь біля груби або креслив, або стругав. І їй захотілося прати, гладити, бігати в крамницю і шинок, як це вона робила щодня, коли жила з матір'ю. Їй би робітницею бути, а не хазяйкою! Її великий дім з люстрами і картинами, лакей Мишенька у фраку і з бархатними вусиками, благоліпна Варварушка і підлеслива Агаф'юшка, і ці молоді люди обох статей, які майже щодня приходять до неї просити грошей, і перед якими вона чомусь щоразу почуває себе винною, і ці чиновники, лікарі й дами, які благодійничають за її рахунок, які лестять їй і зневажають

її потай за низьке походження,— як усе це вже надокучило і яке чуже їй!

От залізничний переїзд і застава; пішли будинки вперемішку з городами; от, нарешті, і широка вулиця, де стоїть знаменитий будинок Гущина. На вулиці, завжди тихій, тепер з нагоди передодня свята був великий рух. У трактирах і портерних галасували. Коли б проїжджав тепер вулицею хтось нетутешній, що живе в центрі міста, то він помітив би лише брудних, п'яних і лайливців, але Анна Акимівна, яка жила з дитинства в цих краях, пізнавала тепер в юрбі то свого покійного батька, то матір, то дядька. Батько був м'яка, розпливчаста душа, трохи фантазер, безтурботний і легковажний; у нього не було пристрасті ні до грошей, ні до пошани, ні до влади; він казав, що робочій людині ніколи празникувати й ходити в церкву; і якби не дружина, то він, мабуть, ніколи б не говів і в піст їв би скоромне. А дядько, Іван Іванович, навпаки, був кремінь; у всьому, що стосувалося релігії, політики і моральності, він був крутий і невблаганний і стежив не лише за собою, але й за всіма службовцями і знайомими. Не дай боже бувало увійти до нього в кімнату й не перехреститися! Розкішні хороми, в яких живе тепер Анна Акимівна, він тримав замкнутими і відмикав їх лише у великі свята для поважних гостей, а сам жив у конторі, в одній маленькій кімнатці, заставленій образами. Він тяжів до старої віри і постійно приймав у себе старообрядницьких архієреїв і попів, хоча був хрещений і вінчаний, і дружину свою поховав за обрядом православної церкви. Брата Акима, свого єдиного спадкоємця, він не любив за легковажність, яку називав простотою і дурістю, і за байдужість до віри. Він держав його у шорах, на становищі робітника, платив йому по 16 карбованців на місяць. Аким говорив своєму братові *ви* і в прощенні дні з усією своєю родиною кланявся йому в ноги. Але років за три до своєї смерті Іван Іванович наблизив його до себе, простив і наказав найняти для Анютки гувернантку.

Ворота під будинком Гущина темні, глибокі, смердючі; чути, як біля стін покашлюють чоловіки. Лишивши сани на вулиці, Анна Акимівна ввійшла у двір і спитала тут, як пройти в 46-й номер до чиновника Чаликова. Її направили до крайніх дверей направо, на третій поверх. І у дворі, і біля крайніх дверей, навіть на сходах був той самий гидкий запах, що й під воротьми. У дитинстві, коли бать-

ко Анни Акимівни був звичайним робітником, вона жила в таких будинках, і потім, коли обставини змінились, часто відвідувала їх як благодійниця; вузенькі кам'яні сходи з високими східцями, брудні, що уривалися на кожному поверсі площадкою; заяложений ліхтар у прольоті; сморід, на площадках біля дверей ночви, горщики, лахміття,— все це було знайоме їй уже давним-давно... Одні двері були відчинені, і в них видно було, як на столах сиділи кравці-євреї в шапках і шили. На сходах Анні Акимівні зустрічалися люди, але їй і на думку не спадало, що її можуть образити. Робітників і селян, тверезих і п'яних, вона так само мало боялася, як своїх інтелігентних знайомих.

У квартирі № 46 сіней не було, і починалася вона з кухні. Звичайно в квартирах фабричних і майстрових пахне лаком, смолою, шкірою, димом, залежно від того, чим займається хазяїн; а квартири зубожілих дворян і чиновників пізнаються по застояному запаху якоїсь кислоти. Цей гидкий запах обдав Анну Акимівну і тепер, як тільки вона переступила поріг. У кутку за столом сидів спиною до дверей якийсь чоловік у чорному сюртуку, мабуть, сам Чаликов, і з ним п'ятеро дівчаток. Старшій, широколиційй і худенькій, з гребінцем у волоссі, було на вигляд років п'ятнадцять, а молодшій, пухкенькій, з волоссям, як у їжака,— не більше трьох. Всі шестеро їли. Біля печі, з рогачем у руці, стояла маленька, дуже худа, з жовтим обличчям жінка в спідниці й білій кофточці, вагітна.

— Не чекав я від тебе, Лізочко, що ти така неслухняна,— говорив чоловік з докором.— Ай, ай, як соромно! Виходить, ти хочеш, щоб татко тебе відшмагав, так?

Побачивши на порозі незнайому даму, худа жінка здригнулася і покинула рогач.

— Василю Микитовичу! — гукнула вона не зразу, глухим голосом, нібито не вірячи своїм очам.

Чоловік озирнувся й схопився. Це була кощава, вузькоплеча людина, із запалими скронями і з плоскими грудьми. Очі в нього були маленькі, глибокі, з темними колами, ніс довгий, пташиний і трохи покривлений вправо, рот широкий. Борода у нього роздвоювалась, вуса він голив і тому більше нагадував виїзного лакея, ніж чиновника.

— Тут живе пан Чаликов? — спитала Анна Акимівна.

— Точно так,— суворо відповів Чаликов, але зразу ж впізнав Анну Акимівну і вигукнув: — Пані Глаголева!

Анна Акимівна! — і раптом задихнувся і сплеснув руками, ніби від страшного переляку.— Благодійниця!

Із стогоном він підбіг до неї і, мугикаючи, як паралічний,— на бороді в нього була капуста, і тхнуло від нього горілкою,— припав лобом до муфти і наче завмер.

— Ручку! Ручку святу! — промовив він, задихаючись.— Сон! Чудовий сон! Діти, розбудіть мене!

Він обернувся до стола і сказав ридаючим голосом, трясучи кулаками:

— Провидіння почуло нас! Прийшла наша рятівниця, наш ангел! Ми врятовані! Діти, на коліна! На коліна!

Пані Чаликова і дівчатка, крім найменшої, почали для чогось швидко прибирати з стола.

— Ви писали, що ваша дружина дуже хвора,— сказала Анна Акимівна, і їй стало соромно й прикро.

«Півтори тисячі я йому не дам»,— подумала вона.

— От вона, моя дружина! — сказав Чаликов тонким жіночим голоском, ніби сльози ударили йому в голову.— От вона, нещасна! Однією ногою в могилі! Але ми, добродійко, не ремствуємо. Краще померти, ніж так жити. Помирай, нещасна!

«Чого маніриться? — подумала Анна Акимівна з досадою.— Одразу видно, що звик мати справу з купцями».

— Говоріть зі мною, будь ласка, по-людськи,— сказала вона.— Я комедій не люблю.

— Так, добродійко, п'ятеро осиротілих дітей навколо труни матері, при похоронних свічках — це комедія! Ех! — сказав Чаликов з сумом і відвернувся.

— Замовчи! — шепнула дружина і смикнула його за рукав.— У нас, добродійко, не прибрано,— сказала вона, звертаючись до Анни Акимівни— ви вже пробачте... Справа сімейна, самі знаєте. Хоч тісно, зате тепло.

«Не дам я їм півтори тисячі»,— знову подумала Анна Акимівна.

І щоб швидше відкараскатися від цих людей і від кислого запаху, вона вже вийняла портмоне і вирішила залишити карбованців 25 — не більше; але їй раптом стало соромно, що вона їхала так далеко і турбувала людей через дрібниці.

— Якщо ви дасте мені паперу й чорнила, то я зараз напишу лікареві, моєму доброму знайомому, щоб він побував у вас,— сказала вона, червоніючи.— Лікар дуже хороший. А на ліки я вам дам.

Пані Чаликова кинулась стирати з стола.

— Тут не чисто! Куди ти? — прошипів Чаликов, дивлячись на неї з лютті.— Проведи до пожильця! Будь ласка, добродійко, до пожильця, насмілюсь просити вас,— звернувся він до Анни Акимівни.— Там чисто.

— Осип Ілліч не велів ходити в його кімнату! — сказала суворо одна з дівчаток.

Але Анну Акимівну вже повели з кухні через вузьку прохідну кімнату, поміж двома ліжками; видно було по розташуванню ліжок, що на одному спало двоє вподовж, а на другому — троє впоперек. У сусідній кімнаті пожильця, справді, було чисто. Охайна постіль з червоною шерстяною ковдрою, подушка в білій наволочці, навіть черевичок для годинника, стіл, покритий прядив'яною скатертю, а на всьому чорнильниця молочного кольору, пера, папір, фотографії у рамочках, все як слід, і другий стіл, чорний, на якому в порядку лежали годинникові інструменти і розібрані годинники. На стінах були розвішані молотки, кліщі, буравчики, стамески, плоскогубці і т. п., і висіло троє стінних годинників, які цокали; один годинник величезний, з товстими гирями, які бувають у трактирах.

Беручись за листа, Анна Акимівна побачила перед собою на столі портрет батька і свій портрет. Це її здивувало.

— Хто тут у вас живе? — спитала вона.

— Пожилець, добродійко, Пименов. Він у вас на заводі служить.

— Невже? А я думала, годинникар.

— Годинниками він займається приватним способом, між ділом. Аматор.

Після недовгого мовчання, коли чути було тільки, як цокали годинники і скрипіло перо по паперу, Чаликов зітхнув і сказав глумливо, з обуренням:

— Правду кажуть: з благородства та з чинів шуби собі не пошиєш. Кокарда на лобі і благородний титул, а їсти нічого. По-моєму, коли людина низького звання допомагає бідним, то вона набагато благородніша за якогось Чаликова, який погрузнув у злиднях і розпусті.

Щоб підлестити Анні Акимівні, він сказав ще кілька фраз, образливих для свого благородства, і було зрозуміло, що він принижував себе тому, що вважав себе вище її. Вона тимчасом закінчила листа й запечатала. Лист викинуть, а гроші підуть не на лікування,— це вона знала,

але все-таки поклала на стіл 25 карбованців і, подумавши, додала ще дві червоні бумажки. Худа жовта рука пані Чаликової, схожа на курячу лапку, майнула у неї перед очима і затисла гроші в кулачок.

— Це ви зволили дати на ліки,— сказав Чаликов тремтячим голосом,— але простягніть руку допомоги також мені... і дітям,— додав він і схлипнув,— дітям нещасним! Не за себе боюсь, за дочок боюсь! Гідри розпусти боюсь!

Намагаючись відкрити портмоне, в якому зіпсувався замочок, Анна Акимівна сконфузилась, почервоніла. Їй було соромно, що люди стоять перед нею, дивляться їй в руки й чекають і, мабуть, у глибині душі сміються з неї. В цей час хтось увійшов на кухню й затупав ногами, струшуючи сніг.

— Пожилець прийшов,— сказала пані Чаликова.

Анна Акимівна ще більше сконфузилась. Їй не хотілося, щоб хто-небудь із заводських застав її в цьому смішному становищі. Пожилець, як навмисне, увійшов до своєї кімнати тієї хвилини, коли вона, зламавши нарешті замочок, давала Чаликову кілька бумажок, а Чаликов мугикав, як паралічний, і шукав губами, куди б поцілувати її. У пожильцеві вона впізнала робітника, який колись в ковальському відділенні гримів перед нею залізним листом і давав їй пояснення. Напевне, він прийшов тепер просто з заводу: обличчя в нього було смагляве від кіптяви, і одна щока біля носа забруднена сажею. Руки зовсім чорні, і блуза без пояса лисніла від масляного бруду. Це був чоловік років тридцяти, середнього зросту, чорноволосий, плечистий і, як видно, дуже сильний. Анна Акимівна з першого ж погляду визначила в ньому старшого, який одержує не менше 35 карбованців на місяць, суворого, крикливого, що б'є робітників по зубах, і це було видно по його манері стояти, по тій позі, якої він мимовільно набрав, побачивши в себе в кімнаті даму, а головне тому, що в нього були штани на випуск, кишені на грудях і гостра, гарно підстрижена борідка. Покійний батько, Аким Іванович, був братом хазяїна, а все-таки боявся старших, таких, як цей пожилець, і запобігав перед ними.

— Вибачте, ми без вас похазяйнували тут,— сказала Анна Акимівна.

Робітник дивився на неї здивовано, соромливо посміхався й мовчав.

— Ви, добродійко, голосніше,— тихо сказав Чаликов.—

Пан Пименов, коли приходять вечорами із заводу, бувають глухуваті.

Але Анна Акимівна була вже рада, що їй тут нема чого більше робити, кивнула головою і швидко вийшла. Пименов пішов проводжати її.

— Ви давно у нас служите? — спитала вона голосно, не обертаючись до нього.

— З дев'яти років. Я ще при вашому дядечку влаштувався.

— А втім, як давно! От дядько і батько знали всіх службовців, а я майже нікого не знаю. Я вас бачила і раніше, але не знала, що ваше прізвище Пименов.

Анна Акимівна відчувала бажання виправдатися перед ним, удати, що давала вона зараз гроші не серйозно, а жартома.

— Ох, ця бідність! — зітхнула вона.— Творимо ми добрі справи і в свята, і в будні, а все толку нема. Мені здається, що допомагати таким, як цей Чаликов, марно.

— Звичайно, марно,— погодився Пименов.— Скільки не дайте, все проп'є. А тепер всю ніч чоловік і жінка будуть віднімати одне в одного й битися,— додав він і засміявся.

— Так, треба визнати, наша філантропія марна, нудна й сміховинна. Але ж, зрозумійте, не можна сидіти склавши руки, треба робити що-небудь. Наприклад, що робити з Чаликовим?

Вона обернулась до Пименова і спинилася, чекаючи від нього відповіді; він теж спинився й повагом і мовчки знизав плечима. Мабуть, він знав, що робити з Чаликовим, але це було так грубо і нелюдяно, що він не наважився навіть сказати. І Чаликови були для нього такі нецікаві і нікчемні, що через хвилину він уже не пам'ятав про них; дивлячись в очі Анні Акимівні, він посміхався від задоволення, і вираз у нього був такий, ніби йому снилося щось дуже хороше. Анна Акимівна лише тепер, стоячи біля нього близько, по його обличчю, особливо по очах, побачила, який він стомлений і як йому хочеться спати.

«От йому б дати ті півтори тисячі»,— подумала вона, але ця думка чомусь здалася їй безглуздою і образливою для Пименова.

— У вас, мабуть, все тіло болить від роботи, а ви мене проводжаєте,— сказала вона, спускаючись сходами.— Ідіть додому.

Але він недочув. Коли виходили на вулицю, він забіг наперед, відстебнув на санях запону і, підсаджуючи Анну Акимівну, сказав:

— Щасливо свято зустріти!

II

РАНОК

— Уже давно відзвонили! Кара божа, і на шапкобрання не встигнете! Вставайте!

— Двоє коней біжать, біжать...— сказала Анна Акимівна і прокинулась; перед нею з свічкою в руках стояла її покоївка, руда Маша.— Що? Чого тобі?

— Обідня уже відійшла! — говорила Маша з відчаєм.— Втретє буджу! Як на мене то хоч до вечора спіть, але ж самі наказували будити!

Анна Акимівна звелась на лікоть і глянула на вікно. Надворі було ще зовсім темно, і лише нижній край віконної рами білів від снігу. Чувся густий низький дзвін, але це дзвонили не в парафії, а десь далі. Годинник на столику показував три хвилини на сьому.

— Добре, Машо... Через три хвилинки...— сказала Анна Акимівна благальним голосом і укрилася з головою.

Вона уявила собі сніг біля ганку, сани, темне небо, юрбу в церкві і запах ялівцю, і їй стало моторошно, але вона все-таки вирішила, що зараз же встане і піде до ранньої обідні. І поки вона грілась у постелі і боролася із сном, який, наче навмисне, буває дивно солодким, коли не велять спати, і поки їй ввижався то величезний сад на горі, то Гущинський будинок, її весь час непокоїла думка, що їй треба цю ж хвилину вставати і їхати в церкву.

Але коли вона встала, було вже зовсім видно, і годинник показував пів на десяту. За ніч намело багато нового снігу, дерева одяглися в біле, і повітря було незвичайно світле, прозоре і ніжне, і коли Анна Акимівна подивилася у вікно, то їй, перш за все, захотілося зітхнути глибоко-глибоко. А коли вона вмивалася, залишок давнього дитячого почуття,— радість, що сьогодні різдво, раптом забриніла в її грудях, і після цього стало легко, вільно і чисто на душі, ніби й душа вмилася й занурилась у білий сніг. Увійшла Маша, пишно одягнена й міцно затягнута в кор-

сет, і поздоровила з святом; потім вона довго причісувала і допомагала одягати плаття. Запах і відчуття нового, пишного, чудового плаття, його легкий шум і запах свіжих духів збуджували Анну Акимівну.

— От і святки,— сказала вона весело Маші.— Тепер гадатимемо.

— Мені торік вийшло — за стариком бути. Тричі так виходило.

— Ну, бог милостивий.

— А що ж, Анно Акимівно? Я так думаю, чим ні те ні се, ні два ні півтора, то вже краще за старика,— сказала сумно Маша і зітхнула.— Мені вже двадцять перший рік пішов, неабищо.

Всі в домі знали, що руда Маша була закохана в лакея Мишеньку, і от уже три роки, як тривало це глибоке, пристрасне, але безнадійне кохання.

— Ну, годі про дрібниці говорити,— утішала Анна Акимівна.— Мені незабаром тридцять років, а я все збираюся за молодого.

Поки хазяйка одягалась, Мишенька, в новому фраку і в лакованих черевиках, ходив по залу і вітальні й чекав, коли вона вийде, щоб поздоровити її з святом. Він ходив завжди якось особливо, м'яко і ніжно ступаючи; дивлячись при цьому на його ноги, руки і нахил голови, можна було подумати, що він це не просто ходить, а вчиться танцювати першу фігуру кадрилі. Незважаючи на свої тонкі бархатні вусики і красиву, трохи навіть шахрайську зовнішність, він був поважний, розсудливий і побожний, як старик. Молився він богу завжди із земними поклонами і любив кадити в себе у кімнаті ладаном. Багатих і знатних він поважав і благоговів перед ними, а бідняків і всякого роду прохачів зневажав усією силою своєї по-лакейському охайної душі. Під накрохмаленою сорочкою у нього була ще фланельова, яку він носив зимою і літом, дуже оберігаючи своє здоров'я; вуха були заткнуті ватою.

Коли через зал проходила Анна Акимівна з Машею, він схилив голову вниз і трохи вбік і сказав своїм приємним, медовим голосом:

— Честь маю поздоровити вас, Анно Акимівно, з високоурочистим святом різдва Христового.

Анна Акимівна дала йому п'ять карбованців, а бідна Маша обімліла. Його святковий вигляд, поза, голос і те, що він сказав, вразило її своєю красою і вишуканістю;

йдучи далі за своєю панночкою, вона вже ні про що не думала, нічого не бачила, і лише посміхалася то блаженно, то сумно.

Горішній поверх у домі звався чистою, або благородною половиною й хоромами, а нижньому, де хазяйнувала тіточка Тетяна Іванівна, було присвоєно назву торгової, старечої або просто баб'ячої половини. У першій приймали звичайно благородних і освічених, а в другій — хто простіший і особистих знайомих тіточки. Гарна, повна, здорова, ще молода й свіжа, відчуваючи на собі розкішну сукню, від якої, здавалося їй, на всі боки йшло сяйво, Анна Акимівна зійшла на нижній поверх. Тут її зустріли докорами, що вона, освічена, бога забула, проспала обідню і не приходила вниз розговлятися, і всі сплескували руками й щиро говорили, що вона гарна, незвичайна, і вона вірила цьому, сміялася, цілувалась і давала кому карбованець, кому три чи п'ять, дивлячись кому. Їй подобалось внизу. Куди не глянеш,— кіоти, образи, лампади, портрети духовних осіб, пахне ченцями, на кухні стукотять ножами, і вже пішов по всіх кімнатах запах чогось скоромного, дуже смачного. Жовті фарбовані підлоги сяють, і від дверей до покуття ідуть доріжками вузькі килими з яскраво-синіми смугами, а сонце так і ріже у вікна.

У їдальні сидять якісь чужі бабусі; у кімнаті Варварушки теж бабусі і з ними глухоніма дівка, яка все соромиться чогось і каже: «бли, бли...» Дві худенькі дівчинки, яких взяли з приюту на свята, підійшли до Анни Акимівни, щоб поцілувати ручку, і спинились перед нею, вражені розкішшю її одягу; вона помітила, що одна з дівчаток трохи косоока, і серед легкого святкового настрою в неї раптом з болем стислося серце від думки, що цією дівчинкою нехтуватимуть женихи, і вона ніколи не вийде заміж. У кімнаті в кухарки Агаф'юшки за самоваром сиділо з п'ятеро кремезних мужиків у нових сорочках, але це були не робітники з заводу, а кухонна рідня. Побачивши Анну Акимівну, мужики схопилися з місць і з пристойності перестали жувати, хоча у всіх були повні роти; у кімнату ввійшов з кухні кухар Степан, у білому ковпаку і з ножем у руці, і поздоровив; прийшли двірники у валянках і теж поздоровили. Визирнув водовоз з бурульками на бороді, але не наважився увійти.

Анна Акимівна ходила по кімнатах, а за нею ввесь штат: тіточка, Варварушка, Никандрівна, швачка Марфа

Петрівна, нижня Маша. Варварушка, худа, тонка, висока, вища за всіх у домі, одягнена в усе чорне, яка пахла кипарисом і кофе, у кожній кімнаті хрестилась на образи і кланялась до пояса, і, глянувши на неї, чомусь кожного разу спадало на думку, що вона вже приготувала собі на смерть саван, і що в тій же скрині, де лежить цей саван, сховані також її виграшні білети.

— Ти, Анютонько, будь ласкава заради свята,— сказала вона, відчиняючи двері на кухню.— Прости йому, бог уже з ним! Ну їх!

Посеред кухні на колінах стояв кучер Пантелей, звільнений за пияцтво ще в листопаді. Це був добрий чоловік, але напідпитку він бував буйний і ніяк не міг заснути, а все ходив у корпуси і кричав там погрозливим тоном: «Мені все відомо!» Тепер по його бриластому, опухлому обличчю і по очах, налитих кров'ю, видно було, що з листопада до свята він пив без упину.

— Простіть, Анно Акимівно! — вимовив він хрипким голосом, стукнувши лобом об підлогу і показуючи свою волячу потилицю.

— Тебе тіточка звільнила, у неї й проси.

— Що тіточка? — говорила тіточка, входячи у кухню і важко дихаючи; вона була дуже товста, і на її грудях могли б поміститися самовар і піднос з чашками.— Чого там ще тіточка? Ти тут хазяйка, ти й розпоряджайся, а про мене їх, негідників, хоч би й зовсім не було. Ну, вставай, кабан! — крикнула вона на Пантелея, не стерпівши.— Йди геть! Останній раз тобі прощаю, а трапиться знову гріх — не проси милості!

Потім пішли в їдальню пити кофе. Але тільки-но сіли за стіл, як прожогом вбігла нижня Маша і промовила з жахом: «Півчі!» — і побігла назад. Почулося сякання, низький басовий кашель і шум кроків, схожий на те, ніби в передпокій біля залу вводили підкованих коней. На півхвилини все стихло... Півчі скрикнули несподівано і так голосно, що всі здригнулися. Поки вони співали, приїхав богаділенський батюшка, а з ним диякон і дячок. Надіваючи єпітрахиль, батюшка повагом розказав, що вночі, коли дзвонили до утрені, йшов сніг і було не холодно, а на ранок мороз почав братися дужче, бог з ним, і тепер, мабуть, градусів двадцять.

— Багато хто, проте, стверджує, що зима для людини здоровіше, ніж літо,— сказав диякон, але ту ж мить на-

дав своєму обличчю суворого виразу і заспівав слідом за священиком: «Рождество твоє, Христе боже наш...»

Незабаром приїхав батюшка з чорноробської лікарні з дячком, потім сестри з громади, діти з приюту, і співання лунало майже безперервно. Співали, закушували й ішли.

Прийшли з поздоровленням службовці на заводі, чоловік двадцять. Тут були самі лише старші: механіки, їхні помічники, модельники, бухгалтер і ін.,— всі благообразні, в нових чорних сюртуках. Все це були молодці, немов на підбір, кожний знав собі ціну, тобто знав, що, коли він втратить сьогодні місце, завтра ж його охоче запросять на інший завод. Мабуть, тіточку вони любили, бо поводилися при ній вільно і навіть курили, а бухгалтер, коли юрбою підходили до закуски, взяв її за широку талію. Розв'язні вони були почасти тому, може, що Варварушка, яка мала при стариках велику владу і стежила за моральністю службовців, тепер не мала в домі ніякого значення, а може, і тому, що багато хто з них ще пам'ятав час, коли тіточка Тетяна Іванівна, з якою брати поводилися суворо, була одягнута як проста баба, на зразок Агаф'юшки, і коли Анна Акимівна бігала по двору біля корпусів, і всі звали її Анюткою.

Службовці їли, розмовляли й позирали здивовано на Анну Акимівну: як вона виросла, як погарнішала! Але ця елегантна, вихована гувернантками і вчителями дівчина була вже чужа для них, незрозуміла, і вони мимоволі були більше біля тіточки, яка говорила їм *ти*, частувала їх безперервно і, цокаючись з ними, уже випила дві чарки горобинівки. Анна Акимівна завжди боялась, щоб не подумали про неї, що вона горда, вискочка або ворона в павиному пір'ї; і тепер, поки службовці юрмилися біля закуски, вона не виходила з їдальні і втручалася в розмову. У свого вчорашнього знайомого Пименова вона спитала:

— Чого це у вас в кімнаті так багато годинників?

— Я лагодити беру,— відповів він.— Займаюся отак між ділом, у свята, або коли не спиться.

— Виходить, коли в мене зіпсується годинник, то я можу віддати вам його полагодити? — спитала Анна Акимівна, сміючись.

— Що ж? Я з радістю,— сказав Пименов, і на обличчі його відбилася розчуленість, коли вона, сама не знаючи навіщо, відчепила від корсажа свій чудовий годинничок

і подала йому: він мовчки оглянув його і повернув.— Що ж? Я з радістю,— повторив він.— Я уже не лагоджу кишенькових годинників. У мене зір слабий, і лікар заборонив мені займатися дрібною роботою. Але для вас я можу зробити виняток.

— Лікарі брешуть,— сказав бухгалтер; і всі засміялися.— Ти не вір їм,— вів далі він, задоволений цим сміхом.— Торік, у піст, з барабана зуб вискочив і попав прямо в старика Калмикова, в голову, так що мозок видно було, і лікар сказав, що помре; проте до цього часу живий і працює, лише після цієї штуки заїкатися став.

— Брешуть, брешуть лікарі, та не дуже,— зітхнула тіточка.— Петро Андрійович покійничок позбувся очей. Так само от, як ти, цілісінькі дні працював на заводі біля гарячої печі й осліп. Очі не люблять жару. Ну, та що говорити? — стрепенулась вона.— Пішли вип'ємо! З святечком вас поздоровляю, лебедики мої. Ні з ким не п'ю, а з вами вип'ю, грішниця. Дай боже!

Анні Акимівні здавалось, що Пименов після вчорашнього зневажає її, як філантропку, але зачарований нею, як жінкою. Вона дивилась на нього і бачила, що він тримається дуже мило і одягнутий пристойно. Щоправда, рукава сюртука трохи короткі і, здається, талія висока і штани не модні, не широкі, але зате галстук зав'язаний із смаком і недбало, і не такий строкатий, як у інших. І, мабуть, він добродушна людина, бо покірно їсть усе, що кладе йому на тарілку тіточка. Вона згадала, який він був учора чорний, і як йому хотілося спати, і ця згадка чомусь зворушила її.

Коли службовці зібралися йти, Анна Акимівна подала Пименову руку, їй хотілося сказати йому, щоб він колинебудь запросто прийшов посидіти, але не зуміла: якось язик не послухався; і щоб не подумали, що Пименов їй сподобався, вона й товаришам його подала руку.

Потім прийшли учні тієї школи, де вона була опікункою. Всі вони були пострижені і одягнуті в однакові сірі блузи. Учитель,— висока, ще безвуса молода людина з червоними плямами на обличчі,— помітно хвилюючись, вистроїв учнів у ряди; хлопчики заспівали злагоджено, але різкими, неприємними голосами. Директор заводу, Назарич, лисий, гостроокий старовір, ніколи не ладив з учителями, але цього, що тепер метушливо помахував рукою, він зневажав і ненавидів, сам не знаючи за що. Він поводився з ним

гордовито і грубо, затримував платню і втручався у викладання, і, щоб остаточно вижити його, тижнів за два до свята влаштував у школу сторожем далекого родича своєї дружини, п'яницю, який не слухався вчителя і при учнях говорив йому нечемності.

Анна Акимівна все це знала, але допомогти вона не могла, бо сама боялась Назарича. Тепер їй хотілося принаймні приласкати учителя, сказати йому, що вона ним дуже задоволена, але коли після співання він почав дуже конфузитися й перепрошувати за щось, і коли тіточка, кажучи йому *ти*, фамільярно потягла його до столу, їй стало нудно і незручно, і вона, наказавши дати дітям гостинців, пішла до себе нагору.

— У цих святкових порядках по суті багато жорстокого,— сказала вона, трохи згодом, ніби сама собі, дивлячись у вікно на хлопчиків, як вони юрбою йшли від будинку до воріт і на ходу, щулячись від холоду, надягали свої шуби і пальта.— В свята хочеться відпочивати, сидіти дома з рідними, а бідні хлопчики, учитель, службовці повинні чомусь іти по морозу, потім поздоровляти, висловлювати свою пошану, конфузитися...

Мишенька, який стояв тут же в залі біля дверей і чув це, сказав:

— Не від нас це пішло, не нами й кінчиться. Звичайно, я не освічена людина, Анно Акимівно, але так розумію, бідні повинні завжди поважати багатих. Сказано: видно пана по халяві. В острогах, в нічліжних домах і в шинках завжди самі бідні, а порядні люди, зауважте, завжди багаті. Про багатих сказано: прірва прірву кличе.

— Ви, Мишо, завжди висловлюєтесь якось нудно і незрозуміло,— сказала Анна Акимівна і пішла в другий кінець залу.

Був тільки початок дванадцятої години. Тиша величезних кімнат, порушувана лише зрідка співанням, що линуло з нижнього поверху, навівала нудоту. Бронза, альбоми й картини на стінах, що зображували море з кораблями, луки з корівками і рейнські краєвиди були до того не нові, що погляд лише сковзав по них і не помічав їх. Святковий настрій почав уже надокучати. Анна Акимівна, як завжди, почувала себе вродливою, доброю і незвичайною, але вже їй здавалось, що це нікому не потрібно; здавалось їй, що й цю дорогу сукню вона одягла невідомо для кого й для чого. І її вже, як це бувало на всі свята, почали мучити самот-

ність і невідступна думка, що її врода, здоров'я, багатство — лише самий обман, бо вона зайва на цьому світі, нікому вона не потрібна, ніхто її не любить. Вона пройшлася по всіх кімнатах, наспівуючи й позираючи у вікна. Спинившись у залі, вона не могла втриматися, щоб не заговорити з Мишенькою.

— Не знаю, Мишо, що ви про себе думаєте,— сказала вона і зітхнула.— Справді, за це навіть бог покарає.

— Про що це ви?

— Ви знаєте, про що. Пробачте, що я втручаюся у ваші особисті справи, але мені здається, ви самі через упертість псуєте собі життя. Зрозумійте, вам тепер саме час одружитися, а вона дівчина чудова, достойна. Кращої від неї ви ніколи не знайдете. Красуня, розумна, лагідна, вірна... А зовнішність!.. Якби вона належала до нашого або вищого кола, в неї закохувалися б за саме чудове її руде волосся. Гляньте, як у неї волосся підходить до кольору обличчя. Ах, боже мій, ви нічого не розумієте і самі не знаєте, що вам потрібно,— сказала з болем Анна Акимівна, і сльози виступили в неї на очах.— Бідолашна дівчинка, мені її так жаль! Я знаю, ви хочете взяти з грошима, але я вам уже казала: я за Машею дам придане.

Свою майбутню дружину Мишенька малював в уяві не інакше, як у вигляді високої, повної, солідної і благочестивої жінки з ходою, як у пави, і чомусь неодмінно з довгою шаллю на плечах, а Маша худа й тонка, затягнута в корсет, і хода в неї дрібнесенька, а головне, вона була занадто спокуслива і часом дуже подобалась Мишеньці, але це, на його думку, годилося не для шлюбу, а лише для поганої поведінки. Коли Анна Акимівна пообіцяла дати придане, то він якийсь час вагався; але одного разу бідний студент в коричневому пальті поверх мундира, який приходив до Анни Акимівни з листом, не міг втриматися і, захоплений, обняв Машу внизу біля вішалок, і вона злегка скрикнула; Мишенька, стоячи вгорі на сходах, бачив це і відтоді став почувати до Маші гидливість. Бідний студент! Хто знає, коли б її обняв багатий студент або офіцер, то наслідки були б інші...

— Чому ж ви не хочете? — запитувала Анна Акимівна.— Чого вам ще треба?

Мишенька мовчав і непорушно дивився на крісло, звівши брови.

— Ви любите іншу?

Мовчання. Увійшла руда Маша з листами й візитними картками на підносі. Догадавшись, що розмова йшла про неї, вона почервоніла до сліз.

— Листоноші приходили,— пробурмотіла вона.— І там прийшов якийсь чиновник Чаликов, і чекає внизу. Каже, що ви наказали йому чогось прийти сьогодні.

— Яке нахабство! — розсердилася Анна Акимівна.— Я йому нічого не наказувала. Скажіть, щоб він ішов геть, мене вдома нема!

Пролунав дзвінок. Це були священики з своєї парафії; їх завжди приймали в благородній половині, тобто нагорі. Слідом за попами прийшли з візитом директор заводу Назарич і фабричний лікар, потім Мишенька доповів про інспектора народних училищ. Прийом візитерів почався.

Коли випадали вільні хвилинки, Анна Акимівна сідала у вітальні в глибоке крісло і, заплющивши очі, думала про те, що самотність її цілком природна, бо вона не вийшла заміж і ніколи не вийде. Але в цьому не вона винна. Сама доля з простої робочої обстановки, де, коли вірити спогадам, їй було так зручно й приємно, кинула її у ці величезні кімнати, де вона ніяк не може придумати, що з собою робити, і не може зрозуміти, для чого перед нею мелькає так багато людей; те, що відбувалося тепер, здавалося їй мізерним, непотрібним, бо ні на жодну хвилину не давало їй щастя і не могло дати.

«От закохатися б,— думала вона, потягуючись, і від самої цієї думки у неї біля серця ставало тепло.— І заводу здихатися б...» — мріяла вона, уявляючи, як з її сумління звалюються всі ці важкі корпуси, бараки, школа... Потім вона згадала батька і подумала, що коли б він жив довше, то, мабуть, віддав би її за просту людину, наприклад, за Пименова. Наказав би їй піти за нього,— от і край. І це було б добре: завод тоді був би в справжніх руках.

Вона уявила собі його кучеряву голову, сміливий профіль, тонкі, насмішливі губи і силу, страшну силу в його плечах, руках, в грудях і те милування, з яким він сьогодні розглядав її годинничок.

— Що ж? — промовила вона.— І нічого б... Я б пішла.

— Анно Акимівно! — покликав її Мишенька, нечутно увійшовши до вітальні.

— Як ви мене злякали! — сказала вона, здригнувшись усім тілом.— Чого вам?

— Анно Акимівно! — повторив він, прикладаючи руку до серця і зводячи брови.— Ви — моя владарка і благодійниця, і тільки ви можете наставляти мене щодо шлюбу, бо ви для мене все одно, як мати рідна... Але накажіть, щоб внизу не сміялися й не дражнили. Пройти не дають!

— А як вони вас дражнять?

— Кажуть: Машенькин Мишенька.

— Тьху, яка дурниця! — обурилась Анна Акимівна.— Які ви всі дурні! Який ви дурний, Мишо! Як ви набридли мені! Я вас бачити не хочу!

III

ОБІД

Як і торік, останніми приїхали з візитом дійсний статський радник Крилін і відомий адвокат Лисевич. Приїхали вони, коли надворі уже темніло. Крилін, старик понад 60 років, з широким ротом і з сивими бакенами біля вух, схожий обличчям на рись, був у мундирі з аннинською стрічкою і в білих штанах. Він довго тримав руку Анни Акимівни в своїх обох руках, дивився їй пильно в обличчя, ворушив губами і, нарешті, сказав спроквола, в одну ноту:

— Я поважав вашого дядечка... і батечка, і користувався їхньою прихильністю. Тепер вважаю приємним обов'язком, як бачите, поздоровити їхню шановну спадкоємницю... незважаючи на хворобу і на значну віддаль... І дуже радий бачити вас у доброму здоров'ї.

Присяжний повірений Лисевич, високий вродливий блондин, з легкою сивиною на скронях і бороді, відрізняється незвичайно вишуканими манерами. Він увіходить перевальцем, вклоняється ніби знехотя і, розмовляючи, знизує плечима, і все це з лінивою грацією, як застояний, випещений кінь. Він ситий, надзвичайно здоровий і багатий; раз навіть виграв сорок тисяч, але приховав це від своїх знайомих. Любить добре поїсти, особливо сири, трюфелі, терту редьку з конопляною олією, а в Парижі, за його словами, він їв смажені необмиті кишки. Говорить він доладно, плавно, без запинки, і лише з кокетливості часом дозволить собі запнутися і клацнути пальцями, ніби добираючи слово. В усе те, що йому доводиться говорити на суді, він уже давно не вірить, або, може, й вірить, та не надає цьому ніякого

значення,— все це давно вже відоме, старе, звичайне... Він вірить тільки в оригінальне і небуденне. Прописна мораль в оригінальній формі викликає в нього сльози. Обидві записні книжки у нього списані незвичайними висловами, які він вичитує у різних авторів, і коли йому треба буває знайти який-небудь вислів, то він нервово шукає в обох книжках і завжди не знаходить. Ще небіжчик Аким Іванович у веселу хвилину з пихи запросив його в повірені в справах заводу і призначив йому дванадцять тисяч платні. Всі заводські справи полягали в двох-трьох дрібних стягненнях, які Лисевич доручав своїм помічникам.

Анна Акимівна знала, що на заводі йому нічого робити, але відмовити йому не могла: невистачало мужності, та й звикла до нього. Він називав себе її юрисконсультом, а свою платню, за якою він присилав акуратно кожного першого числа,— суворою прозою. Анна Акимівна знала, що коли після смерті батька продавали її ліс на шпали, то Лисевич нажив на цьому продажу понад п'ятнадцять тисяч і поділився з Назаричем. Довідавшись про цей обман, Анна Акимівна гірко заплакала, але потім звикла.

Поздоровивши й поцілувавши обидві руки, він зміряв її поглядом і скривився.

— Не треба! — сказав він з щирим смутком.— Я казав, люба, не треба!

— Ви про що, Вікторе Миколайовичу?

— Я говорив: не треба повнішати. У вашому роді в усіх нещасна схильність до повноти. Не треба,— повторив він благальним голосом і поцілував руку.— Ви така гарна! Ви така славна! От, ваше превосходительство,— звернувся він до Криліна,— рекомендую: єдина в світі жінка, яку я будь-коли серйозно любив.

— Це не дивно! Бути у ваші роки знайомим з Анною Акимівною і не любити її— це неможливо.

— Я її дуже люблю! — вів далі адвокат цілком щиро, але з своєю звичайною лінивою грацією.— Я люблю, але не тому, що я мужчина, а вона жінка; коли я з нею, то здається, що вона якоїсь третьої статі, а я четвертої, і ми мчимо разом в сферу найтонших відтінків кольорів і там зливаємося в спектр. Краще всіх визначає подібні відносини Leconte de Lisle. У нього є одне чудове місце, дивне місце.

Лисевич пошукав в одній книжці, потім в другій і, не знайшовши вислову, заспокоївся. Почали говорити про по-

году, про оперу, про те, що незабаром приїде Дузе. Анна Акимівна згадала, що Лисевич і, здається, Крилін торік обідали в неї, і тепер, коли вони зібралися йти, вона щиро і благальним голосом почала доводити їм, що оскільки вони вже більше нікуди не поїдуть з візитом, то повинні лишитися в неї пообідати. Після деякого вагання гості погодилися.

Крім обіду, що складався з щів, поросяти, гуски з яблуками і ін., на кухні у великі свята готували ще, так званий, французький або кухарський обід, на випадок, коли хто з гостей на верхньому поверсі захоче поїсти. Коли в їдальні забряжчали посудом, Лисевич почав виявляти помітне збудження; він потирав руки, поводив плечима, мружився і з почуттям розповідав про те, які обіди колись влаштовували старики, який чудовий матлот з миньків уміє готувати тутешній кухар,— не матлот, а одкровення! Він наперед смакував обід, уже їв його в думці і відчував насолоду. Коли ж Анна Акимівна повела його під руку в їдальню, і він, нарешті, випив чарку горілки і поклав собі в рот шматочок сьомги, то навіть замуркотів від задоволення. Жував він голосно, гидко, випускаючи носом якісь звуки, і очі його при цьому ставали масними і зажерливими.

Закуска була розкішна. Були, між іншим, свіжі білі гриби в сметані і соус провансаль із смажених устриць і ракових шийок, дуже здобрений гіркими пікулями. Сам обід складався з святкових, вишуканих страв, і вина були чудові. Мишенька прислужував за столом з насолодою. Коли він ставив на стіл яку-небудь нову страву і знімав з блискучої каструлі кришку або наливав вино, то робив це з поважністю професора чорної магії, і, дивлячись на його обличчя і ходу, схожу на першу фігуру кадрилі, адвокат кілька разів подумав: «Який дурень!»

Після третьої страви Лисевич говорив, звертаючись до Анни Акимівни:

— Жінка fin de siècle [1],— я маю на увазі молоду, і, звичайно, багату,— повинна бути незалежна, розумна, витончена, інтелігентна, сміліва і трохи розпутна. Розпутна в міру, трошки, бо зрозумійте, ситість є вже втома. Ви, люба моя, повинні не животіти, не жити, як усі, а смакувати життям, а легка розпуста є соус життя. Зарийтеся в квіти з дурманливим ароматом, задихайтеся в мускусі, їжте

[1] кінця віку.

гашиш, а головне, кохайте, кохайте і кохайте... Попервах я на вашому місці завів би собі семеро мужчин, за кількістю днів у тижні, і одного назвав би Понеділком, другого Вівторком, третього Середою і т. д., щоб кожний знав свій день.

Ця розмова хвилювала Анну Акимівну. Вона нічого не їла і тільки випила чарку вина.

— Дайте ж мені, нарешті, сказати! — говорила вона.— Для себе особисто я не розумію кохання без сім'ї. Я самотня, самотня, як місяць на небі, та ще з вищербом, і, що б ви там не говорили, я впевнена, я відчуваю, що цей вищерб можна заповнити лише коханням у звичайному розумінні. Мені здається, що це кохання визначить мої обов'язки, мій труд, освітить мій світогляд. Я хочу від кохання миру моїй душі, спокою, хочу бути далі від мускусу і всіх там спіритизмів і fin de siécle... одним словом,— збилась вона,— чоловік і діти.

— Заміж хочете? Що ж, і це можна,— погодився Лисевич.— Вам все треба спробувати: і заміжжя, і ревнощі, і насолоду першої зради, і навіть дітей... Але поспішайте жити, поспішайте, люба, час минає, не жде.

— От візьму і вийду заміж! — сказала вона, сердито дивлячись на його сите, задоволене обличчя.— Вийду найзвичайнісіньким, найнепристойнішим чином і сіятиму від щастя. І, можете собі уявити, вийду за просту робочу людину, за якого-небудь механіка чи кресляра.

— І це непогано. Герцогиня Джосіана покохала Гуінплена, і це їй дозволяється, бо вона герцогиня; вам теж усе дозволяється, бо ви незвичайна. Якщо, люба, захочете кохати негра або арапа, то не соромтеся, виписуйте собі негра. Ні в чому собі не відмовляйте. Ви повинні бути такою ж сміливою, як ваші бажання. Не відставайте від них.

— Невже мене так важко зрозуміти? — спитала Анна Акимівна з подивом, і очі її заблищали від сліз.— Зрозумійте ж, у мене на руках величезне підприємство, дві тисячі робітників, за яких я повинна відповісти перед богом. Люди, які працюють на мене, сліпнуть і глухнуть. Мені страшно жити, страшно! Я страждаю, а ви маєте жорстокість говорити мені про якихось негрів і... і посміхаєтесь!..— Анна Акимівна ударила кулаком по столу.— Вести далі життя, яке я тепер веду, чи піти за таку ж гулящу, невмілу людину, як я, було б просто злочином Я не можу більше так жити,— сказала вона палко,— не можу!

— Яка вона гарна! — промовив Лисевич, милуючись нею.— Боже мій, яка вона гарна! Але чого ж ви сердитесь, люба? Нехай я не правий, та невже ви думаєте, що коли ви в ім'я ідей, які я, проте, глибоко поважаю, будете нудитися і відмовляти собі в життєвій радості, то робітникам стане від цього легше? Ніскільки! Ні, розпуста, розпуста! — сказав він рішуче.— Вам необхідно, ви повинні бути розпутною! Обміркуйте це, люба, обміркуйте!

Анна Акимівна була рада, що висловилась, і повеселішала. Їй подобалось, що вона так добре говорила і так чесно й красиво думає, і вона була вже впевнена, що коли б, наприклад, Пименов покохав її, то вона пішла б за нього з радістю.

Мишенька почав наливати шампанське.

— Ви мене сердите, Вікторе Миколайовичу,— сказала вона, цокаючись з адвокатом.— Мені прикро, що ви даєте поради, а самі зовсім не знаєте життя. По-вашому, якщо механік чи кресляр, то вже неодмінно мужик і невіглас. А це найрозумніші люди! Незвичайні люди!

— Ваш батечко і дядечко... я їх знав і поважав,— промовив спроквола Крилін, який сидів, витягнувшись, як істукан, і весь час без упину їв,— були люди значного розуму і... і високих душевних якостей.

— Гаразд, знаємо ми ці якості! — пробурмотів адвокат і попросив дозволу закурити.

Коли закінчився обід, Криліна повели відпочивати. Лисевич докурив сигару і, похитуючись від ситості, пішов за Анною Акимівною в її кабінет. Затишні куточки з фотографіями, віялами на стінах і з обов'язковим рожевим чи голубим ліхтарем посеред стелі він не любив, як вияв млявого, неоригінального характеру; до того ж, згадки про деякі його романи, яких він тепер соромився, були в нього пов'язані з цим ліхтарем. А кабінет Анни Акимівни з голими стінами і позбавленими смаку меблями йому дуже подобався. Йому було м'яко і приємно сидіти на турецькому дивані і поглядати на Анну Акимівну, яка звичайно сиділа на килимі перед каміном і, обхопивши коліна руками, дивилася на вогонь і про щось думала, і в цей час йому здавалось, що в ній грає мужицька, старовірська кров.

Кожного разу після обіду, коли подавали кофе й лікери, він пожвавлювався і розповідав їй різні літературні новини. Говорив він пишномовно, натхненно, сам захоплюючись своєю розповіддю, а вона слухала його і щоразу думала,

що за таку втіху можна заплатити не дванадцять тисяч, а втроє більше, і прощала йому все, що їй не подобалося в ньому. Траплялось, що він розповідав їй зміст повістей і навіть романів, і тоді дві чи три години минали непомітно, як хвилини. Тепер він почав якось кисло, розслабленим голосом і заплющивши очі.

— Я, люба, давно вже нічого не читав,— сказав він, коли вона попросила його розповісти що-небудь.— Правда, іноді читаю Жюль Верна.

— А я думала, що ви розповісте мені що-небудь новеньке.

— Гм... новеньке,— сонно пробурмотів Лисевич і ще глибше забився в куток дивана.— Вся новенька література, люба моя, для нас з вами не підходить. Звичайно, вона має бути такою, якою вона є, і не визнавати її — означало б не визнавати природного стану речей, і я визнаю її, але...

Лисевич, здавалось, заснув. Але через хвилину знову почувся його голос:

— Вся новенька література, неначе осінній вітер у димарі, стогне і виє: «Ах, нещасний! ах, життя твоє можна уподібнити в'язниці! ах, як тобі у в'язниці темно і сиро! ах, ти неминуче загинеш і нема тобі порятунку!» Це чудово, але я віддав би перевагу літературі, що вчить, як втекти з в'язниці. З усіх сучасних письменників я поважаю, між іншим, іноді одного Мопасана.— Лисевич розплющив очі.— Хороший письменник, чудовий письменник! — Лисевич засовався на дивані.— Дивовижний художник! Страшний, страхітливий, надприродний письменник! — Лисевич підвівся з дивана і підняв угору праву руку.— Мопасан! — сказав він у захваті.— Люба, читайте Мопасана! Одна сторінка його дасть вам більше, ніж усі багатства землі! Що не рядок, то новий горизонт. Найм'якші, найніжніші порухи душі змінюються сильними, бурхливими відчуттями, ваша душа ніби під тиском сорока тисяч атмосфер перетворюється в наймізерніший шматочок якоїсь речовини невиразного, рожевуватого кольору, що, як мені здається, коли б можна було покласти її на язик, дала б терпкий, солодкий смак. Яке шаленство переходів, мотивів, мелодій! Ви спочиваєте на конваліях і трояндах, і раптом думка, страшна, прекрасна, непереборна думка несподівано налітає на вас, як локомотив, і обдає вас гарячою парою і оглушає свистом. Читайте, читайте Мопасана! Люба, я цього вимагаю!

Лисевич замахав руками і у великому хвилюванні пройшовся з кутка в куток.

— Ні, це неможливо! — промовив він, ніби у відчаї.— Останній його твір втомив мене, оп'янив! Але я боюсь, що ви будете до нього байдужі. Щоб він захопив вас, треба його смакувати, повільно витискати сік з кожного рядка, пити... Треба його пити!

Після довгого вступу, в якому було багато таких слів, як демонічне сладострастя, сітка з найтонших нервів, самум, кристал і т. п., він, нарешті, почав розповідати зміст романа. Розповідав він уже не так пишномовно, але дуже докладно, наводячи напам'ять цілі описи й розмови; дійові особи романа захоплювали його і, характеризуючи їх, він ставав у пози, змінював вираз обличчя й голос, як справжній актор. Від захвату він реготав то басом, то дуже тонким голоском, сплескував руками або хапав себе за голову з таким виразом, ніби вона могла в нього лопнути. Анна Акимівна слухала з захопленням, хоча вже читала цей роман, і в переказі адвоката він здавався їй набагато красивішим і складнішим, ніж у книзі. Він звертав її увагу на різні тонкощі і підкреслював вдалі вислови і глибокі думки, але вона бачила лише життя, життя, життя і саму себе, немов була дійовою особою романа; у неї підносило дух, і вона сама, теж регочучи і сплескуючи руками, думала про те, що так жити не можна, що нема потреби жити погано, якщо можна жити прекрасно; вона згадувала свої слова й думки за обідом і пишалася ними; і коли в уяві раптом виникав Пименов, то їй було весело і хотілось, щоб він покохав її.

Закінчивши розповідати, Лисевич, у знемозі, сів на диван.

— Яка ви славна! Яка хороша! — почав він, трохи згодом, слабим голосом, ніби хворий.— Я, люба, щасливий біля вас, але все ж таки чому мені сорок два роки, а не тридцять? Мої і ваші смаки не збігаються: ви повинні бути розпутні, а я давно вже пережив цей фазис і хочу кохання найтоншого, не матеріального, як сонячний промінь, тобто, з погляду жінки ваших років, я вже ні к чорту не годжуся.

Він, за його словами, любив Тургенєва, співця непорочного кохання, чистоти, молодості і сумної російської природи, але сам він любив непорочне кохання не поблизу, а з чуток, як щось абстрактне, що існує поза реальним жит-

тям. Тепер він запевняв себе, що Анну Акимівну він любить платонічно, ідеально, хоча сам не знав, що це означає. Але йому було приємно, затишно, тепло, Анна Акимівна здавалася чарівною, оригінальною, і він думав, що приємне самопочуття, яке викликає в ньому ця обстановка, і є саме те, що зветься платонічним коханням.

Він припав щокою до її руки і сказав тоном, яким звичайно пестять маленьких дітей:

— Дуся моя, а за що ви мене оштрафували?

— Я? Коли?

— Я до свята не одержав від вас нагородних.

Раніше Анні Акимівні ні разу не доводилось чути, що адвокату до свят посилали нагородні, і тепер вона була в замішанні: скільки йому дати? А дати було треба, бо він чекав, хоч дивився на неї очима, повними кохання.

— Мабуть, Назарич забув,— сказала вона.— Але це не пізно виправити.

Раптом вона згадала про вчорашні півтори тисячі, які лежали у неї тепер в спальні, в туалетному столику. І коли вона принесла ці несимпатичні гроші і подала їх адвокатові, і він з лінивою грацією сунув їх у бокову кишеню, то все це відбулося якось мило і природно. Несподіване нагадування про нагородні і ці півтори тисячі личили адвокатові.

— Мерсі,— сказав він і поцілував їй палець.

Увійшов Крилін із заспаним блаженним обличчям, але вже без орденів.

Він і Лисевич посиділи ще трохи, випили по склянці чаю і почали збиратися. Анна Акимівна трохи зніяковіла... Вона зовсім забула, де служить Крилін, і чи треба давати йому гроші чи ні, а якщо треба, то тепер дати чи надіслати в конверті.

— Де він служить? — шепнула вона Лисевичу.

— А біс його знає,— пробурмотів адвокат, позіхаючи.

Вона зміркувала, що коли Крилін бував у дядька й батька і поважав їх, то не дарма: певно, робив добрі справи за їхній рахунок, служачи в якійсь благодійній установі. Вона, прощаючись, сунула йому в руку триста карбованців; він ніби дуже здивувався і хвилину мовчки дивився на неї олов'яними очима, але потім ніби зрозумів і сказав:

— Але квитанцію, вельмишановна Анно Акимівно, ви можете одержати не раніше Нового року.

Лисевич зовсім уже розкис і обважнів і хитався, коли Мишенька одягав на нього шубу. А сходячи вниз, він мав

вигляд вкрай розслабленого, і видно було, що тільки-но він сяде в сани, то відразу ж засне.

— Ваше превосходительство,— сказав він Криліну томно, спиняючись посеред сходів,— чи не доводилося вам зазнавати такого відчуття, ніби якась невидима сила витягує вас в довжину, ви все тягнетесь-тягнетесь і, нарешті, перетворюєтесь в найтонший дріт? Суб'єктивно це виявляється в якомусь особливому сладострасному почутті, яке ні з чим порівняти не можна.

Анна Акимівна, стоячи нагорі, бачила, як обидва вони дали Мишеньці по бумажці.

— Не забувайте! До побачення! — крикнула вона їм і побігла до себе в спальню.

Вона швидко скинула плаття, яке вже набридло їй, одягла капот і побігла вниз. І коли бігла по сходах, сміялась і стукотіла ногами, як хлопчисько. Їй дуже хотілося пустувати.

IV

ВЕЧІР

Тіточка в просторій ситцьовій блузі, Варварушка і ще якісь дві старухи сиділи в їдальні й вечеряли. Перед ними на столі лежали великий шматок солонини, окорок і різні солоні закуски, і від солонини, дуже жирної і смачної на вигляд, здіймалася до стелі пара. На нижньому поверсі виноградних вин не вживали, але зате було багато різних горілок і наливок. Кухарка Агаф'юшка, товста, біла, сита, стояла біля дверей, схрестивши руки, і розмовляла з старухами, а страви подавала і забирала нижня Маша, брюнетка з червоною стрічкою у волоссі. Старухи були ситі ще зранку і за годину до вечері пили чай з солодким здобним пирогом, а тому їли тепер над силу, ніби з обов'язку.

— Ох, матінко! — охнула тіточка, коли в їдальню раптом вбігла Анна Акимівна і сіла на стілець поруч неї.— Злякала до смерті!

У домі любили, коли Анна Акимівна бувала в настрої і пустувала; це щоразу нагадувало, що старики вже померли, а старухи в домі не мають уже ніякої влади, і кожний може жити як завгодно, не боячись, що його суворо покарають. Лише дві незнайомі старухи скоса глянули на Анну Акимівну з подивом: вона мугикала, а за столом гріх співати.

— Матінко наша, красуня, картина писана! — почала солоденько промовляти Агаф'юшка.— Алмаз наш дорогоцінний!.. А людей, людей сьогодні приїжджало на нашу королеву подивитися — господи твоя воля! І генерали, і офіцери, і пани... Я у вікно дивилась-дивилась, лічила-лічила, та й покинула.

— А про мене, вони хоч би зовсім не їздили, негідники! — сказала тіточка; вона з сумом подивилася на племінницю і додала:— Лише час марнували сирітці моїй сердешній.

Анна Акимівна була голодна, бо з самого ранку нічого не їла. Їй налили якоїсь дуже гіркої настойки, вона випила і закусила солониною з гірчицею і відзначила, що це дуже смачно. Потім нижня Маша подала індичку, квашені яблука і агрус. І це теж подобалось. Але тільки одне було неприємно: від кахельної печі пашіло жаром, було душно, і у всіх розгорілися щоки... Після вечері зняли зі стола скатерть і поставили тарілки з м'ятними пряниками, горіхами та ізюмом.

— Сідай і ти... чого там! — сказала тіточка кухарці.

Агаф'юшка зітхнула й сіла за стіл; перед нею Маша поставила теж чарку для наливки, і Анні Акимівні почало вже здаватися, що однаково як від пічки, так і від білої шиї Агаф'юшки, пашить жаром. Говорили все про те, як тепер важко стало виходити заміж, що колись мужчини якщо не на вроду, то хоч на гроші ластились, а тепер не розбереш, чого їм треба, і колись лишалися дівчатами лише горбаті й криві, а тепер не беруть навіть вродливих і багатих. Тіточка почала пояснювати це аморальністю і тим, що люди бога не бояться, але раптом згадала, що її брат Іван Іванович і Варварушка — обоє жили, як святі,— і бога боялись, а все ж потихеньку дітей народжували і відправляли у виховальний дім; вона схаменулась і перевела розмову на те, який у неї колись женишок був, із заводських, і як вона його кохала, але її силою брати віддали за вдівця іконописця, який, слава богу, через два роки помер. Нижня Маша теж сіла до столу і з таємничим виглядом розповіла, що ось уже тиждень, як щодня вранці у дворі з'являється якийсь невідомий чоловік з чорними вусами і в пальті з смушковим коміром: увійде в двір, подивиться на вікна великого будинку і піде далі — до корпусів; чоловік нічого собі, показний...

Від усіх цих розмов Анні Акимівні чомусь раптом захо-

тілося заміж, аж страх як захотілося; здається, півжиття і все багатство віддала б, лише знати б, що на горішньому поверсі є людина, яка для неї найближча за всіх на світі, що вона дуже кохає її і нудьгує за нею; і думка про цю близькість, чарівну, невимовну словами, хвилювала її душу. І інстинкт здоров'я й молодості лестив їй і брехав, що справжня поезія не минула, а ще попереду, і вона вірила й, відкинувшись на спинку стільця (у неї при цьому розпустилося волосся), почала сміятися, а дивлячись на неї, сміялися й усі. І в їдальні довго не вщухав безпричинний сміх.

Доповіли, що прийшла ночувати Жужелиця. Це була богомолка Паша, або Спиридонівна, маленька худенька жінка, років п'ятдесяти, в чорному платті і білій хусточці, гостроока, гостроноса, з гострим підборіддям; очі в неї були хитрі, єхидні, і дивилася вона з таким виразом, наче всіх наскрізь бачила. Губи в неї були сердечком. За єхидство і ненависництво в купецьких домах їй дали прізвисько Жужелиця.

Увійшовши в їдальню, вона, ні на кого не дивлячись, пішла до образів і заспівала альтом «Рождество твое», потім проспівала «Дева днесь», потім «Христос рождается», потім повернулась і пронизала всіх поглядом.

— З празничком! — сказала вона й поцілувала в плече Анну Акимівну.— Ледве, ледве добралася до вас, благодійники мої.— Вона поцілувала в плече тіточку.— Вирушила я до вас ще зранку, та дорогою до добрих людей заходила відпочивати. «Залишся, та залишся, Спиридонівно»,— ба, і не зчулася, як звечоріло.

Через те, що вона не вживала м'ясного, то їй подали ікру й сьомгу. Вона їла, позираючи на всіх спідлоба, і горілочки три чарки випила. Наївшись, помолилася богу й уклонилася Анні Акимівні в ноги.

Як це було в минулому і позаминулому році, почали грати в королі, а всі слуги, скільки їх було на двох поверхах, з'юрмилися в дверях, щоб подивитися на гру. Анні Акимівні здалося, що разів зо два в юрбі жінок і чоловіків промайнув і Мишенька з поблажливою усмішкою. Першою вийшла в королі Жужелиця, і Анна Акимівна-солдат платила їй данину, а потім тіточка стала королем, і Анна Акимівна попала в «мужики» або «тютьки», що викликало загальне захоплення, а Агаф'юшка вийшла в принци і засоромилась від задоволення. На другому кінці стола склалася

ще партія: обидві Маші, Варварушка й швачка Марфа Петрівна, яку розбудили навмисне для гри в королі, й обличчя в неї було заспане, зле.

Під час гри розмова йшла про чоловіків, про те, як важко тепер вийти за хорошу людину і про те, яка доля краща — дівоча чи вдовина.

— Дівка ти красива, здорова, дужа,— сказала Жужелиця Анні Акимівні.— Тільки я ніяк не збагну, мати, для кого ти себе бережеш.

— Що ж робити, коли ніхто не бере?

— А може, дала обітницю лишитися в дівках? — вела далі Жужелиця, ніби не чуючи.— Що ж, добре діло, лишайся... Лишайся,— повторила вона, уважно і єхидно дивлячись собі в карти.— Так, брат, лишайся... так... Тільки дівки, преподобні ці самі, різні бувають,— зітхнула вона й пішла з короля.— Ох, різні, мати! Одні, справді, пильнують себе як черниці й аніні не вскочать, а коли яка і згрішить іноді, то вимучиться вся, сердешна, і осуджувати гріх. А от інші дівчата і в чорних платтях ходять і савани собі шиють, а самі ж потихеньку старичків багатеньких люблять. Та-ак, канарочки мої. Інша шельма зачарує старика і владарює над ним, голубоньки мої, владарює, крутить ним, вертить, а як набрала побільше грошей та виграшних білетів, так і зачарує до смерті.

У відповідь на ці натяки Варварушка тільки зітхнула і подивилася на образи. На обличчі її відбилося християнське смиріння.

— Є в мене одна знайома дівчина така, врагиня моя люта,— вела далі Жужелиця, оглядаючи всіх з торжеством.— Теж все зітхає, та все на образи дивиться, дияволка. Коли вона владарювала у одного старика, то бувало прийдеш до неї, а вона дасть тобі шматок і накаже земні поклони бити, а сама читає: «В рождєствє дєвство сохранила єси». На свято дасть шматок, а в будні дорікає. Ну, а тепер я вже натішуся над нею! Натішусь доволі, алмазні!

Варварушка знову глянула на образ і перехрестилася.

— Так, ніхто мене не бере, Спиридонівно,— сказала Анна Акимівна, щоб змінити розмову.— Що зробиш?

— Сама винна, мати. Все ждеш благородних та освічених, а йшла б за свого брата-купця.

— Купця не треба! — сказала тіточка і стривожилась.— Спаси, царице небесна! Благородний гроші твої прогайнує, та зате жалітиме тебе, дурненька. А купець заведе такі

суворі порядки, що в своєму ж домі тобі місця не буде. Тобі пригорнутися до нього хочеться, а він купони стриже, а сядеш з ним їсти, він тебе твоїм же шматком хліба дорікатиме, мугиряка! Іди за благородного!

Заговорили всі зразу, голосно перебиваючи одна одну, а тіточка стукала по столу щипцями для горіхів і, червона, сердита, говорила:

— Не треба купця, не треба! А заведеш у домі купця, піду в богадільню!

— Тш... Тихше! — крикнула Жужелиця; коли всі замовкли, вона примружила одне око і сказала:— Знаєш що, Аннушко, ластівко моя? Іти заміж по-справжньому, як усі, тобі ні до чого. Ти людина багата, вільна, сама собі королева; але і в старих дівках лишатися начебто, дитинко, не годиться. Ото знайду я тобі, знаєш, якого-небудь завалящого і недоумкуватого чоловічка, приймеш ти про людське око закон і тоді — гуляй, Малашко! Ну, чоловіку сунеш там тисяч п'ять чи десять, і нехай іде, звідки прийшов, а ти дома сама собі пані,— кого хочеш, того любиш, і ніхто не може тебе осудити. І кохай ти тоді своїх благородних та освічених. Ех, не життя, а масниця! — Жужелиця клацнула пальцями і підсвиснула:— Гуляй, Малашко!

— А гріх! — сказала тіточка.

— Ну, гріх,— посміхнулася Жужелиця.— Вона освічена, розуміє. Людину зарізати чи старика зачарувати — гріх, це точно, а любити милого дружка навіть дуже не гріх. Та й що там, справді! Ніякого гріха нема! Все це богомолки вигадали, щоб простий народ морочити. Та й я теж скрізь кажу — гріх та гріх, а сама й не знаю, чому гріх.— Жужелиця випила наливки і крякнула: — Гуляй, Малашко! — сказала вона, звертаючись цього разу, мабуть, до себе самої.— Тридцять років, бабочки, думала все про гріхи, та боялась, а тепер бачу: схибила, прогавила! Ех, дурна я, дурна! — зітхнула вона.— Баб'ячий вік — короткий вік, і кожним деньком дорожити б треба. Гарна ти, Аннушко, дуже й багата, а вже як стукне тридцять п'ять чи сорок, ото й все, пиши пропало. Не слухай, брат, нікого, живи, гуляй до сорока, а потім встигнеш відмолити,— вистачить часу поклони бити та савани шити. Богу свічка, катай і чорту шпичку! Катай усе в одне місце! Ну, то як же? Хочеш облагодіяти чоловіка?

— Хочу,— засміялась Анна Акимівна.— Мені тепер все одно, я б за простого пішла.

— Що ж, і добре б! Ух, якого б ти тоді собі молодця вибрала! — Жужелиця зажмурилась і похитала головою.— Ух!

— Я й сама їй кажу: благородних не дочекаєшся, то йшла б уже не за купця, а за кого простішого,— сказала тіточка.— Принаймні взяли б ми до себе в дім хазяїна. А чи ж мало хороших людей? Хоч наших заводських взяти. Всі розсудливі, статечні....

— Ще б пак! — погодилась Жужелиця.— Гарні хлопці. Хочеш, тітко, я Аннушку за Лебединського Василя посватаю?

— Ну, у Васі ноги довгі,— сказала тіточка серйозно.— Сухий дуже. І на вигляд хто зна який!

У юрбі біля дверей засміялись.

— Ну, за Пименова. Хочеш піти за Пименова? — спитала Жужелиця у Анни Акимівни.

— Гаразд. Сватай за Пименова.

— Їй-богу?

— Сватай! — сказала рішуче Анна Акимівна і вдарила по столу.— Слово честі піду!

— Їй-богу?

Анні Акимівні раптом стало соромно, що в неї палають щоки і що на неї всі дивляться, вона змішала на столі карти й побігла з кімнати, і коли бігла по сходах і потім прийшла нагору й сіла у вітальні за роялем, з нижнього поверху линув гул, ніби море шуміло; мабуть, говорили про неї і про Пименова і, може, користуючись її відсутністю, Жужелиця ображала Варварушку і вже, звичайно, не перебирала висловів.

На всьому горішньому поверсі горіла лише одна лампа в залі, і її слабе світло крізь двері проникало в темну їдальню. Була десята година, не більше. Анна Акимівна зіграла один вальс, потім другий, третій,— грала безперервно. Вона дивилась у темний куток за роялем, посміхалася, когось мислено кликала, і їй спадало на думку: чи не поїхати у місто до кого-небудь, наприклад, хоч до Лисевича, і чи не розповісти йому, що робиться тепер у неї на душі? Їй хотілося говорити невгаваючи, сміятися, пустувати, але темний куток за роялем похмуро мовчав, і навколо, у всіх кімнатах горішнього поверху, було тихо, безлюдно.

Вона любила сентиментальні романси, але в неї був грубий, необроблений голос, і тому вона лише акомпанувала, а співала ледь чутно, самим лише подихом. Вона співала

пошепки романс за романсом, здебільшого про кохання, розлуку, втрачені надії і уявляла, як вона простягне до нього руки й скаже з благанням, із сльозами: «Пименов, зніміть з мене цей тягар!» І тоді, ніби гріхи їй простяться, стане на душі легко, радісно, настане вільне і, може, щасливе життя. В тузі чекання вона схилилась на клавіші, і їй пристрасно захотілось, щоб зміна в житті відбулася зараз же, негайно, і було страшно від думки, що колишнє життя триватиме ще деякий час. Потім знову грала й співала ледь чутно, і навколо було тихо. З нижнього поверху вже не долинав гул: мабуть, там лягли спати. Давно вже пробило десять. Наближалася довга, самотня, нудна ніч.

Анна Акимівна пройшлася по всіх кімнатах, полежала на дивані, прочитала в себе у кабінеті листи, одержані ввечері. Було дванадцять листів поздоровних і три анонімних, без підпису. В одному якийсь простий робітник жахливим, ледь розбірливим почерком скаржився на те, що у фабричній крамниці продають робітникам гірку олію, яка відгонить гасом; в другому — хтось повідомляв шанобливо, що Назарич на останніх торгах, купуючи залізо, взяв у когось хабара тисячу карбованців; в третьому її лаяли за жорстокість.

Святкове збудження вже минало, і щоб підтримати його, Анна Акимівна сіла знову за рояль і тихо заграла один з нових вальсів, потім згадала, як розумно і чесно вона думала і говорила сьогодні за обідом. Подивилася вона навколо на темні вікна й стіни з картинами, на тьмяне світло, яке йшло з залу, і раптом ненароком заплакала і їй прикро стало, що вона така самотня, що їй ні з ким поговорити, порадитися. Щоб підбадьорити себе, вона намагалась намалювати в уяві Пименова, але вже нічого не виходило.

Пробила дванадцята. Увійшов Мишенька, уже не у фраку, а в піджаку, і мовчки засвітив дві свічки; потім він вийшов і через хвилину повернувся з підносом, на якому була чашка з чаєм.

— Чого ви смієтесь? — спитала вона, помітивши на його обличчі посмішку.

— Я внизу був і чув, як ви жартували щодо Пименова...— сказав він і прикрив рукою усміхнений рот.— Посадити б його обідати з Віктором Миколайовичем і генералом, то він сьогодні помер би з страху.— У Мишеньки затремтіли плечі від сміху.— Він і виделки, мабуть, тримати не вміє.

Сміх лакея, його слова, піджак і вусики справили на Анну Акимівну враження неохайності. Вона заплющила очі, щоб не бачити його, і, сама того не бажаючи, уявила Пименова, який обідає разом з Лисевичем і Криліним, і його боязка, неінтелігентна постать здалася їй жалюгідною, безпорадною, і вона відчула огиду. І лише тепер, вперше за цілий день, вона зрозуміла ясно, що все те, що вона думала і говорила про Пименова і про шлюб з простим робітником,— нісенітниця, дурниця і самодурство. Щоб переконати себе в протилежному, перебороти огиду, вона хотіла згадати слова, які говорила за обідом, але вже не могла зміркувати; сором за свої думки і вчинки, і страх, що вона, може, сказала сьогодні щось зайве, й огида до своєї малодушності вкрай збентежили її. Вона взяла свічку й швидко, немовби її гнав хтось, зійшла вниз, розбудила там Спиридонівну і почала запевняти її, що вона пожартувала. Потім пішла до себе в спальню. Руда Маша, яка дрімала в кріслі біля ліжка, схопилася і почала поправляти подушки. Обличчя в неї було стомлене, заспане, і чудове волосся збилося на один бік.

— Ввечері знову приходив чиновник Чаликов,— сказала вона, позіхаючи,— та я не насмілилась доповідати. Дуже вже п'яний. Каже, що знову завтра прийде.

— Чого йому треба від мене? — розсердилась Анна Акимівна і вдарила гребінцем об підлогу.— Я не хочу його бачити. Не хочу!

Вона вирішила, що у неї в житті нікого більше не лишилося, крім цього Чаликова, що він уже не перестане переслідувати її і нагадувати їй щодня, яке нецікаве і безглузде її життя. Адже вона на те лише й здатна, щоб допомагати бідним. О, як це безглуздо!

Вона лягла, не роздягаючись, і заридала від сорому й нудьги. Найприкріше і найнерозумніше за все здавалось їй те, що сьогоднішні мрії про Пименова були чесні, високі, благородні, але в той самий час вона відчувала, що Лисевич і навіть Крилін для неї були ближчі, ніж Пименов і всі робітники, взяті разом. Вона думала тепер, що якби можна було щойно прожитий довгий день відобразити на картині, то все погане і пошле, як, наприклад, обід, слова адвоката, гра в королі, були б правдою, а мрії і розмови про Пименова виділялися б з цілого, як фальшиве місце, як натяжка. І вона думала також, що їй уже пізно мріяти про щастя, що все для неї вже загинуло, і повернутися до того

життя, коли вона спала з матір'ю під однією ковдрою, або вигадати якесь нове, особливе життя уже неможливо.

Руда Маша стояла на колінах перед ліжком і дивилася на неї сумно, з подивом, потім і сама заплакала і припала обличчям до руки, і без слів було зрозуміло, чого їй так прикро.

— Дурні ми з тобою,— говорила Анна Акимівна, плачучи й сміючись.— Дурні ми! Ах, які ми дурні!

ЧОРНИЙ ЧЕРНЕЦЬ

I

Андрій Васильович Коврін, магістр, стомився і розстроїв собі нерви. Він не лікувався, але якось мимохідь, за пляшкою вина, поговорив з приятелем-лікарем, і той порадив йому провести весну і літо на селі. І якраз, до речі, прийшов довгий лист від Тані Пєсоцької, яка просила його приїхати в Борисівку і погостювати. І він вирішив, що йому справді треба проїхатись.

Спочатку — це було в квітні — він поїхав до себе, в свою родову Ковріпку, і тут прожив на самоті три тижні; потім, діждавшись хорошої дороги, вирушив кіньми до свого колишнього опікуна і вихователя Пєсоцького, відомого в Росії садівника. Від Коврінки до Борисівки, де жили Пєсоцькі, було не більше сімдесяти верст, і їхати м'якою весняною дорогою у вигідній ресорній колясці було справжньою насолодою.

Будинок у Пєсоцького був величезний, з колонами, з левами, на яких облупилася штукатурка, і з фрачним лакеєм біля під'їзду. Старовинний парк, похмурий і строгий, заведений на англійський манір, простягався мало не на цілу версту від будинку до ріки і тут закінчувався обривистим, стрімким глинистим берегом, на якому росли сосни з оголеним корінням, схожим на волохаті лапи; внизу нелюдимо блищала вода, літали з жалібним писком кулики і завжди тут був такий настрій, що хоч сідай і баладу пиши. Зате біля самого будинку, у дворі й у фруктовому саду, який разом з розсадниками займав десятин з три-

дцять, було весело і життєрадісно навіть у погану погоду. Таких чудових троянд, лілій, камелій, таких тюльпанів різних кольорів, починаючи від яскравобілого і кінчаючи чорним, як сажа, взагалі такого багатства кольорів, як у Пєсоцького, Ковріну не доводилось бачити ніде в іншому місці. Весна щойно почалася, і справжня розкіш квітників ховалася ще в теплицях, але вже і того, що цвіло вздовж алей тут і там на клумбах було досить, щоб, гуляючи по саду, почувати себе в царстві ніжних барв, особливо в ранні години, коли на кожній пелюстці виблискувала роса.

Те, що було декоративною частиною саду і що сам Пєсоцький презирливо обзивав дрібницями, справляло на Ковріна колись у дитинстві казкове враження. Яких тільки тут не було химер, вишуканих потвор і знущань над природою! Тут були шпалери із фруктових дерев, груша, що мала форму пірамідної тополі, кулясті дуби та липи, зонт із яблуні, арки, вензелі, канделябри і навіть 1862 із слив — цифра, що означала рік, коли Пєсоцький вперше зайнявся садівництвом. Траплялись тут і красиві, стрункі деревця з рівними і міцними, як у пальми, стовбурами, і, лише пильно придивившись, можна було пізнати в цих деревцях агрус або смородину. Але що найбільше веселило в саду і надавало йому жвавого вигляду, це постійний рух. З раннього ранку до вечора біля дерев, кущів, на алеях і клумбах, як мурашня, копошилися люди з тачками, мотиками, лійками...

Коврін приїхав до Пєсоцьких увечері, о десятій годині. Таню та її батька, Єгора Семеновича, він застав у великій тривозі. Ясне, зоряне небо і термометр пророкували мороз на ранок, а тимчасом садівник Іван Карлович поїхав у місто і покластися було ні на кого. За вечерею говорили тільки про заморозки, і було вирішено, що Таня не ляже спати й о першій годині пройдеться по саду і подивиться, чи все гаразд, а Єгор Семенович встане о третій годині і навіть раніше.

Коврін просидів з Танею весь вечір і після півночі пішов з нею в сад. Було холодно. У дворі вже дуже пахло гаром. У великому фруктовому саду, який називався комерційним і давав Єгору Семеновичу щороку кілька тисяч чистого прибутку, стелився по землі чорний, густий, їдкий дим і, обволікаючи дерева, рятував від морозу ці тисячі. Дерева тут стояли в шашковому порядку, ряди їх були рівні і правильні, наче шеренги солдатів, і ця строга пе-

А. П. Чехов. З фотографії 1881 р.

дантична правильність і те, що всі дерева були однакові на зріст і мали однакові крони та стовбури, робили картину одноманітною і навіть скучною. Коврін і Таня пройшли між рядами, де жевріли вогнища з гною, соломи та всяких покидьків, і зрідка їм зустрічались робітники, які бродили в диму, як тіні. Цвіли тільки вишні, сливи і деякі сорти яблунь, але весь сад утопав у димі і лише біля розсадників Коврін зітхнув на повні груди.

— Я ще в дитинстві чхав тут від диму,— сказав він, знизуючи плечима,— але досі не розумію, як це дим може врятувати від морозу.

— Дим заміняє хмари, коли їх нема...— відповіла Таня.

— А для чого потрібні хмари?

— У похмуру і хмарну погоду не буває заморозків.

— Он як!

Він засміявся і взяв її за руку. Її широке, дуже серйозне, змерзле лице з тонкими чорними бровами, піднятий комір пальта, що заважав їй вільно рухати головою, і вся вона, худорлява, стрункa, в підібраному від роси платті, зворушувала його.

— Господи, вона вже доросла! — сказав він.— Коли я від'їздив звідси востаннє п'ять років тому, ви були ще зовсім дитина. Ви були така худюща, довгоноса, простоволоса, носили коротеньке платтячко, і я дражнив вас чаплею... Що робить час!

— Так, п'ять років! — зітхнула Таня.— Багато води спливло відтоді. Скажіть, Андрюшо, по совісті,— жваво заговорила вона, дивлячись йому в лице,— ви одвикли від нас? А втім, що ж я питаю? Ви мужчина, живете вже своїм цікавим життям, ви величина... Відчуженість така природна! Але як би там не було, Андрюшо, мені хочеться, щоб ви вважали нас своїми. Ми маємо на це право.

— Я вважаю, Таню.

— Слово честі?

— Так, слово честі.

— Ви сьогодні дивувались, що в нас так багато ваших фотографій. Адже ви знаєте, мій батько дуже любить вас. Часом мені здається, що вас він любить більше, ніж мене. Він гордиться вами. Ви вчена, незвичайна людина, ви зробили собі блискучу кар'єру, і він певен, що ви вийшли такий тому, що він виховав вас. Я не заважаю йому так думати. Нехай.

Уже починався світанок, і це особливо було помітно з тієї виразності, з якою стали виступати в повітрі клуби диму і крони дерев. Співали соловї, і з полів долинав крик перепелів.

— Проте час і спати,— сказала Таня.— Та й холодно.— Вона взяла його під руку.— Спасибі, Андрюшо, що приїхали. У нас нецікаві знайомі, та й тих мало. У нас тільки сад, сад, сад,— і більш нічого. Штамб, півштамб,— засміялась вона,— апорт, ранет, боровинка, окуліровка, копуліровка... Все, все наше життя ввійшло в сад, мені навіть ніколи нічого не сниться, крім яблунь і груш. Звичайно, це добре, корисно, але іноді хочеться ще чого-небудь для різноманітності. Я пам'ятаю, коли ви бувало приїздили до нас на канікули чи просто так, то в домі ставало якось свіжіше і світліше, наче з люстри і з меблів чохли знімали. Я була тоді дівчинкою і все-таки розуміла.

Вона говорила довго і з великим почуттям. Йому чомусь раптом спало на думку, що протягом літа він може прив'язатися до цієї маленької, слабенької, балакучої істоти, захопитися й покохати,— в становищі їх обох це так можливо і природно! Ця думка зворушила і насмішила його; він нагнувся до милого, заклопотаного обличчя і тихо заспівав:

Онегин, я скрывать не стану,
Безумно я люблю Татьяну...

Коли прийшли додому, Єгор Семенович уже встав. Коврін не хотілося спати, він розговорився із стариком і вернувся з ним у сад. Єгор Семенович був високий на зріст, широкий у плечах, з великим животом і хворів на задишку, але завжди ходив так швидко, що за ним важко було встигнути. Вигляд у нього був дуже заклопотаний, все кудись поспішав і з таким виразом, неначе спізнись він хоч на одну хвилину, то все загине!

— От, брат, історія...— почав він, спиняючись, щоб передихнути.— На поверхні землі, як бачиш, мороз, а під німи на палиці термометр сажнів на два над землею, там тепло... Чого це так?

— Далебі, не знаю,— сказав Коврін і засміявся.

— Гм... Усього знати не можна, звичайно... Хоч би який широкий був розум, всього туди не вмістиш. Адже ти більш по філософії.

— Так. Читаю психологію, а займаюсь взагалі філософією.

— І не надокучає?

— Навпаки, цим я тільки й живу.

— Ну, дай боже...— промовив Єгор Семенович, в роздумі погладжуючи свої сиві бакени.— Дай боже... Я за тебе дуже радий... радий, братіку...

Але раптом він прислухався і, зробивши страшне лице, побіг убік і скоро зник за деревами, у хмарах диму.

— Хто це прив'язав коня до яблуні? — почувся його розпачливий, несамовитий крик.— Який це мерзотник і каналія насмілився прив'язати коня до яблуні? Боже мій! Боже мій! Зіпсували, споганили, спаскудили! Пропав сад! Загинув сад! Боже мій!

Коли він повернувся до Ковріна, обличчя в нього було знеможене, ображене.

— Ну що ти поробиш з цим анафемським народом? — сказав він плачучим голосом, розводячи руками.— Стьопка возив уночі гній і прив'язав коня до яблуні! Замотав, падлюка, віжки туго-туго, аж кора в трьох місцях потерлась. Бачив таке! Кажу йому, а він — йолоп-йолопом, тільки очима кліпає! Повісити мало!

Заспокоївшись, він обняв Ковріна і поцілував у щоку.

— Ну, дай боже...— забурмотів він.— Я дуже радий, що ти приїхав. Невимовно радий... Спасибі.

Потім він усе тією ж швидкою ходою і з заклопотаним лицем обійшов увесь сад і показав своєму колишньому вихованцеві всі оранжереї, теплиці, грунтові сараї і свої дві пасіки, які називав чудом нашого століття.

Поки вони ходили, зійшло сонце і яскраво осяяло сад. Стало тепло. Передчуваючи ясний, веселий, довгий день, Коврін згадав, що це ж іще тільки початок травня і що попереду ціле літо, таке ж ясне, веселе, довге, і раптом у грудях його ворухнулось радісне, молоде почуття, яке він переживав у дитинстві, коли бігав по цьому саду. І він сам обняв старика і ніжно поцілував його. Обидва розчулені пішли в дім і стали пити чай із старовинних фарфорових чашок, з вершками, з ситними, здобними кренделями — і ці дрібниці знову нагадали Ковріну його дитинство і юність. Чудове сучасне і враження минулого, що прокидалися в ньому, зливались в одно; від них в душі було тісно, але хороше.

Він дочекався, коли прокинулась Таня, і разом з нею напився кави, погуляв, потім пішов до себе в кімнату і сів за роботу. Він уважно читав, робив помітки і зрідка зво-

див очі, щоб глянути на відчинені вікна або на свіжі, ще мокрі від роси, квіти, що стояли у вазах на столі, і знову опускав очі в книгу, і йому здавалось, що в ньому кожна жилочка бринить і грає від задоволення.

II

В селі він провадив таке ж нервове і неспокійне життя, як і в місті. Він багато читав і писав, вивчав італійську мову і, коли гуляв, з приємністю думав про те, що незабаром знову сяде за роботу. Він спав так мало, що всі дивувались; якщо ненароком засне вдень на півгодини, то вже потім не спить цілу ніч і після безсонної ночі, наче й не було нічого, почуває себе бадьоро і весело.

Він багато говорив, пив вино і курив дорогі сигари. До Песоцьких часто, мало не щодня, приїздили панночки-сусідки, які разом з Танею грали на роялі і співали; іноді приїздив молодий чоловік, сусід, який добре грав на скрипці. Коврін слухав музику та співи з жадобою і знемагав від них, і це виявлялось фізично тим, що в нього злипались очі і хилило голову набік.

Одного разу після вечірнього чаю він сидів на балконі і читав. У вітальні в цей час Таня — сопрано, одна з панночок — контральто і молодий чоловік на скрипці розучували відому серенаду Брага. Коврін вслухувався в слова — вони були російські — і ніяк не міг зрозуміти їх змісту. Нарешті, відклавши книгу і прислухавшись уважніше, він зрозумів: дівчина, з хворою уявою, чула вночі в саду якісь таємничі звуки, такі прекрасні і дивні, що повинна була визнати їх гармонією священною, яка нам, смертним, незрозуміла і тому назад відлітає в небеса. У Ковріна почали злипатися очі. Він підвівся і в знемозі пройшовся по вітальні, потім по залу. Коли співати перестали, він узяв Таню під руку і вийшов з нею на балкон.

— Я сьогодні з самого ранку думаю про одну легенду,— сказав він.— Не пам'ятаю, вичитав я її звідкись, чи чув, але легенда якась дивна, безглузда. Почати з того, що вона не відзначається ясністю. Тисячу років тому якийсь чернець, одягнутий у чорне, йшов по пустелі, десь у Сірії чи Аравії... За кілька миль від того місця, де він ішов, рибалки бачили іншого чорного ченця, який повільно ішов на поверхні озера. Цей другий чернець був — марево.

Тепер забудьте всі закони оптики, яких легенда, здається, не визнає, і слухайте далі. Від марева утворилося друге марево, потім від другого третє, так що образ чорногоченця став без кінця передаватися з одного шару атмосфери в інший. Його бачили то в Африці, то в Іспанії, то в Індії, то на Далекій Півночі... Нарешті він вийшов за межі земної атмосфери і тепер блукає по цілому всесвіті, все ніяк не попадаючи в ті умови, при яких він міг би померкнути. Можливо, його бачать тепер де-небудь на Марсі або на якій-небудь зірці Південного Хреста. Але, люба моя, сама суть, найголовніше в цій легенді полягає в тому, що рівно через тисячу років після того, як чернець ішов по пустелі, марево знову попаде в земну атмосферу і люди його побачать. І нібито ця тисяча років уже кінчається... За змістом легенди, чорного ченця ми повинні чекати не сьогодні — завтра.

— Дивне марево,— сказала Таня, якій не сподобалась легенда.

— Але найдивніше те,— засміявся Коврін,— що я ніяк не можу згадати, звідки запала мені в голову оця легенда. Читав десь? Чув? Чи, може, чорний чернець снився мені? Клянусь богом, не пам'ятаю. Але легенда мене хвилює. Я сьогодні про неї цілий день думаю.

Відпустивши Таню до гостей, він вийшов з дому і в роздумі пройшовся біля клумб. Уже сідало сонце. Квіти, через те що їх щойно полили, видихали вологий, подразний запах. У домі знову заспівали, і здалеку скрипка справляла враження людського голосу. Коврін, напружуючи думку, щоб пригадати, де він чув чи читав легенду, попрямував, не поспішаючи, в парк і непомітно дійшов до річки.

По стежці, що вилась по стрімкому березі поза оголене коріння, він спустився вниз до води, сполохавши тут куликів і дві качки. На похмурих соснах де-не-де ще відсвічували останні промені сонця, що вже сідало, але на поверхні річки був уже справжній вечір. Коврін по кладці перейшов на той бік. Перед ним тепер лежало широке поле, вкрите молодим, ще не квітучим житом. Ні людської оселі, ні живої душі вдалині і, здається, що стежка, коли піти по ній, приведе в оте саме невідоме загадкове місце, куди тільки-но опустилося сонце, і де так широко і велично пломеніє вечірня зоря.

«Як тут просторо, привільно, тихо! — думав Коврін,

ідучи по стежці.— І здається, весь світ дивиться на мене, причаївся і жде, щоб я зрозумів його...»

Але ось по житі пробігли хвилі, і легесенький вечірній вітерець ніжно доторкнувся до його непокритої голови. Через хвилину знову порив вітру, але вже сильніший,— зашуміло жито, і почувся ззаду невиразний гомін сосен. Коврін зупинився здивований. На небосхилі, наче вихор чи смерч, здіймався від землі до неба високий чорний стовп. Контури в нього були невиразні, але в першу ж мить можна було зрозуміти, що він не стояв на місці, а рухався з страшенною швидкістю, рухався саме сюди, просто на Ковріна, і чим ближче він посувався, тим ставав усе меншим і виразнішим. Коврін кинувся вбік, у жита, щоб дати йому дорогу, і ледве встиг це зробити...

Чернець в чорному одягу, з сивою головою і чорними бровами, схрестивши на грудях руки, пронісся мимо... Босі ноги його не торкалися землі. Уже пролетівши сажнів зо три, він оглянувся на Ковріна, кивнув головою і усміхнувся йому лагідно і в той же час лукаво. Але яке бліде, страшенно бліде, худе обличчя! Знову починаючи рости, він пролетів через річку, нечутно вдарився об глинистий берег та сосни і, пройшовши крізь них, зник, наче дим.

— Ну, от бачите...— пробурмотів Коврін.— Виходить, у легенді правда.

Не стараючись пояснити собі дивне явище, задоволений уже тим, що йому вдалося так близько і так ясно бачити не лише чорний одяг, але навіть лице і очіченця, приємно схвильований, він вернувся додому.

В парку і в саду спокійно ходили люди, в домі грали,— отже, тільки він сам бачивченця. Йому дуже хотілося розповісти про все Тані і Єгору Семеновичу, але він подумав, що вони, мабуть, сприймуть його слова, як марення, і це налякає їх; краще промовчати. Він голосно сміявся, співав, танцював мазурку, йому було весело, і всі, гості і Таня, вважали, що сьогодні в нього обличчя якесь особливе, осяйне, натхненне, і що він дуже цікавий.

III

Після вечері, коли поїхали гості, він пішов до себе в кімнату і ліг на канапу: йому хотілося думати проченця. Але через хвилину зайшла Таня.

— Оце, Андрюшо, почитайте батькові статті,— сказала вона, подаючи йому пачку брошур і відбитків.— Прекрасні статті. Він чудово пише.

— Ну, вже й чудово! — говорив Єгор Семенович, входячи за нею і вимушено сміючись; йому було ніяково.— Не слухай, будь ласка, не читай! А втім, якщо хочеш заснути, то хоч і почитай: чудове снотворне.

— По-моєму, прекрасні статті,— сказала Таня з глибоким переконанням.— Ви прочитайте, Андрюшо, й умовте тата писати частіше. Він міг би написати повний курс садівництва.

Єгор Семенович напружено засміявся, почервонів і став говорити фрази, які звичайно говорять сконфужені автори. Нарешті, він почав здаватися.

— В такому разі прочитай спочатку статтю Гоше і оці російські статейки,— забурмотів він, перебираючи тремтячими руками брошури,— а то тобі буде незрозуміло. Перш ніж читати мої заперечення, треба знати, що я заперечую. А втім, дурниця... нудота. Та й спати пора, здається.

Таня вийшла. Єгор Семенович підсів до Ковріна на канапу і глибоко зітхнув.

— Так, братіку ти мій...— почав він після короткого мовчання.— Отак-то, дорогий мій магістре. От я і статті пишу, і на виставках беру участь, і медалі дістаю... У Пєсоцького, кажуть, яблука завбільшки з голову, і Пєсоцький, кажуть, садом собі багатство нажив. Одним словом, багатий і славний Кочубей. Але ось питання: до чого все це? Сад, справді, прекрасний, зразковий... Це не сад, а ціла установа, що має велике державне значення, бо це, так би мовити, щабель у нову еру російського господарства і російської промисловості. Але до чого? Яка мета?

— Справа говорить сама за себе.

— Я не в тому розумінні. Я хочу запитати: що буде з садом, коли я помру? В тому вигляді, в якому ти бачиш його тепер, він без мене не продержиться й місяця. Увесь секрет успіху не в тому, що сад великий і робітників багато, а в тому, що я люблю діло — розумієш? — люблю, можливо, більше, ніж самого себе. Ти подивись на мене: я все сам роблю. Я працюю з ранку до ночі. Всі щеплення я роблю сам, обрізування — сам, посадки — сам, все — сам. Коли мені допомагають, я ревную і дратуюся до грубості. Весь секрет в любові, тобто в пильному хазяйському оці, та в хазяйських руках, та в тому почутті, коли поїдеш

куди-небудь у гості на часинку, сидиш, а в самого серце не на місці, сам не свій: боїшся, як би в саду чого не сталося. А коли я помру, хто доглядатиме? Хто працюватиме? Садівник? Робітники? Еге? Так от що я тобі скажу, друже мій: перший ворог у нашому ділі не заєць, не хрущ і не мороз, а чужа людина.

— А Таня? — спитав Коврін, сміючись.— Не може бути, щоб вона була шкідливіша за зайця. Вона любить і розуміє діло.

— Так, вона любить і розуміє. Якщо після моєї смерті їй дістанеться сад, і вона буде хазяйкою, то, звичайно, кращого й бажати не можна. Ну, а коли, не дай боже, вона вийде заміж? — зашепотів Єгор Семенович і злякано подивився на Ковріна.— Ото ж то й воно! Вийде заміж, підуть діти, тут уже про сад ніколи думати. Я чого боюся найбільше: вийде за якого-небудь молодця, а той пожадує і здасть сад в оренду торговкам, і все піде к бісу в перший же рік! У нашому ділі баби — кара божа!

Єгор Семенович зітхнув і помовчав трохи.

— Може, це й егоїзм, але одверто кажу: не хочу, щоб Таня виходила заміж. Боюсь! Тут до нас їздить один ферт із скрипкою і цигикає; знаю, що Таня не піде за нього, добре знаю, але бачити його не можу! Взагалі, брат, я великий-таки дивак. Визнаю.

Єгор Семенович устав і схвильований пройшовся по кімнаті. і видно було, що він хоче сказати щось дуже важливе, але не наважується.

— Я тебе дуже люблю і говоритиму з тобою одверто,— наважився він, нарешті, засовуючи руки в кишені.— До деяких делікатних питань я ставлюся просто і говорю прямо те, що думаю, і терпіти не можу так званих потаємних думок. Кажу прямо: ти єдиний, за кого я не побоявся б віддати дочку. Ти людина розумна, з серцем, і не дав би загинути моєму улюбленому ділу. А головна причина — я тебе люблю, як сина... і пишаюся тобою. Коли б у вас з Танею наладився як-небудь роман, то — що ж? я був би дуже радий і навіть щасливий. Кажу це прямо, без манірності, як чесна людина.

Коврін засміявся. Єгор Семенович відчинив двері, щоб вийти, і спинився на порозі.

— Коли б у тебе з Танею син народився, то я б із нього садівника зробив,— сказав він, подумавши.— А втім, сіє єсть мріяння пусте... На добраніч!

Залишившись сам, Коврін ліг зручніше і взявся за статті. Одна мала такий заголовок: «Про проміжну культуру», друга: «Кілька слів з приводу замітки п. Z. про перештикування грунту під новий сад», третя: «Ще про окуліровку сплячим вічком» — і все подібне до цього. Але який неспокійний, нерівний тон, яке нервове, майже хворобливе завзяття! Ось стаття, здається, з заголовком найсумирнішим і байдужим змістом: йдеться в ній про російську антонівську яблуню. Але починає її Єгор Семенович з «audiatur altera pars» [1] і закінчує — «sapienti sat» [2], а між цими висловами цілий фонтан різних уїдливих слів на адресу «вченого неуцтва наших патентованих пп. садівників, які споглядають природу з висоти своїх кафедр», або п. Гоше, «успіх якого створили профани і дилетанти», і тут же зовсім не до речі притягнутий і нещирий жаль, що селян, які крадуть фрукти і ламають при цьому дерева, уже не можна шмагати різками.

«Діло красиве, миле, здорове, але й тут пристрасті і війна,— подумав Коврін.— Мабуть, всюди і на всіх поприщах ідейні люди нервові і відзначаються підвищеною чутливістю. Певно, це так треба».

Він згадав про Таню, якій так подобаються статті Єгора Семеновича. Невеличка на зріст, бліда, худа, так що ключиці видно; очі широко розплющені, темні, розумні, все кудись вдивляються і чогось шукають; хода, як у батька, дрібна, поквапліва. Вона багато говорить, любить посперечатися, і при цьому всяку, навіть незначну фразу супроводить виразною мімікою і жестикуляцією. Мабуть, нервова надміру.

Коврін став читати далі, але нічого не зрозумів і облишив. Приємне збудження, оте саме, з яким він допіру танцював мазурку і слухав музику, тепер гнітило його і викликало в ньому силу-силенну думок. Він підвівся і почав ходити по кімнаті, думаючи про чорногоченця. Йому спало на думку, що, коли цього дивного, надприродного ченця бачив лише він сам, то, значить, він хворий і дійшов до галюцинацій. Ця думка злякала його, та не надовго.

«Але ж мені хороше, я нікому не роблю зла; значить, у моїх галюцинаціях немає нічого поганого»,— подумав він, і йому знову стало хороше.

---

[1] «хай вислухають і другу сторону»

[2] «розумному досить»

Він сів на канапу і обняв голову руками, стримуючи незрозумілу радість, що сповнювала всю його істоту, потім знову пройшовся і почав працювати. Але думки, які він вичитував з книги, не задовольняли його. Йому хотілося чогось гігантського, неосяжного, вражаючого. Під ранок він роздягнувся і неохоче ліг у постіль: треба ж було спати!

Коли почулися кроки Єгора Семеновича, який вийшов у сад, Коврін подзвонив і наказав лакею принести вина. Він з насолодою випив кілька чарок лафіту, потім укрився з головою; свідомість його затьмарилася і він заснув.

IV

Єгор Семенович і Таня часто сварилися і говорили одне одному прикрості.

Якось уранці вони за щось посварилися. Таня заплакала і пішла до себе в кімнату. Вона не виходила ні обідати, ні чай пити. Єгор Семенович спочатку ходив поважний, надутий, наче хотів дати зрозуміти, що для нього інтереси справедливості і порядку вищі за все на світі, але скоро не видержав характер і занепав духом. Він сумний бродив по парку і все зітхав: «ах, боже мій, боже мій!» і за обідом не з'їв ані крихти. Нарешті, винуватий, замучений совістю, він постукав у замкнуті двері і покликав несміливо:

— Таню! Таню?

І у відповідь йому з-за дверей почувся тихий, знеможений від сліз і в той же час рішучий голос:

— Облиште мене, прошу вас.

Пригніченість хазяїв позначалася на всьому будинку, навіть на людях, які працювали в саду. Коврін заглибився в свою цікаву працю, але під кінець і йому стало скучно і ніяково. Щоб як-небудь розвіяти загальний поганий настрій, він вирішив втрутитися і надвечір постукав до Тані. Його впустили.

— Ай-ай, який сором! — почав він жартома, з подивом розглядаючи заплакане, вкрите червоними плямами, скорботне лице Тані.— Невже так серйозно? Ай-ай!

— Та коли б ви знали, як він мене мучить! — сказала вона, і сльози, гарячі, рясні сльози бризнули з її великих очей.— Він замучив мене! — говорила вона, ламаючи руки.— Я йому нічого не говорила... нічого... Я тільки

сказала, що нема потреби тримати... зайвих робітників, якщо... якщо можна, коли завгодно, мати поденників. Адже... адже робітники вже цілий тиждень нічого не роблять... Я... я тільки це сказала, а він розкричався і наговорив мені... багато кривдного, дуже образливого. За що?

— Годі, годі,— промовив Коврін, поправляючи їй зачіску.— Посварилися, поплакали і годі. Не можна довго сердитись, це погано... тим більше, що він вас безмежно любить.

— Він мені... мені зіпсував усе життя,— говорила Таня, схлипуючи.— Тільки й чую самі образи та... та кривди. Він вважає мене зайвою в його домі. Що ж? Він правий. Я завтра поїду звідси, поступлю в телеграфістки... Нехай...

— Ну, ну, ну... Не треба плакати, Таню. Не треба, люба... Ви обоє запальні, легко роздратовуєтесь, і обоє винуваті. Ходімо, я вас помирю.

Коврін говорив лагідно і переконливо, а вона все ще плакала, здригаючи плечима і стискаючи руки, неначе її справді спіткало велике нещастя. Йому було жаль її, тим більше, що горе у неї було несерйозне, а страждала вона дуже. Яких дрібниць було досить, щоб зробити цю істоту нещасною на цілий день, та, мабуть, і на все життя! Втішаючи Таню, Коврін думав про те, що, крім цієї дівчини і її батька, в цілому світі нема людей, які любили б його, як свого, як рідного; коли б не оці двоє людей, то, мабуть, він, який втратив батька і матір в ранньому дитинстві, до самої смерті не знав би, що таке щира ласка і та наївна, бездумна любов, яку відчувають тільки до дуже близьких, кровних людей. І він почував, що його напівхворим, пошарпаним нервам, як залізо магнітові, відповідають нерви цієї дівчини, яка зараз плаче, здригаючись. Він ніколи б уже не міг полюбити здорову, міцну, червонощоку жінку, але бліда, квола, нещасна Таня йому подобалась.

І він охоче гладив її по волоссю і плечах, стискав її руки і втирав сльози... Нарешті, вона перестала плакати. Вона ще довго скаржилась на батька і на своє тяжке, нестерпне життя в цьому домі, благаючи Ковріна увійти в її становище; потім стала мало-помалу усміхатися і зітхати, що бог послав їй такий поганий характер, кінець кінцем, голосно засміявшись, назвала себе дурною і вибігла з кімнати.

Коли трохи згодом Коврін вийшов у сад, Єгор Семенович і Таня, ніби нічого й не було, гуляли рядом по алеї і обоє їли житній хліб із сіллю, бо обоє були голодні.

V

Вдоволений, що йому так удалася роль миротворця, Коврін пішов у парк. Сидячи на лаві і міркуючи, він чув стукіт екіпажів і жіночий сміх — це приїхали гості. Коли вечірні тіні почали лягати в саду, невиразно почулись звуки скрипки, спів, і це нагадало йому про чорногоченця. Де, в якій країні чи на якій планеті носиться тепер оця оптична химера?

Як тільки він згадав легенду і намалював у своїй уяві отой темний привид, що його бачив на житньому полі, аж із-за сосни, саме навпроти, вийшла нечутно, без будь-якого шереху, людина середнього зросту, з непокритою сивою головою, вся в темному і боса, схожа на жебрака, і на її блідому, наче мертвому обличчі різко виділялись чорні брови. Привітно киваючи головою, цей жебрак чи мандрівник безшумно підійшов до лави і сів, і Коврін впізнав в ньому чорногоченця. Хвилинку обидва дивились один на одного — Коврін з подивом, а чернець ласкаво і, як і тоді, трошки лукаво, з виразом собі на умі.

— Але ж ти марево,— промовив Коврін.— Чого ж ти тут і сидиш на одному місці? Це не в'яжеться з легендою.

— Це все одно,— відповів чернець не зразу, тихим голосом, повертаючись до нього обличчям.— Легенда, марево і я — все це продукт твоєї збудженої уяви. Я — привид.

— Значить, ти не існуєш? — спитав Коврін.

— Думай, як хочеш,— сказав чернець і ледь посміхнувся.— Я існую в твоїй уяві, а уява твоя є частка природи, отже, я існую і в природі.

— У тебе дуже старе, розумне і надзвичайно виразне обличчя, наче ти справді прожив понад тисячу років,— сказав Коврін.— Я не знав, що моя уява здатна створювати такі феномени. Але чого ти дивишся на мене з таким захопленням? Я тобі подобаюсь?

— Так. Ти один з тих небагатьох, яких по праву називають обранцями божими. Ти служиш вічній правді. Твої думки, наміри, твоя дивна наука і все твоє життя мають на собі божественну небесну печать, бо присвячені вони розумному і прекрасному, тобто тому, що вічне.

— Ти сказав: вічній правді... Але хіба людям зрозуміла і потрібна вічна правда, коли нема вічного життя?

— Вічне життя є,— сказав чернець.

— Ти віриш у безсмертя людей?

— Так, звичайно. Вас, людей, жде велике, блискуче майбутнє. І чим більше на землі таких, як ти, тим швидше здійсниться це майбутнє. Без вас, що служать вищому началу, що живуть свідомо і вільно, людство було б нікчемне; розвиваючись природним порядком, воно довго б іще ждало кінця своєї земної історії. А ви на кілька тисяч років раніше введете його в царство вічної правди — і в цьому ваша велика заслуга. Ви втілюєте собою благословення боже, яке почило на людях.

— А яка мета вічного життя? — спитав Коврін.

— Як і всякого життя — насолода. Справжня насолода у пізнанні, а вічне життя надасть незчисленні і невичерпні джерела для пізнання, і в цьому розумінні сказано: в домі Отця Мого обителі многі суть.

— Коли б ти знав, як приємно слухати тебе! — сказав Коврін, потираючи від задоволення руки.

— Дуже радий.

— Але я знаю: коли ти підеш, мене буде непокоїти питання про твою сутність. Ти привид, галюцинація. Отже, я психічнохворий, ненормальний?

— Хоч би й так. Чого непокоїтись? Ти хворий, бо працював над силу і стомився, а це значить, що своє здоров'я ти приніс у жертву ідеї, і незабаром настане час, коли ти віддаси їй і саме життя. Що може бути краще за це? Це — те, чого прагнуть усі взагалі обдаровані богом благородні натури.

— Коли я знаю, що я психічнохворий, то хіба можу я вірити собі?

— А чому ти знаєш, що геніальні люди, яким вірить увесь світ, теж не бачили привидів? Адже кажуть тепер учені, що геній — родич божевілля. Друже мій, здорові і нормальні лише звичайні, стадні люди. Міркування щодо нервового віку, перевтоми, виродження і т. п. можуть серйозно хвилювати лише тих, хто мету життя вбачає в сучасному, тобто стадних людей.

— Римляни говорили: mens sana in corpore sano [1].

— Не все те правда, що говорили римляни чи греки. Підвищений настрій, збудження, екстаз — все те, що відрізняє пророків, поетів, мучеників за ідею від звичайних

[1] в здоровому тілі — здоровий дух

людей, противне тваринній стороні людини, тобто її фізичному здоров'ю. Повторюю: коли хочеш бути здоровий і нормальний, іди в стадо.

— Дивно, ти повторюєш те, що часто мені самому спадає на думку,— сказав Коврін.— Ти наче підглядів і підслухав мої потаємні думки. Але давай говорити не про мене. Що ти розумієш під вічною правдою?

Чернець не відповів. Коврін глянув на нього і не розглядів обличчя: риси його туманились і розпливались. Потім у ченця почали зникати голова, руки; тулуб його злився з лавою і з вечірніми присмерками, і він зник зовсім.

— Галюцинація скінчилась,— сказав Коврін і засміявся.— А жаль.

Він пішов назад до будинку веселий і щасливий. Те, що сказав йому чорний чернець, тішило не самолюбство, а всю душу, все його єство. Бути обранцем, служити вічній правді, стояти в ряді тих, які на кілька тисяч років раніше зроблять людство достойним царства божого, тобто звільнити людей від кількох зайвих тисяч років боротьби, гріха і страждань, віддати ідеї все — молодість, сили, здоров'я, бути готовим умерти для загального блага,— яка велика, яка щаслива доля! У нього промайнуло в пам'яті його минуле, чисте, невинне, сповнене праці, він згадав те, чого вчився і чого сам учив інших, і вирішив, що в словах ченця не було перебільшення.

Назустріч по парку ішла Таня. На ній було вже інше плаття.

— Ви тут? — сказала вона.— А ми вас шукаємо, шукаємо... Але що з вами? — здивувалась вона, глянувши на його захоплене, сяюче лице, і на очі, повні сліз.— Який ви дивний, Андрюшо.

— Я вдоволений, Таню,— сказав Коврін, кладучи їй руки на плечі.— Я більше ніж вдоволений, я щасливий! Таню, люба Таню, ви надзвичайно симпатична істота. Люба Таню, я такий радий, такий радий!

Він гаряче поцілував їй обидві руки і говорив далі:

— Я щойно пережив ясні, чудові, неземні хвилини. Але я не можу розповісти вам усього, бо ви назвете мене божевільним або не повірите мені. Давайте говорити про вас. Люба, славна Таню! Я вас люблю і вже звик любити. Ваша близькість, зустрічі наші по десять разів на день стали потребою моєї душі. Не знаю, як я буду обходитися без вас, коли поїду до себе.

— Ну! — засміялася Таня.— Ви забудете про нас через два дні. Ми люди маленькі, а ви велика людина.

— Ні, давайте говорити серйозно! — сказав він.— Я візьму вас із собою, Таню. Так? Ви поїдете зі мною? Ви хочете бути моєю?

— Ну! — сказала Таня і хотіла знову засміятися, але сміху не вийшло, і червоні плями виступили в неї на обличчі.

Вона стала часто дихати і швидко-швидко пішла, але не до будинку, а далі в парк.

— Я не думала про це... не думала! — говорила вона, неначе у відчаї стискуючи руки.

А Коврін ішов за нею і говорив все з тим же сяючим, захопленим лицем:

— Я хочу любові, яка захопила б мене всього, і цю любов тільки ви, Таню, можете дати мені. Я щасливий! Щасливий!

Вона була приголомшена, зігнулась, зщулилась і наче зістарілася зразу на десять років, а він вважав її прекрасною і голосно висловлював своє захоплення:

— Яка вона гарна!

VI

Дізнавшись від Ковріна, що не тільки роман наладився, але що навіть буде весілля, Єгор Семенович довго ходив з кутка в куток, намагаючись приховати хвилювання. Руки в нього почали тремтіти, шия надулась і побагровіла, він звелів запрягти у бігунці і поїхав кудись. Таня, що бачила, як він стьобнув коня і як глибоко, майже на вуха, насунув кашкет, зрозуміла його настрій, замкнулась у себе і проплакала цілий день.

В оранжереях уже дозріли персики і сливи; пакування і відправка в Москву цього ніжного і примхливого вантажу потребувала багато уваги, праці і клопоту. Через те, що літо було дуже жарке і сухе, треба було поливати кожне дерево, на що йшло багато часу і робочої сили, і з'явилась сила-силенна гусені, яку робітники і навіть Єгор Семенович і Таня, викликаючи огиду в Ковріна, душили просто пальцями. Крім того, треба вже було приймати замовлення на осінь на фрукти й дерева і вести широке листування. І в найбільш гарячу пору, коли, здавалось, ні в кого не

було вільної хвилини, почалися польові роботи, які забрали в саду більше половини робітників; Єгор Семенович, дуже загорілий, замучений, злий, скакав то в сад, то на поле і кричав, що його розривають на частки, і що він пустить собі кулю в лоба.

А тут іще клопіт з приданим, якому Песоцькі надавали неабиякого значення; від брязкання ножиць, стукоту швейних машин, чаду утюгів і від капризів модистки, нервової, образливої дами, у всіх у домі паморочились голови. І як навмисно, щодня приїздили гості, яких треба було розважати, годувати і навіть залишати ночувати. Але вся ця каторга минула непомітно, як у тумані. Таня почувала себе так, наче любов і щастя захопили її зненацька, хоча з чотирнадцяти років була певна чомусь, що Коврін одружиться з нею. Вона дивувалась, не розуміла, не вірила собі... То раптом нахлине така радість, що хочеться злетіти під хмари і там молитися богу, а то раптом пригадається, що в серпні доведеться розлучатися з рідним гніздом і залишати батька, або, не знати звідки, прийде думка, що вона нікчемна, дрібна і недостойна такої великої людини, як Коврін,— і вона йшла до себе, замикалась на ключ і гірко плакала протягом кількох годин. Коли бувають гості, раптом їй здається, що Коврін надзвичайно вродливий і що в нього закохані всі жінки і заздрять їй, і душа її сповнюється захватом і гордістю, немовби вона перемогла весь світ, але досить йому привітно усміхнутися якій-небудь панночці, як вона вже тремтить від ревнощів, іде до себе — і знову сльози. Ці нові відчуття заволоділи нею цілковито, вона допомагала батькові машинально і не помічала ні персиків, ні гусені, ні робітників, ні того, як швидко летів час.

З Єгором Семеновичем відбувалось майже те саме. Він працював з ранку до ночі, все поспішав кудись, втрачав самовладання, дратувався, але все це в якомусь чарівному напівсні. В ньому вже сиділо наче дві людини: одна була — справжній Єгор Семенович, який, слухаючи садівника Івана Карловича, що доповідав йому про безладдя, обурювався і у відчаї хапав себе за голову, і друга людина — несправжній, наче напівп'яний, який раптом на півслові обривав ділову розмову, торкав садівника за плече і починав бурмотіти:

— Що там не кажи, а кров багато значить. Його мати була дивна, надзвичайно благородна, розумна жінка. Було

втіхою дивитися на її лагідне, ясне, чисте лице, як у ангела. Вона чудово малювала, писала вірші, розмовляла п'ятьма іноземними мовами, співала... Сердешна, царство їй небесне, померла від сухот.

Несправжній Єгор Семенович зітхав і, помовчавши, говорив далі:

— Коли він був хлопчиком і ріс у мене, то в нього було таке ж ангельське лице, ясне і лагідне. У нього і погляд, і руки, і розмова ніжні і витончені, як у матері. А розум? Він завжди вражав нас своїм розумом. Та й те сказати, недарма він магістр! Недарма! А почекай, Іване Карловичу, який він буде років через десять! Рукою не дістанеш!

Але тут справжній Єгор Семенович, схаменувшись, робив страшне лице, хапав себе за голову і кричав:

— Чорти! Спаскудили, споганили, зіпсували! Пропав сад! Загинув сад!

А Коврін працював, як і раніше, захоплено і не помічав метушні. Любов тільки підлила масла в огонь. Після кожного побачення з Танею він, щасливий, захоплений, ішов до себе і з тим же запалом, з яким він щойно цілував Таню і освідчувався їй, брався за книгу або за свій рукопис. Те, що говорив чорний чернець про обранців божих, вічну правду, про блискуче майбутнє людства та інше, надавало його праці особливого, незвичайного значення і сповнювало його душу гордістю, усвідомленням власної вищості. Раз чи два на тиждень, у парку чи в домі, він зустрічався з чорним ченцем і довго розмовляв з ним, але це не лякало, а навпаки, захоплювало його, бо він був уже цілком певний, що подібні видіння відвідують лише обраних, видатних людей, які віддалися цілком служінню ідеї.

Одного разу чернець з'явився під час обіду і сів у їдальні біля вікна. Коврін зрадів і дуже спритно завів розмову з Єгором Семеновичем і з Танею про те, що могло бути цікавим для ченця. Чорний гість слухав і привітно хитав головою, а Єгор Семенович і Таня теж слухали і весело усміхалися, не підозрюючи, що Коврін говорить не з ними, а з своєю галюцинацією.

Непомітно надійшла спасівка, а за нею незабаром і день весілля, яке, так наполягав Єгор Семенович, відсвяткували «з тріском», тобто з безладною гульнею, що тривала дві доби. З'їли і випили тисячі на три, але від

поганої найманої музики, крикливих тостів і лакейської біганини, від шуму і тісноти не добрали смаку ні в дорогих винах, ні в дивних закусках, виписаних із Москви.

VII

Якось в одну з довгих зимових ночей Коврін лежав у постелі і читав французький роман. Бідолашна Таня, у якої вечорами боліла голова від незвички жити у місті, давно вже спала і зрідка уві сні вимовляла якісь незв'язні фрази.

Пробило третю годину. Коврін погасив свічку і ліг; довго лежав із заплющеними очима, але заснути не міг, бо здавалося йому, що в спальні було дуже жарко і марила Таня. О-пів на п'яту він знову засвітив свічку і в цей час побачив чорногоченця, який сидів у кріслі біля постелі.

— Здрастуй,— сказав чернець і, помовчавши трохи, спитав: — Про що ти тепер думаєш?

— Про славу,— відповів Коврін.— У французькому романі, що я оце читав, зображена людина, молодий вчений, який робить дурниці і чахне від туги за славою. Мені ця туга незрозуміла.

— Бо ти розумний. Ти до слави ставишся байдуже, як до іграшки, що тебе не цікавить.

— Так, це правда.

— Слава не усміхається тобі. Що втішного, чи забавного, чи повчального в тому, що твоє ім'я виріжуть на могильному пам'ятнику і потім час зітре цей напис разом з позолотою? Та, на щастя, вас занадто багато, щоб слабка людська пам'ять могла зберегти ваші імена.

— Зрозуміло,— погодився Коврін.— Та й навіщо їх пам'ятати? Але давай поговоримо про щось інше. Наприклад, про щастя. Що таке щастя?

Коли годинник бив п'яту, він сидів на ліжку, звісивши ноги на килим, і говорив, звертаючись доченця:

— В старовину одна щаслива людина, кінець кінцем, злякалася свого щастя — таке воно було велике! — і, щоб умилостивити богів, принесла їм у жертву свій любимий перстень. Знаєш? І мене, як Полікрата, починає трохи непокоїти моє щастя. Мені здається дивним, що від ранку до ночі я відчуваю саму тільки радість, вона сповнює всього мене і заглушує всі інші почуття. Я не знаю, що таке журба, сум чи нудьга. От я не сплю, у мене безсоння,

але мені не скучно. Серйозно кажу: я починаю не розуміти.

— Але чому? — здивувався чернець.— Хіба радість — надприродне почуття? Хіба вона не повинна бути нормальним станом людини? Чим вища людина за розумовим і моральним розвитком, чим вона вільніша, тим більшої втіхи завдає їй життя. Сократ, Діоген і Марк Аврелій відчували радість, а не сум. І апостол говорить: завжди радуйтеся. Радуйся ж і будь щасливий.

— А що як прогніваються боги? — пожартував Коврін і засміявся.— Якщо вони відберуть у мене комфорт і змусять мене мерзнути і голодувати, то це навряд чи буде мені до вподоби.

Тимчасом Таня прокинулась і з подивом та жахом поглянула на чоловіка. Він говорив, звертаючись до крісла, жестикулював і сміявся: очі його блищали, і в сміхові було щось дивне.

— Андрюшо, з ким ти розмовляєш? — спитала вона, хапаючи його за руку, яку він простяг доченця.— Андрюшо! З ким?

— Га? З ким? — знітився Коврін.— Ось із ним... Ось він сидить,— сказав він, показуючи на чорногоченця.

— Нікого тут нема... нікого! Андрюшо, ти хворий!

Таня обняла чоловіка і пригорнулась до нього, неначе захищаючи його од видінь, і закрила йому очі рукою.

— Ти хворий! — заридала вона, тремтячи всім тілом.— Прости мене, любий, дорогий, але я давно вже помітила, що душа в тебе розстроєна чимсь... Ти психічнохворий, Андрюшо...

Дрож її передався і йому. Він глянув ще раз на крісло, на якому вже нікого не було, відчув раптом слабість у руках і ногах, злякався і почав одягатись.

— Це нічого, Таню, нічого...— бурмотів він, тремтячи.— Справді, я трохи нездужаю... пора вже признатися в цьому.

— Я вже давно помічала... і тато помітив,— говорила вона, намагаючись стримати ридання.— Ти сам із собою розмовляєш, якось дивно усміхаєшся... не спиш. О, боже мій, боже мій, спаси нас! — промовила вона, охоплена жахом.— Але ти не бійся, Андрюшо, не бійся, бога ради, не бійся...

Вона теж почала одягатися. Тільки тепер, дивлячись на неї, Коврін зрозумів усю небезпеку свого становища, зро-

зумів, що значить чорний чернець і розмови з ним. Для нього тепер було ясно, що він божевільний.

Обоє, самі не знаючи навіщо, одяглись і пішли в зал: вона попереду, він за нею. Тут уже, розбуджений риданнями, в халаті, із свічкою в руках стояв Єгор Семенович, який гостював у них.

— Ти не бійся, Андрюшо,— говорила Таня, тремтячи, як у пропасниці,— не бійся... Тату, це все минеться... все минеться...

Коврін від хвилювання не міг говорити. Він хотів сказати тестеві жартівливим тоном:

— Поздоровте, я, здається, збожеволів,— але поворушив тільки губами і гірко усміхнувся.

О дев'ятій годині ранку на нього наділи пальто і шубу, закутали його хусткою і повезли в кареті до лікаря. Він став лікуватись.

VIII

Знову настало літо, і лікар наказав їхати в село. Коврін уже видужав, перестав бачити чорного ченця і йому лишалося тільки зміцнити свої фізичні сили. Живучи у тестя в селі, він пив багато молока, працював лише дві години на добу, не пив вина і не курив.

Напередодні Іллі увечері в домі служили всеношну. Коли дячок подав священику кадило, то в старому величезному залі запахло наче кладовищем, і Ковріну стало скучно. Він вийшов у сад. Не помічаючи чудових квітів, він погуляв у саду, посидів на лаві, потім пройшовся по парку; дійшовши до річки, він спустився вниз і тут постояв у роздумі, дивлячись на воду. Похмурі сосни з волохатим корінням, які минулого року бачили його тут таким молодим, радісним і бадьорим, тепер не шепотіли, а стояли нерухомі й німі, наче не впізнавали його. Та й справді, голова у нього острижена, довгого, красивого волосся уже нема, хода млява, лице, порівняно з минулим літом, поповніло і зблідло.

По кладці він перейшов на той берег. Там, де торік було жито, тепер лежав у покосах зжатий овес. Сонце вже зайшло, і на небосхилі палала широка червона заграва, віщуючи на завтра вітряну погоду. Було тихо. Приглядаючись в тому напрямку, де минулого року з'явився вперш

ше чорний чернець, Коврін постояв хвилин двадцять, поки не почала тьмяніти вечірня зоря...

Коли він млявий, невдоволений, вернувся додому, вся ношна вже кінчилась. Єгор Семенович і Таня сиділи на східцях тераси і пили чай. Вони про щось говорили, але, побачивши Ковріна, раптом замовкли, і він зробив висновок з їхніх облич, що розмовляли вони про нього.

— Тобі, здається, пора вже молоко пити,— сказала Таня чоловікові.

— Ні, не пора...— відповів він, сідаючи на найнижчу приступку.— Пий сама. Я не хочу.

Таня тривожно переглянулася з батьком і сказала винуватим голосом:

— Ти сам помічаєш, що молоко тобі корисне.

— Так, дуже корисне! — посміхнувся Коврін.— Поздоровляю вас: після п'ятниці в мені прибавився ще один фунт ваги.— Він міцно стиснув руками голову і промовив з тугою: — Навіщо, навіщо ви мене лікували? Бромисті препарати, неробство, теплі ванни, нагляд, малодушний страх за кожний ковток, за кожен крок — все це, кінець кінцем, призведе мене до ідіотизму. Я божеволів, у мене була манія величі, але зате я був веселий, бадьорий і навіть щасливий, я був цікавий і оригінальний. Тепер я став розсудливіший і солідніший, але зате я такий, як усі: я — посередність, мені нудно жити... О, як ви жорстоко вчинили зо мною! Я бачив галюцинації, але кому це заважало? Я питаю: кому це заважало?

— Бозна-що ти говориш,— зітхнув Єгор Семенович.— Навіть слухати нудно.

— А ви не слухайте.

Присутність людей, особливо Єгора Семеновича, тепер уже дратувала Ковріна, він відповідав йому сухо, холодно і навіть грубо та інакше не дивився на нього, як насмішкувато і з ненавистю, а Єгор Семенович ніяковів і винувато покашлював, хоч ніякої провини за собою не почував. Не розуміючи, чого це так різко змінились їх милі і благодушні стосунки, Таня горнулась до батька і з тривогою заглядала йому у вічі; вона хотіла зрозуміти і не могла, і для неї ясно було лише те, що стосунки, що не день, стають дедалі гірші, що батько за останній час дуже постарів, а чоловік став легко роздратовуватись, капризний, причепливий і нецікавий. Вона вже не могла сміятися і співати, за обідом нічого не їла, не спала цілими ночами,

чекаючи чогось жахливого, і так змучилась, що одного разу пролежала непритомна від обіду до вечора. Під час всеношної їй здалося, що батько плакав, і тепер, коли вони втрьох сиділи на терасі, вона намагалася не думати про це.

— Які щасливі Будда і Магомет або Шекспір, що добрі родичі та лікарі не лікували їх від екстазу та натхнення! — сказав Коврін.— Коли б Магомет приймав від нервів бромистий калій, працював лише дві години на добу і пив молоко, то після цієї видатної людини залишилося б так само мало, як після його собаки. Лікарі та добрі родичі, кінець кінцем, зроблять те, що людство отупіє, посередність вважатимуть геніем і цивілізація загине. Коли б ви знали,— сказав Коврін з досадою,— як я вам вдячний!

Він почував велике роздратування і, щоб не сказати зайвого, швидко підвівся і пішов у дім. Було тихо, й у відчинені вікна лився із саду аромат тютюну і ялаппи. У величезному темному залі на підлозі і на роялі зеленими плямами лежало світло місяця. Ковріну пригадались захоплення минулого літа, коли так само пахло ялаппою і у вікна світив місяць. Щоб повернути торішній настрій, він швидко пішов до себе в кабінет, закурив міцну сигару і наказав лакеєві принести вина. Але від сигари в роті стало гірко і противно, а вино було не таке на смак, як минулого року. І що значить відвикнути! Від сигари та двох ковтків вина у нього запаморочилося в голові і почалось серцебиття, отже, довелось приймати бромистий калій.

Перед тим як лягати спати, Таня говорила йому:

— Батько дуже любить тебе. Ти на нього сердишся за щось, і це убиває його. Подивись: він старіє не по днях, а по годинах. Благаю тебе, Андрюшо, ради бога, ради свого покійного батька, ради мого спокою, будь з ним лагідний!

— Не можу і не хочу.

— Але чому? — спитала Таня, починаючи тремтіти всім тілом.— Поясни мені, чому?

— Тому, що він мені не симпатичний, от і все,— недбало сказав Коврін і знизав плечима,— але не будемо говорити про нього: він твій батько.

— Не можу, не можу зрозуміти! — промовила Таня, стискаючи собі скроні і дивлячись в одну точку.— Щось

незбагненне, жахливе відбувається в нас у домі. Ти змінився, став на себе не схожий... Ти, розумна, незвичайна людина, роздратовуєшся через дурниці, втручаєшся в сварки... Такі дрібниці хвилюють тебе, що іноді просто дивуєшся і не віриш: чи це ти? Ну, ну, не сердься, не сердься,— вела далі вона, лякаючись своїх слів і цілуючи йому руки.— Ти розумний, добрий, благородний. Ти будеш справедливий до батька. Він такий добрий.

— Він не добрий, а добродушний. Водевільні дядечки подібні до твого батька, з ситими, добродушними фізіономіями, надзвичайно хлібосольні і чудакуваті, колись зворушували мене і смішили і в повістях, і в водевілях, і в житті, а тепер вони мені огидні. Це егоїсти до мозку кісток. Огидніша за все мені їхня ситість і оцей шлунковий, чисто бичачий чи кабанячий оптимізм.

Таня сіла на постіль і поклала голову на подушку.

— Це мука,— промовила вона, і з її голосу знати було, що вона вже стомлена вкрай і що їй важко говорити.— Від самої зими жодної спокійної хвилини... Адже це жах, боже мій! Я страждаю...

— Авжеж, я — Ірод, а ти і твій татусь — єгипетські младенці. Авжеж!

Його обличчя здалося Тані негарним і неприємним. Ненависть і насмішкуватий вираз були йому не до лиця. Та й раніше вона помічала, що на його обличчі вже чогось невистачає, начебто, відколи він постригся, змінилося його обличчя. Їй захотілося сказати йому щось образливе, але зразу ж вона піймала себе на неприязному почутті, злякалась і пішла з спальні.

IX

Коврін дістав самостійну кафедру. Вступну лекцію було призначено на друге грудня, і про це була вивішена об'ява в університетському коридорі. Але у призначений день він сповістив інспектора студентів телеграмою, що читати лекції не буде через хворобу.

У нього йшла горлом кров. Він плював кров'ю, але бувало разів зо два на місяць, що вона сильно текла, і тоді він надзвичайно слабів і впадав у сонливий стан. Ця хвороба не дуже лякала його, бо він знав, що його покійна мати жила саме з такою хворобою десять років, навіть

більше; і лікарі запевняли, що це не небезпечне, і радили тільки не хвилюватися, жити спокійно і менше говорити.

В січні лекція знову не відбулась з тієї ж причини, а в лютому було вже пізно починати курс. Довелось відкласти до наступного року.

Жив він уже не з Танею, а з іншою жінкою, яка була на два роки старша від нього і ходила за ним, як за дитиною. Настрій у нього був мирний, покірливий: він охоче корився, і коли Варвара Миколаївна — так звали його подругу — зібралась везти його в Крим, то він згодився, хоч передчував, що з цієї подорожі не вийде нічого путнього.

Вони приїхали у Севастополь увечері і зупинились в гостиниці, щоб відпочити і завтра їхати в Ялту. Обох стомила дорога. Варвара Миколаївна напилась чаю, лягла спати і скоро заснула. Але Коврін не лягав. Ще дома, за годину до від'їзду на вокзал, він одержав від Тані листа і не зважився його розпечатати, і тепер він лежав у нього в боковій кишені, і думка про нього неприємно хвилювала його. Щиро, в глибині душі, своє одруження з Танею він вважав тепер помилкою, був задоволений, що остаточно розлучився з нею, і спогади про цю жінку, що кінець кінцем перетворилась на ходячі живі мощі, і в якій, як здається, все вже вмерло, крім великих розумних пильних очей, спогад про неї викликав у ньому лише жаль і досаду на себе. Почерк на конверті нагадав йому, як він років два тому був несправедливий і жорстокий, як мстився ні в чому не повинним людям за свою душевну пустоту, нудьгу, самотність і невдоволення життям. До речі ж він згадав, як одного разу він рвав на дрібні клаптики свою дисертацію і всі статті, написані за час хвороби, і як кидав у вікно, і клаптики, літаючи на вітрі, чіплялись за дерева і квіти; в кожному рядку вбачав він дивні, нічим не обгрунтовані претензії, легковажне завзяття, зухвальство, манію величі, і це справляло на нього таке враження, наче він читав опис своїх пороків; але, коли останній зошит був порваний і полетів у вікно, йому чомусь раптом стало досадно й гірко, він пішов до дружини і наговорив їй багато неприємного. Боже мій, як він мучив її! Одного разу, щоб завдати їй болю, він сказав їй, що її батько відігравав у їхньому романі непривабливу роль, бо просив його одружитися з нею; Єгор Семенович ненароком підслухав це, вбіг у кімнату і

з відчаю не міг вимовити жодного слова, а тільки тупцював на одному місці і якось дивно мимрив, наче йому відібрало мову, а Таня, дивлячись на батька, скрикнула надривним голосом і зомліла. Це було огидно.

Все це спадало на думку при погляді на знайомий почерк. Коврін вийшов на балкон; була тиха тепла погода і пахло морем. Чудесна бухта відбивала в собі місяць і вогні і мала колір, якому важко добрати назву. Це було ніжне і м'яке поєднання синього з зеленим; подекуди вода була схожа кольором на синій купорос, а подекуди, здавалося, місячне світло згусло і замість води наповнювало бухту, а взагалі яка узгодженість барв, який мирний, спокійний і піднесений настрій!

В нижньому поверсі, під балконом, вікна, мабуть, були відчинені, бо виразно чути було жіночі голоси та сміх. Очевидно, там була вечірка.

Коврін примусив себе розпечатати листа і, зайшовши до себе в номер, прочитав:

«Щойно помер мій батько. За це я маю дякувати тобі, бо ти убив його. Наш сад гине, в ньому хазяйнують уже чужі, тобто відбувається саме те, чого так боявся сердешний батько. За це я маю дякувати теж тобі. Я ненавиджу тебе всією моєю душею і бажаю, щоб ти швидше загинув. О, як я страждаю! Мою душу палить нестерпний біль... Будь ти проклятий. Я мала тебе за незвичайну людину, за генія, я полюбила тебе, але ти виявився божевільним...»

Коврін не міг далі читати, порвав лист і кинув. Його пойняв неспокій, схожий на страх. За ширмами спала Варвара Миколаївна, і чути було, як вона дихала; з нижнього поверху долинали жіночі голоси і сміх, але в нього було таке почуття, наче в усій гостиниці, крім нього, не було жодної живої душі. Через те, що нещасна, пригнічена горем Таня в своєму листі проклинала його і бажала його загибелі, йому було моторошно, і він мигцем поглядав на двері, неначе боячись, щоб не зайшла в номер і не розпорядилась ним знов ота невідома сила, що за якихось два роки зробила стільки руйнувань в його житті та в житті рідних.

Він уже з досвіду знав, що коли розгуляються нерви, то найкращий засіб від них — це праця. Треба сісти до стола і змусити себе, що б там не було, зосередитися на одній якій-небудь думці. Він дістав із свого червоного портфеля зошит, в якому був записаний конспект невели-

кої компілятивної праці, придуманої ним на той час, коли в Криму буде скучно без діла. Він сів до стола і зайнявся цим конспектом, і йому здавалось, що до нього повертається його мирний, покірливий, байдужий настрій. Зошит з конспектом навів навіть на думки про суєту мирську. Він думав про те, як багато бере життя за ті нікчемні або вельми звичайні блага, що їх воно може дати людині. Наприклад, щоб дістати під сорок років кафедру, бути звичайним професором, викладати млявою, нудною, важкою мовою звичайні і до того ж чужі думки,— одним словом, для того, щоб досягти становища посереднього вченого, йому, Ковріну, треба було вчитися п'ятнадцять років, працювати дні і ночі, пережити тяжку психічну хворобу, невдалий шлюб і проробити багато всіляких дурниць і кривд, про які приємно було б не пам'ятати. Коврін тепер ясно розумів, що він — посередність, і охоче мирився з цим, бо, на його думку, кожна людина повинна бути задоволена тим, що вона є.

Конспект зовсім було заспокоїв його, але розірваний лист білів на підлозі і заважав йому зосередитись. Він встав з-за стола, підібрав клаптики листа і кинув у вікно, але подув з моря легкий вітер, і клаптики розсипались по підвіконню. Знову його охопив неспокій, схожий на страх, і стало здаватися, що в усій гостиниці, крім нього, немає ані душі... Він вийшов на балкон. Бухта, як жива, дивилася на нього безліччю голубих, синіх, бірюзових і вогняних очей і вабила до себе. Справді, було жарко і душно і не завадило б скупатися.

Раптом на нижньому поверсі під балконом заграла скрипка, і заспівали два ніжні жіночі голоси. Це було щось знайоме. В романсі, який співали внизу, мова йшла про якусь дівчину з хворою уявою, що чула вночі в саду таємничі звуки і вирішила, що це гармонія священна, нам, смертним, незрозуміла. У Ковріна перехопило подих, і серце стиснулося від суму, і чудова, солодка радість, про яку він давно вже забув, забриніла у нього в грудях.

Чорний високий стовп, схожий на вихор або смерч, показався на тому березі бухти. Він із страшенною швидкістю рухався через бухту в напрямі до гостиниці, стаючи дедалі меншим і темнішим. І Коврін ледве встиг відступитися, щоб дати дорогу... Чернець з непокритою сивою головою і з чорними бровами, босий, схрестивши на грудях руки, пронісся мимо і зупинився серед кімнати.

— Чого ти не повірив мені? — спитав він з докором, дивлячись лагідно на Ковріна. Якби ти повірив мені тоді, що ти геній, то ці два роки ти прожив би не так сумно й убого.

Коврін уже вірив у те, що він обранець божий і геній, він виразно пригадав усі свої колишні розмови з чорним ченцем і хотів говорити, але кров текла у нього з горла просто на груди, і він, не знаючи, що робити, водив руками по грудях, і манжетки стали мокрими від крові. Він хотів покликати Варвару Миколаївну, яка спала за ширмами, зробив зусилля і промовив:

— Таню!

Він упав на підлогу, і підводячись на руки, знову покликав:

— Таню!

Він кликав Таню, кликав великий сад з чудовими квітами, оббризканими росою, кликав парк, сосни з волохатим корінням, житнє поле, свою чудову науку, свою молодість, сміливість, радість, кликав життя, яке було таке прекрасне! Він бачив на підлозі біля свого обличчя велику калюжу крові і не міг уже через слабість вимовити жодного слова, але невимовне, безмежне щастя сповнювало все його єство. Внизу під балконом грали серенаду, а чорний чернець шепотів йому, що він геній і що він помирає тільки тому, що його кволе людське тіло уже втратило рівновагу і не може більше служити оболонкою для генія.

Коли Варвара Миколаївна прокинулась і вийшла з-за ширм, Коврін був уже мертвий, і на обличчі його застигла блаженна усмішка.

РОТШІЛЬДОВА СКРИПКА

Містечко було маленьке, гірше за село, і жили в ньому майже самі старики, які помирали так рідко, що навіть досадно. В лікарні і тюремному замку потреба на труни була дуже мала. Одне слово, справи були кепські. Коли б Яків Іванов був трунарем у губернському місті, то, мабуть, він мав би власний дім і звали б його Яковом Матвійовичем; а тут у містечку його звали просто Яковом, вуличне прізвисько у нього було чомусь — Бронза, а жив він бідно, як простий мужик, у невеликій старій хаті, де була тільки одна кімната, і в тій кімнаті містились він, Марфа, піч, двоспальне ліжко, труни, верстат і все господарство.

Яків робив труни добрі, міцні. Для селян і міщан він робив їх на свій зріст і ні разу не помилився, бо вищих і міцніших за нього не було людей ніде, навіть у тюремному замку, хоч йому вже було сімдесят років. Для благородних же і для жінок робив по мірці і використовував для цього залізний аршин. Замовлення на дитячі трунки брав він дуже неохоче і робив їх просто без мірки, з презирством, і щоразу, одержуючи гроші за роботу, говорив:

— Сказати правду, не люблю займатися дурницями.

Крім ремества, невеликий прибуток давала йому також гра на скрипці. У місті на весіллях грав звичайно жидівський оркестр, яким керував лудильник Мойсей Ілліч Шахкес, що брав собі більше половини заробку. Тому що Яків дуже добре грав на скрипці, особливо російських пісень, то Шахкес інколи запрошував його в оркестр з платнею по п'ятдесят копійок за день, не враховуючи подарун-

ків від гостей. Коли Бронза сидів у оркестрі, то в нього насамперед пітніло і багровіло обличчя; було жарко, пахло часником до задухи, скрипка верещала, біля правого вуха хрипів контрабас, біля лівого — плакала флейта, на якій грав рудий з цілою сіткою червоних та синіх жилок на обличчі худючий жид, що мав прізвище відомого багатія Ротшільда. І цей клятий жид навіть найвеселіше примудрявся грати жалісно. Без усякої видимої причини Яків мало-помалу проймався ненавистю і презирством до жидів, а особливо до Ротшільда; він починав прискіпуватись, лаяти його негарними словами і раз навіть хотів побити його, і Ротшільд образився і промовив, дивлячись на нього люто:

— Коли б я не поважав вас за талант, то ви давно полетіли б у мене в віконце.

Потім заплакав. Через це Бронзу запрошували в оркестр не часто, тільки в разі крайньої необхідності, коли не приходив хтось із євреїв.

Яків ніколи не бував у доброму настрої, бо йому раз у раз доводилося зазнавати страшенних збитків. Наприклад, у неділі й свята грішно було працювати, понеділок — важкий день, і таким чином протягом року збиралося до двохсот днів, коли мимоволі доводилося сидіти склавши руки. А які ж це збитки! Коли хто-небудь у місті грав весілля без музики або Шахкес не запрошував Якова, то це теж був збиток. Поліцейський надзиратель був два роки хворий і танув, і Яків нетерпляче ждав, коли він помре, але надзиратель виїхав у губернське місто лікуватися і взяв та й помер там. Ось вам і збиток, принаймні карбованців на десять, бо труну довелося б робити дорогу, з глазетом. Думки про збитки допікали Якову особливо ночами; він клав поруч себе на постіль скрипку і, коли всякі дурниці лізли в голову, торкав струни, скрипка в пітьмі бриніла, і йому ставало легше.

Шостого травня минулого року Марфа раптом занедужала. Стара важко дихала, пила багато води і хиталася, але все ж таки вранці сама витопила піч і навіть ходила по воду. А надвечір злягла. Яків цілий день грав на скрипці; коли ж зовсім стемніло, взяв книжку, в яку щодня записував свої збитки, і з нудьги став підбивати підсумок за рік. Вийшло більше за тисячу карбованців. Це так приголомшило його, що він кинув рахівницю на підлогу і затупав ногами. Потім підняв рахівницю і знову довго клацав і глибоко, напружено зітхав. Обличчя в нього було багрове і мокре

від поту. Він думав про те, що коли б цю пропащу тисячу карбованців покласти в банк, то за рік проценту назбиралося б щонайменше сорок карбованців. Отже, і ці сорок карбованців теж збиток. Одне слово, куди не повернись, скрізь самі збитки і край.

— Якове! — покликала Марфа несподівано.— Я помираю!

Він глянув на жінку. Обличчя в неї було червоне від жару, надзвичайно ясне і радісне. Бронза, який звик завжди бачити її обличчя блідим, боязким і нещасним, тепер збентежився. Скидалося на те, ніби вона справді помирала і була рада, що, нарешті, залишає навіки цю хату, труни, Якова... І вона дивилася на стелю і ворушила губами, і вираз у неї був щасливий, неначе вона бачила смерть, свою визволительку, і шепталася з нею.

Уже світало, у вікно видно було, як палала вранішня зоря. Дивлячись на жінку, Яків чомусь згадав, що за все життя він, здається, ні разу не приголубив її, не пожалів, ні разу не догадався купити їй хусточки або принести з весілля чого-небудь солоденького, а тільки кричав на неї, лаяв за збитки, кидався на неї з кулаками; щоправда, він ніколи не бив її, але все-таки лякав, і вона кожного разу ціпеніла від страху. Так він не звелів їй пити чаю, бо й без того витрати великі, і вона пила тільки гарячу воду. І він зрозумів, чому в неї тепер таке дивне, радісне обличчя, і йому стало моторошно.

Діждавшися ранку, він взяв у сусіда коня і повіз Марфу в лікарню. Там хворих було небагато, отож довелося ждати йому недовго, години зо три. На його велику радість, цього разу приймав хворих не лікар, який сам був хворий, а фельдшер Максим Миколайович, старик, про якого всі в місті говорили, що хоч він і питущий і б'ється, але тямить більше, ніж лікар.

— Здоровенькі були,— сказав Яків, вводячи стару в приймальну.— Вибачте, що турбуємо вас, Максиме Миколайовичу, своїми пустими справами. Ось, звольте бачити, захворів мій предмет. Подруга життя, як кажуть, вибачте за вислів...

Нахмуривши сиві брови і погладжуючи бакени, фельдшер почав оглядати стареньку, а вона сиділа на табуреті згорблена й худа, гостроноса, з відкритим ротом, схожа в профіль на птаха, якому хочеться пити.

— Егеж... Так...— повільно промовив фельдшер і зі-

тхнув.— Інфлуенца, а може, й гарячка. Тепер у місті тиф ходить. Що ж? Старенька пожила, слава богу... Скільки їй?

— Та без року сімдесят, Максиме Миколайовичу.

— Що ж? Пожила старенька. Пора й честь знати.

— Воно, звісно, справедливо зволили сказати, Максиме Миколайовичу,— промовив Яків посміхаючись з чемності,— і щиро вам дякуємо за вашу ласку, але дозвольте вам висловитися, всякій комашці жити хочеться.

— Мало чого! — сказав фельдшер таким тоном, неначе від нього залежало жити старій чи вмерти.— Ну, то ось що, голубе, будеш прикладати їй до голови холодний компрес і давай оці порошки по два на день. А по цьому, бувайте здоровенькі, бонжур.

З виразу його обличчя Яків бачив, що справа погана і що вже ніякими порошками не допоможеш; для нього тепер ясно було, що Марфа помре дуже скоро, не сьогодні — завтра. Він злегка штовхнув фельшера під лікоть, підморгнув оком і сказав потихеньку:

— Їй би, Максиме Миколайовичу, банки поставити.

— Ніколи, ніколи, голубе. Бери свою бабку і йди з богом. Бувайте здоровенькі.

— Зробіть таку ласку,— став благати Яків.— Самі зволите знати, коли б у неї, скажемо, живіт болів або які нутрощі, ну, тоді порошки й краплі, але ж у неї застуда! При застуді найперша річ — кров гнати, Максиме Миколайовичу.

Але фельдшер уже викликав іншого хворого, і в приймальну зайшла молодиця з хлопчиком.

— Іди, іди,— сказав він Якову, хмурячись.— Нічого голову морочити.

— Тоді поставте їй хоч п'явки! Буду повік бога благати!

Фельдшер скипів і крикнув:

— Поговори мені ще! Ббовдур...

Яків теж скипів і побагровів увесь, але не сказав і слова, а взяв під руку Марфу і повів її з приймальної. Тільки коли вже сідали на воза, він суворо і насмішкувато глянув на лікарню і сказав:

— Понасаджувано вас тут, артистів! Багатому не бійсь поставили б банки, а для бідного чоловіка і однієї п'явки пожалів. Іроди!

Коли приїхали додому, Марфа, увійшовши в хату, хвилин десять постояла, тримаючись за піч. Їй здавалось, що коли вона ляже, то Яків буде говорити про збитки і лая-

тиме її за те, що вона все лежить і не хоче працювати. А Яків дивився на неї з нудьгою і згадував, що завтра Іоанна богослова, післязавтра Миколи чудотворця, а потім неділя, потім понеділок — важкий день. Чотири дні не можна буде працювати, а Марфа, мабуть, помре в який-небудь з цих днів; отже, труну треба робити сьогодні. Він узяв свій залізний аршин, підійшов до жінки і зняв з неї мірку. Потім вона лягла, а він перехрестився і почав робити труну.

Коли роботу було закінчено, Бронза надів окуляри і записав у свою книжку:

«Марфі Івановій труна — 2 крб. 40 коп.»

І зітхнув. Жінка весь час лежала мовчки з заплющеними очима. Але ввечері, коли стемніло, вона раптом покликала чоловіка.

— Пам'ятаєш, Якове! — спитала вона, дивлячись на нього радо.— Пам'ятаєш, п'ятдесят літ тому нам бог дав дитинку з біленьким волоссячком? Ми з тобою тоді все на річці сиділи і пісень співали... під вербою.— І, гірко посміхнувшись, вона додала: — Померла дівчинка.

Яків напружив пам'ять, але ніяк не міг згадати ні дитинки, ні верби.

— Це тобі ввижається,— сказав він.

Приходив батюшка, запричастив і пособорував. Потім Марфа почала бурмотіти щось незрозуміле і вдосвіта померла.

Баби-сусідки обмили, одягли і в труну поклали. Щоб не платити лишнього дячкові, Яків сам читав псалтир, і за могилку з нього нічого не взяли, бо кладовищенський сторож був йому кум. Чотири мужики несли до кладовища труну, але не за гроші, а з пошани. Йшли за труною баби, старці, двоє юродивих, зустрічні побожно хрестилися... І Яків був дуже задоволений, що все так чесно, благопристойно й дешево і не на кривду нікому. Прощаючись востаннє з Марфою, він помацав рукою труну і подумав: «Добра робота!»

Та коли він повертався з кладовища, його охопила сильна туга. Він чогось занедужав: дихання було гаряче й важке, ослабли ноги, хотілося пити. А тут ще полізли в голову різні думки. Згадав знову, що він за все своє життя ні разу не пожалів Марфи, не приголубив. П'ятдесят два роки, поки вони жили в одній хаті, тяглися довго-довго, але якось так вийшло, що за весь цей час він ні разу не подумав про неї, не звернув уваги, наче вона була кішка або собака. А вона ж щодня топила піч, варила й пекла,

ходила по воду, рубала дрова, спала з ним на одному ліжку, а коли він повертався п'яний з весілля, вона завжди з благоговінням вішала його скрипку на стіну і вкладала його спати і все це мовчки з боязким, дбайливим виразом.

Назустріч Якову, посміхаючись і вклоняючись, ішов Ротшільд.

— А я вас шукаю, дядечку! — сказав він.— Кланялися вам Мойсей Ілліч і звеліли вам зараз приходити до них.

Якову було не до того. Йому хотілося плакати.

— Відчепись! — сказав він і пішов далі.

— Та як же так можна? — стривожився Ротшільд, забігаючи вперед.— Мойсей Ілліч образяться! Вони звеліли зараз!

Якову здалося гидким, що жид засапався, кліпав і що в нього так багато рудого ластовиння. І було гидко дивитися на його зелений сюртук з темними латками і на всю його тендітну, делікатну постать.

— Чого ти лізеш до мене, часник? — вигукнув Яків.— Не чіпляйся!

Жид розсердився і теж крикнув:

— Але ви, будь ласка, тихше, а то ви у мене через паркан полетите!

— Геть з очей моїх! — ревнув Яків і кинувся на нього з кулаками.— Життя нема від пархатих!

Ротшільд помертвів з переляку, присів і замахав руками над головою, ніби захищаючись від ударів, потім схопився і побіг геть щодуху. На бігу він підстрибував, сплескував руками і видно було, як здригалася його довга худа спина. Хлопчаки зраділи нагоді і кинулись за ним з криком: «Жид! Жид!» Собаки теж погналися за ним з гавкотом. Хтось зареготав, потім свиснув, собаки загавкали дужче й дружніше... Потім, мабуть, собака вкусила Ротшільда, бо почувся розпачливий, болісний крик.

Яків гуляв по вигону, потім пішов краєм міста, куди несли ноги, і хлопчаки кричали: «Бронза іде! Бронза іде!» А ось і річка. Тут з писком ганяли кулики, крякали качки. Сонце сильно припікало, і від води йшло таке блискотіння, що боляче було дивитися. Яків пройшовся по стежці вздовж берега і бачив, як з купальні вийшла огрядна червонощока дама, і подумав про неї: «Ач, видра яка!» Недалеко від купальні хлопчаки ловили на м'ясо раків; побачивши його,

вони почали кричати зі злістю: «Бронза! Бронза!» А ось широка стара верба з величезним дуплом, а на ній воронячі гнізда... І раптом у пам'яті Якова, як живе, постало малятко з білявим волоссям і верба, про яку говорила Марфа. Егеж, оце і є та сама верба — зелена, тиха, сумна... Як вона зістарілась, бідолашна!

Він сів під нею і став згадувати. На тім боці, де тепер заливна лука, тоді стояв великий березовий ліс, а он на тій лисій горі, що бовванієє на обрії, тоді синів старий-старий сосновий бір. По річці ходили барки. А тепер скрізь рівно й гладенько, і на тому березі стоїть одна тільки берізка, молода й стрункa, як паняночка, а на річці тільки качки та гуси, і не видно, щоб тут коли-небудь ходили барки. Здається, порівняно з минулим і гусей стало менше. Яків заплющив очі, і в уяві його одно назустріч одному помчали величезні стада білих гусей.

Він дивувався, як це сталося так, що за останні сорок або п'ятдесят років свого життя він ні разу не був на річці, а якщо, може, й був, то не звернув на неї уваги? Адже ріка чималенька, неабияка; на ній можна було б завести рибальство, а рибу продавати купцям, чиновникам, буфетнику на станції і потім складати гроші в банк; можна було б плавати в човні від садиби до садиби і грати на скрипці, і люди всякого звання платили б гроші: можна було б спробувати знову ганяти барки — це краще, ніж труни робити; нарешті, можна було б розводити гусей, різати їх і взимку відправляти в Москву; мабуть, самого пуху за рік набралося б карбованців на десять. Але він прогавив, нічого цього не зробив. Які збитки! Ах, які збитки! А коли б усе разом — і рибу ловити, і на скрипці грати, і барки ганяти, і гусей різати, то який назбирався б капітал! Але нічого цього не було навіть уві сні, життя пройшло без користі, без ніякої радості, пропало марно, ні за понюх тютюну: попереду вже нічого не залишилося, а глянеш назад — там нічого, крім збитків, і таких страшенних, що навіть мороз бере. І чому людина не може жити так, щоб не було отих втрат і збитків? Спитати б, навіщо зрубано березняк і сосновий бір? Чого даремно гуляє вигін? Чого люди завжди роблять саме не те, що потрібно? Чого Яків усе життя лаявся, ревів, кидався з кулаками, кривдив свою жінку і, спитати б, для якої потреби допіру налякав і образив жида? Чого взагалі люди заважають жити один одному? Адже від цього які збитки! Які страшенні збитки!

Коли б не було ненависті і злостивості, люди мали б один від одного величезну користь.

Увечері і вночі ввижались йому малятко, верба, риба, різані гуси, і Марфа, схожа в профіль на птаха, якому хочеться пити, і бліде, злякане обличчя Ротшільда, і якісь пики насувались з усіх боків і бубоніли про збитки. Він перекидався з боку на бік і разів з п'ять вставав з ліжка, щоб пограти на скрипці.

Вранці надсилу підвівся і пішов у лікарню. Той же Максим Миколайович наказав класти на голову холодний компрес, дав порошки, і з виразу його обличчя і з тону Яків зрозумів, що справа погана і ніякими порошками не допоможеш. Ідучи потім додому, він міркував, що від смерті буде тільки одна користь: не треба ні їсти, ні пити, ні платити податків, ні ображати людей, а тому, що людина лежить в могилці не один рік, а сотні, тисячі літ, то, якщо порахувати, користь буде величезна. Від життя людині — збиток, а від смерті — користь. Це міркування, звісно, справедливе, але все-таки прикро й гірко: чого на світі такий дивний порядок, що життя, яке дається людині тільки раз, проходить без користі?

Не жаль було помирати, та як тільки дома він побачив скрипку, у нього стислося серце і стало жаль. Скрипки не можна взяти з собою в могилу, і тепер вона зостанеться сиротою і з нею станеться те ж саме, що з березняком і сосновим бором. Все на цьому світі гинуло і буде гинути! Яків вийшов із хати і сів біля порога, притискаючи до грудей скрипку. Думаючи про пропаще, втратне життя, він заграв, сам не знаючи що, але вийшло жалісне й зворушливе, і сльози покотилися у нього по щоках. І чим глибше він думав, тим сумніше співала скрипка.

Скрипнула клямка на хвіртці, раз-другий, і показався Ротшільд. Половину двору він пройшов сміливо, але побачивши Якова, враз спинився, весь зіщулився і, мабуть, від страху почав робити руками такі знаки, наче хотів показати на пальцях, котра тепер година.

— Підійди, нічого,— сказав лагідно Яків і поманив його до себе.— Підійди!

Дивлячись недовірливо і з страхом, Ротшільд став підходити і спинився від нього на сажень.

— А ви, зробіть ласку, не бийте мене! — сказав він, присідаючи.— Мене Мойсей Ілліч знову послали. Не бійся, кажуть, піди знов до Якова і скажи, кажуть, що без них

аж ніяк не можна. В середу вешілля. Егеж... Пан Шаповалов віддають дочку жа хорошого цоловіка. І вешілля буде багате, у-у! — додав жид і примружив одне око.

— Не можу...— промовив Яків, важко дихаючи.— Захворів, брат.

І знову заграв, і сльози бризнули з очей на скрипку. Ротшільд уважно слухав, ставши до нього боком і схрестивши на грудях руки. Зляканий, здивований вираз на його обличчі поволі змінився скорботним і страдницьким, він звів очі догори, неначе переживаючи болючий захват, і промовив: «Ваххх!..» І сльози повільно потекли у нього по щоках і закапали на зелений сюртук.

І потім цілий день Яків лежав у тузі. Коли ввечері батюшка, сповідаючи, спитав його, чи не пам'ятає він за собою якого-небудь особливого гріха, то він, напружуючи слабіючу пам'ять, згадав знову нещасне Марфине обличчя і розпачливий крик жида, якого вкусив собака, і сказав ледве чутно:

— Скрипку віддайте Ротшільду.

— Добре,— відповів батюшка.

І тепер у місті всі питають: звідки у Ротшільда така добра скрипка? Купив він її чи вкрав, чи, може, узяв на заставу? Він давно вже залишив флейту і грає тепер тільки на скрипці. З-під смичка в нього ллються такі ж жалісні звуки, як і раніше з флейти, та коли він старається повторити те, що грав Яків, сидячи на порозі, то у нього виходить щось таке невеселе й скорботне, що слухачі плачуть, і сам він наприкінці зводить очі і каже: «Ваххх!..» І ця нова пісня так сподобалася у місті, що Ротшільда запрошують до себе один поперед одного купці і змушують грати її по десять раз.

УЧИТЕЛЬ СЛОВЕСНОСТІ

І

Почувся стукіт кінських копит об дощаний поміст; вивели з стайні спочатку вороного Графа Нуліна, потім білого Велікана, потім сестру його Майку. Все це були чудові й дорогі коні. Старик Шелестов осідлав Велікана і сказав, звертаючись до своєї дочки Маші:

— Ну, Маріє Годфруа, іди сідай. Гопля!

Маша Шелестова була наймолодша в сім'ї; їй було вже 18 років, але в сім'ї ще не одвикли вважати її маленькою і тому всі звали її Манею і Манюсею; а після того, як у місті побував цирк, що вона його ретельно одвідувала, її всі почали звати Марією Годфруа.

— Гопля! — крикнула вона, сідаючи на Велікана.

Сестра її Варя сіла на Майку, Нікітін — на Графа Нуліна, офіцери — на своїх коней, і довга красива кавалькада, рябіючи білими офіцерськими кітелями і чорними амазонками, ступою потяглася з двору.

Нікітін помітив, що, коли сідали на коней і потім виїхали на вулицю, Манюся чомусь звертала увагу тільки на нього. Вона заклопотано оглядала його і Графа Нуліна і казала:

— Ви, Сергію Васильовичу, тримайте його весь час на мундштуку. Не давайте йому полохатися. Він прикидається.

І чи тому, що її Велікан був у великій дружбі з Графом Нуліним, чи це так випадково, вона, як учора і позавчора, їхала весь час поруч з Нікітіним. А він дивився на її маленьку струнку постать, що сиділа на білій гордій тварині, на її тонкий профіль, на циліндр, що був їй зовсім не до лиця

і робив її старішою, ніж вона була, дивився з радістю, з замилуванням, з захопленням, слухав її, мало розумів і думав:

«Даю собі слово честі, присягаюся богом, що не буду боятися і сьогодні ж освідчуся їй...»

Була сьома година вечора — час, коли біла акація і бузок так пахнуть, що, здається, повітря і самі дерева застигають від своїх пахощів. У міському саду вже грала музика. Коні дзвінко стукотіли об брук; з усіх боків лунав сміх, гомін, грюкання хвірток. Зустрічні солдати козиряли офіцерам, гімназисти вклонялися Нікітіну; і, очевидно, всім, хто гуляв і поспішав до саду на музику, було дуже приємно дивитися на кавалькаду. А як тепло, які м'які на вигляд хмари, розкидані безладно по небі, які лагідні й затишні тіні тополь і акацій,— тіні, що простягаються через усю широку вулицю й захоплюють на тому боці будинки аж до балконів і других поверхів!

Виїхали за місто і побігли риссю великим шляхом. Тут уже не пахло акацією та бузком, не чути було музики, зате пахло полем, зеленіло молоде жито й пшениця, пищали ховрахи, крякали граки. Куди оком кинь, скрізь зелено, тільки де-не-де чорніють баштани, та ген ліворуч на кладовищі біліє смуга відцвітаючих яблунь.

Проїхали повз різниці, потім повз броварню, випередили гурт солдатів-музикантів, що поспішали в заміський сад.

— У Полянського дуже хороший кінь, я не перечу,— говорила Манюся Нікітіну, вказуючи очима на офіцера, що їхав поруч Варі.— Але він бракований. Зовсім уже не до речі ця біла пляма на лівій нозі і, подивіться, голову закидає. Тепер уже його нічим не відучиш, так і буде закидати, поки не здохне.

Манюся була така ж завзята конелюбка, як і її батько. Вона страждала, коли бачила у когось хорошого коня, і раділа, коли знаходила вади в чужих коней. А Нікітін зовсім не розумівся на конях, йому було цілком однаково, тримати коня на поводі чи на мундштуку, скакати риссю чи галопом; він тільки почував, що поза в нього була неприродна, напружена, і що через те офіцери, які вміють триматися на сідлі, повинні подобатися Манюсі більше, ніж він. І він ревнував її до офіцерів.

Коли їхали мимо заміського саду, хтось запропонував заїхати й випити зельтерської води. Заїхали. В саду росли самі дуби; вони почали зеленіти лише недавно, і тепер крізь молоде листя видно було весь сад з його естрадою, столи-

ками, гойдалками, видно було всі воронячі гнізда, подібні до великих шапок. Вершники та їхні дами спішилися біля одного з столиків і попросили зельтерської води. До них почали підходити знайомі, що гуляли в саду. Між іншим підійшли військовий лікар у високих чоботях і капельмейстер, що чекав на своїх музикантів. Мабуть, лікар прийняв Нікітіна за студента, бо спитав:

— Ви зволили на канікули приїхати?

— Ні, я тут постійно живу,— відповів Нікітін.— Я викладаю в гімназії.

— Невже? — здивувався лікар.— Такі молоді і вже вчителюєте?

— Який же молодий? Мені 26 років... Слава тобі господи.

— У вас і борода й вуса, але все ж на вигляд вам не можна дати більше 22—23 років. Які ви моложаві!

«Що за свинство! — подумав Нікітін.— І цей вважає мене за молокососа!»

Йому було дуже прикро, коли хтось починав говорити про його молодість, особливо в присутності жінок чи гімназистів. Відколи він приїхав до цього міста і поступив на службу, він став ненавидіти свою моложавість. Гімназисти його не боялися, старики величали молодим чоловіком, жінки охочіше танцювали з ним, ніж слухали його довгі розумування. І він багато дав би за те, щоб постарішати тепер років на десять.

З саду поїхали далі, на ферму Шелестових. Тут спинилися біля воріт, викликали прикажчикову дружину Прасков'ю і попросили молока з-під корови. Молока ніхто не захотів пити, всі перезирнулися, засміялися і поскакали назад. Коли поверталися, в заміському саду вже грала музика; сонце сховалося за кладовище, і половина неба багряніла від вечірньої заграви.

Манюся знову їхала поруч Нікітіна. Йому хотілось заговорити про те, як палко він її кохає, але він боявся, що його почують офіцери і Варя, і мовчав. Манюся теж мовчала, і він почував, чому вона мовчить і чому їде поруч з ним, і був такий щасливий, що земля, небо, міські вогні, чорний обрис броварні — все зливалося в нього в очах в щось дуже хороше й ласкаве, і йому здавалося, що його Граф Нулін їде по повітрю і хоче видертися на багряне небо.

Приїхали додому. На столі в саду вже кипів самовар, і з одного краю стола з своїми приятелями, чиновниками

окружного суду, сидів старик Шелестов і, як звичайно, щось критикував.

— Це хамство! — говорив він.— Хамство й більше нічого. Так, хамство!

Нікітіну, відколи він закохався в Манюсю, все подобалось у Шелестових: і будинок, і сад біля дому, і вечірній чай, і плетені стільці, і стара нянька, і навіть слово «хамство», яке часто любив вимовляти старик. Не подобались йому тільки безліч собак і котів, та єгипетські голуби, що тужливо стогнали у великій клітці на терасі. Собак дворських і кімнатних було так багато, що за весь час знайомства з Шелестовим він навчився пізнавати тільки двох: Мушку й Сома. Мушка було маленьке облізле собаченя з волохатою мордою, люте й розпещене. Нікітіна вона ненавиділа; побачивши його, вона щоразу схиляла голову набік, вишкіряла зуби й починала: «ррр... нга-нга-нга-нга... ррр...»

Потім сідала під стільцем. Коли ж він пробував прогнати її з-під свого стільця, вона заливалася пронизливим гавканням, а хазяїни говорили:

— Не бійтеся, вона не кусається. Вона в нас добра.

А Сом був величезний чорний пес на довгих лапах і з хвостом, цупким, як палиця. Під час обіду і чаю він звичайно ходив мовчки під столом і стукав хвостом по чоботях і по ніжках стола. Це був добрий дурний пес, але Нікітін терпіти його не міг за те, що він мав звичку класти свою морду на коліна тих, що обідали, і бруднити слиною штани. Нікітін не раз пробував бити його по великому лобі колодкою ножа, стукав по носі, лаявся, скаржився, але ніщо не рятувало його штанів від плям.

Після прогулянки верхи чай, варення, сухарі й масло здалися дуже смачними. Першу склянку всі випили з великим апетитом і мовчки, а перед другою почали сперечатися. Суперечки щоразу за чаєм і за обідом починала Варя. Їй було вже 23 роки, вона була гарна, вродливіша за Манюсю, вважалася найрозумнішою і найосвіченішою в домі і трималася вона статечно, строго, як це й пасувало старшій дочці, що посіла в домі місце покійної матері. На правах хазяйки вона приймала гостей у блузі, офіцерів величала на прізвище, на Манюсю дивилася як на дівчинку і говорила з нею тоном класної дами. Називала вона себе старою дівою — отже, була певна, що вийде заміж.

Кожну розмову, навіть про погоду, вона неодмінно зводила на суперечку. У неї була якась пристрасть — ловити

всіх на слові, на протиріччі, прискіпуватися до фрази. Ви починаєте говорити з нею про що-небудь, а вона вже пильно дивиться вам в обличчя і раптом перебиває: «Дозвольте, дозвольте, Петров, позавчора ви говорили цілком протилежне!»

Або ж вона глумливо посміхається і каже: «Однак я помічаю, ви починаєте проповідувати принципи третього відділу. Поздоровляю вас».

Якщо ви сказали дотеп чи каламбур, одразу ж ви чуєте її голос: «Чували вже!» або: «Банально!» Коли ж дотеп скаже офіцер, то вона робить презирливу гримасу й каже: «Арррмійський дотеп!»

І це «ррр...» виходило в неї так значливо, що Мушка неодмінно відповідала їй з-під стільця «ррр...нга-нга-нга»...

Тепер за чаєм суперечка почалася з того, що Нікітін заговорив про гімназичні екзамени.

— Дозвольте, Сергію Васильовичу,— перебила його Варя.— От ви кажете, що учням важко. А хто винен, дозвольте вас спитати? Наприклад, ви задали учням восьмого класу твір на тему: «Пушкін, як психолог». По-перше, не можна загадувати таких важких тем, а по-друге, який же Пушкін психолог? Ну, Щедрін, скажімо, Достоєвський — інша справа, а Пушкін великий поет і більше нічого.

— Щедрін сам по собі, а Пушкін сам по собі,— похмуро відповів Нікітін.

— Я знаю, у вас у гімназії не визнають Щедріна, але не в цьому річ. Ви скажіть мені, який же Пушкін психолог?

— А хіба ж не психолог? Будь ласка, я наведу вам приклади.

І Нікітін продекламував кілька місць з «Онегіна», потім з «Бориса Годунова».

— Ніякої не бачу тут психології,— зітхнула Варя.— Психологом називається той, хто описує тонкощі людської душі, а це чудові вірші і більше нічого.

— Я знаю, якої вам треба психології! — образився Нікітін.— Вам треба, щоб хто-небудь пиляв мені тупою пилкою пальця і щоб я репетував не своїм голосом — це, на вашу думку, психологія.

— Банально! Однак ви все-таки не довели мені: чому ж Пушкін психолог?

Коли Нікітіну доводилось заперечувати те, що здавалося йому рутиною, вузькістю чи чимось подібним до цього, то, звичайно, він схоплювався з місця, хапав себе обома

руками за голову і починав, стогнучи, бігати з кутка в куток. І тепер те ж саме: він скочив, схопився за голову і стогнучи пройшов навколо стола, потім сів осторонь.

За нього заступилися офіцери. Штабс-капітан Полянський став запевняти Варю, що Пушкін справді психолог, і на доказ навів два вірші з Лермонтова; поручик Гернет сказав, що коли б Пушкін не був психологом, то йому б не поставили в Москві пам'ятника.

— Це хамство! — лунало з другого кінця стола.— Я так і губернатору сказав: це, ваше превосходительство, хамство!

— Я більше не спорю! — крикнув Нікітін.— Це його ж царствію не буде кінця! Баста! Ах, та забирайся ж ти геть, поганий собако! — крикнув він на Сома, який поклав йому на коліна голову й лапу.

«Ррр... нга-нга-нга...» — почулося з-під стільця.

— Визнайте, що ви неправі! — крикнула Варя.— Визнайте!

Але прийшли гості-панночки, і суперечка припинилася сама. Всі рушили в зал. Варя сіла за рояль і почала грати танці. Протанцювали спочатку вальс, потім польку, потім кадриль з grand-rond, яке провів через усі кімнати штабс-капітан Полянський, потім знову стали танцювати вальс.

Старики під час танців сиділи в залі, курили й дивилися на молодь. Між ними був і директор міського кредитного товариства Шебалдін, який славився своєю любов'ю до літератури й сценічного мистецтва. Він заснував місцевий «Музично-драматичний гуртож» і сам брав участь у спектаклях, граючи чомусь завжди тільки смішних лакеїв або читаючи співучо «Грішницю». Звали його в місті мумією, бо він був високий, дуже худий, жилавий і мав завжди урочистий вираз обличчя і тьмяні нерухомі очі. Сценічне мистецтво він любив так щиро, що навіть брив собі вуса й бороду, а це ще збільшувало його подібність до мумії.

Після grand-rond він нерішуче, якось боком, підійшов до Нікітіна, кашлянув і сказав:

— Я мав приємність бути за чаєм під час суперечки. Цілком поділяю вашу думку. Ми з вами однодумці, і мені було б дуже приємно поговорити з вами. Ви зволили читати «Гамбурзьку драматургію» Лессінга?

— Ні, не читав.

Шебалдін жахнувся й замахав руками так, ніби опік собі пальці, і, нічого не кажучи, позадкував від Нікітіна.

Постать Шебалдіна, його запитання й подив здалися Нікітіну смішними, але він все-таки подумав:

«Справді незручно. Я — вчитель словесності, а досі ще не читав Лессінга. Треба буде прочитати».

Перед вечерею всі, молоді й старі, сіли грати в «долю». Взяли дві колоди карт: одну здали всім нарівно, а другу поклали на стіл сподом догори.

— У кого на руках ця карта,— почав урочисто старик Шелестов, підіймаючи верхню карту другої колоди,— тому доля зараз піти в дитячу кімнату і поцілуватися там з нянею.

Приємність цілуватися з нянею випала на долю Шебалдіна. Всі юрбою оточили його, повели в дитячу кімнату і, сміючися та плескаючи в долоні, примусили поцілуватися з нянею. Зчинився шум, крик.

— Не так палко! — кричав Шелестов, плачучи від сміху.— Не так палко!

Нікітіну випала доля сповідати всіх. Він сів на стілець посеред залу. Принесли шаль і накрили його з головою. Першою прийшла до нього сповідатися Варя.

— Я знаю ваші гріхи,— почав Нікітін, дивлячись у темряві на її строгий профіль.— Скажіть мені, добродійко, з якої це речі ви щодня гуляєте з Полянським? Ох, не даром, не даром вона з гусаром!

— Це банально,— сказала Варя й пішла.

Потім під шаллю заблищали великі нерухомі очі, позначився в темряві любий профіль і запахло чимсь дорогим, давно знайомим, що нагадувало Нікітіну Манюсину кімнату.

— Маріє Годфруа,— сказав він і не впізнав свого голосу — такий він був ніжний і м'який,— у чому ви грішні?

Манюся прижмурила очі і показала йому кінчик язика, потім засміялась і пішла. А за хвилину вона вже стояла серед залу, плескала в долоні й гукала:

— Вечеряти, вечеряти, вечеряти!

І всі рушили в їдальню.

Під час вечері Варя знову сперечалася і цього разу з батьком. Полянський солідно їв, пив червоне вино й розповідав Нікітіну, як він колись узимку, бувши на війні, цілу ніч простояв по коліна в болоті; ворог був близько, тому не дозволялося ні розмовляти, ні курити, ніч була холодна, темна, дув пронизливий вітер. Нікітін слухав і скоса поглядав на Манюсю. Вона дивилась на нього непо-

рушно, не кліпаючи, ніби замислилась про щось, чи поринула в забуття... Для нього це було і приємно, і болісно.

«Чого вона на мене так дивиться? — мучився він.— Це негарно. Можуть помітити. Ах, яка вона ще молода, яка наївна!»

Гості почали розходитись опівночі. Коли Нікітін вийшов за ворота, на другому поверсі стукнуло віконце і він побачив Манюсю.

— Сергію Васильовичу! — гукнула вона.

— Слухаю вас!

— От що...— сказала Манюся, видно, вигадуючи, що б сказати.— От що... Полянський обіцяв прийти цими днями зі своєю фотографією і зняти всіх нас. Треба буде зібратися.

— Гаразд.

Манюся зникла, вікно стукнуло і зараз же в домі хтось заграв на роялі.

«Ну й дім! — думав Нікітін, переходячи вулицю.— Дім, у якому стогнуть самі лише єгипетські голуби, та й ті тому, що інакше не вміють виявляти своєї радості!»

Але не тільки в Шелестових жили весело. Не пройшов Нікітін і двісті кроків, як і з іншого дому почулися звуки рояля. Пройшов він ще трохи і побачив біля воріт дядька, що грав на балалайці. В саду оркестр вдарив попурі з російських пісень...

Нікітін жив за півверсти від Шелестових, у квартирі з восьми кімнат, яку він наймав за триста карбованців на рік разом із своїм товаришем, учителем географії та історії Іпполитом Іпполитовичем. Цей Іпполит Іпполитович, ще не стара людина, з рудою борідкою, кирпатий, з обличчям грубуватим і неінтелігентним, як у ремісника, але добродушним, коли повернувся додому Нікітін, сидів у себе за столом і виправляв учнівські карти. Найпотрібнішим і найважливішим він вважав з географії креслення карт, а з історії — знання хронології; цілими ночами сидів він і синім олівцем виправляв карти своїх учнів і учениць або ж складав хронологічні таблички.

— Яка сьогодні чудова погода! — сказав Нікітін, входячи до нього.— Дивуюся, як це ви можете сидіти в кімнаті.

Іпполит Іпполитович був людиною неговіркою; він або мовчав, або ж говорив тільки про те, що всім давно вже відоме. Тепер він відповів так:

— Так, чудова погода. Тепер травень, незабаром буде справжнє літо. А літо не те, що зима. Узимку треба печі топити, а влітку і без печей тепло. Влітку відчиниш уночі вікна і все-таки тепло, а взимку — подвійні рами й все-таки холодно.

Нікітін посидів коло столу не більше як хвилину й занудився.

— На добраніч! — сказав він, підводячись і позіхаючи.— Хотів було я розповісти вам дещо романічне, що мене торкається, але ж ви — географія! Почнеш вам про кохання, а ви зараз: «В якому році була битва на Калці?» Хай вам грець з вашими битвами і Чукотськими носами!

— Чого ж ви сердитесь?

— Та зло бере!

І досадуючи, що він ще не освідчився Манюсі і що йому тепер ні з ким поговорити про своє кохання, він пішов до свого кабінету й ліг на дивані. У кабінеті було темно й тихо. Лежачи і дивлячись у темряву, Нікітін став чомусь думати про те, як через два або через три роки він поїде чого-небудь у Петербург, як Манюся проводитиме його на вокзал і плакатиме; в Петербурзі він одержить від неї довгого листа, в якому вона благатиме його скоріше повернутися додому. І він напише їй... Свого листа почне так: люба моя крисо...

— Саме так, люба моя крисо,— сказав він і засміявся.

Йому було незручно лежати. Він підклав руки під голову і задер ліву ногу на спинку дивана. Стало зручно. Тимчасом вікно помітно почало бліднути, на дворі загорлали сонні півні. Нікітін думав далі про те, як він повернеться з Петербурга, як зустріне його на вокзалі Манюся і, скрикнувши від радості, кинеться йому на шию; або, ще краще, він схитрує: приїде вночі тихенько, кухарка відчинить йому, потім навшпиньках пройде він у спальню, безшумно роздягнеться і — бух у ліжко! А вона прокинеться і — о радість!

Повітря зовсім побіліло. Кабінету й вікна вже не було. На ганочку броварні, тієї самої, повз яку сьогодні проїздили, сиділа Манюся і щось говорила. Потім вона взяла Нікітіна під руку і пішла з ним до заміського саду. Тут він побачив дуби і воронячі гнізда, подібні до шапок. Одне кубло захиталося, виглянув з нього Шебалдін і голосно гукнув: «Ви не читали Лессінга!»

Нікітін здригнувся всім тілом і розплющив очі. Перед диваном стояв Іпполит Іпполитович і, відкинувши назад голову, надівав галстук.

— Вставайте, пора на службу,— казав він.— А в одежі спати не можна. Від цього одежа псується. Спати треба в ліжку, роздягшись...

І він, як і завжди, почав довго і з зупинками говорити про те, що всім давно вже відоме.

Перший урок у Нікітіна був з російської мови у другому класі. Коли він рівно о дев'ятій годині увійшов у цей клас, то там, на чорній дошці, були написані крейдою дві великі літери: М. Ш. Це, мабуть, означало, Маша Шелестова.

«Вже пронюхали, негідники...— подумав Нікітін.— І звідки вони все знають?»

Другий урок словесності був у п'ятому класі. І тут на дошці було написано М. Ш., а коли він, скінчивши урок, виходив з цього класу, позад нього розітнувся вигук... наче в театрі на гальорці:

— Ура-а-а! Шелестова!

Від спання в одежі було недобре в голові, тіло знемагало від лінощів. Учні, які щодня чекали розпуску перед іспитами, нічого не робили, нудилися, пустували від нудьги. Нікітін теж нудьгував, не помічав пустощів і щоразу підходив до вікна. Він бачив вулицю, яскраво освітлену сонцем. Над будинками прозоре блакитне небо, пташки, а ген далеко, за зеленими садами й будинками, простора, безкрайня далина з синіючими гаями, з димком від швидкого поїзда...

Ось вулицею в тіні акацій, граючи хлистиками, пройшли два офіцери в білих кітелях. Ось на лінійці проїхала купа євреїв з сивими бородами і в картузах. Гувернантка гуляє з директоровою онукою... Пробіг кудись Сом з двома дворняжками... А ось, у простенькій сірій сукні й у червоних панчішках, тримаючи в руках «Вестник Европы», пройшла Варя. Була, напевно, в міській бібліотеці...

А уроки закінчаться ще не скоро — о третій годині! А після уроків треба йти не додому і не до Шелестових, а до Вольфа, на урок. Цей Вольф, багатий єврей, що прийняв лютеранство, не віддавав своїх дітей в гімназію, а запрошував до них гімназичних учителів і платив по п'ять карбованців за урок...

«Нудно, нудно, нудно!»

О третій годині він пішов до Вольфа і висидів там, як

йому здалося, цілу вічність. Вийшов від нього о п'ятій годині, а о сьомій уже повинен був іти в гімназію на педагогічну раду — складати розклад усних екзаменів для IV і VI класів...

Коли, пізно ввечері, йшов він із гімназії до Шелестових, серце в нього колотилося і обличчя пашіло. Тиждень і місяць тому, щоразу збираючись освідчитись, він готував цілу промову з передмовою і висновками, а тепер в нього не було напоготові жодного слова, в голові все переплуталось, і він тільки знав, що сьогодні він *напевне* освідчиться і що далі ждати немає ніякої змоги.

«Я запрошу її в сад,— обмірковував він,— трошки погуляю й освідчуся...»

В передпокої не було ні душі; він увійшов до залу, потім у вітальню... Тут теж нікого не було.. Чути було, як нагорі, на другому поверсі, з кимсь сперечалася Варя і як в дитячій кімнаті стукотіла ножицями наймана швачка.

Була в домі кімната, що мала три назви: маленька, прохідна і темна. В ній стояла велика стара шафа з медикаментами, з порохом і мисливським приладдям. Звідси вели на другий поверх вузькі дерев'яні східці, на яких завжди спали коти. Були тут двері: одні — до дитячої кімнати, другі — до вітальні. Коли ввійшов сюди Нікітін, щоб зійти нагору, двері з дитячої кімнати відчинилися й грюкнули так, що задрижали і східці, і шафа; вбігла Манюся в темній сукні, з шматком синьої матерії в руках, і, не помічаючи Нікітіна, шмигнула до східців.

— Стривайте...— спинив її Нікітін.— Драстуйте, Годфруа... Дозвольте...

Він задихався, не знав, що казати; одною рукою тримав її руку, а другою — синю матерію. А вона чи то злякалась, чи здивувалась і дивилася на нього великими очима.

— Дозвольте...— вів далі Нікітін, боячись, щоб вона не пішла.— Мені треба вам дещо сказати... Тільки... тут незручно. Я не можу, не маю сил... Розумієте, Годфруа, я не можу... от і все...

Синя матерія впала додолу, і Нікітін взяв Манюсю за другу руку. Вона зблідла, заворушила губами, потім відступила назад від Нікітіна й опинилася в кутку між стіною і шафою.

— Слово честі, запевняю вас...— сказав він тихо.— Манюсю, слово честі...

Вона відкинула назад голову, а він поцілував її в губи і, щоб цей поцілунок тривав довше, він узяв її за щоки пальцями; і якось так сталося, що сам він опинився в кутку між шафою і стіною, а вона оповила руками його шию і притислася до його підборіддя головою.

Потім обоє побігли в сад.

Сад у Шелестових був великий, на чотири десятини. Тут росло десятків зо два старих кленів і лип, була одна ялина, решта ж дерев були фруктові: черешні, яблуні, груші, дикий каштан, сріблиста маслина... Багато було й квітів.

Нікітін і Манюся мовчки бігали по алеях, сміялися, ставили коли-не-коли одне одному уривчасті запитання, на які не відповідали, а над садом світив півмісяць, і на землі з темної трави, яку ледве освітлював цей півмісяць, тяглися сонні тюльпани й півники, немов благаючи, щоб і з ними освідчились у коханні...

Коли Нікітін і Манюся повернулися в дім, офіцери й панночки вже зібралися й танцювали мазурку. Знову Полянський водив по всіх кімнатах grand-rond, знову після танців грали в долю. Перед вечерею, коли гості пішли з зали в їдальню, Манюся, залишившись сама з Нікітіним, пригорнулася до нього й сказала:

— Ти сам поговори з татком і Варею. Мені соромно...

Після вечері він розмовляв з стариком. Вислухавши його, Шелестов подумав і сказав:

— Дуже вам вдячний за честь, яку ви виявляєте до мене і дочки, але дозвольте мені поговорити з вами по-дружньому. Говоритиму з вами не як батько, а як джентльмен з джентльменом. Скажіть, будь ласка, яка вам охота так рано одружуватися? Це тільки мужики одружуються рано, але там, відомо, хамство, а от вам чого? Яка приємність у такі молоді роки одягати на себе кайдани?

— Я зовсім не молодий! — образився Нікітін.— Мені 27-й рік.

— Татку, коновал прийшов! — гукнула з другої кімнати Варя.

І розмову припинили. Додому проводили Нікітіна Варя, Манюся й Полянський. Коли підійшли до його хвіртки, Варя сказала:

— Чого це ваш таємничий Митрополит Митрополитович ніде не з'являється? Хай би до нас прийшов.

Таємничий Іпполит Іпполитович, коли ввійшов до нього Нікітін, сидів у себе на ліжку і скидав штани.

— Не лягайте, голубчику! — сказав йому Нікітін, задихаючись.— Стривайте, не лягайте!

Іпполит Іпполитович швидко надів штани й спитав стривожено:

— Що таке?

— Я одружуюсь!

Нікітін сів поруч з товаришем і, поглядаючи на нього здивовано, ніби дивуючись сам із себе, сказав:

— Уявіть, одружуюсь! З Машею Шелестовою! Сьогодні освідчився.

— Що ж? Вона дівчина, здається, хороша. Тільки молода дуже.

— Так, молода! — зітхнув Нікітін і заклопотано здвигнув плечима.— Дуже, дуже молода.

— Вона в мене в гімназії вчилася. Я її знаю. З географії вчилася так собі, а з історії—погано. І в класі була неуважна.

Нікітіну раптом чомусь стало жаль свого товариша і захотілось сказати йому щось ласкаве, втішне.

— Голубчику, чому ви не одружитесь? — спитав він.— Іпполит Іпполитович, чому б вам, наприклад, з Варею не одружитися? Це чудова, прекрасна дівчина! Правда, вона дуже любить сперечатися, але зате серце... яке серце! Вона щойно про вас питала. Одружіться з нею, голубчику! Га?

Він прекрасно знав, що Варя не піде за цю нудну кирпату людину, і проте переконував його одружитися з нею. Для чого?

— Одруження— крок серйозний,— сказав Іпполит Іпполитович, подумавши.— Треба обміркувати все, зважити, а так не можна. Розсудливість ніколи не заважає, а особливо при одруженні, коли людина, переставши бути нежонатою, починає нове життя.

І він заговорив про те, що всім давно вже відомо. Нікітін не слухав його, попрощався й пішов до себе. Він швидко роздягся й швидко ліг, щоб якнайскоріше почати думати про своє щастя, про Манюсю, про майбутнє, посміхнувся і раптом згадав, що він не читав ще Лессінга.

«Треба буде прочитати...— подумав він.— А втім, для чого мені його читати? Ну його під три чорти!»

І, втомлений своїм щастям, він одразу ж заснув і посміхався аж до ранку.

Снився йому стукіт кінських копит об дощаний поміст; снилося, як із стайні вивели спочатку вороного Графа Нуліна, потім білого Велікана, потім сестру його Майку...

II

«У церкві було дуже тісно й гамірно, і раз навіть хтось скрикнув, і протоієрей, що вінчав мене й Манюсю, глянув крізь окуляри на юрбу і сказав суворо:

— «Не ходіть по церкві й не галасуйте, а стійте тихо й моліться. Треба бога боятися.

«Шаферами в мене були два моїх товариші, а в Мані — штабс-капітан Полянський і поручик Гернет. Архієрейський хор співав чудово. Тріскотіння свічок, блиск убрання, офіцери, безліч веселих, задоволених облич і якийсь особливий, ефірний вигляд у Мані, і вся взагалі обстановка і слова вінчальних молитов зворушували мене до сліз, сповнювали урочистістю. Я думав: як розквітло, як поетично прекрасно склалося останнього часу моє життя! Два роки тому я був ще студентом, жив у дешевих номерах на Неглинним, без грошей, без рідних і, як здавалось мені тоді, без майбутнього. Тепер же я — учитель гімназії в одному з кращих губернських міст, забезпечений, мене люблять, пестять. Для мене от, гадав я, зібрався тепер цей натовп, для мене горять три панікадила, реве протодиякон, стараються півчі, і для мене така молода, тендітна і радісна ця мила істота, яка трохи згодом називатиметься моєю дружиною. Я згадав перші зустрічі, наші поїздки за місто, освідчення й погоду, що, ніби навмисне, ціле літо була напрочуд гарна; і те щастя, що колись на Неглинним уявлялось мені можливим тільки в романах і в повістях, тепер я переживав насправді, здавалося, брав його руками.

«Після вінчання всі безладно товпились біля мене й Мані й висловлювали свою щиру радість, поздоровляли й бажали щастя. Бригадний генерал, старик років під сімдесят, поздоровив саму тільки Манюсю, і сказав їй старечим скрипучим голосом, так голосно, що пролунало на всю церкву:

— «Сподіваюсь, люба, і після весілля ви залишитесь такою ж трояндочкою».

«Офіцери, директор і всі вчителі посміхнулися для пристойності, і я теж відчув на своїм обличчі приємну нещиру посмішку. Добряк Іполит Іполитович, учитель історії й географії, який завжди каже те, що всім давно відоме, міцно потис мені руку і сказав розчулено:

— «До цього часу ви були неодружені і жили самі, а тепер ви одружені і житимете вдвох».

«З церкви поїхали в двоповерховий нештукатурений будинок, який я одержав тепер у придане. Крім цього будинку, за Манею грішми тисяч двадцять і ще якийсь Мелітоновський пустир з сторожкою, де, кажуть, багато курей і качок, що без нагляду стають дикими. По приїзді з церкви я потягувався, розлігшись в новому кабінеті на турецькому дивані й курив; мені було м'яко, зручно й затишно, як ніколи в житті, а в цей час гості кричали «ура», і в передпокої погана музика грала туші й усякі дурниці. Варя, Манина сестра, вбігла в кабінет з келихом у руці та з якимось дивним, напруженим виразом, ніби в неї у роті було повно води; вона, мабуть, хотіла бігти далі, але раптом засміялася й заридала, і келих із дзвоном покотився по підлозі. Ми підхопили її під руки й повели.

— «Ніхто не може зрозуміти! — бурмотіла вона потім у найдальшій кімнаті, лежачи на ліжку у годувальниці.— Ніхто, ніхто! Боже мій, ніхто не може зрозуміти!»

«Але всі прекрасно розуміли, що вона старша від своєї сестри Мані на чотири роки і все ще не одружена, і що плакала вона не з заздрості, а від болісного усвідомлення, що час її минає і, можливо, навіть проминув. Коли танцювали кадриль, вона була вже в залі, з заплаканим, дуже напудреним обличчям, і я бачив, як штабс-капітан Полянський тримав перед нею блюдечко з морозивом, а вона їла ложечкою...

«Вже шоста година ранку. Я взявся за щоденник, щоб описати своє повне, різноманітне щастя, і думав, що напишу аркушів шість і завтра прочитаю Мані, але, дивна річ, у мене в голові все переплуталось, стало невиразне, мов сон, і мені пригадується ясно лише цей епізод з Варею і хочеться написати: бідолашна Варя! Отак би все сидів і писав: бідолашна Варя! До речі — зашуміли дерева: буде дощ; крякають ворони, а в моєї Мані, яка тільки що заснула, чогось смутне обличчя».

Потім Нікітін довго не брався до свого щоденника. В перших числах серпня почалися в нього переекзаменовки і вступні екзамени, а після першої пречистої — класні заняття. Як звичайно, о дев'ятій годині ранку він ішов на службу і вже о десятій починав нудьгувати за своєю Манею і за своїм новим будинком і поглядав на годинник. У молодших класах він примушував кого-небудь з хлопчаків диктувати і, поки діти писали, сидів на підвіконні з заплющеними очима і мріяв; чи мріяв він про майбутнє, чи

згадував минуле — все в нього виходило однаково прекрасно, подібне до казки. В старших класах читали вголос Гоголя або прозу Пушкіна, і це наганяло на нього дрімливість, а в уяві виростали люди, дерева, поля, верхові коні, і він говорив, зітхаючи, ніби захоплюючись автором:

— Як гарно!

Під час великої перерви Маня присилала йому сніданок у білій, як сніг, серветці, і він з'їдав його повільно, не поспішаючи, щоб довше розтягти приємність, а Іпполит Іпполитович, що, як завжди, їв саму лише булку, дивився на нього з пошаною і з заздрістю і казав щось відоме на зразок:

— Без їжі люди не можуть існувати.

З гімназії Нікітін ішов на приватні уроки і коли, нарешті, о шостій годині повертався додому, то почував і радість, і тривогу, ніби не був дома цілий рік. Він збігав по східцях, задихавшись, знаходив Маню, обнімав її, цілував і присягався, що любить її, жити без неї не може, запевняв, що страшенно скучив, і з острахом питав у неї, чи здорова вона й чому в неї таке невеселе обличчя. Потім удвох обідали. По обіді він лягав у кабінеті на канапі й курив, а вона сідала біля нього й стиха розповідала.

Найщасливішими днями в нього були тепер неділі й свята, коли він з ранку до вечора залишався дома. В ці дні він брав участь у наївному, але надзвичайно приємному житті, що нагадувало йому пастуші ідилії. Він безупинно спостерігав, як його розумна й статечна Маня влаштовувала гніздо, і сам теж, щоб показати, що він не зайвий у домі, робив щось нікому не потрібне, наприклад, викочував з сарая шарабан і оглядав його з усіх боків. Манюся завела від трьох корів справжнє молочне господарство, і в неї в льоху та в льошнику було багато глечиків з молоком і горщиків із сметаною, і все це вона берегла для масла. Іноді, жартуючи, Нікітін просив у неї склянку молока; вона жахалась, бо це був непорядок, але він із сміхом обнімав її й говорив:

— Ну, ну, я пожартував, золотко моє! Пожартував!

Або ж він підсміювався з її педантизму, коли вона, наприклад, знайшовши в шафі залежаний, твердий, як камінь, шматочок ковбаси чи сиру, говорила з важністю:

— Це з'їдять на кухні.

Він зауважував їй, що такий маленький шматочок годиться тільки для мишачої пастки, а вона починала гаряче

доводити, що мужчини не розуміються на господарстві і що челядь нічим не здивуєш, пошли їй на кухню хоч три пуди закусок, і він погоджувався і в захопленні обнімав її. Те, що в її словах було справедливе, здавалось йому незвичайним; а те, що суперечило його переконанням, було, на його думку, наївне й зворушливе.

Іноді його опановував філософський настрій, і він починав розумувати на яку-небудь абстрактну тему, а вона слухала й дивилась йому в обличчя з цікавістю.

— Я безмежно щасливий з тобою, моя радість,— говорив він, перебираючи їй пальчики або розплітаючи й знову заплітаючи їй косу.— Але це своє щастя я не сприймаю як щось таке, що звалилося на мене випадково, наче з неба. Це щастя — явище цілком природне, послідовне, логічно вірне. Я вірю в те, що людина є творець свого щастя, і тепер я беру саме те, що я сам створив. Так, говорю без манірності, це щастя створив я сам і володію ним по праву. Тобі відомо моє минуле. Сирітство, бідність, нещасливе дитинство, тужлива юність,— все це боротьба, це шлях, який я торував до щастя...

У жовтні гімназія зазнала тяжкої втрати: Іпполит Іполитович захворів на бешиху голови й помер. Два останні дні він був у непритомному стані і марив, але і в маренні говорив тільки те, що всім відоме:

— Волга впадає в Каспійське море... Коні їдять овес і сіно...

Того дня, коли його ховали, навчання в гімназії не було. Товариші й учні несли віко й труну, і гімназичний хор всю дорогу до кладовища співав «Святий боже». В процесії брали участь три священики, два диякони, вся чоловіча гімназія і архієрейський хор в парадних каптанах. І, дивлячись на урочисті похорони, зустрічні прохожі хрестились і говорили:

— Дай боже всякому так умерти.

Повернувшись з кладовища додому, розчулений Нікітін розшукав у столі свій щоденник і написав:

«Тільки що поховали Іпполита Іполитовича Рижицького. Пером земля тобі, скромний трудівнику! Маня, Варя і всі жінки, що були на похоронах, щиро плакали, може, тому, що знали цю нецікаву, затуркану людину, яку ніколи не любила жодна жінка. Я хотів на могилі товариша сказати тепле слово, але мене попередили, що це може не сподобатися директорові, бо він не любив покійного. Після

весілля це, здається, перший день, коли в мене не легко на серці...»

Потім протягом усього навчального сезону не було ніяких особливих подій.

Зима була млява, без морозів, з мокрим снігом; проти водохрещі, наприклад, цілу ніч вітер жалісно скиглив по-осінньому, і текло з покрівель, а вранці під час водосвяття поліція не пускала нікого на ріку, бо, казали, лід надувся й потемнів. Але, незважаючи на лиху погоду, Нікітіну жилося так само щасливо, як і влітку. Навіть ще додалася одна зайва розвага: він навчився грати у вінт. Тільки одне іноді хвилювало й сердило його і, здавалось, заважало йому бути цілком щасливим: це коти й собаки, яких він одержав у придане. В кімнатах завжди, особливо вранці, тхнуло як у звіринці, і цього духу нічим не можна було заглушити; коти часто билися з собаками. Люту Мушку годували по десять разів на день, вона, як і раніше, не визнавала Нікітіна і гарчала на нього:

«Ррр... нга-нга-нга...»

Якось у великий піст опівночі повертався він додому з клубу, де грав у карти. Ішов дощ, було темно й грязько. Нікітін почував на душі щось неприємне і ніяк не міг зрозуміти, від чого це: чи того, що він програв у клубі дванадцять карбованців, чи того, що один з партнерів, коли розплачувались, сказав, що в Нікітіна кури грошей не клюють, мабуть, натякаючи на придане? Дванадцять карбованців було не шкода, і слова партнера не мали в собі нічого образливого, але все-таки було неприємно. Навіть додому не хотілося.

— Пхе, як негарно! — промовив він, спиняючись коло ліхтаря.

Йому спало на думку, що дванадцяти карбованців йому не шкода тому, що вони дісталися йому даром. От якби він був робітником, то знав би ціну кожній копійці і не був би байдужим до виграшу і програшу. Та й усе щастя, міркував він, дісталося йому легко, даремно і по суті було для нього такою ж розкішшю, як ліки для здорового; якби він, подібно до величезної більшості людей, був пригнічений турботою про шматок хліба, боровся за існування, якби в нього боліли спина і груди від роботи, то вечеря, тепла затишна квартира і родинне щастя були б потребою, нагородою й прикрасою його життя; а тепер все це мало якесь дивне, непевне значення.

— Пхе, як негарно! — повторив він, добре розуміючи, що ці міркування самі собою вже недобра ознака.

Коли він прийшов додому, Маня була в ліжку. Вона рівно дихала й посміхалася і, видно, спала з великою насолодою. Біля неї, згорнувшись клубочком, лежав білий кіт і муркотів. Поки Нікітін засвічував свічку й закурював, Маня прокинулась і жадібно випила склянку води.

— Мармеладу наїлась,— сказала вона й засміялась.— Ти в наших був? — спитала вона, помовчавши.

— Ні, не був.

Нікітін уже знав, що штабс-капітана Полянського, на якого останнім часом дуже розраховувала Варя, переводять з одну із західних губерень і що він уже робить у місті прощальні візити, а тому в домі тестя було скучно.

— Увечері заходила Варя,— сказала Маня, сідаючи.— Вона нічого не говорила, але з обличчя видно, як їй гяжко, бідолашній. Терпіти не можу Полянського. Товстий, брезклий, а коли ходить або танцює, щоки трясуться. Не мого роману. Але все-таки я вважала його за порядну людину.

— Я й тепер вважаю його за порядного.

— А чого ж він так погано вчинив з Варею?

— Чому ж погано? — спитав Нікітін, починаючи відчувати роздратування проти білого кота, що потягався, вигнувши спину.— Наскільки мені відомо, він не освідчувався і обіцянок ніяких не давав.

— А чого він часто бував у домі? Якщо не маєш наміру одружуватися, то не ходи.

Нікітін погасив свічку й ліг. Але не хотілося ні спати, ні лежати. Йому здавалось, що голова в нього величезна й порожня, як амбар, і що в ній блукають нові якісь особливі думки у вигляді довгих тіней. Він думав про те, що крім м'якого лампадного світла, яке посміхається тихому родинному щастю, крім цього маленького світу, в якому так спокійно й солодко живеться йому і ось цьому котові, є ж ще інший світ... І йому жагуче, до нудьги раптом захотілося в цей інший світ, щоб самому працювати десь на заводі або у великій майстерні, промовляти з кафедри, творити, друкувати, галасувати, стомлюватися, страждати... Йому заманулося чогось такого, що захопило б його до самозабуття, до байдужості в особистім щасті, відчуття якого такі одноманітні. І в уяві раптом, мов живий, виріс бритий Шебалдін і промовив з жахом:

— Ви не читали навіть Лессінга! Як ви відстали! Боже, як ви занепали!

Маня знову стала пити воду. Він глянув на її шию, повні плечі й груди і згадав слово, яке колись у церкві сказав бригадний генерал: трояндочка.

— Трояндочка,— пробурмотів він і засміявся.

У відповідь йому під ліжком загарчала сонна Мушка: «Ррр... нга-нга-нга...»

Важка лють, немов холодний молоток, повернулася в його душі, і йому захотілося сказати Мані щось грубе і навіть схопитися й ударити її. Серце почало сильно стукати.

— Виходить,— спитав він, стримуючи себе,— коли я ходив до вас у дім, то конче мусив одружитися з тобою?

— Звичайно. Ти сам це чудово розумієш.

— Цікаво.

І за хвилину знову повторив:

— Цікаво.

Щоб не сказати зайвого і заспокоїти серце, Нікітін пішов до себе в кабінет і ліг на диван без подушки, потім полежав долі, на килимі.

«Які дурниці! — заспокоював він себе.— Ти — педагог, працюєш на щонайблагороднішій ниві... Якого ж тобі ще іншого треба світу? Яка нісенітниця!»

Але відразу ж він з певністю говорив собі, що він зовсім не педагог, а чиновник, такий же бездарний і безособовий, як чех, викладач грецької мови; ніколи в нього не було покликання до учительської діяльності, з педагогією він знайомий не був і ніколи нею не цікавився, поводитися з дітьми не вміє; значення того, що він викладав, було йому невідоме, і, можливо, він навчав того, чого не треба. Покійний Іпполит Іпполитович був одверто тупий, і всі товариші й учні знали, хто він і чого можна від нього сподіватися; він же, Нікітін, як і чех, уміє приховувати свою тупість і вправно обманює всіх, удаючи, нібито в нього, хвала богові, все йде гаразд. Ці нові думки лякали Нікітіна, він відрікався від них, називав їх дурними і вірив, що все це від нервів, що сам же він буде сміятися з себе.

І справді, удосвіта він уже сміявся з своєї нервовості і називав себе бабою, але він уже зрозумів, що спокій утрачено, мабуть, назавжди і що в двоповерховому нештукатуреному домі щастя для нього вже неможливе. Він догадувався, що ілюзія щезла і вже починалося нове, нер-

вове, свідоме життя, яке не в злагоді з спокоєм та особистим щастям.

Другого дня, в неділю, він був у гімназичній церкві і бачив там директора і товаришів. Йому здавалося, що всі вони тільки те й робили, що старанно приховували своє невігластво й невдоволення життям, і сам він, щоб не виказати їм своєї стурбованості, приємно посміхався і говорив про дрібниці. Потім він ходив на вокзал і бачив там, як прийшов і відійшов поштовий поїзд, і йому приємно було, що він сам і що йому не треба ні з ким розмовляти.

Дома застав він тестя й Варю, які прийшли до нього обідати. У Варі були заплакані очі і вона скаржилася на головний біль, а Шелестов їв дуже багато і говорив про те, які теперішні молоді люди ненадійні і як мало в них джентльменства.

— Це хамство! — говорив він.— Я так йому просто й скажу: це хамство, ласкавий пане!

Нікітін приємно посміхався і допомагав Мані частувати гостей, але по обіді пішов до себе в кабінет і зачинився. Березневе сонце світило яскраво, і крізь віконні шибки падало на стіл гаряче проміння. Було ще тільки двадцяте число, але вже їздили на колесах, і в саду галасували шпаки. Схоже було на те, ніби зараз увійде Манюся, обніме одною рукою за шию і скаже, що подали до ганку верхових коней або шарабан, і спитає, що їй надіти, щоб не змерзнути. Починалась весна така ж чудова, як і торік, і обіцяла такі ж радощі... Та Нікітін думав про те, що добре було б узяти тепер відпустку і поїхати в Москву і зупинитися там на Неглинним у знайомих номерах. В сусідній кімнаті пили каву і говорили про штабс-капітана Полянського, а він намагався не слухати і писав у своєму щоденнику: «Де я, боже мій?! Мене оточує пошлість і пошлість. Нудні, нікчемні люди, горщики з сметаною, глечики з молоком, таргани, дурні жінки... Нема нічого страшнішого, образливішого, нуднішого за пошлість. Тікати звідси, тікати сьогодні ж, інакше я збожеволію».

В САДИБІ

Павло Ілліч Рашевич ходив, м'яко ступаючи по підлозі, застеленій малоросійськими плахтами, і кидаючи довгу вузьку тінь на стіну і стелю, а його гість Мейєр, який займав посаду судового слідчого, сидів на турецькому дивані, підібгавши під себе одну ногу, курив і слухав. Годинник уже показував одинадцяту, і чути було, як у кімнаті, поряд з кабінетом, накривали на стіл.

— Як собі хочете,— казав Рашевич,— з погляду братерства, рівності тощо, свинопас Митька, можливо, така ж людина, як Гете чи Фрідріх Великий; але станьте ви на науковий грунт, майте мужність подивитись фактам просто в обличчя, і для вас буде очевидним, що біла кістка — не забобон, не бабська вигадка. Біла кістка, дорогий мій, має природно-історичне виправдання, і не визнавати її, на мій погляд, так само дивно, як не визнавати рогів у оленя. Треба зважати на факти! Ви — юрист і не скуштували ніяких інших наук, окрім гуманітарних, і ви ще можете тішити себе ілюзіями про рівність, братерство тощо; а я — невиправний дарвініст, і для мене такі слова, як порода, аристократизм, благородна кров,— не пусті звуки.

Рашевич був збуджений і говорив з почуттям. Очі в нього блищали, pince-nez не трималося на носі, він нервово знизував плечима, підморгував, а коли вимовляв «дарвініст», хвацько подивився в дзеркало й обома руками розчесав свою сиву бороду. На ньому був дуже короткий ношений піджак і вузькі штани; швидкість рухів, бравість і цей куций піджак якось не личили йому, і здавалося, що

його велика довговолоса благообразна голова, що нагадувала архієрея або маститого поета, була приставлена до тулуба високого сухорлявого і манірного юнака. Коли він широко розставляв ноги, то довга його тінь скидалася на ножиці.

Взагалі він любив поговорити, і завжди йому здавалося, що він говорить щось нове й оригінальне. В присутності ж Мейєра він відчував надзвичайне піднесення духу і наплив думок. Слідчий був йому симпатичний і запалював його своєю молодістю, здоров'ям, прекрасними манерами, солідністю, а головне — своїм щиросердим ставленням до нього і до його сім'ї. Взагалі знайомі не любили Рашевича, цурались його і, як було відомо йому, розповідали про нього, нібито він розмовами замучив до смерті свою дружину, і називали його позаочі ненависником і жабою. Один тільки Мейєр, людина нова і неупереджена, бував у нього часто й охоче і навіть десь говорив, що Рашевич і його дочки — єдині люди в повіті, у яких він почуває себе тепло, наче в рідних. Подобався він Рашевичу також і за те, що був молодою людиною, до пари його Жені, старшій дочці.

І тепер, тішачись своїми думками і звуками власного голосу і задоволено позираючи на в міру повного, гарно підстриженого, пристойного Мейєра, Рашевич мріяв про те, як він одружить свою Женю з хорошою людиною, і як потім усі клопоти по маєтку перейдуть до зятя. Неприємні клопоти! Проценти в банк не внесені вже за два строки, і різних недоїмок і пені набралося вже понад дві тисячі!

— Для мене не підлягає сумніву,— провадив далі Рашевич, дедалі більше запалюючись,— що коли який-небудь Річард Львине серце чи Фрідріх Барбаросса, припустімо, хоробрий і великодушний, то ці якості успадковує його син разом із звивинами і шишками мозку, і коли ця хоробрість і великодушність охороняються в синові шляхом виховання і тренування, і коли він одружується з принцесою, теж великодушною і хороброю, то ці якості передаються онукові і так далі, поки не стають видовою особливістю і не переходять органічно, так би мовити, в плоть і кров. Завдяки суворому статевому добору, тому що благородні фамілії інстинктивно охороняли себе від нерівних шлюбів, і знатні молоді люди не одружувались казна з ким, високі душевні якості передавалися з покоління в покоління в усій їхній чистоті, охоронялися і з часом че-

рез тренування ставали все досконалішими і вищими. Тим, що у людства є хорошого, ми завдячуємо саме природі, правильному природничо-історичному доцільному ходу речей, який старанно, протягом віків відокремлював білу кістку від чорної. Отак, батеньку мій! Але ж не чумазий, не кухарчин син, дав нам літературу, науку, мистецтва, право, поняття про честь, обов'язок... Усім цим людство завдячує виключно білій кістці, і в цьому розумінні, з погляду природничо-історичного, поганий Собакевич, тільки тому, що він біла кістка, корисніший і вищий, ніж найкращий купець, хоч цей і збудував п'ятнадцять музеїв. Як собі хочете! І якщо я чумазому чи кухарчиному синові не подаю руки і не садовлю його з собою за стіл, то цим самим я охороняю краще, що є на землі, і виконую один з вищих приписів матері-природи, яка веде нас до досконалості.

Рашевич спинився, розчісуючи бороду обома руками; спинилась на стіні і його тінь, схожа на ножиці.

— Візьміть ви нашу матінку-Росію,— вів далі він, засуваючи руки в кишені і стаючи то на каблуки, то на носки.— Хто її кращі люди? Візьміть наших першорядних художників, літераторів, композиторів... Хто вони? Всі вони, дорогий мій, були представники білої кістки. Пушкін, Гоголь, Лермонтов, Тургенєв, Гончаров, Толстой — не дячкові діти!

— Гончаров був купець,— сказав Мейєр.

— Що ж! Винятки тільки підтверджують правило. Та й щодо геніальності Гончарова можна ще дуже сперечатися. Але облишмо імена і повернімося до фактів. Що ви, наприклад, скажете, пане мій, відносно такого красномовного факту: як тільки чумазий поліз туди, куди його раніше не пускали — у вищий світ, у науку, в літературу, в земство, в суд, то, візьміть до уваги, за вищі людські права заступилась насамперед сама природа і перша оголосила війну цій орді. І справді, як тільки чумазий поліз не в свої сани, то почав киснути, чахнути, божеволіти і вироджуватись, і ніде ви не зустрінете стільки неврастеніків, психічних калік, сухотних і всяких заморених, як серед цих голубчиків. Умирають, як осінні мухи. Коли б не це рятівне виродження, то від нашої цивілізації давно б уже не лишилось каменя на камені, все зжер би чумазий. Ви скажіть мені, зробіть ласку: що досі дала нам ця навала? Що приніс з собою чумазий? — Рашевич зробив

таємниче, злякане обличчя і провадив далі: — Ніколи ще наша наука і література не були на такому низькому рівні, як тепер! У теперішніх, пане мій, ні ідей, ні ідеалів, і вся їхня діяльність пройнята одним духом: як би здерти більше і з кого б зняти останню сорочку. Всіх цих теперішніх, які удають із себе передових і чесних людей, ви можете купити за якийсь карбованець, і сучасному інтелігентові властива саме та особливість, що коли ви говорите з ним, то мусите міцніше триматися за кишеню, бо витягне бумажник.— Рашевич підморгнув і зареготав.— Їй-бо, витягне! — вимовив він радісно тоненьким голоском.— А моральність? Моральність яка? — Рашевич оглянувся на двері.— Тепер уже не дивуються, коли дружина обкрадає і кидає чоловіка,— це що, дурниці! Тепер, батеньку, дванадцятирічне дівча намагається вже мати коханця, і всі ці аматорські спектаклі і літературні вечори придумані для того тільки, щоб легше було підчепити багатого куркуля і піти до нього на утримання... Матері продають своїх дочок, а в чоловіків просто так і питають, по якій ціні продаються їхні дружини, і можна навіть поторгуватися, дорогий мій...

Мейєр, що весь час мовчав і сидів нерухомо, раптом підвівся з дивана і подивився на годинник.

— Вибачте, Павле Іллічу,— сказав він,— мені вже час додому.

Але Павло Ілліч, який ще не скінчив говорити, обняв його і, силоміць садовлячи на диван, поклявся, що не відпустить його без вечері. І Мейєр знову сидів і слухав, але поглядав на Рашевича з подивом і тривогою, начебто тільки тепер починав розуміти його. Обличчя його вкрилося червоними плямами. І коли, нарешті, ввійшла покоївка і сказала, що панночки просять вечеряти, він легко передихнув і перший вийшов з кабінету.

В сусідній кімнаті за столом сиділи дочки Рашевича, Женя і Іраїда, 24 і 22-х років, обидві чорноокі, дуже бліді, однакові на зріст. Женя з розпущеним волоссям, а Іраїда з високою зачіскою. Перш ніж їсти, обидві випили по чарці гіркої настойки, з таким виглядом, нібито це вони випили ненароком, вперше в житті, і обидві зніяковіли й зареготали.

— Не пустуйте, дівчатка,— сказав Рашевич.

Женя й Іраїда між собою говорили по-французьки, а з батьком і гостем російською мовою. Перебиваючи одна

одну і мішаючи російську мову з французькою, вони почали швидко розповідати, як саме в такий час, у серпні, вони минулих років їхали в інститут і як це було весело. А тепер їхати нікуди і доводиться жити в садибі без виїзду ціле літо й зиму. Яка нудьга!

— Не пустуйте, дівчатка,— повторив Рашевич.

Йому самому хотілося говорити. Коли при ньому говорили інші, в нього з'являлося почуття, схоже на ревнощі.

— Ось такі справи, дорогий мій...— почав він знову, лагідно дивлячись на слідчого.— Ми через свою доброту і простоту, боячись, щоб нас не підозрівали у відсталості, братаємось, вибачайте, з будь-якою поганню, проповідуємо братерство і рівність з куркулями і шинкарями; та коли б ми захотіли вдуматися, то побачили б, якою мірою злочинна ця наша доброта. Дорогий мій! Те, що віками здобували наші предки, не сьогодні — завтра буде зганьблене і знищене цими новітніми гуннами...

Після вечері всі пішли до вітальні. Женя й Іраїда засвітили свічки на роялі, приготували ноти... Але батько все говорив, і невідомо було, коли він закінчить. Вони вже з нудьгою й досадою дивились на егоїста-батька, для якого, очевидно, побалакати та блиснути своїм розумом було дорожче і важливіше, ніж щастя дочок. Мейєр — єдиний молодий мужчина, який бував у їхньому домі, бував — вони це знали — заради їхнього милого жіночого товариства, але невгомонний старик заволодів ним і не відпускав його від себе ні на крок.

— Подібно до того, як західні рицарі відбили напад монголів, так і ми, поки ще не пізно, повинні з'єднатися і вдарити дружно на нашого ворога,— провадив Рашевич тоном проповідника, підіймаючи вгору праву руку.— Нехай я з'явлюся перед чумазим не як Павло Ілліч, а як грізний і дужий Річард Львине серце. Годі ж нам делікатничати з ним, досить! Давайте ми всі змовимося, що тільки-но підійде до нас чумазий, як ми кинемо йому просто в пику слова зневаги: «Руки геть! Кінь коневі не рівний!» Просто в пику! — говорив Рашевич захоплено, тикаючи перед собою зігнутим пальцем.— У пику! У пику!

— Я не можу це,— вимовив Мейєр, одвертаючись.

— Чому ж? — жваво спитав Рашевич, передчуваючи цікаву і тривалу суперечку.— Чому ж?

— Тому, що я сам міщанин.

Сказавши це, Мейєр почервонів, і навіть шия в нього надулася, і навіть сльози заблищали на очах.

— Мій батько був простий робітник,— додав він грубим, уривчастим голосом,— але я в цьому не бачу нічого поганого.

Рашевич страшенно збентежився і, приголомшений, наче спійманий на гарячому, розгублено дивився на Мейєра і не знав, що сказати. Женя й Іраїда зашарілися і нахилились до нот; їм було соромно за свого безтактного батька. Хвилину панувало мовчання, і стало нестерпно соромно, коли раптом якось болісно, силувано і не до речі пролунали в повітрі слова:

— Так, я міщанин і пишаюся цим.

Потім Мейєр, незграбно спотикаючись об меблі, попрощався і швидко пішов до передпокою, хоч іще не подавали коней.

— А вам буде сьогодні темнувато їхати,— бурмотів Рашевич, ідучи за ним.— Місяць тепер пізно сходить.

Обидва постояли на ганку поночі і чекали, коли подадуть коней. Було холоднувато.

— Зірка впала...— промовив Мейєр, кутаючись у пальто.

— У серпні їх багато падає.

Коли подали коней, Рашевич подивився уважно на небо і сказав, зітхнувши:

— Явище, гідне пера Фламмаріона...

Провівши гостя, він пройшовся садом, жестикулюючи в темряві руками і не хотів вірити, що допіру сталося якесь дивне, безглузде непорозуміння. Йому було соромно і досадно на себе. По-перше, з його боку було надто необережно і безтактно починати цю прокляту розмову про білу кістку, не довідавшись перед тим, з ким він має справу; щось подібне з ним уже траплялося раніше; якось у вагоні він почав лаяти німців, і потім виявилося, що всі, з ким він розмовляв,— німці. По-друге, він почував, що Мейєр уже більш не приїде до нього. Ці інтелігенти, що вийшли з народу, самолюбиві, уперті і злопам'ятні.

— Негаразд, негаразд...— бурмотів Рашевич, плюючи; йому було ніяково і прикро, наче він з'їв мила.— Ой, негаразд!

Крізь вікно з саду видно було, як у вітальні біля рояля Женя з розпущеним волоссям, дуже бліда, злякана, говорила про щось швидко-швидко... Іраїда ходила з кутка

в куток, замисливши́сь; але ось і вона заговорила, теж швидко, з виразом обурення на обличчі. Говорили обидві разом. Не було чути жодного слова, але Рашевич догадувався, про що вони говорили. Женя, певно, скаржилася на те, що батько своїми розмовами віднадив від дому всіх порядних людей і сьогодні позбавив їх єдиного знайомого, може, жениха, і тепер уже в бідної молодої людини в усьому повіті немає місця, де б він міг відпочити душею. А Іраїда, що в розпачі підіймала вгору руки, говорила, певно, на тему про нудне життя, про занапащену молодість...

Прийшовши до себе в кімнату, Рашевич сів на ліжко і почав поволі роздягатися. Настрій у нього був пригнічений, і мучило все те ж почуття, наче він з'їв мила. Роздягнувшись, він подивився на свої довгі жилаві старечі ноги і згадав, що в повіті його прозвали жабою і що після кожної довгої розмови йому бувало соромно. Якось так фатально виходило, що починав він лагідно, ласкаво, з добрими намірами, називаючи себе старим студентом, ідеалістом, Дон-Кіхотом, але непомітно для самого себе помалу переходив на лайку і наклепи і, що найдивніше, дуже щиро критикував науку, мистецтво і звичаї, хоч от уже двадцять років минуло, як не прочитав він жодної книжки, не був ніде далі губернського міста і по суті не знав, що діється на білому світі. Якщо він сідав писати що-небудь, хоч би поздоровний лист, то і в листі виходила лайка. І все це дивно тому, що насправді він чула, слізлива людина. А чи не сидить у ньому нечистий дух, який ненавидить і зводить наклепи в ньому мимо його волі?

— Негаразд...— зітхав він, лежачи під ковдрою.— Негаразд!

Дочки теж не спали. Раптом почувся регіт і крик, наче за кимось гнались: це з Женею сталась істерика. Трохи згодом заридала й Іраїда. Коридором кілька разів пробігла боса покоївка...

— От яка історія, господи...— бурмотів Рашевич, зітхаючи і перевертаючись з одного боку на другий.— Негаразд!

Уві сні його давив кошмар. Приснилося йому, нібито сам він, голий, високий, як жираф, стоїть серед кімнати і каже, тикаючи перед собою пальцем:

— У пику! У пику! У пику!

Він прокинувся переляканий і перш за все згадав, що вчора сталося непорозуміння, і що Мейєр, звичайно, вже

більш не приїде. Згадав він також, що треба проценти платити в банк, дочок заміж віддавати, треба їсти, пити, а тут хвороби, старість, неприємності, незабаром зима, дров немає...

Була вже десята година ранку. Рашевич поволі одягнувся, напився чаю і з'їв дві великі скибки хліба з маслом. Дочки не вийшли до чаю; вони не хотіли зустрічатися з ним, і це ображало його. Він полежав у себе в кабінеті на дивані, потім сів за стіл і почав писати дочкам лист. Рука його тремтіла і свербіли очі. Він писав про те, що вже старий, нікому не потрібний і що його ніхто не любить, і просив дочок забути про нього і, коли він помре, поховати його в простій сосновій труні, без церемоній, або послати його труп до Харкова, в анатомічний театр. Він відчував, що кожний його рядок дихає злістю й комедіантством, але спинитися вже не міг і все писав, писав...

— Жаба! — раптом почулося з сусідньої кімнати; це був голос старшої дочки, обурений, шиплячий голос.— Жаба!

— Жаба! — повторила як луна молодша.— Жаба!

ТРИ РОКИ

I

Було ще темно, але де-не-де в будинках засвітилися вогні і на краю вулиці з-за казарми почав сходити блідий місяць. Лаптєв сидів біля воріт на лавочці й чекав, коли скінчиться всеношна в церкві Петра і Павла. Він сподівався, що Юлія Сергіївна, повертаючись від всеношної, буде проходити мимо, і тоді він заговорить з нею і, можливо, проведе з нею весь вечір.

Він сидів уже години з півтори, і уява його в цей час малювала московську квартиру, московських друзів, лакея Петра, письмовий стіл; він здивовано поглядав на темні, нерухомі дерева, і йому здавалося дивним, що він живе тепер не на дачі в Сокольниках, а в провінціальному місті, в будинку, повз який щоранку і щовечора проганяють велику череду і при цьому здіймають страшенну куряву та грають на ріжку. Він згадував довгі московські розмови, в яких сам брав участь ще так недавно,— розмови про те, що без кохання жити можна, що пристрасне кохання є психоз, що, нарешті, немає ніякого кохання, а є тільки фізичний статевий потяг і все подібне до цього; він згадував і з сумом думав, що коли б його тепер запитали, що таке кохання, то він не знав би, що відповісти.

Всеношна скінчилася, показалися люди. Лаптєв з напруженням вдивлявся в темні постаті. Вже провезли архієрея в кареті, уже перестали дзвонити, і на дзвіниці один за одним погасли червоні та зелені вогні,— це була ілюмінація з нагоди храмового празника,— а люди все

йшли, не поспішаючи, розмовляючи, зупиняючись під вікнами. Але ось, нарешті, Лаптєв почув знайомий голос, серце його сильно застукотіло, і тому, що Юлія Сергіївна була не сама, а з якимись двома дамами, його охопив розпач.

«Це жахливо, жахливо! — шепотів він, ревнуючи її.— Це жахливо!»

На розі, біля повороту в провулок, вона зупинилась, щоб попрощатися з дамами, і в цей час глянула на Лаптєва.

— А я до вас,— сказав він.— Іду поговорити з вашим батеньком. Він удома?

— Мабуть,— відповіла вона.— В клуб йому ще рано.

Провулок був увесь в садах і біля парканів росли липи, які кидали тепер при місяці широку тінь, отже, паркани і ворота з одного боку зовсім потопали в потемках; звідти долинав шепіт жіночих голосів, стриманий сміх, і хтось тихо-тихо грав на балалайці. Пахло липою і сіном. Шепіт невидимок і цей запах дратували Лаптєва. Йому раптом страшенно захотілось обійняти свою супутницю, обцілувати її обличчя, руки, плечі, заридати, упасти до її ніг, розповісти, як він довго чекав її. Від неї йшов легкий, ледве вловимий запах ладану, і це нагадало йому час, коли він теж вірував у бога і ходив до всеношної, та коли мріяв багато про чисте, поетичне кохання. І тому, що ця дівчина не любила його, йому тепер здавалось, що можливість того щастя, про яке він мріяв тоді, для нього втрачена назавжди.

Вона співчутливо заговорила про здоров'я його сестри Ніни Федорівни. Місяців два тому в його сестри вирізали рак і тепер усі думали, що хвороба повториться.

— Я була в неї сьогодні вранці,— сказала Юлія Сергіївна,— і мені здалося, що за цей тиждень вона не те, щоб схудла, а змарніла.

— Так, так,— погодився Лаптєв.— Рецидиву немає, але з кожним днем, я помічаю, вона стає дедалі слабшою і тане на моїх очах. Не розумію, що́ з нею.

— Господи, а яка ж вона була здорова, повна, червонощока! — сказала Юлія Сергіївна після хвилинного мовчання.— Її тут усі так і звали московкою. Як сміялася! Вона на свята вбиралася як проста баба, і це дуже личило їй.

Лікар Сергій Борисович був удома; огрядний, червоний,

в довгому нижче колін сюртуку і, як здавалось, коротконогий, він ходив у себе в кабінеті, з кутка в куток, засунувши руки в кишені, і наспівував півголосом: «Ру-ру-ру-ру». Сиві бакени у нього були покошлані, голова не зачесана, неначе він щойно встав з постелі. І кабінет його з подушками на диванах, з купами старих паперів по кутках і з хворим брудним пуделем під столом справляв таке ж розтріпане, покошлане враження, як він сам.

— Тебе хоче бачити м-сьє Лаптєв,— сказала йому дочка, заходячи до кабінету.

— Ру-ру-ру-ру,— заспівав він голосніше і, ступивши до вітальні, подав руку Лаптєву і спитав:— Що скажете цікавенького?

Було темно у вітальні. Лаптєв, не сідаючи і тримаючи капелюх у руках, став вибачатися за турботи; він спитав, що робити, щоб сестра спала по ночах, і чому вона так страшенно худне, і його непокоїла думка, що, здається, про це ж він уже запитував лікаря сьогодні під час його вранішнього візиту.

— Скажіть,— спитав він,— чи не запросити нам з Москви якого-небудь спеціаліста по внутрішніх хворобах? Як ви гадаєте?

Лікар зітхнув, знизав плечима і зробив обома руками непевний жест.

Було очевидним, що він образився. Це був дуже образливий, недовірливий лікар, якому завжди здавалося, що йому не вірять, що його не визнають і недосить поважають, що публіка експлуатує його, а товариші ставляться до нього недоброзичливо. Він усе сміявся з себе, говорив, що такі дурні, як він, створені лише для того, щоб публіка їздила на них верхи.

Юлія Сергіївна засвітила лампу. Вона стомилася в церкві, і це було помітно з її блідого, млосного обличчя, з млявої ходи. Їй хотілося відпочити. Вона сіла на диван, поклала руки на коліна і замислилась. Лаптєв знав, що він некрасивий, і тепер йому здавалось, що він навіть відчуває на тілі цю свою некрасивість. Він був невисокий на зріст, худий, з рум'янцем на щоках, і волосся в нього дуже поріділо, так що мерзла голова. У виразі його обличчя зовсім не було тієї витонченої простоти, яка навіть грубі, некрасиві обличчя робить симпатичними; в товаристві жінок був незграбний, занадто балакучий, манірний. І зараз він майже зневажав себе за це. Щоб Юлія Сергіївна не

нудьгувала в його товаристві, треба було говорити. Але про що? Знову про хворобу сестри?

І він почав говорити про медицину те, що про неї завжди говорять, похвалив гігієну і сказав, що йому давно хочеться влаштувати в Москві нічліжний будинок і що в нього навіть уже є кошторис. Згідно з його планом робітник, приходячи увечері в нічліжний будинок, за п'ятьшість копійок має одержувати порцію гарячого борщу з хлібом, теплу, суху постіль з ковдрою і місце для просушування одягу та взуття.

Юлія Сергіївна завжди мовчала в його присутності, і він дивним способом, можливо, чуттям закоханого, вгадував її думки і наміри. І тепер він зрозумів, що коли вона після всеношної не пішла до себе переодягатися і пити чай, то, значить, піде сьогодні ввечері ще куди-небудь у гості.

— Але я не поспішаю з нічліжним будинком,— говорив він далі уже з роздратуванням і досадою, звертаючись до лікаря, який дивився на нього якось тьмяно і здивовано, очевидно не розуміючи, навіщо це йому треба було починати розмову про медицину і гігієну.— І, мабуть, не скоро ще я скористаюся з нашого кошторису. Я боюся, що наш нічліжний будинок потрапить до рук наших московських святош і баринь-філантропок, які гублять усяке починання.

Юлія Сергіївна підвелася й подала Лаптєву руку.

— Вибачте,— сказала вона,— мені час. Вітайте вашу сестру, будь ласка.

— Ру-ру-ру-ру,— заспівав лікар.— Ру-ру-ру-ру.

Юлія Сергіївна вийшла, і Лаптєв трохи згодом попрощався з лікарем і пішов додому. Коли людина невдоволена і почуває себе нещасною, то якою пошлістю віє на неї від цих лип, тіней, хмар, від усіх цих красот природи, самовдоволених і байдужих! Місяць стояв уже високо, і під ним швидко бігли хмари. «Але який наївний, провінціальний місяць, які худющі, жалюгідні хмари!» — думав Лаптєв. Йому було соромно, що він тільки що говорив про медицину та про нічліжний будинок, його охоплював жах при думці, що й завтра у нього невистачить характеру, і він знову намагатиметься побачити її і говорити з нею, і ще раз переконається, що він для неї чужий. Післязавтра — знову те саме. Навіщо? І коли й чим все це скінчиться?

Вдома він пішов до сестри. Ніна Федорівна була ще міцна на вигляд і справляла враження добре збудованої, дужої жінки, але різка блідість робила її схожою на мертву, особливо коли вона, як зараз, лежала на спині, з заплющеними очима; біля неї сиділа її старша дочка, Саша, десяти років, і читала їй щось із своєї хрестоматії.

— Альоша прийшов,— сказала хвора стиха, про себе.

Між Сашею і дядьком давно вже установилась мовчазна згода: вони змінювали одно одного. Тепер Саша закрила свою хрестоматію і, не сказавши ні слова, тихо вийшла з кімнати; Лаптєв дістав з комода історичний роман і, знайшовши потрібну сторінку, сів і став читати вголос.

Ніна Федорівна була московською уродженкою. Дитинство і юність її та двох братів минули на П'ятницькій вулиці, в рідній купецькій сім'ї. Дитинство було довге, нудне; батько поводився суворо, і навіть разів зо три карав її різками, а мати чимось довго хворіла й померла; слуги були брудні, грубі, лицемірні; часто приходили в дім попи і монахи, теж грубі й лицемірні; вони пили й закушували та грубо лестили її батькові, якого не любили. Хлопчикам пощастило вступити до гімназії, а Ніна так і залишилася неуком, все життя писала кривулями й читала тільки історичні романи. Років з 17 тому, коли їй було 22 роки, вона на дачі в Хімках познайомилася з теперішнім своїм чоловіком Панауровим, поміщиком, закохалась і пішла за нього заміж проти волі батька, таємно. Панауров, гарний, трошки нахабний, який любив закурювати з лампадки і насвистувати, здавався її батькові цілковитою нікчемою, коли потім зять у своїх листах почав вимагати посагу, старий написав дочці, що висилає їй на село шуби, срібло й різні речі, які залишилися після матері і 30 тисяч грішми, але без батьківського благословення; потім надіслав ще 20 тисяч. Гроші ці й придане були прожиті, маєток продано, і Панауров переселився з родиною в місто і вступив на службу в губернське правління. В місті він завів собі другу сім'ю, і це викликáло щодня багато розмов, бо незаконна сім'я його жила відкрито.

Ніна Федорівна палко кохала свого чоловіка. І тепер, слухаючи історичний роман, вона думала про те, як вона багато пережила, скільки вистраждала за весь час, і що якби хтось описав її життя, то вийшло б дуже жалісно. А тому що пухлина була в неї у грудях, то вона була пев-

на, що й хворіє від кохання, від сімейного життя і що в постіль її поклали ревнощі й сльози.

Та ось Олексій Федорович закрив книжку і сказав:

— Кінець і богу слава. Завтра інший почнемо.

Ніна Федорівна засміялась. Вона завжди була сміхотливою, але тепер Лаптєв став помічати, що у неї від хвороби хвилинами немовби слабшав розум, і вона сміялася від найменшої дрібниці і навіть без причини.

— Без тебе тут перед обідом приходила Юлія,— сказала вона.— Як я побачила, вона не дуже-то вірить своєму таткові. Нехай, каже, вас лікує мій тато, але ви все-таки тихенько напишіть святому старцеві, щоб він за вас помолився. Тут у них завівся старий якийсь. Юлічка у мене парасольку свою забула, ти їй відішли завтра,— говорила далі вона, помовчавши трохи.— Ні, уже коли кінець, то не допоможуть ні лікарі, ні святі.

— Ніно, чому ти ночами не спиш? — запитав Лаптєв, щоб змінити розмову.

— А так. Не сплю, от і все. Лежу собі і думаю.

— Про що ж ти думаєш, люба?

— Про дітей, про тебе... про своє життя. Адже я, Альошо, багато пережила. Як почнеш згадувати, як почнеш... Господи боже мій! — Вона засміялася.— Легко сказати, п'ять разів народжувала, трьох поховала... Бувало збираєшся родити, а мій Григорій Миколайович в цей час у іншої сидить, послати по акушерку чи повитуху нікого, підеш у сіни або в кухню по слуг, а там жиди, крамарі, лихварі — чекають, коли він додому повернеться. Голова бувало паморочиться... Він не любив мене, хоч і не висловлював цього. Тепер я вгамувалася, відлягло від серця, а раніше, коли молодшою була, образливо було,— образливо, ах, як образливо, голубчику! Якось,— це ще на селі було,— застала я його в саду з однією дамою, і пішла я... пішла куди ноги понесли, і не знаю, як опинилася на паперті, упала навколішки: «Царице, кажу, небесна!» А надворі ніч, місяць світить...

Вона стомилася, почала задихатися; потім, відпочивши трохи, взяла брата за руку і казала далі кволим, глухим голосом:

— Який ти, Альошо, добрий... Який ти розумний... Яка з тебе хороша людина вийшла!

Опівночі Лаптєв попрощався з нею і, йдучи до себе, взяв з собою парасольку, що її забула Юлія Сергіївна.

Незважаючи на пізній час, в їдальні слуги й служниці пили чай. Яке безладдя! Діти не спали і були тут же в їдальні. Говорили стиха, півголосом, і не помічали, що лампа хмуриться і скоро погасне. Всі ці великі й маленькі люди були занепокоєні цілим рядом поганих прикмет, і настрій був пригнічений: розбилося в передпокої дзеркало, самовар гудів щодня і, як навмисно, навіть зараз гудів; розповідали, що з черевика Ніни Федорівни, коли вона одягалась, вискочила миша. І страшне значення всіх оцих прикмет було вже відомо дітям; старша дівчинка, Саша, худенька брюнетка, сиділа за столом нерухомо, і обличчя в неї було злякане, скорботне, а молодша, Ліда, семи років, товстенька блондинка, стояла біля сестри і дивилася на вогонь спідлоба.

Лаптєв пішов до себе на нижній поверх, в кімнати з низькими стелями, де завжди пахло геранню і було задушно. У вітальні в нього сидів Панауров, чоловік Ніни Федорівни, і читав газету. Лаптєв кивнув йому головою і сів навпроти. Обоє сиділи й мовчали. Бувало, що так мовчки вони просиджували цілі вечори, і це мовчання не обтяжувало їх.

Прийшли згори дівчатка прощатися. Панауров мовчки, не поспішаючи, кілька разів перехрестив обох і дав їм поцілувати свою руку, вони зробили реверанс, потім підійшли до Лаптєва, який також повинен був хрестити їх і давати їм цілувати свою руку. Ця церемонія з поцілунками і реверансами повторювалася щовечора.

Коли дівчатка вийшли, Панауров відклав газету і сказав:

— Нудно в нашому богоспасенному місті! Скажу правду, дорогий мій,— додав він, зітхнувши,— я дуже радий, що ви, нарешті, знайшли собі розвагу.

— Ви про що це? — спитав Лаптєв.

— Допіру я бачив, як ви виходили з будинку лікаря Бєлавіна. Сподіваюсь, ви ходили туди не заради батька.

— Авжеж,— сказав Лаптєв і почервонів.

— Ну, звісно. А, до речі сказати, іншого такого одра, як цей татко, не знайти вдень з вогнем. Ви не можете собі уявити, що це за неохайна, бездарна і незграбна тварюка! У вас там, в столиці, досі ще цікавляться провінцією лише з ліричного боку, так би мовити, з боку пейзажу і Антона Горемики, клянусь вам, мій друже, ніякої лірики немає, а є лише дикість, підлість, мерзенність — і більш нічого.

Візьміть ви тутешніх жерців науки, тутешню, так би мовити, інтелігенцію. Чи зможете собі уявити, тут у місті 28 лікарів, усі вони нажили собі багатство і живуть у власних будинках, а населення тимчасом, як і раніше, в найбезпораднішому становищі. Ось треба було зробити Ніні операцію, по суті, незначну, але ж для цього довелось виписувати хірурга з Москви,— тут жоден не взявся. Ви не можете собі уявити. Нічого вони не знають, не розуміють, нічим не цікавляться. Спитайте-но їх, наприклад, що таке рак? Що? Від чого він буває?

І Панауров став пояснювати, що таке рак. Він був спеціалістом з усіх наук і пояснював науково все, про що б не зайшла мова. Але пояснював він усе якось по-своєму. У нього була своя власна теорія кровообігу, своя хімія, своя астрономія. Говорив він повільно, м'яко, переконливо і слова «ви не можете собі уявити» вимовляв благальним голосом, мружив очі, томно зітхав і посміхався милостиво, як король, і видно було, що він дуже задоволений з себе і зовсім не думає про те, що йому вже 50 років.

— Мені щось їсти захотілося,— сказав Лаптєв.— Я з охотою попоїв би чогось солоненького.

— Ну, що ж? Це можна зараз влаштувати.

Трохи згодом Лаптєв і його зять сиділи нагорі в їдальні й вечеряли. Лаптєв випив чарку горілки і потім почав пити вино, а Панауров нічого не пив. Він ніколи не пив і не грав у карти і, незважаючи на це, все-таки прожив своє і дружинине майно і наробив багато боргів. Щоб прожити так багато за такий короткий час, треба мати не пристрасті, а щось інше, якийсь особливий талант. Панауров любив смачно поїсти, любив хорошу сервіровку, музику під час обіду, спічі, поклони лакеїв, яким недбало кидав на чай по десять і навіть по двадцять п'ять карбованців; він брав участь завжди в усіх підписках та лотереях, надсилав знайомим іменинницям букети, купував чашки, підстаканники, запонки, галстуки, тростини, духи, мундштуки, люльки, собачок, папуг, японські речі, старожитності; нічні сорочки в нього були шовкові, ліжко з чорного дерева з перламутром, халат справжній бухарський і ін., і на все це щодня йшла, як він сам висловлювався, «прірва грошей».

Під час вечері він усе зітхав і похитував головою.

— Так, усе на цьому світі має кінець,— стиха говорив він, мружачи свої темні очі.— Ви закохаєтесь і будете

страждати, розлюбите, вас зраджуватимуть, бо немає жінки, яка б не зраджувала, ви будете страждати, впадати у відчай і самі зраджуватимете. Але настане час, коли все це стане вже спогадом і ви будете холодно розмірковувати і вважати це цілковитими дрібницями...

А Лаптєв, стомлений, трохи п'яний, дивився на його красиву голову, на чорну підстрижену борідку і, здавалось, розумів, чому це жінки так люблять цю розбещену, самовпевнену і фізично привабливу людину.

Після вечері Панауров не залишився вдома, а пішов до себе на другу квартиру. Лаптєв вийшов провести його. На все місто лише Панауров носив циліндр, і біля сірих парканів, злиденних тривіконних будиночків і кущів кропиви його гарна, елегантна постать, його циліндр і оранжові рукавички справляли щоразу і дивне, і сумне враження.

Попрощавшись із ним, Лаптєв повертався до себе не поспішаючи. Місяць світив яскраво, можна було розглядіти на землі кожну соломинку, і Лаптєву здавалося, наче місячне сяйво голубить його непокриту голову, наче хтось пухом проводить по волоссю.

— Я кохаю! — сказав він голосно, і йому захотілося раптом бігти, наздогнати Панаурова, обійняти його, простити, подарувати йому багато грошей, і потім бігти кудись у поле, в гай, і все бігти не оглядаючись.

Вдома він побачив на стільці парасольку, що її забула Юлія Сергіївна, схопив її і жадібно поцілував. Парасолька була шовкова, вже не нова, перехвачена старою гумкою; ручка була з простої, білої кості, дешева. Лаптєв розкрив парасольку над собою, і йому здавалося, що біля нього навіть пахне щастям.

Він сів зручніше і, не випускаючи з рук парасольки, став писати в Москву до одного із своїх друзів:

«Любий, дорогий Костю, ось вам новина: я знову кохаю! Кажу *знову* тому, що років з шість тому я закохався в одну московську актрису, з якою мені не вдалося навіть познайомитись, і останні півтора роки жив з відомою вам «особою»,— жінкою немолодою і негарною. Ах, голубчику, як взагалі мені не щастило в коханні! Я ніколи не мав успіху в жінок, а якщо кажу *знову*, то тільки тому, що якось сумно і прикро визнавати перед самим собою, що молодість моя минула зовсім без кохання і що по-справжньому я кохаю вперше тільки тепер, в 34 роки. Нехай буде *знову* кохаю.

«Коли б ви знали, що це за дівчина! Красунею її назвати не можна,— у неї широке обличчя, вона дуже худа, але зате який чудовий вираз доброти, як посміхається! Голос її, коли вона говорить, співає і дзвенить. Вона зі мною ніколи не заходить в розмову, я не знаю її, але коли я буваю поруч, то відчуваю в ній рідкісну, надзвичайну істоту, пройняту розумом і високими прагненнями. Вона релігійна, і ви не можете собі уявити, як це зворушує мене і підносить її в моїх очах. Щодо цього пункту, то я ладен сперечатися з вами без кінця. Ваша правда, хай буде по-вашому, та все ж я люблю, коли вона в церкві молиться. Вона провінціалка, але вона вчилася в Москві, любить нашу Москву, одягається по-московському, і за це я люблю її, люблю, люблю... Я бачу, як ви хмуритесь і підводитесь, щоб прочитати мені довгу лекцію про те, що таке кохання, і кого можна кохати, а кого не можна та ін., та ін. Але, любий Костю, поки я не кохав, я сам теж прекрасно знав, що таке кохання.

«Моя сестра дякує вам за уклін. Вона часто згадує, як колись возила Костю Кочевого віддавати до підготовчого класу, і досі ще називає вас *бідолашний*, бо в неї зберігся спогад про вас, як про сироту-хлопчика. Отже, бідолашний сирота, я кохаю. Поки що це секрет, нічого не кажіть *там* відомій вам «особі». Це, я гадаю, само собою влаштується або, як говорить лакей у Толстого, *уладнається*...»

Написавши листа, Лаптєв ліг у постіль. Від утоми самі заплющувались очі, але чомусь не спалося; здавалось, що заважає вуличний гамір. Череду прогнали мимо і грали на ріжку, потім незабаром задзвонили до ранньої обідні. То віз проїде з скрипом, то пролунає голос якої-небудь баби, що йде на базар. І горобці цвіріньокали весь час.

II

Ранок був веселий, святковий. Годині о десятій Ніну Федорівну, одягнуту в коричневу сукню, зачесану, вивели під руки до вітальні, і тут вона пройшлася трохи і постояла біля відчиненого вікна, і усмішка в неї була широка, наївна, і, коли було глянеш на неї, згадуєш одного місцевого художника, п'яницю, який називав її обличчя образом і хотів малювати з неї російську масляну. І в усіх,— у дітей, у слуг і навіть у брата Олексія Федоро-

вича, і в неї самої,— з'явилася раптом упевненість, що вона неодмінно видужає. Дівчатка з верескливим сміхом ганялися за дядьком, ловили його, і в домі стало шумно.

Приходили чужі довідатися про її здоров'я, приносили проскури, казали, що за неї сьогодні майже в усіх церквах правили молебні. Вона в своєму місті була благодійницею, її любили. Благодіяла вона з надзвичайною легкістю, так само, як брат Олексій, який роздавав гроші дуже легко, не розмірковуючи, треба дати чи ні. Ніна Федорівна платила за бідних учнів, роздавала бабусям чай, цукор, варення, пишно вбирала бідних наречених і якщо їй до рук потрапляла газета, то вона перш за все шукала, чи немає якоїсь замітки про чиєсь злиденне становище.

Зараз у неї в руках була пачка записок, по яких різні бідняки, її прохачі, забирали товар з бакалійної крамниці, і які напередодні надіслав їй купець з проханням сплатити 82 карбованці.

— Чи ба, скільки набрали, безсовісні,— говорила вона, ледве розбираючи на записках свій некрасивий почерк.— Легко сказати? Вісімдесят два! Візьму от і не віддам.

— Я сьогодні сплачу,— сказав Лаптєв.

— Навіщо це, навіщо? — стривожилась Ніна Федорівна.— Досить і того, що я щомісяця по 250 одержую від тебе і брата. Спаси вас господи,— додала вона стиха, щоб не чули слуги.

— Ну, а я за місяць дві тисячі п'ятсот проживаю,— сказав він.— Я тобі ще раз кажу, люба: ти маєш таке ж право витрачати, як я і Федір. Зрозумій це раз назавжди. Нас у батька троє, і з кожних трьох копійок одна належить тобі.

Але Ніна Федорівна не розуміла, і вираз обличчя в неї був такий, неначе вона в думках вирішувала якусь дуже важку задачу. І ця нетямущість в грошових справах щоразу турбувала і бентежила Лаптєва. Він підозрівав, крім того, що у неї самої є борги, про які вона соромиться сказати йому і які змушують її страждати.

Почулись кроки і важке дихання: це вгору сходами піднімався лікар, як завжди, розтріпаний і незачесаний.

— Ру-ру-ру,— наспівував він.— Ру-ру.

Щоб не зустрічатися з ним, Лаптєв вийшов у їдальню, потім спустився до себе вниз. Він розумів, що зійтися з лікарем якнайближче і бувати у нього вдома запросто — справа неможлива; і зустрічатися з оцим «одром», як на-

зивав його Панауров, було неприємно. І тому він так рідко бачився з Юлією Сергіївною. Він зрозумів тепер, що батька немає вдома, що коли понесе зараз Юлії Сергіївні її парасольку, то напевне застане вдома її саму, і серце в нього стислося від радості. Швидше, швидше!

Він узяв парасольку і, дуже хвилюючись, полетів на крилах кохання. На вулиці було жарко. У лікаря, на величезному подвір'ї, яке поросло бур'яном і кропивою, десятків зо два хлопчиків грали в м'яча. Все це були діти жильців, майстрових, що жили в трьох старих, непривабливих флігелях, які лікар щороку збирався ремонтувати та все відкладав. Лунали дзвінкі, гучні голоси. Далеко збоку, біля свого ганку, стояла Юлія Сергіївна, заклавши руки назад, і дивилася на гру.

— Здрастуйте! — окликнув Лаптєв.

Вона озирнулася. Завжди він бачив її байдужою, холодною або, як учора, стомленою, а тепер вираз у неї був жвавий і пустотливий, як у хлопчиків, що грали в м'яча.

— Погляньте, в Москві ніколи не грають так весело,— говорила вона, йдучи йому назустріч.— А втім, там же немає таких великих дворів, бігати там ніде. А тато щойно пішов до вас,— додала вона, озираючись на дітей.

— Я знаю, але я не до нього, а до вас,— сказав Лаптєв, милуючись її молодістю, якої не помічав раніше і яку ніби тільки сьогодні відкрив у ній; йому здавалося, що її тонку білу шию з золотим ланцюжком він бачив тепер тільки вперше:— Я до вас...— повторив він.— Сестра ось передала парасольку, ви вчора забули.

Вона простягла руку, щоб узяти парасольку, але він притиснув парасольку до грудей і промовив палко, нестримно, віддаючись знову солодкому захопленню, яке він пережив учора вночі, сидячи під парасолькою:

— Прошу вас, подаруйте мені її. Я збережу на згадку про вас... про наше знайомство. Вона така чудесна!

— Візьміть,— сказала вона і зашарілася.— Але чудесного нічого в ній немає.

Він дивився на неї в захваті, мовчки і не знаючи, що сказати.

— Що ж це я тримаю вас на спеці? — сказала вона після деякої мовчанки і розсміялася.— Ходімте в кімнати.

— А я вас не потурбую?

Увійшли в сіни. Юлія Сергіївна побігла нагору, шурхотячи своєю сукнею, білою з голубими квіточками.

— Мене не можна потурбувати,— відповіла вона, зупиняючись на сходах,— адже я ніколи нічого не роблю. У мене свято щодня, з ранку до вечора.

— Для мене те, що ви говорите, незрозуміле,— сказав він, підходячи до неї.— Я виріс у середовищі, де працюють щодня, всі без винятку, і чоловіки і жінки.

— А коли нічого робити? — запитала вона.

— Треба поставити своє життя в такі умови, щоб праця була необхідною. Без праці не може бути чистого і радісного життя.

Він знову притиснув до грудей парасольку і сказав стиха, несподівано для самого себе, не пізнаючи свого голосу:

— Якби ви погодились бути моєю дружиною, я б усе віддав. Я б усе віддав... Нема ціни, нема жертви, на яку б я не пішов.

Вона здригнулася й подивилася на нього здивовано і з жахом.

— Що це ви, що це ви! — сказала вона, полотніючи.— Це неможливо, запевняю вас. Вибачте.

Потім швидко, так само шурхотячи сукнею, пішла вище і зникла в дверях.

Лаптєв зрозумів, що́ це означає, і настрій у нього змінився одразу, різко, немовби в душі раптом погасло світло. Відчуваючи сором, приниження людини, яку знехтували, яка не подобається, противна, можливо, гидка, від якої тікають, він вийшов з дому.

«Віддав би все,— перекривив він себе, йдучи додому у спеку і згадуючи подробиці освідчення.— Віддав би все — зовсім по-купецьки. Дуже комусь потрібне це твоє *усе*!»

Все, що він оце зараз говорив, здавалося йому, було безглуздим до огиди. Навіщо він збрехав, що він виріс у середовищі, де працюють усі без винятку? Навіщо він говорив повчальним тоном про чисте, радісне життя? Це не розумно, не цікаво, фальшиво,— фальшиво по-московському. Але ось мало-помалу настав байдужий настрій, який охоплює злочинця після суворого вироку, він думав уже про те, що слава богу тепер усе вже минуло, і немає цієї жахливої невідомості, уже не треба цілими днями чекати, мучитися, думати все про одне; тепер усе зрозуміло; треба покинути всякі надії на особисте щастя, жити без бажань, без надій, не мріяти, не чекати, а щоб не було цієї нудьги,

з якою вже так обридло няньчитися, можна заходитися коло чужих справ, чужого щастя, а там непомітно настане старість, життя прийде до кінця — і більше нічого не треба. Йому вже було все одно, він нічого не хотів і міг холодно міркувати, але на обличчі, особливо під очима, був якийсь тягар, лоб напружувався, як гума,— от-от бризнуть сльози. Відчуваючи в усьому тілі слабість, він ліг у постіль і хвилин за п'ять міцно заснув.

III

Освідчення, яке так несподівано зробив Лаптєв, довело Юлію Сергіївну до розпачу.

Вона знала Лаптєва небагато, познайомилася з ним випадково; це була багата людина, представник відомої московської фірми «Федір Лаптєв і сини», завжди дуже серйозна, очевидно, розумна, заклопотана хворобою сестри; здавалося їй, що Лаптєв зовсім не звертав на неї уваги, і сама вона була до нього цілком байдужа,— і раптом це освідчення на сходах, це жалюгідне, захоплене обличчя.

Освідчення стурбувало її і своєю раптовістю, і тим, що вимовлене було слово *дружина*, і тим, що довелося відмовити. Вона вже не пам'ятала, що́ сказала Лаптєву, але все ще відчувала сліди того поривчастого, неприємного почуття, з яким відмовила йому. Він не подобався їй; зовнішність у нього була прикажчицька, сам він був не цікавий, вона не могла відповісти інакше, як відмовленням, однак їй було ніяково, немовби вона зробила щось погане.

— Боже мій, не заходячи в кімнати, просто на сходах,— говорила вона з відчаєм, звертаючись до образка, який висів у неї в головах,— і не залицявся раніше, а якось дивно, незвичайно.

На самоті з кожною годиною її тривога ставала дедалі сильнішою, і їй самій було не під силу справитись з цим важким почуттям. Треба було, щоб хтось вислухав її і сказав їй, що вона зробила правильно. Та поговорити було ні з ким. Матері в неї не було вже давно, батька вважала вона дивною людиною і не могла говорити з ним серйозно. Він завдавав їй клопоту своїми капризами, надмірною образливістю і непевними жестами; і досить було лише завести з ним розмову, як він зразу ж починав говорити про себе самого. І під час молитви вона не була цілком

відвертою, бо не знала напевно, чого власне їй треба просити в бога.

Подали самовар. Юлія Сергіївна, дуже бліда, стомлена, з безпорадним виглядом, вийшла в їдальню, заварила чай,— це був її обов'язок,— і налила батькові склянку. Сергій Борисович, в своєму довгому сюртуку нижче колін, червоний, незачесаний, заклавши руки в кишені, ходив по їдальні, не з кутка в куток, а як прийдеться, наче звір у клітці. Зупиниться біля столу, надіп'є із склянки з апетитом і знову ходить і все про щось думає.

— Мені сьогодні Лаптєв освідчився,— сказала Юлія Сергіївна і почервоніла.

Лікар подивився на неї і наче не зрозумів.

— Лаптєв? — запитав він.— Брат Панаурової?

Він любив дочку; було видно, що вона рано чи пізно вийде заміж і залишить його, але він намагався не думати про це. Його лякала самотність і чомусь здавалося йому, що коли він залишиться в цьому величезному будинку сам, то з ним станеться апоплексичний удар, але про це він не любив говорити прямо.

— Що ж, я дуже радий,— сказав він, і знизав плечима.— Від душі тебе поздоровляю. Тепер випадає тобі прекрасна нагода розлучитися зі мною, на велику твою радість. І я цілком тебе розумію. Жити в старого батька, людини хворої, недоумкуватої, в твої роки, мабуть, дуже важко. Я тебе чудово розумію. І якби я дуба дав скоріше, і якби мене чорти забрали, то всі були б раді. Від душі поздоровляю.

— Я йому відмовила.

У лікаря стало легше на серці, але він уже був не в силах зупинитися і казав далі:

— Я дивуюсь, я давно дивуюсь, чому мене досі не посадили в будинок для божевільних? Чому на мені цей сюртук, а не гамівна сорочка? Я вірю ще в правду, в добро, я дурень-ідеаліст, а хіба в наш час це не божевілля? І як мені відповідають на мою правду, на моє чесне ставлення? На мене мало не кидають камінням і їздять на мені верхи. І навіть близькі родичі стараються лише їздити на моїй шиї, чорт забирай мене, старого йолопа...

— З вами не можна говорити по-людському! — сказала Юлія.

Вона рвучко встала з-за столу і пішла до себе, дуже розгнівана, згадуючи, як часто батько бував до неї не-

справедливий. Але трохи згодом їй уже було жаль батька, і коли він ішов до клубу, вона провела його вниз і сама замкнула за ним двері. А надворі була погана погода, неспокійна; двері шарпали від натиску вітру, і в сінях дуло з усіх боків, так що мало не погасла свічка. У себе нагорі Юлія обійшла всі кімнати і перехрестила всі вікна й двері; вітер завивав, і здавалося, що хтось ходить по даху. Ніколи ще не було так нудно, ніколи вона не відчувала себе такою самотньою.

Вона спитала себе: чи добре вона зробила, що відмовила мужчині тільки через те, що їй не подобається його зовнішність? Щоправда, це нелюбима людина і піти за нього значило б розпрощатися назавжди із своїми мріями, своїми поняттями про щастя і подружнє життя, та чи зустріне вона коли-небудь того, про кого мріяла, і чи покохає? Їй уже 21 рік. Женихів у місті немає. Вона уявила собі всіх знайомих мужчин — чиновників, педагогів, офіцерів, і одні з них були вже одружені і їхнє родинне життя вражало своєю пустотою й нудотою, інші були нецікаві, безбарвні, нерозумні, аморальні. А Лаптєв, як би там не було, москвич, закінчив університет, розмовляє по-французьки; він живе в столиці, де багато розумних, благородних, прекрасних людей, де шумно, чудові театри, музичні вечори, чудові кравчихи, кондитерські... В святому письмі сказано, що жона повинна любити свого мужа, і в романах коханню надається величезного значення, але чи нема перебільшення в цьому? Хіба без кохання не можна в сімейному житті? Адже кажуть, що кохання швидко минає і залишається сама звичка, і що сама мета сімейного життя не в коханні, не в щасті, а в обов'язках, наприклад, у вихованні дітей, в турботах по господарству та ін. Та й святе письмо, можливо, має на увазі любов до мужа, як до ближнього, повагу до нього, поблажливість.

Вночі Юлія Сергіївна уважно прочитала вечірні молитви, потім стала навколішки і, притиснувши руки до грудей, дивлячись на вогник лампадки, говорила зворушливо:

— Напоум, заступнице! Напоум, господи!

Їй на своєму віку доводилось зустрічати підстаркуватих дівчат, бідних і нікчемних, які гірко каялись і жалкували, що колись відмовляли своїм женихам. Чи не станеться і з нею те саме? Чи не піти їй в монастир або в сестри-жалібниці?

Вона роздяглася і лягла в постіль, хрестячись і хрестячи навколо себе повітря. Раптом у коридорі різко і жалібно пролунав дзвінок.

— Ах, боже мій! — промовила вона, відчуваючи від цього дзвінка болісне роздратування в усьому тілі. Вона лежала і все думала про те, яке це провінціальне життя бідне на події, одноманітне і в той же час неспокійне. Раз у раз доводиться здригатися, чогось побоюватися, сердитись або відчувати себе винною, і нерви, кінець кінцем, псуються так, що страшно буває виглянути з-під ковдри.

За півгодини знову пролунав дзвінок і такий же різкий. Мабуть, слуги спали й не чули. Юлія Сергіївна засвітила свічку і, тремтячи, сердячись на слуг, стала одягатися, і коли, одягнувшись, вийшла в коридор, то внизу покоївка вже замикала двері.

— Думала, що пан, а це від хворого приїжджали,— сказала вона.

Юлія Сергіївна повернулася до себе. Вона взяла з комода колоду карт і вирішила, що, коли добре перетасувати карти і потім зняти, і коли насподі буде червона масть, то це значить *так*, тобто треба погодитись на освідчення Лаптєва, коли ж чорна, то *ні*. Карта була піковою десяткою.

Це її заспокоїло, вона заснула, але вранці знову вже не було *так* і не було *ні*, і вона думала про те, що може тепер, якщо захоче, змінити своє життя. Думки стомили її, вона знемагала і почувала себе хворою, проте на початку дванадцятої години одяглася і пішла провідати Ніну Федорівну. Їй хотілося побачити Лаптєва: може, тепер він здаватиметься їй кращим; може, вона помилялася досі...

Їй важко було йти проти вітру, вона ледве йшла, притримуючи обома руками капелюшок, і нічого не бачила через куряву.

IV

Зайшовши до сестри і побачивши несподівано Юлію Сергіївну, Лаптєв знову зазнав принизливого стану людини, яка огидна. Він зробив висновок, що коли вона так легко може після вчорашнього бувати у сестри і зустрічатися з ним, то, виходить, вона не помічає його або вважає цілковитою нікчемою. Та коли він вітався з нею, вона, бліда, з пилом під очима, подивилася на нього сумно і винувато; він зрозумів, що вона теж страждає.

Їй нездужалося. Посиділа вона трохи, хвилин десять, і почала прощатися. А йдучи, сказала Лаптєву:

— Проведіть мене додому, Олексію Федоровичу.

Вулицею йшли вони мовчки, притримуючи капелюхи, і він, ідучи позаду, старався заслонити її од вітру. В провулку було затишніше, і тут обоє пішли поруч.

— Якщо я вчора була неласкавою, то ви пробачте,— почала вона, і голос її увірвався, вона неначе збиралася заплакати.— Це така мука! Я всю ніч не спала.

— А я чудово проспав усю ніч,— сказав Лаптєв, не дивлячись на неї,— але це не значить, що мені добре. Життя моє розбите, я глибоко нещасливий, і після вчорашньої вашої відмови я ходжу наче отруєний. Найважче було сказане вчора, сьогодні з вами я вже не почуваю себе ніяково і можу говорити прямо. Я люблю вас більше, ніж сестру, більше, ніж покійну матір... Без сестри і без матері я міг жити і жив, але жити без вас — для мене це безглуздя, я не можу...

І тепер, як завжди, він угадував її наміри. Йому було зрозуміло, що вона хоче продовжувати вчорашнє, і тільки для цього попросила його провести її і тепер ось веде до себе в дім. Але що вона може ще додати до своєї відмови? Що вона вигадала нового? З усього: з поглядів, з усмішки і навіть з того, як вона, йдучи з ним поруч, тримала голову і плечі, він бачив, що вона, як і раніше, не любить його, що він чужий для неї. Що ж вона хоче ще сказати?

Лікар Сергій Борисович був дома.

— Ласкаво просимо, вельми радий вас бачити, Федоре Олексійовичу,— сказав він, плутаючи його ім'я і по батькові.— Вельми радий, вельми радий.

Раніше він не був таким привітним, і Лаптєв зробив висновок, що про освідчення його лікар уже знає; і це йому не сподобалось. Він сидів тепер у вітальні, і ця кімната справляла дивне враження своєю бідною, міщанською обстановкою, своїми поганими картинами, і хоч у ній були і крісла і величезна лампа з абажуром, вона все ж була схожою на нежиле приміщення, на просторий сарай, і було очевидно, що в цій кімнаті могла почувати себе добре лише така людина, як лікар; друга кімната, майже вдвоє більша, називалася залом і тут стояли самі стільці, як в танцкласі. І Лаптєва, поки він сидів у вітальні і розмовляв з лікарем про свою сестру, стало мучити одне підозріння. Чи не

тому Юлія Сергіївна була в сестри Ніни і потім привела його сюди, щоб оголосити йому, що вона приймає його освідчення? О, як це жахливо, але найжахливіше те, що його душа доступна для подібних підозрінь. Він уявляв собі, як учора ввечері і вночі батько й дочка довго радились, можливо, довго сперечалися, і потім дійшли згоди, що Юлія зробила легковажний вчинок, відмовивши багатій людині. В його вухах лунали навіть слова, які в подібних випадках кажуть батьки:

«Щоправда, ти не кохаєш його, та зате, подумай, скільки ти можеш зробити добра!»

Лікар зібрався до хворих. Лаптєв хотів вийти з ним разом, але Юлія Сергіївна сказала:

— А ви залиштеся, прошу вас.

Вона замучилась, занепала духом і запевняла себе тепер, що відмовляти порядній, добрій, люблячій людині тільки тому, що вона не подобається, особливо коли з цим одруженням є можливість змінити своє життя, своє невеселе, монотонне, пусте життя, коли молодість минає і не передбачається в майбутньому нічого світлішого, відмовляти за таких обставин — це безумство, це каприз і примха, і за це може навіть покарати бог.

Батько вийшов. Коли кроки його затихли, вона раптом спинилась перед Лаптєвим і сказала рішуче, і при цьому страшенно зблідла:

— Я вчора довго думала, Олексію Федоровичу... Я приймаю ваше освідчення.

Він нагнувся і поцілував їй руку, вона ніяково поцілувала його холодними губами в голову. Він відчув, що в цьому любовному освідченні немає головного — її кохання, і є багато зайвого, і йому хотілося закричати, втекти, негайно ж поїхати в Москву, але вона стояла близько, здавалась йому такою прекрасною, і пристрасть раптом охопила його, він зрозумів, що розмірковувати тут уже пізно, обійняв її палко, притис до грудей і, бурмочучи якісь слова, називаючи її *ти*, поцілував її в шию, потім у щоку, в голову...

Вона відійшла до вікна, боячись цих ласк, і вже обоє жалкували про освідчення, і обоє збентежено запитували себе:

«Навіщо це сталося?»

— Коли б ви знали, яка я нещасна! — промовила вона, стискуючи руки.

— Що з вами? — спитав він, підходячи до неї і теж стискуючи руки.— Дорога моя, ради бога, кажіть — що? Але тільки правду, благаю вас, тільки правду!

— Не звертайте уваги,— сказала вона і силувано усміхнулася.— Я обіцяю вам, я буду вірною, відданою дружиною... Приходьте сьогодні ввечері.

Сидячи потім у сестри і читаючи історичний роман, він згадував все це, і йому було прикро, що на його прекрасне, чисте, широке почуття відповіли так неглибоко; його не кохали, але освідчення його прийняли очевидно лише тому, що він багатий, тобто віддали переваги в ньому тому, що сам він цінував у собі найменше. Можна припустити, що Юлія, чиста й віруюча в бога, ані разу не подумала про гроші, але ж вона не кохала його, не кохала, і, очевидно, у неї був розрахунок, хоч, можливо, і не цілком осмислений, неясний, та все ж розрахунок. Дім лікаря був йому огидний своєю міщанською обстановкою, сам лікар здавався жалюгідним, гладким скнарою, якимсь оперетковим Гаспаром із *Корневільських дзвонів*, саме ім'я Юлія звучало вже вульгарно. Він уявляв, як він і його Юлія підуть до вінця, по суті, зовсім незнайомі одно одному, без найменшого почуття з її боку, наче їх сваха посватала, і для нього тепер залишалася тільки одна утіха, така ж банальна, як і самий цей шлюб, утіха, що він не перший і не останній, що так женяться і виходять заміж тисячі людей і що Юлія згодом, коли ближче взнає його, то, може, покохає.

— Ромео і Юлія! — сказав він, закриваючи книжку, і засміявся.— Я, Ніно, Ромео. Можеш мене поздоровити, я сьогодні освідчився Юлії Бєлавіній.

Ніна Федорівна думала, що він жартує, але потім повірила і заплакала. Ця новина їй не сподобалась.

— Що ж, поздоровляю,— сказала вона.— Але чому ж це так раптово?

— Ні, це не раптово. Це тягнеться з березня, тільки ти нічого не помічаєш. Я закохався ще в березні, коли познайомився з нею ось тут, у твоїй кімнаті.

— А я гадала, що ти одружишся з якоюсь нашою, московською,— сказала Ніна Федорівна, помовчавши.— Дівчата з нашого середовища будуть простішими. Але, головне, Альошо, щоб ти був щасливий, це найголовніше. Мій Григорій Миколайович не кохав мене, і, ніде правди діти, ти бачиш, як ми живемо. Звичайно, кожна жінка може

покохати тебе за доброту і за розум, але ж Юлічка інститутка і дворянка, їй мало розуму і доброти. Вона молода, а ти сам, Альошо, вже не молодий і некрасивий.

Щоб пом'якшити останні слова, вона погладила його по щоці і сказала:

— Ти некрасивий, але ти гарненький.

Вона розхвилювалась, так що навіть на щоках у неї виступив легкий рум'янець, і з захопленням говорила про те, чи буде пристойно, якщо вона благословить Альошу образом; адже вона старша сестра і замінює йому матір; і вона все намагалась переконати свого сумного брата, що треба справити весілля як слід, урочисто й весело, щоб не осудили люди.

Потім він почав ходити до Бєлавіних, як жених, разів по три, по чотири на день, і вже ніколи йому було змінювати Сашу і читати історичний роман. Юлія приймала його в своїх двох кімнатах, далеко від вітальні і батькового кабінету, і вони йому дуже подобались. Тут були темні стіни, в кутку стояв кіот з образами; пахло хорошими духами й оливою. Вона жила в найдальших кімнатах, ліжко і туалет її були заставлені ширмами і дверцята в книжковій шафі запнуті зсередини зеленою завіскою, і ходила вона в себе по килимах, так що зовсім не було чути її кроків,— і тому він вирішив, що в неї скритний характер і любить вона тихе, потайне життя. В родині її ще вважали неповнолітньою, у неї не було своїх грошей, і бувало під час прогулянок вона конфузилась, що при ній немає ні копійки. На убори і книжки видавав їй батько потроху, не більше ста карбованців за рік. Та й у самого лікаря навряд чи були гроші, незважаючи навіть на добру практику. Щовечора він грав у клубі в карти і завжди програвав. Крім того, він купував будинки в товаристві взаємного кредиту з переводом боргу і здавав їх внайми: пожильці платили йому несправно, але він запевняв, що ці операції з будинками дуже вигідні. Свій будинок, в якому він жив з дочкою, він заставив і на ці гроші купив пустку, і вже почав будувати на ній великий двоповерховий будинок, щоб заставити його.

Лаптєв жив тепер як у тумані, немовби це не він був, а його двійник, і робив багато такого, чого б не наважився зробити раніше. Він разів зо три ходив з лікарем до клубу, вечеряв з ним і сам запропонував йому гроші на бу-

дівництво; він навіть побував у Панаурова на його другій квартирі. Якось Панауров запросив його до себе обідати, і Лаптєв, не подумавши, згодився. Його зустріла дама років тридцяти п'яти, висока і худорлява, з легенькою сивиною і з чорними бровами, як видно, не росіянка. Її обличчя було в білих плямах від пудри, посміхнулась вона нудотно і потиснула руку рвучко, так що задзвеніли на білих руках браслети. Лаптєву здавалося, що вона посміхається так через те, що хоче приховати від інших і від самої себе, що вона нещасна. Побачив він двох дівчаток, п'яти і трьох років, схожих на Сашу. Під час обіду подавали молочний суп, холодну телятину з морквою і шоколад — це було слащаво і несмачно, але зате на столі виблискували золоті виделочки, флакони з соєю і кайєнським перцем, надзвичайно химерний судок, золота перечниця.

Тільки поївши молочного супу, Лаптєв зрозумів, як це, власне, було недоречно, що він прийшов сюди обідати. Дамі було ніяково, вона весь час посміхалась, показуючи зуби, Панауров пояснював науково, що таке закоханість і від чого вона буває.

— Ми тут маємо справу з одним із явищ електрики,— говорив він по-французьки, звертаючись до дами.— В шкірі кожної людини закладені мікроскопічні залозки, в яких є струми. Якщо ви зустрічаєтеся з особою, струми якої паралельні вашим, то ось вам і кохання.

Коли Лаптєв повернувся додому і сестра запитала, де він був, він зніяковів і нічого не відповів.

Весь час до весілля він почував себе у фальшивому становищі. Кохання його з кожним днем ставало дедалі сильнішим, і Юлія здавалась йому поетичною і високою, але все ж взаємного кохання не було, а суть полягала в тому, що він купував, а вона продавалась. Часом, замисливши, він впадав просто у відчай і запитував себе: чи не втекти? Він уже не спав цілими ночами і все думав про те, як він після весілля зустрінеться в Москві з жінкою, яку в своїх листах до друзів називав «особою», як його батько і брат, люди важкі, поставляться до його одруження і до Юлії. Він побоювався, що батько під час першої ж зустрічі скаже Юлії яку-небудь грубість. А з братом Федором останнім часом творилося щось дивне. Він у своїх довгих листах писав про важливість здоров'я, про вплив хвороб на психічний стан, про те, що́ таке

релігія, але жодного слова про Москву і про справи. Ці листи дратували Лаптєва, і йому здавалося, що братова вдача змінюється на гірше.

Весілля було у вересні. Вінчання відбувалося в церкві Петра й Павла, після обідні, і того ж дня молоді поїхали в Москву. Коли Лаптєв і його дружина, в чорній сукні з шлейфом, уже на вигляд не дівчина, а справжня дама, прощалися з Ніною Федорівною, обличчя у хворої скривилося, але із сухих очей не витекло жодної сльози. Вона сказала:

— Якщо, не дай боже, помру, заберіть до себе моїх дівчаток.

— О, обіцяю вам! — відповіла Юлія Сергіївна, і в неї теж почали нервово сіпатися губи й повіки.

— Я приїду до тебе в жовтні,— сказав Лаптєв, розчулений.— Одужуй, моя дорога.

Вони їхали в окремому купе. Обом було сумно і ніяково. Вона сиділа в кутку, не скидаючи капелюшка й удавала, що дрімає, а він лежав навпроти неї на дивані, і його непокоїли різні думки: про батька, про «особу», про те, чи сподобається Юлії його московська квартира. І, поглядаючи на дружину, яка не кохала його, він думав сумно: «Навіщо це сталося?»

V

Лаптєви в Москві вели оптову торгівлю галантерейним товаром: бахромою, тасьмою, аграмантом, в'язальними нитками, гудзиками тощо. Валова виручка досягала двох мільйонів на рік; який же був чистий прибуток, ніхто не знав, крім старого. Сини і прикажчики визначали цей прибуток приблизно в триста тисяч і говорили, що він був би тисяч на сто більший, якби старий «не розкидався», тобто не відпускав у кредит без розбору; за останні десять років самих безнадійних векселів набралося майже на мільйон, і старший прикажчик, коли заходила мова про це, хитро підморгував оком і говорив слова, значення яких було не для всіх зрозуміло:

— Психологічний наслідок віку.

Головні торговельні операції відбувалися в міських рядах, у приміщенні, яке називалось амбаром. Вхід до амбару був з подвір'я, де завжди було похмуро, пахло рогожами і стукали копитами по асфальту вантажні коні. Двері, дуже

скромні на вигляд, оббиті залізом, вели з подвір'я в кімнату з побурілими від вологи, списаними вугіллям стінами й освітлену вузьким вікном з залізними гратами, далі ліворуч була друга кімната, більша і чистіша, з чавунною грубкою і двома столами, але теж з острожним вікном: це — контора, і вже звідси вузькі камінні сходи вели на другий поверх, де було головне приміщення. Це була досить велика кімната, але, через постійні сутінки, низьку стелю й тісноту від ящиків, тюків і людей, що сновигали, вона справляла на свіжу людину таке ж неприємне враження, як обидві нижні. Нагорі і також у конторі на полицях лежав товар в кіпах, паках і паперових коробках, у розміщенні його не було видно ні порядку, ні краси, і коли б тут і там із паперових згортків крізь дірки не виглядали то яскраво червоні нитки, то пензель, то кінець бахроми, то відразу не можна було б догадатися, чим тут торгують. І дивлячись на ці зім'яті паперові згортки й коробки не вірилось, що на таких дрібницях виручають мільйони і що тут в амбарі щодня бувають зайняті справою п'ятдесят чоловік, крім покупців.

Коли другого дня по приїзді в Москву, опівдні, Лаптєв зайшов до амбару, то артільники, запаковуючи товар, стукали по ящиках так гучно, що в першій кімнаті і в конторі ніхто не чув, як він увійшов; сходами вниз спускався знайомий листоноша з пакою листів у руці і морщився від грюкоту, і теж не помітив його. Перший, хто зустрів його нагорі, був брат Федір Федорович, такий схожий на нього, що їх вважали близнятами. Ця схожість завжди нагадувала Лаптєву про його власну зовнішність, і тепер бачачи перед собою людину, невелику на зріст, з рум'янцем, з рідким волоссям на голові, з худими, непородистими стегнами, таку негарну і неінтелігентну на вигляд, він запитав себе: «Невже і я такий?»

— Який я радий тебе бачити! — сказав Федір, цілуючись з братом і міцно потискуючи йому руку.— Я з нетерпінням чекав на тебе щодня, любий мій. Коли ти написав, що одружуєшся, мене почала мучити цікавість, та й скучив, брате. Сам подумай, півроку не бачились. Ну, що? Як? Погано Ніні? Дуже?

— Дуже погано.

— Божа воля,— зітхнув Федір.— Ну, а дружина твоя? Мабуть, красуня? Я її вже люблю, адже вона доводиться мені сестричкою. Будемо її разом пестити.

Показалася давно знайома Лаптєву широка, сутула спина його батька, Федора Степановича. Старий сидів біля прилавка на табуретці і розмовляв з покупцем.

— Татку, бог радість послав! — гукнув Федір.— Брат приїхав!

Федір Степанович був високий на зріст і кремезний, так що, незважаючи на свої вісімдесят років і зморшки, він все ще мав вигляд дужої, сильної людини. Говорив він важким, густим, гудучим басом, який линув з його широких грудей, як із бочки. Він голив бороду, носив солдатські підстрижені вуса і курив сигари. Тому що йому завжди здавалося жарко, то в амбарі і вдома в усі пори року він ходив у просторому парусинковому піджаці. Йому недавно знімали катаракту, він погано бачив і вже не вів справ, а тільки розмовляв і пив чай з варенням.

Лаптєв нагнувся і поцілував його в руку, потім у губи.

— Давненько не бачились, шановний добродію,— сказав старий.— Давненько. Що ж, дозволиш з законним шлюбом поздоровити? Ну, що ж, поздоровляю.

І він підставив губи для поцілунку. Лаптєв нагнувся і поцілував.

— А що, і панночку свою привіз? — спитав старий і, не чекаючи відповіді, сказав, звертаючись до покупця.— Сим повідомляю вас, татку, одружуюсь я з дівицею такою-то. Егеж. А того, щоб у татка попросити благословення і поради, немає в правилах. Тепер вони своїм розумом. Коли я одружувався, мені за сорок було, а я в ноги батькові падав і поради просив. Нині вже цього немає.

Старий зрадів синові, але вважав непристойним приголубити його і як-небудь виявити свою радість. Його голос, манера говорити і «панночка» навіяли на Лаптєва той поганий настрій, якого він зазнавав щоразу в амбарі. Тут кожна дрібниця нагадувала йому про минуле, коли його шмагали і тримали на пісних харчах; він знав, що й тепер хлопчиків шмагають і до крові розбивають їм носи і що, коли ці хлопчики виростуть, то самі теж будуть бити. І досить йому було пробути в амбарі хвилин з п'ять, як йому почало здаватися, що його зараз вилають або вдарять по носі.

Федір поплескав покупця по плечу і сказав братові:

— Ось, Альошо, рекомендую, наш тамбовський кормилець Григорій Тимофійович. Може правити за приклад

для сучасної молоді: уже шостий десяток пішов, а він грудних дітей має.

Прикажчики засміялися, і покупець, худорлявий старик з блідим обличчям, теж засміявся.

— Природа зверх звичайної дії,— зауважив старший прикажчик, який стояв тут же за прилавком.— Куди ввійшло, звідти і вийде.

Старший прикажчик, високий чоловік років п'ятдесяти, з темною бородою, в окулярах і з олівцем за вухом, завжди висловлював свої думки неясно, невиразними натяками, і з його хитрої посмішки видно було при цьому, що своїм словам він надавав якогось особливого, тонкого смислу. Свою мову він любив затемнювати книжними словами, які він розумів по-своєму, та й багато звичайних слів часто вживав він не в тому значенні, яке вони мають. Наприклад, слово «опріч». Коли він висловлював категорично якусь думку і не хотів, щоб йому суперечили, то простягав наперед праву руку і говорив:

— Опріч!

І найдивовижніше було те, що його прекрасно розуміли решта прикажчиків і покупців. Звали його Іван Васильович Початкін, і родом він був із Кашири. Тепер, поздоровляючи Лаптєва, він висловився так:

— З вашого боку заслуга хоробрості, оскільки жіноче серце є Шаміль.

Іншою поважною особою в амбарі був прикажчик Макеїчев, огрядний, солідний блондин з лисиною на все тім'я і з бакенами. Він підійшов до Лаптєва і поздоровив його шанобливо, стиха:

— Честь маю... Господь почув молитви вашого батька. Слава богу.

Далі почали підходити інші прикажчики і поздоровляти із законним шлюбом. Усі вони були одягнені за модою і мали вигляд цілком пристойних, вихованих людей. Говорили вони на *о*, *г* вимовляли як латинське *g*; тому, що майже через кожні два слова вони вживали *с*, їхні поздоровлення, які говорилися скоромовкою, наприклад, фраза: «бажаю вам-с усього хорошого-с» чулися так, нібито хтось хлистом бив по повітрі — «жвиссс». Із пристойності треба було побути в амбарі, принаймні, дві години. Він відійшов убік від прилавка і почав розпитувати Макеїчева, чи благополучно минуло літо і чи нема чого нового, і той відповідав шанобливо, не дивлячись йому в вічі. Хлопчик, стри-

жений, в сірій блузі, подав Лаптєву склянку чаю без блюдечка; трохи згодом інший хлопчик, проходячи мимо, спіткнувся об ящик і мало не впав, і солідний Макеїчев раптом зробив страшне, зле обличчя, обличчя ката, і крикнув на нього:

— Ходи ногами!

Прикажчики були раді, що молодий хазяїн одружився і, нарешті, приїхав; вони поглядали на нього з цікавістю і привітно, і кожний, проходячи мимо, вважав за потрібне сказати йому шанобливо щось приємне. Але Лаптєв був певний, що все це нещире і що йому лестять тому, що бояться його. Він ніяк не міг забути, як років з п'ятнадцять тому один прикажчик, який захворів психічно, вибіг на вулицю в самій нижній білизні, босий і, погрожуючи на хазяйські вікна кулаком, кричав, що його замучили; і з бідолахи, коли він потім одужав, довго сміялись і нагадували йому, як він кричав на хазяїв: «плантатори!» — замість «експлуататори». Взагалі службовцям жилося в Лаптєвих дуже погано, і про це давно вже говорили всі ряди. Найгірше було те, що у ставленні до них старий Федір Степанович дотримувався якоїсь азіатської політики. Так, ніхто не знав, скільки платні одержували його улюбленці Початкін і Макеїчев; одержували вони по три тисячі на рік разом з нагородними, не більше, а він удавав, що платить їм по сім; нагородні видавалися щороку всім прикажчикам, але таємно, так що той, хто одержав мало, повинен був із самолюбства говорити, що одержав багато; жоден хлопчик не знав, коли його переведуть у прикажчики; жоден службовець не знав, чи вдоволений ним хазяїн чи ні. Ніщо не заборонялося прикажчикам прямо, і тому вони не знали, що дозволяється і що — ні. Їм не заборонялось одружуватися, але вони не одружувались, побоюючись не догодити своїм одруженням хазяїну і втратити місце. Їм дозволялося мати знайомих і бувати в гостях, але о дев'ятій годині вечора уже замикались ворота, і щоранку хазяїн підозріливо оглядав усіх службовців і перевіряв, чи не пахне від кого горілкою: «Ану дихни!»

У свята службовці повинні були ходити до ранньої обідні і ставати в церкві так, щоб їх усіх бачив хазяїн. Постів суворо додержували. В урочисті дні, наприклад, в іменини хазяїна або членів його родини, прикажчики повинні були по підписці дарувати солодкий пиріг від Флея або альбом. Жили вони на нижньому поверсі в будиночку

на П'ятницькій і в флігелі, по троє і четверо в одній кімнаті, і за обідом їли з однієї миски, хоч перед кожним з них стояла тарілка. Якщо хто з хазяїв заходив до них під час обіду, то всі вони вставали.

Лаптєв усвідомлював, що з них хіба що самі тільки зіпсовані вихованням старого серйозно могли вважати його благодійником, решта ж вбачала в ньому ворога і «плантатора». Тепер після півріччної відсутності він не бачив змін на краще; і було навіть ще щось нове, що не віщувало нічого доброго. Брат Федір, який був раніше тихим, вдумливим і надзвичайно делікатним, тепер, з виглядом дуже заклопотаної і ділової людини, з олівцем за вухом, бігав по амбару, поплескував покупців по плечу і кричав на прикажчиків: «Друзі!» Певно, він грав якусь роль, і в цій новій ролі Олексій не пізнавав його.

Голос старого гудів безперервно. Знічев'я старий наставляв покупця, як треба жити і як вести свої справи, і при цьому все ставив за приклад самого себе. Ці хвастощі, цей авторитетний пригнічуючий тон Лаптєв чув і 10, і 15, і 20 років тому. Старий дуже любив себе; з його слів завжди виходило так, що свою покійну дружину і її рідню він ощасливив, дітей нагородив, прикажчиків і службовців облагодіяв і всю вулицю і всіх знайомих примусив за себе вічно бога молити; що б він не робив, усе це було дуже добре, а якщо в людей погано йдуть справи, то лише тому, що вони не хочуть порадитися з ним; без його поради не може вдатися ніяка справа. В церкві він завжди ставав попереду всіх і навіть робив зауваження священикам, коли вони, на його думку, не так служили, і гадав, що це угодно богові, оскільки бог його любить.

О другій годині в амбарі всі вже були зайняті справою, крім старого, який усе ще гудів. Лаптєв, щоб не стояти без діла, прийняв у однієї майстрині аграмант і відпустив її, потім вислухав покупця, вологодського купця, і наказав прикажчику зайнятися цим покупцем.

— Твердо, веді, аз! — чути було з усіх боків (літерами в амбарі позначали ціни і номери товарів). — Рци, іже, твердо!

Виходячи з амбара, Лаптєв попрощався тільки з Федором.

— Я завтра приїду з дружиною на П'ятницьку,— сказав він,— але, попереджаю, якщо батько скаже їй хоч одне грубе слово, то я хвилини там не залишусь.

— А ти все такий же,— зітхнув Федір.— Одружився, не змінився. Треба, брате, прощати старому. Отже, значить, завтра годині об одинадцятій. Будемо з нетерпінням чекати. То приїжджай просто з обідні.

— Я в обідні не буваю.

— Ну, це все одно. Головне, щоб не пізніше одинадцятої, щоб устигнути і богу помолитися, і поснідати разом. Кланяйся сестричці і поцілуй ручку. В мене передчуття, що я її полюблю,— додав Федір цілком щиро.— Заздрю, брате! —крикнув він, коли вже Олексій спускався вниз.

«І чому це він усе щулиться якось соромливо, ніби здається йому, що він голий? — думав Лаптєв, ідучи по Нікольській і намагаючись зрозуміти зміну, яка сталася з Федором.— І мова якась нова в нього: брате, любий брате, бог милость послав, богу помолимося,— неначе щедрінський Іудушка».

VI

Другого дня, в неділю, об одинадцятій годині, він уже їхав з дружиною по П'ятницькій, в легкій колясці, одним конем. Він побоювався з боку Федора Степановича якої-небудь вихватки, і вже заздалегідь йому було неприємно. Після двох ночей, проведених у домі чоловіка, Юлія Сергіївна уже вважала своє одруження помилкою, нещастям, і якби їй довелося жити з чоловіком не в Москві, а десь в іншому місті, то, здавалось їй, вона не знесла б цього жаху. Москва ж розважала її; вулиці, будинки і церкви подобались їй дуже, і коли б можна було їздити по Москві в цих чудових санях, на дорогих конях, їздити цілий день, з ранку до вечора, і при дуже швидкій їзді дихати прохолодним осіннім повітрям, то, мабуть, вона не почувала б себе такою нещасною.

Коло білого, недавно оштукатуреного двоповерхового будинку кучер стримав коней і став завертати праворуч. Тут уже чекали. Біля воріт стояли двірник у новому каптані, у високих чоботях і калошах, і двоє городових; увесь простір від середини вулиці до воріт і потім на подвір'ї аж до ганку був посипаний свіжим піском. Двірник скинув шапку, городові взяли під козирок. Біля ганку зустрів Федір з дуже серйозним обличчям.

— Дуже радий познайомитися, сестричко,— сказав він, цілуючи Юлії руку.— Добро пожалувати.

Він повів її під руку вгору сходами, потім коридором крізь натовп якихось чоловіків і жінок. У передпокої теж було тісно, пахло ладаном.

— Я відрекомендую вас зараз нашому батеньку,— прошепотів Федір серед могильної урочистої тиші.— Поважний старенький, pater familias [1].

У великому залі біля столу, підготовленого для молебня, стояли, як видно, очікуючи, Федір Степанович, священик у камилавці і диякон. Старий подав Юлії руку і не сказав ні слова. Всі мовчали. Юлія збентежилась.

Священик і диякон почали облачатися. Принесли кадило, з якого сипались іскри і йшов запах ладану й вугілля. Запалили свічки. Прикажчики зайшли до залу навшпиньки і стали біля стіни в два ряди. Було тихо, навіть ніхто не кашлянув.

— Благослови, владико,— почав диякон.

Молебень служили урочисто, нічого не пропускаючи, і читали два акафісти: Ісусу сладчайшому і пресвятій богородиці. Півчі співали тільки нотне, дуже довго. Лаптєв помітив, як допіру збентежилась його дружина; поки читались акафісти і півчі на різні лади виводили потрійне «господи помилуй», він з душевним напруженням чекав, що от-от старий оглянеться і зробить яке-небудь зауваження, як-от: «Ви не вмієте хреститися»; і йому було прикро: навіщо цей натовп, навіщо вся ця церемонія з попами й півчими. Це було занадто по-купецьки. Але коли вона разом із старим підставила голову під євангеліє і потім кілька разів опускалась на коліна, він зрозумів, що їй все це подобається, і заспокоївся.

В кінці молебня, під час многоліття, священик дав поцілувати хрест старому і Олексію, але коли підійшла Юлія Сергіївна, він затулив хрест рукою і зробив вигляд, що бажає говорити. Замахали півчим, щоб ті замовкли.

— Пророк Самуїл,— почав священик,— прийшов у Віфлеєм з повеління господнього, і тут міські старійшини запитали його з трепетом: «Чи мирний вхід твій, о прозорливче?» І рече пророк: «Мирний, пожреті бо господу приідох, освятітеся і возвеселітеся днесь зі мною». Чи

[1] батько сімейства *(лат.)*

будемо й ми, рабо божа Юліє, запитувати тебе про мирне твоє пришестя в дім сей?..

Юлія зашарілась від хвилювання. Скінчивши, священик дав їй поцілувати хрест і сказав уже зовсім іншим тоном:

— Тепер Федора Федоровича треба женити. Час.

Знову заспівали півчі. Народ заворушився і стало шумно. Розчулений старик, з очима, повними сліз, тричі поцілував Юлію, перехрестив їй обличчя і сказав:

— Це ваш дім. Мені старику нічого не треба.

Прикажчики поздоровляли й говорили щось, але півчі співали так голосно, що нічого не можна було зрозуміти. Потім снідали і пили шампанське. Вона сиділа поруч із стариком, і він говорив їй про те, що негаразд жити нарізно, треба жити вкупі, в одному домі, а поділи і незгоди ведуть до розорення.

— Я наживав, а діти лише проживають,— говорив він.— Тепер ви живіть зі мною в одному домі й наживайте. Мені старику час і відпочити.

Перед очима у Юлії весь час мелькав Федір, дуже схожий на чоловіка, але більш рухливий і більш соромливий; він метушився поруч неї і часто цілував їй руку.

— Ми, сестричко, люди прості,— говорив він, і при цьому червоні плями виступали в нього на обличчі.— Ми живемо просто, по-російськи, по-християнськи, сестричко.

Коли повертались додому, Лаптєв, дуже задоволений, що все пройшло благополучно і понад сподівання не сталося нічого особливого, говорив дружині:

— Ти дивуєшся, що в кремезного, широкоплечого батька такі малорослі, слабогруді діти, як я і Федір. Але ж це так зрозуміло! Батько одружився з моєю матір'ю, коли йому було 45 років, а їй лише 17. Вона блідла і тремтіла в його присутності. Ніна народилася перша, народилася від порівняно здорової матері, і тому видалася міцнішою і кращою за нас; я ж і Федір були зачаті і народжені, коли мати була вже знесилена повсякчасним страхом. Я пам'ятаю, батько почав учити мене або, просто кажучи, бити, коли мені не було ще п'яти років. Він шмагав мене різками, м'яв вуха, бив по голові, і я, прокидаючись, щоранку думав перш за все: чи лупцюватимуть мене сьогодні? Гратися і пустувати мені й Федорові заборонялося; ми мусили ходити до утрені і до ранньої обідні, цілувати попам і ченцям руки, читати вдома ака-

фісти. Ти ось релігійна і все це любиш, а я боюся релігії, і коли проходжу повз церкву, то мені пригадується моє дитинство і стає моторошно. Коли мені було вісім років, мене вже взяли в амбар; я працював, як простий хлопчик, і це було погано, бо мене тут били майже щодня. Потім, коли мене віддали в гімназію, я до обіду вчився, а від обіду до вечора мусив просиджувати все в тому ж амбарі, і так до 22 років, поки я не познайомився в університеті з Ярцевим, який переконав мене піти з батьківського дому. Цей Ярцев зробив мені багато добра. Знаєш що,— сказав Лаптєв і засміявся від задоволення,— давай поїдемо зараз з візитом до Ярцева. Це дуже благородна людина! Як це його зворушить!

VII

В одну з листопадових субот у симфонічному диригував Антон Рубінштейн. Було дуже тісно і жарко. Лаптєв стояв за колонами, а його дружина і Костя Кочевой сиділи далеко попереду, в третьому або четвертому ряду. На початку антракту мимо нього зовсім несподівано пройшла «особа», Поліна Миколаївна Рассудіна. Після весілля він часто з тривогою подумував про можливу зустріч з нею. Коли вона тепер глянула на нього відверто й прямо, він згадав, що досі ще не зібрався порозумітися з нею або написати по-дружньому хоч би два-три рядки, наче ховався від неї; йому стало соромно, і він зашарівся. Вона міцно й рвучко потиснула йому руку і спитала:

— Ви Ярцева бачили?

І, не чекаючи відповіді, пішла далі швидко, широко ступаючи, немовби хтось підштовхував її ззаду.

Вона була дуже худа і некрасива, з довгим носом, і обличчя у неї завжди було стомлене, замучене, і здавалося, що їй треба великих зусиль, щоб тримати очі розплющеними і не впасти. У неї були чудові темні очі і розумний, добрий, щирий вираз, але рухи незграбні, різкі. Говорити з нею було не легко, бо вона не вміла слухати і говорити спокійно. А кохати її було важко. Бувало залишаючись з Лаптєвим, вона довго сміялася, затуливши обличчя руками, і запевняла, що кохання для неї не є головним у житті, манірилась, як сімнадцятилітня дівчина. і, перш ніж поцілуватися з нею, треба було гасити всі свічки. Їй

було вже 30 років. Вона була одружена з педагогом, але давно вже не жила з чоловіком. Засоби до життя добувала уроками музики і участю в квартетах.

Під час дев'ятої симфонії вона знову пройшла мимо, немовби ненароком, але юрба чоловіків, яка стояла густою стіною за колонами, не пустила її далі, і вона зупинилась. Лаптєв побачив на ній ту ж саму оксамитову кофточку, в якій вона ходила на концерти в минулому і позаминулому році. Рукавички в неї були нові, віяло теж нове, але дешеве. Вона любила пишно вбиратися, але не вміла і жаліла на це гроші, і одягалася погано й неохайно, так що на вулиці завжди, коли вона, поспішно і широко ступаючи, ішла на урок, її легко можна було прийняти за молодого послушника.

Публіка аплодувала і кричала *bis*.

— Ви пробудете сьогодні вечір зі мною,— сказала Поліна Миколаївна, підходячи до Лаптєва і дивлячись на нього суворо.— Ми звідси поїдемо разом чай пити. Чуєте? Я цього вимагаю. Ви мені багато чим зобов'язані і не маєте морального права відмовити мені в цій дрібниці.

— Гаразд, поїдемо,— згодився Лаптєв.

Після симфонії почалися нескінченні виклики. Публіка підводилася з місць і виходила надзвичайно повільно, а Лаптєв не міг поїхати, не побачившись з дружиною. Треба було стояти біля дверей і чекати.

— Страх як я хочу чаю,— поскаржилась Рассудіна,— душа горить.

— Тут можна напитися,— сказав Лаптєв.— Ходімо в буфет.

— Ну, в мене немає грошей, щоб кидати буфетнику. Я не купчиха.

Він подав їй руку, вона відмовилась, сказавши довгу, стомливу фразу, яку він чув від неї вже багато разів, а саме, що вона не зараховує себе до кволої прекрасної статі і не потребує послуг панів мужчин.

Розмовляючи з ним, вона оглядала публіку і часто віталася з знайомими; це були її товаришки по курсах Гер'є і по консерваторії, та учні й учениці. Вона потискувала їм руки міцно і рвучко, наче смикала. Та ось вона почала поводити плечима, як у лихоманці, і тремтіти і, нарешті, сказала тихо, дивлячись на Лаптєва з жахом:

— З ким ви одружились? Де у вас були очі, божевільна ви людино? Що ви побачили в цьому дурному,

нікчемному дівчиськові? Адже я вас любила за розум, за душу, а цій фарфоровій ляльці потрібні тільки ваші гроші!

— Облишмо це, Поліно,— сказав він благальним голосом.— Все, що ви можете сказати мені з приводу мого одруження, я сам уже говорив собі багато разів... Не завдавайте мені зайвого болю.

Показалася Юлія Сергіївна в чорній сукні і з великою діамантовою брошкою, яку прислав їй свекор після молебня; за нею йшов її почет: Кочевой, двоє знайомих лікарів, офіцер і огрядна молода людина в студентській формі на прізвище Кіш.

— Їдь з Костею,— сказав Лаптєв дружині.— Я приїду потім.

Юлія кивнула головою і пішла далі. Поліна Миколаївна провела її поглядом, тремтячи всім тілом і нервово щулячись, і цей погляд її був повний огиди, ненависті й болю.

Лаптєв боявся їхати до неї, передчуваючи неприємну розмову, різкості й сльози, і запропонував піти попити чаю в який-небудь ресторан. Але вона сказала:

— Ні, ні, поїдьмо до мене. Не смійте говорити мені про ресторани.

Вона не любила бувати в ресторанах, бо ресторанне повітря здавалося їй отруєним тютюном і диханням мужчин. До всіх незнайомих мужчин вона ставилася з дивним упередженням, вважала всіх їх розпусниками, здатними кинутися на неї щохвилини. Крім того, її дратувала до головного болю трактирна музика.

Вийшовши з Благородного Зібрання, найняли візника на Остоженку, в Савеловський провулок, де жила Рассудіна. Лаптєв усю дорогу думав про неї. Справді, він був їй багато в чому зобов'язаний. Познайомився він з нею у свого друга Ярцева, якому вона викладала теорію музики. Вона покохала його сильно, зовсім безкорисливо, і, зійшовшись з ним, продовжувала ходити на уроки і працювати, як і раніше, до знемоги. Завдяки їй, він почав розуміти і любити музику, до якої раніше був майже байдужий.

— Півцарства за склянку чаю! — промовила вона глухим голосом, затуляючи рот муфтою, щоб не застудитися.— Я була на п'яти уроках, хай їм біс! Учні такі тупоголові, такі дурні, я мало не вмерла від злості. І не знаю,

коли скінчиться ця каторга. Замучилась. Як тільки зберу триста карбованців, кину все і поїду в Крим. Ляжу на березі і буду ковтати кисень. Як я люблю море, ах, як я люблю море!

— Нікуди ви не поїдете,— сказав Лаптєв.— По-перше, ви нічого не зберете, і, по-друге, ви скупі. Вибачте, я знову повторю: невже зібрати ці триста карбованців по копійці у нероб, які вчаться у вас музики знічев'я, менш принизливо, ніж позичити їх у ваших друзів?

— У мене немає друзів! — сказала вона роздратовано.— І прошу вас не говорити дурниць. У робітничого класу, до якого я належу, є один привілей: свідомість своєї непідкупності, право не позичати в купчиків і зневажати. Ні, мене не купите! Я не Юлічка.

Лаптєв не став платити візникові, знаючи, що це викличе цілий потік слів, що він їх не раз уже чув. Заплатила вона сама.

Вона наймала маленьку кімнату з меблями і з харчуванням в квартирі самотньої дами. Її великий беккеровський рояль стояв поки що у Ярцева, на Великій Нікітській, і вона щодня ходила туди грати. В її кімнаті були крісла в чохлах, ліжко з білою літньою ковдрою і хазяйські квіти, на стінах висіли олеографії, і не було нічого, що нагадувало б про те, що тут живе жінка і колишня курсистка. Не було ні туалету, ні книжок, ні навіть письмового стола. Видно було, що вона лягала спати, як тільки приходила додому, і, встаючи вранці, зараз же йшла з дому.

Кухарка принесла самовар. Поліна Миколаївна заварила чай, і все ще тремтячи,— в кімнаті було холодно,— почала лаяти співаків, які співали в дев'ятій симфонії. У неї заплющувались очі від утоми. Вона випила одну склянку, потім другу, потім третю.

— Отже, ви одружені,— сказала вона.— Але не турбуйтесь, я киснути не буду, я зумію вирвати вас із свого серця. Прикро лише й гірко, що ви така ж погань, як усі, що вам в жінці потрібні не розум, не інтелект, а тіло, краса, молодість... Молодість! — промовила вона в ніс, немовби передражнюючи когось, і засміялась.— Молодість! Вам потрібна чистота, Reinheit! Reinheit [1] — зареготала вона, відкидаючись на спинку крісла,— Reinheit!

---

[1] чистота, невинність *(нім.)*

Коли вона перестала сміятися, очі в неї були заплакані.

— Ви щасливі принаймні? — спитала вона.

— Ні.

— Вона вас кохає?

— Ні.

Лаптєв, схвильований, почуваючи себе нещасним, підвівся і почав ходити по кімнаті.

— Ні,— повторив він.— Я, Поліно, коли хочете знати, дуже нещасливий. Що робити? Зробив дурницю, тепер уже не виправиш. Треба по-філософськи ставитись. Вона пішла заміж, не кохаючи, по-дурному, можливо, і з розрахунку, але не роздумуючи, і тепер, певно, усвідомлює свою помилку і страждає. Я бачу. Вночі ми спимо, але вдень вона боїться залишатися зі мною віч-на-віч хоч би п'ять хвилин і шукає розваг, товариства. Їй зі мною соромно і страшно.

— А гроші, все-таки, бере у вас?

— Безглуздо, Поліно! — крикнув Лаптєв.— Вона бере у мене гроші тому, що для неї абсолютно все одно, є вони в неї чи нема. Вона чесна, чиста людина. Пішла вона за мене просто тому, що їй хотілося піти від батька, от і все.

— А ви певні, що вона пішла б за вас, коли б ви не були багаті? — запитала Рассудіна.

— Ні в чому я не певний,— сказав сумно Лаптєв.— Ні в чому. Я нічого не розумію. Ради бога, Поліно, не треба говорити про це.

— Ви її кохаєте?

— Безумно.

Потім настало мовчання. Вона пила четверту склянку, а він ходив і думав про те, що дружина тепер, мабуть, у клубі лікарів, вечеряє.

— Та хіба можна кохати, не знаючи, за що? — спитала Рассудіна і знизала плечима.— Ні, у вас говорить тваринна пристрасть! Ви сп'янілі! Ви отруєні цим красивим тілом, цією Reinheit! Залиште мене, ви брудні! Ідіть до неї!

Вона махнула йому рукою, потім взяла його шапку і жбурнула в нього. Він мовчки надів шубу і вийшов, але вона побігла в сіни і судорожно вчепилася йому в руку біля плеча й заридала.

— Перестаньте, Поліно! Годі! — говорив він і ніяк не міг розвести її пальців.— Заспокойтесь, прошу вас!

Вона заплющила очі й сполотніла, і довгий ніс її став неприємного воскового кольору, як у мертвої, і Лаптєв

усе ще не міг розвести її пальців. Вона зомліла. Він обережно поклав її на постіль і просидів коло неї хвилин десять, поки вона опритомніла. Руки в неї були холодні, пульс слабий, з перебоями.

— Ідіть додому,— сказала вона, розплющуючи очі.— Ідіть, а то я знову зареву. Треба взяти себе в руки.

Вийшовши від неї, він попрямував не до клубу лікарів, де чекала його компанія, а додому. Всю дорогу він питав себе з докором: чому він завів собі сім'ю не з цією жінкою, яка його так кохає і була вже насправді його дружиною і подругою? Це була єдина людина, яка була до нього прихильна, і хіба, крім того, не було б вдячним, гідним завданням дати щастя, притулок і спокій цій розумній, гордій і замученій працею істоті? Чи личать йому,— запитував він себе,— ці претензії на красу, молодість, саме на те щастя, якого не може бути і яке, наче на кару чи глум, ось уже три місяці тримає його в похмурому, пригніченому стані? Медовий місяць давно минув, а він, смішно сказати, ще не знає, що́ за людина його дружина. Своїм інститутським подругам та батькові вона пише довгі листи на п'яти аркушах, і має ж про що писати, а з ним говорить лише про погоду і про те, що час обідати або вечеряти. Коли вона перед сном довго молиться богові і потім цілує свої хрестики та образки, він, дивлячись на неї, думає з ненавистю: «От вона молиться, але про що молиться? Про що?» Він в думках ображав її і себе, кажучи, що, лягаючи з нею спати і приймаючи її в свої обійми, він бере те, за що платить, але це виходило жахливо; коли б це була здорова, смілива, грішна жінка, але ж тут молодість, релігійність, покірливість, невинні, чисті очі... Коли вона була його нареченою, її релігійність зворушувала його, а тепер ця умовна визначеність поглядів і переконань уявлялась йому заставою, з-за якої не видно справжньої правди. В його родинному житті уже все було нестерпне. Коли дружина, сидячи з ним поруч в театрі, зітхала чи щиро сміялась, йому було гірко, що вона відчуває насолоду сама і не хоче поділитися з ним своїм захватом. І цікаво, вона подружилася з усіма його приятелями, і всі вони вже знали, що вона за людина, а він нічого не знав, а тільки хандрив і мовчки ревнував.

Прийшовши додому, Лаптєв одягнув халат і туфлі і сів у себе в кабінеті читати роман. Дружини вдома не було. Але минуло не більше півгодини, як у передпокої подзво-

нили і глухо пролунали кроки Петра, що побіг відчиняти. Це була Юлія. Вона зайшла в кабінет у шубці, з червоними від морозу щоками.

— На Прєсні велика пожежа,— сказала вона, захекавшись.— Величезна заграва. Я поїду туди з Костянтином Івановичем.

— З богом!

Вигляд здоров'я, свіжості і дитячого страху в очах заспокоїв Лаптєва. Він почитав ще з півгодини і ліг спати.

Другого дня Поліна Миколаївна надіслала йому в амбар дві книжки, які колись брала в нього, всі його листи і його фотографії; при цьому була записка, що складалася тільки з одного слова: «Баста!»

VIII

Уже в кінці жовтня у Ніни Федорівни ясно визначився рецидив. Вона швидко худла й марніла. Незважаючи на сильні болі, вона уявляла, що вже одужує, і щоранку одягалась, як здорова, і потім цілий день лежала в постелі одягнена. І під кінець вона стала дуже балакучою. Лежить на спині і розповідає щось тихо, через силу, важко дихаючи. Померла вона раптово і за таких обставин.

Був місячний, ясний вечір, на вулиці каталися по свіжому снігові і в кімнату з вулиці долинав шум. Ніна Федорівна лежала в постелі, а Саша, яку вже нікому було змінняти, сиділа поруч і дрімала.

— По батькові його не пам'ятаю,— розповідала Ніна Федорівна тихо.— А звали його Іван, на прізвище Кочевой, бідний чиновник. П'яниця був безпросипний, царство небесне. Ходив він до нас, і щомісяця ми видавали йому по фунту цукру і по осьмушці чаю. Ну, бувало й грішми, звичайно. Егеж... Потім такий випадок: запив дуже наш Кочевой і помер, від горілки згорів. Залишився після нього синочок, хлоп'ятко, років семи, сирітка... взяли ми його і сховали у прикажчиків, і жив він так цілий рік, і батько не знав. А як побачив батько, тільки рукою махнув і нічого не сказав. Коли Кості, цьому сирітці, пішов дев'ятий годок,— а я на той час уже нареченою була,— повезла я його по всіх гімназіях. Туди-сюди, ніде не приймають. А він плаче... «Чого ж ти,— кажу,— дурнику, плачеш?» Повезла я його на Розгуляй у другу гімназію і там, дай

боже здоров'я, прийняли... І почав хлопчик ходити щодня пішки з П'ятницької на Розгуляй, та з Розгуляю на П'ятницьку... Альоша за нього платив.. Милості господні, почав хлопчик добре вчитися, вникати, і вийшли з нього люди... Адвокатом тепер у Москві, Альошин друг, такої ж високої науки. От не погребували людиною, прийняли її в родину, і тепер вона за нас либонь бога молить... Так...

Ніна Федорівна почала говорити дедалі тихше, з довгими паузами, потім, помовчавши трохи, раптом підвелась і сіла.

— А мені не тее.. Якось погано,— сказала вона.— Господи помилуй. Ой, дихати не можу!

Саша знала, що мати має скоро вмерти; побачивши тепер, як раптово змінилось її обличчя, вона вгадала, що це кінець, і злякалася.

— Мамуню, цього не треба! — заридала вона.— Цього не треба!

— Біжи на кухню, нехай по батька підуть. Мені навіть дуже погано.

Саша бігала по всіх кімнатах і кликала, але в усьому домі не було нікого із слуг, і тільки в їдальні на скрині спала Ліда в одежі й без подушки. Саша, як була, без калош, вибігла на подвір'я, потім на вулицю. За воротьми на лаві сиділа няня і дивилася на катання. Від річки, де був каток, долинали звуки військової музики.

— Няню, мама вмирає! — сказала Саша, ридаючи.— Треба піти по татка!..

Няня пішла нагору в спальню і, глянувши на хвору, сунула їй в руку запалену воскову свічку. Саша злякано метушилася і благала, сама не знаючи кого, сходити по тата, потім надягла пальто і хустку і вибігла на вулицю. Від слуг вона знала, що в батька є ще друга дружина і двоє дівчаток, з якими він живе на Базарній. Вона побігла ліворуч від воріт, схлипуючи і боячись чужих людей, і скоро почала грузнути в снігу і мерзнути.

Зустрівся їй візник порожняком, але вона не найняла його: ще завезе її за місто, пограбує і кине на кладовищі (за чаєм розповідали слуги: був такий випадок). Вона все йшла і йшла, задихаючись від утоми і ридаючи. Вийшовши на Базарну, вона запитала, де тут живе пан Панауров. Якась незнайома жінка довго пояснювала їй і, побачивши, що вона нічого не розуміє, привела її за руку до одноповерхового будинку з під'їздом. Двері були не замкнуті.

Саша пробігла через сіни, потім коридор і, нарешті, опинилася в світлій, теплій кімнаті, де за самоваром сидів батько і з ним дама та двоє дівчаток. Але вже вона не могла вимовити жодного слова і тільки ридала. Панауров зрозумів.

— Мабуть, мамі погано? — запитав він.— Скажи, дівчинко: мамі погано?

Він стривожився й послав по візника.

Коли приїхали додому, Ніна Федорівна сиділа обкладена подушками, з свічкою в руці. Обличчя потемніло, і очі були вже заплющені. В спальні стояли, з'юрмившись біля дверей, няня, кухарка, покоївка, селянин Прокофій і ще якісь незнайомі прості люди. Няня щось приказувала пошепки, і її не розуміли. В глибині кімнати біля вікна стояла Ліда, бліда, заспана, і суворо дивилася звідти на матір.

Панауров узяв у Ніни Федорівни з рук свічку і, гидливо скривившись, жбурнув на комод.

— Це жахливо! — сказав він, і плечі в нього здригнулися.— Ніно, тобі лягти треба,— сказав він ласкаво.— Лягай, люба.

Вона глянула і не пізнала його. Її поклали на спину.

Коли прийшли священик і лікар Сергій Борисович, слуги вже набожно хрестилися і поминали її.

— Он воно яка історія! — сказав лікар у задумі, виходячи до вітальні.— А ще ж молода, їй і сорока не було.

Чути було голосні ридання дівчаток. Панауров, блідий, з вологими очима, підійшов до лікаря і сказав слабким, млосним голосом:

— Дорогий мій, зробіть ласку, надішліть у Москву телеграму. Я абсолютно не маю сил.

Лікар дістав чорнило і написав дочці таку телеграму: «Панаурова померла восьмій вечора. Скажи чоловікові: на Дворянській продається будинок переводом боргу, доплатити дев'ять. Торги дванадцятого. Раджу не прогавити».

IX

Лаптєв жив в одному з провулків Малої Дмитрівки, недалеко від Старого Пимена. Крім великого будинку на вулиці, він наймав також ще двоповерховий флігель на подвір'ї для свого друга Кочевого, помічника присяжного

повіреного, якого всі Лаптєви називали просто Костя, бо він виріс на їхніх очах. Навпроти цього флігеля стояв інший, теж двоповерховий, в якому жило якесь французьке сімейство, що складалося з чоловіка, дружини і п'яти дочок.

Був мороз градусів з двадцять. Вікна взялися інеєм. Прокинувшись вранці, Костя із заклопотаним обличчям проковтнув п'ятнадцять крапель якихось ліків, потім, взявши з книжкової шафи дві гирі, почав робити гімнастику. Він був високий, дуже худий, з великими рудуватими вусами; але найпомітніше в його зовнішності — це були його надзвичайно довгі ноги.

Петро, чоловік середніх років, у піджаку і в ситцьових штанах, засунутих у високі чоботи, приніс самовар і заварив чай.

— Дуже нині гарна погода, Костянтине Івановичу,— сказав він.

— Так, гарна, тільки от, брат, шкода, живеться нам з тобою поганенько.

Петро зітхнув заради ввічливості.

— Як дівчатка? — запитав Кочевой.

— Батюшка не прийшли. Олексій Федорович самі їх навчають.

Костя знайшов на вікні необмерзле містечко і почав дивитися в бінокль, спрямовуючи його на вікна, де жило французьке сімейство.

— Не видно,— сказав він.

У цей час внизу Олексій Федорович учив закону божого Сашу і Ліду. Ось уже півтора місяця, як вони жили в Москві, в нижньому поверсі флігеля, разом з своєю гувернанткою, і до них приходили тричі на тиждень учитель міського училища і священик. Саша проходила Новий завіт, а Ліда недавно почала Старий. Останнього разу Ліді було задано повторити до Авраама.

— Отже, в Адама і Єви було двоє синів,— сказав Лаптєв.— Чудово. Але як їх звали? Пригадай-но!

Ліда, як і раніше, сувора, мовчала, дивлячись на стіл, і тільки ворушила губами, а старша Саша дивилася їй в обличчя і переживала.

— Ти прекрасно знаєш, не треба тільки хвилюватися,— сказав Лаптєв.— Ну, як же звали синів Адама?

— Авель і Кавель,— прошепотіла Ліда.

— Каїн і Авель,— поправив Лаптєв.

По щоці у Ліди покотилася велика сльоза і капнула на книжку.

Саша теж опустила очі і зашарілась, от-от заплаче. Лаптєв з жалю не міг уже говорити, сльози підкотилися у нього до горла; він підвівся з-за стола і запалив цигарку. В цей час зійшов згори Кочевой з газетою в руках. Дівчатка підвелися і, не дивлячись на нього, зробили реверанс.

— Бога ради, Костю, займіться ви з ними,— звернувся до нього Лаптєв.— Я боюсь, що сам заплачу, і мені треба до обіду в амбар поїхати.

— Гаразд.

Олексій Федорович пішов. Костя з надзвичайно серйозним обличчям, насупившись, сів до столу і потягнув до себе священну історію.

— Ну? — запитав він.— Про що ви тут?

— Вона знає про потоп,— сказала Саша.

— Про потоп? Гаразд, будемо шкварити про потоп. Катай про потоп.— Костя проглянув у книжці короткий опис потопу і сказав: — Мушу я вам сказати, такого потопу, як тут описано, насправді не було. І ніякого Ноя не було. За кілька тисяч років до різдва христового була на землі надзвичайна повінь, і про це згадується не тільки в єврейській біблії, але також у книгах інших стародавніх народів, як-от: греків, халдеїв, індусів. Але яка б не була повінь, вона не могла затопити всю землю. Ну, рівнини залило, а гори либонь лишилися. Ви цю книжку читати читайте, та не особливо довіряйте.

У Ліди знову потекли сльози, вона відвернулась і раптом заридала так голосно, що Костя здригнувся і підвівся з місця у великому збентеженні.

— Я хочу додому,— промовила вона.— До тата і до няні.

Саша теж заплакала. Костя пішов до себе нагору і сказав по телефону Юлії Сергіївні:

— Голубонько, дівчатка знову плачуть. Немає ніякої можливості.

Юлія Сергіївна прибігла з великого будинку в самій сукні і в'язаній хустці, пройнята морозом, і почала заспокоювати дівчаток.

— Вірте мені, вірте,— говорила вона благальним голосом, пригортаючи до себе то одну, то другу,— ваш тато приїде сьогодні, він надіслав телеграму. Жаль мами, і мені

жаль, серце розривається, та що ж робити? Адже не підеш проти бога!

Коли вони перестали плакати, вона закутала їх і повезла катати. Спочатку проїхали Малою Дмитрівкою, потім повз Страсний на Тверську; біля Іверської зупинилися, поставили по свічці і помолилися, стоячи навколішках. Дорогою назад заїхали до Філіппова і взяли пісних бубликів з маком.

Обідали Лаптєви о третій годині. Страви подавав Петро. Цей Петро вдень бігав то на поштамт, то в амбар, то в окружний суд для Кості, прислужував; вечорами він набивав цигарки, вночі бігав відчиняти двері і о п'ятій годині ранку вже затоплював печі, і ніхто не знав, коли він спить. Він дуже любив відкупорювати зельтерську воду, і робив це легко, безшумно, не проливши жодної краплі.

— Дай боже! — сказав Костя, випиваючи перед супом чарку горілки.

Спершу Костя не подобався Юлії Сергіївні; його бас, його слівця, на зразок: виставив, затопив у пику, мерзота, зобрази самоварчик, його звичка цокатися і примовляти за чаркою здавались їй тривіальними. Але, узнавши його ближче, вона почала відчувати себе в його присутності дуже легко. Він був з нею відвертим, любив вечорами поговорити з нею стиха про що-небудь і навіть давав їй читати романи, написані ним, які досі становили таємницю навіть для таких його друзів, як Лаптєв і Ярцев. Вона читала ці романи і, щоб не засмучувати його, хвалила, і він був радий, бо сподівався стати рано чи пізно відомим письменником. У своїх романах він змальовував лише село і поміщицькі садиби, хоч село бачив дуже рідко, тільки коли бував у знайомих на дачі, а в поміщицькій садибі був раз у житті, коли їздив у Волоколамськ у судовій справі. Елементу кохання він уникав, неначе соромився, природу описував часто і при цьому любив вживати таких виразів, як примхливі обриси гір, химерні форми хмар або акорд таємничих співзвучностей... Романів його ніде не друкували, і це він пояснював цензурними умовами.

Адвокатська діяльність подобалась йому, але все ж головним своїм заняттям вважав він не адвокатуру, а ці романи. Йому здавалося, що в нього тонка, артистична організація, його завжди вабило до мистецтва. Сам він не співав і не грав ні на якому інструменті і зовсім не

мав музикального слуху, але відвідував усі симфонічні і філармонічні збори, влаштовував концерти з благодійною метою, знайомився із співаками...

Під час обіду розмовляли.

— Дивна річ,— сказав Лаптєв,— знову мене загнав вбезвихідь мій Федір! Треба, каже, узнати, коли минає століття нашої фірми, щоб клопотати про дворянство, і говорить це найсерйознішим чином. Що з ним сталося? Одверто кажучи, я починаю хвилюватися.

Говорили про Федора, про те, що тепер мода напускати на себе що-небудь. Наприклад, Федір намагається здаватися простим купцем, хоч він уже не купець, і коли приходить до нього одержувати платню учитель із школи, де старий Лаптєв попечителем, то він навіть змінює голос і ходу і поводиться з учителем, як начальник.

Після обіду нічого було робити, пішли до кабінету. Говорили про декадентів, про *Орлеанську діву*, і Костя прочитав цілий монолог; йому здавалося, що він дуже вдало наслідує Єрмолову. Потім сіли грати у вінт. Дівчатка не йшли до себе у флігель, а бліді, сумні сиділи, обидві в одному кріслі, і прислухалися до шуму на вулиці: чи не батько їде? Вечорами, у темряві і при свічках, їм було тоскно. Розмова за вінтом, кроки Петра, потріскування в каміні дратували їх і не хотілось дивитися на вогонь; вечорами і плакати вже не хотілося, але було моторошно і давило під серцем. І було незрозуміло, як це можна розмовляти про щось і сміятися, коли померла мама.

— Що ви сьогодні бачили в бінокль? — запитала Юлія Сергіївна у Кості.

— Сьогодні нічого, а вчора сам старий француз ванну приймав.

О сьомій годині Юлія Сергіївна і Костя поїхали в Малий театр. Лаптєв залишився з дівчатками.

— А час би вже вашому татові приїхати,— говорив він, поглядаючи на годинник.— Мабуть, поїзд спізнився.

Дівчатка сиділи в кріслі, мовчки, пригорнувшись одна до одної, як звірята, яким холодно, а він усе ходив по кімнатах і з нетерпінням поглядав на годинник. У домі було тихо. Але ось уже в кінці дев'ятої години хтось подзвонив. Петро пішов відчиняти.

Почувши знайомий голос, дівчатка скрикнули, заридали і кинулися в передпокій. На Панаурові була розкішна доха, і борода й вуса в нього побіліли від морозу.

— Зараз, зараз,— бурмотів він, а Саша і Ліда, ридаючи і сміючись, цілували йому холодні руки, шапку, доху. Гарний, томний, розпещений любов'ю, він, не поспішаючи, приголубив дівчаток, потім зайшов до кабінету і сказав, потираючи руки:

— А я до вас не надовго, друзі мої. Завтра їду в Петербург. Мене обіцяють перевести в інше місто.

Зупинився він в «Дрездені».

X

У Лаптєвих часто бував Ярцев, Іван Гаврилович. Це була дужа, міцна людина, чорноволоса, з розумним, приємним обличчям; його вважали гарним, але останнім часом він почав повніти, і це псувало його обличчя й постать; псувало його й те, що він стриг волосся низько, майже до́гола. В університеті колись, завдяки його високому зростові і силі, студенти називали його викидайлом.

Він разом з братами Лаптєвими закінчив філологічний факультет, потім вступив на природничий і тепер був магістром хімії. На кафедру він не розраховував і ніде не був навіть лаборантом, а викладав фізику і природничу історію в реальному училищі та в двох жіночих гімназіях. Від своїх учнів, а особливо учениць він був у захваті і казав, що підростає тепер чудове покоління. Крім хімії, він вивчав ще у себе вдома соціологію й російську історію і свої невеликі замітки іноді друкував у газетах та журналах, підписуючись літерою Я. Коли він говорив про що-небудь з ботаніки або зоології, то був схожий на історика, коли ж вирішував якінебудь історичні питання, то схожий був на природника.

Своєю людиною у Лаптєвих був також Кіш, прозваний вічним студентом. Він три роки був на медичному факультеті, потім перейшов на математичний і сидів тут на кожному курсі по два роки. Батько його, провінціальний аптекар, висилав йому по сорок карбованців на місяць, та ще мати, потай від батька, по десять, і цих грошей йому вистачало на прожиття і навіть на таку розкіш, як шинель з польським бобром, рукавички, духи і фотографія (він часто знімався і дарував свої портрети знайомим). Чистенький, трошки плішивий, з золотистими бакенами біля ушей, скромний, він завжди мав вигляд людини, готової прислужити. Він усе клопотав у чужих справах: то бігав з підпис-

ним листом, то з раннього ранку мерз біля театральної каси, щоб купити для знайомої дами квиток, то за чиїмось дорученням ішов замовляти вінок або букет. Про нього тільки й говорили: Кіш сходить, Кіш зробить, Кіш купить. Доручення виконував він здебільшого погано. На нього сипались докори, часто забували заплатити йому за покупки, але він завжди мовчав і в скрутних випадках лише зітхав. Він ніколи особливо не радів, не засмучувався, розповідав завжди довго й нудно, і дотепи його щоразу викликали сміх лише тому, що не були смішними. Так, якось, з наміром пожартувати, він сказав Петру: «Петро, ти не відро», і це викликало загальний сміх, і сам він довго сміявся, задоволений, що сказав такий вдалий дотеп. Коли ховали якого-небудь професора, то він ішов попереду разом з факельниками.

Ярцев і Кіш завжди приходили ввечері до чаю. Якщо господарі не їхали в театр або на концерт, то вечірній чай затягувався до вечері. Одного лютневого вечора в їдальні відбувалась така розмова:

— Художній твір тоді лише визначний і корисний, коли він в своїй ідеї має якесь серйозне суспільне завдання,— говорив Костя, сердито дивлячись на Ярцева.— Якщо в творі протест проти кріпосного права або автор озброюється проти вищого світу з його пошлостями, то такий твір визначний і корисний. А ті романи і повісті, де ах та ох, та вона його покохала, а він її розлюбив,— такі твори, кажу я, нікчемні, і хай їм біс.

— Я з вами згодна, Костянтине Івановичу,— сказала Юлія Сергіївна.— Один малює зустріч закоханих, другий — зраду, третій — зустріч після розлуки. Невже немає інших сюжетів? Адже так багато людей хворих, нещасних, замучених злиднями, яким, мабуть, противно все це читати.

Лаптєву було неприємно, що його дружина, молода жінка, якій нема ще й двадцяти двох років, так серйозно і холодно міркує про кохання. Він догадувався, чому це так.

— Якщо поезія не розв'язує питань, які здаються вам важливими,— сказав Ярцев,— то зверніться до творів з техніки, поліцейського і фінансового права, читайте наукові фейлетони. Навіщо це треба, щоб у *Ромео і Жульєті* замість кохання йшла мова, скажімо, про свободу викладання або про дезинфекцію тюрем, коли про це ви знайдете в спеціальних статтях і посібниках?

— Дядю, це крайності! — перебив Костя.— Ми говоримо не про таких гігантів, як Шекспір або Гете, ми говоримо про сотню талановитих і посередніх письменників, які дали б значно більше користі, коли б залишили кохання й заходилися б проводити в масу знання та гуманні ідеї.

Кіш, гаркавлячи і трошки в ніс, почав розповідати зміст повісті, яку він недавно прочитав. Розповідав він докладно, не поспішаючи; минуло три хвилини, потім п'ять, десять, а він усе говорив, і ніхто не міг зрозуміти, про що це він розповідає, і обличчя його ставало дедалі байдужим і очі потьмяніли.

— Кіш, розповідайте швидше,— не витримала Юлія Сергіївна,— адже це нестерпно!

— Перестаньте, Кіш! — гримнув на нього Костя.

Засміялися всі, і сам Кіш.

Прийшов Федір. З червоними плямами на обличчі, кваплячись, він привітався і повів брата до кабінету. Останнім часом він уникав багатолюдних зборів і віддавав перевагу товариству однієї людини.

— Нехай молодь там регоче, а ми з тобою тут щиро поговоримо,— сказав він, сідаючи в глибоке крісло, далі від лампи.— Давненько, братухо, не бачились. Скільки часу ти в амбарі не був? Мабуть, з тиждень.

— Так. Нічого мені у вас там робити. Та й старик обрид, правду кажучи.

— Звичайно, без нас з тобою можуть обійтися в амбарі, але ж треба щось робити. В поті лиця будеш їсти свій хліб, як то кажуть. Бог труди любить.

Петро приніс на підносі склянку чаю. Федір випив без цукру і ще попросив. Він пив багато чаю і за вечір міг випити склянок з десять.

— Знаєш, що, брате! — сказав він, встаючи і підходячи до брата.— Без мудрувань лукавих, балотуйся-но ти в гласні, а ми полегеньку та потихеньку проведемо тебе в члени управи, а потім в товариші голови. Далі-більше, людина ти розумна, освічена, тебе помітять і запросять до Петербурга,— земські та міські діячі тепер там у моді, брате, і, дивись, п'ятдесяти років тобі ще не буде, а ти вже таємний радник, і стрічка через плече.

Лаптєв нічого не відповів; він зрозумів, що всього цього — і таємного радника, і стрічки хочеться самому Федорові, і він не знав, що відповісти.

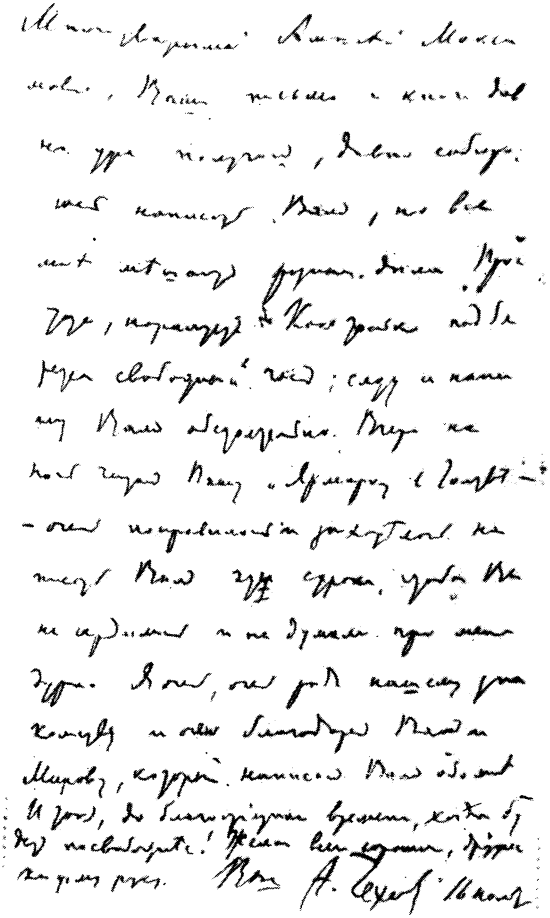

Лист А. П. Чехова до О. М. Горького від 16/XI 1898 р.

Брати сиділи й мовчали. Федір відкрив свого годинника і довго, дуже довго дивився в нього з напруженою увагою, немовби хотів помітити рух стрілки, і вираз його обличчя здавався Лаптєву дивним.

Запросили вечеряти. Лаптєв пішов у їдальню, а Федір залишився в кабінеті. Суперечки вже не було, а Ярцев говорив тоном професора, який читає лекцію:

— Внаслідок різниці кліматів, енергій, смаків, віку, рівність між людьми фізично неможлива. Але культурна людина може зробити цю нерівність нешкідливою так само, як вона вже зробила це з болотами і ведмедями. Добився ж один учений того, що в нього кіт, миша, кібець і горобець їли з однієї тарілки, і виховання, треба сподіватись, робитиме те ж саме з людьми. Життя іде все вперед і вперед, культура досягає величезних успіхів на наших очах, і, очевидно, настане час, коли, наприклад, нинішнє становище фабричних робітників здаватиметься таким же абсурдом, як нам тепер кріпосне право, коли міняли дівок на собак.

— Це буде не скоро, зовсім не скоро,— сказав Костя і посміхнувся,— зовсім не скоро, коли Ротшільдові здадуться абсурдом його підвали з золотом, а доти робітник хай гне спину і пухне з голоду. Е, ні, дядю. Не чекати треба, а боротися. Якщо кіт їсть з мишею з однієї тарілки, то ви думаєте він це усвідомлює? Чом би не так. Його примусили.

— Я і Федір багаті, наш батько капіталіст, мільйонер, з нами треба боротися! — промовив Лаптєв і потер долонею чоло.— Боротися зі мною — мені важко це збагнути! Я багатий, але що мені дали досі гроші, що дала мені ця сила? Чим я щасливіший за вас? Дитинство було в мене каторжне, і гроші не рятували мене від різок. Коли Ніна хворіла і померла, їй не допомогли мої гроші. Коли мене не кохають, то я не можу примусити покохати себе, хоч би витратив сто мільйонів.

— Зате ви можете багато добра зробити,— сказав Кіш.

— Яке там добро! Ви вчора просили мене за якогось математика, який шукає посади. Вірте, я можу зробити для нього так само мало, як і ви. Я можу дати гроші, але ж це не те, чого він хоче. Якось в одного відомого музиканта я просив місця для бідного скрипаля, а він відповів так: «Ви звернулися саме до мене тому, що ви не музикант». Так і я вам відповім: ви звертаєтеся до мене по допомогу так упевнено тому, що самі жодного разу ще не були в становищі багатої людини.

— До чого тут порівняння з відомим музикантом, не розумію! — промовила Юлія Сергіївна і зашарілась.— Причому тут відомий музикант!

Обличчя її затремтіло від ненависті, і вона опустила очі, щоб приховати це почуття. І вираз її обличчя зрозумів не тільки чоловік, але й усі, хто сидів за столом.

— Причому тут відомий музикант! — повторила вона стиха.— Немає нічого легшого, як допомогти бідній людині.

Настало мовчання. Петро подав рябчиків, але ніхто не хотів їсти їх, і всі їли тільки салат. Лаптєв уже не пам'ятав, що́ він сказав, але для нього було ясно, що ненависні були не слова його, а вже одне те, що він втрутився в розмову.

Після вечері він пішов до себе в кабінет; напружено, з биттям серця, ждучи ще нових принижень, він прислухався до того, що́ відбувалося в залі. Там знову почалася суперечка; потім Ярцев сів за рояль і проспівав сентиментальний романс. Це був майстер на всі руки: він і співав, і грав, і навіть умів показувати фокуси.

— Як вам завгодно, панове, а я не хочу сидіти вдома,— сказала Юлія,— треба кудись поїхати.

Вирішили їхати за місто і послали Кіша до купецького клубу по тройку. Лаптєва не запросили з собою, бо ніколи він не їздив за місто і тому що в нього сидів тепер брат, але він зрозумів це так, що його товариство нудне для них, що він у цій веселій молодій компанії зовсім зайвий. І його досада, його гірке почуття були такі сильні, що він мало не плакав; він навіть був радий, що з ним поводяться так нелюб'язно, що ним гордують, що він дурний, нудний чоловік, золотий мішок, і йому здавалося, що він би ще більше був радий, коли б його дружина зрадила його цієї ночі з кращим другом і потім зізналась би в цьому, дивлячись на нього з ненавистю... Він ревнував її до знайомих студентів, до акторів, співаків, до Ярцева, навіть до зустрічних, і тепер йому страшенно хотілось, щоб вона справді була невірна йому, хотілось застати її з кимось, потім отруїтися, позбутися раз назавжди цього кошмару. Федір пив чай і голосно ковтав. Але ось і він зібрався йти.

— А в нашого старенького, мабуть, темна вода,— сказав він, надягаючи шубу.— Зовсім погано став бачити.

Лаптєв також надів шубу і вийшов. Провівши брата до Страсного, він узяв візника і поїхав до Яра.

«І це називається родинним щастям! — сміявся він з себе.— Це кохання!»

У нього цокотіли зуби, і він не знав, ревнощі це чи щось інше. У Яра він пройшовся біля столів, послухав у залі куплетиста; на випадок зустрічі з своїми у нього не було жодної готової фрази, і він заздалегідь був упевнений, що при зустрічі з дружиною він тільки усміхнеться жалюгідно й нерозумно, і всі зрозуміють, яке почуття змусило його приїхати сюди. Від електричного світла, гучної музики, запаху пудри й від того, що зустрічні дами дивилися на нього, його нудило. Він зупинявся біля дверей, старався підглянути і підслухати, що робиться в окремих кабінетах, і йому здавалось, що він грає разом з куплетистом і цими дамами якусь підлу, мерзенну роль. Далі він поїхав у Стрельну, але й там не зустрів нікого з своїх, і лише коли, повертаючись назад, знову під'їжджав до Яра, його з галасом обігнала тройка; п'яний ямщик кричав, і чути було, як реготав Ярцев: «га-га-га!»

Повернувся Лаптєв додому о четвертій годині. Юлія Сергіївна була вже в ліжку. Помітивши, що вона не спить, він підійшов до неї і сказав різко:

— Я розумію вашу огиду, вашу ненависть, але ви могли б пожаліти мене при сторонніх, могли б приховати своє почуття.

Вона сіла на постелі, опустивши ноги. При світлі лампадки очі у неї здавалися великими, чорними.

— Вибачте мені,— сказала вона.

Від хвилювання і тремтіння в усьому тілі він уже не міг вимовити жодного слова, а стояв перед нею і мовчав. Вона теж тремтіла і сиділа з виглядом злочинниці, чекаючи порозуміння.

— Як я страждаю! — сказав він, нарешті, і схопився за голову.— Я мов у пеклі, я збожеволів!

— А мені хіба легко? — запитала вона тремтячим голосом.— Сам бог знає, як воно мені.

— Ти моя дружина вже півроку, але в твоїй душі ані іскорки кохання, нема ніякої надії, ніякого просвітку! Навіщо ти пішла за мене? — говорив Лаптєв з відчаєм.— Навіщо? Який демон штовхав тебе в мої обійми? На що ти надіялась? Чого ти хотіла?

А вона дивилася на нього з жахом, немов боячись, що він уб'є її.

— Я тобі подобався? Ти кохала мене? — говорив далі він, задихаючись.— Ні! То що ж? Що? Кажи: що? — крикнув він.— О, прокляті гроші! Прокляті гроші!

— Клянусь богом, ні!— вигукнула вона і перехрестилася; вона вся зіщулилась від образи, і він вперше почув, як вона плаче.— Клянусь богом, ні! — повторила вона.— Я не думала про гроші, мені їх не треба, мені просто здавалось, що коли я відмовлю тобі, то зроблю негарно. Я боялася зіпсувати життя тобі й собі і тепер страждаю через помилку, нестерпно страждаю!

Вона гірко заридала, і він зрозумів, як їй боляче, і, не знаючи, що сказати, він опустився перед нею на килим.

— Годі, годі,— бурмотав він.— Образив я тебе, бо кохаю безумно,— він раптом поцілував її ногу і пристрасно обійняв.— Хоч іскру кохання! — бурмотав він.— Ну, збреши мені! Збреши! Не кажи, що це помилка!..

Але вона плакала, і він почував, що його ласки вона зносить лише як неминучий наслідок своєї помилки. І ногу, яку він поцілував, вона підгорнула під себе, як пташка. Йому стало жаль її.

Вона лягла і вкрилася з головою, він роздягнувся і теж ліг. Вранці обоє вони почували ніяковість і не знали, про що розмовляти, і йому навіть здавалося, що вона нетвердо ступає на ту ногу, яку він поцілував.

Перед обідом приїжджав прощатися Панауров. Юлії нестримно захотілося додому на батьківщину; добре б поїхати, думала вона, і відпочити від родинного життя, від цієї ніяковості і повсякчасної думки, що вона зробила негарно. Вирішено було за обідом, що вона поїде з Панауровим і погостює в батька тижнів два-три, поки не скучить.

XI

Вона і Панауров їхали в окремому купе; на голові в нього був смушевий картуз якоїсь дивної форми.

— Так, не вдовольнив мене Петербург,— говорив він спроквола, зітхаючи.— Обіцяють багато, але нічого певного. Так, дорога моя. Був я мировим суддею, неодмінним членом, головою мирового з'їзду, нарешті, радником губернського правління; здається, послужив батьківщині і маю право на увагу, та от вам: ніяк не можу добитися, щоб мене перевели в інше місто...

Панауров заплющив очі й похитав головою.

— Мене не визнають,— вів далі він, немовби засипаючи.— Звичайно, я не геніальний адміністратор, зате я по-

рядна, чесна людина, а на теперішні часи і це рідкість. Каюсь, іноді жінок я обманював трохи, але щодо російського уряду я завжди був джентльменом. Та годі про це,— сказав він, розплющуючи очі,— будемо говорити про вас. Чого це вам заманулося раптом їхати до батька?

— Так, з чоловіком трошки не поладнала,— сказала Юлія, дивлячись на його картуз.

— Егеж, якийсь він у вас дивний. Усі Лаптєви дивні. Чоловік ваш ще нічого, так-сяк, але брат його Федір зовсім дурень.

Панауров зітхнув і запитав серйозно:

— А полюбовник у вас уже є?

Юлія глянула на нього здивовано і усміхнулася.

— Бозна-що ви говорите.

На великій станції, годині об одинадцятій, обоє вийшли і повечеряли. Коли поїзд пішов далі, Панауров скинув пальто і свій картузик і сів поруч Юлії.

— А ви дуже милі, треба вам сказати,— почав він.— Вибачте за трактирне порівняння, ви нагадуєте мені свіжопросолений огірочок; він, так би мовити, ще пахне парником, але вже має в собі трошки солі і запах кропу. З вас мало-помалу формується прекрасна жінка, чудова, гарна жінка. Якби ця наша поїздка була років п'ять тому,— зітхнув він,— то я вважав би за приємний обов'язок вступити в ряди ваших поклонників, але тепер, на жаль, я інвалід.

Він сумно і в той же час милостиво посміхнувся і обійняв її за талію.

— Ви збожеволіли! — сказала вона, зашарілась і злякалась так, що в неї похололи руки й ноги.— Облиште, Григорію Миколайовичу!

— Чого ж ви боїтесь, люба? — запитав він лагідно.— Що тут жахливого? Ви просто не звикли.

Якщо жінка протестувала, то для нього це тільки означало, що він справив враження і подобається. Тримаючи Юлію за талію, він міцно поцілував її в щоку, потім в губи, цілком упевнений, що дає їй велику втіху. Юлія заспокоїлась від жаху і збентеження і почала сміятися. Він поцілував її ще раз і сказав, надягаючи свій смішний картуз:

— От і все, що може дати вам інвалід. Один турецький паша, добрий старичок, одержав від когось у подарунок, чи, здається, у спадщину цілий гарем. Коли його молоді, красиві жінки вишикувались перед ним в шеренгу, він

обійшов їх, поцілував кожну і сказав: «От і все, що я тепер спроможний дати вам». Те ж саме кажу і я.

Все це здавалось їй дурним, незвичайним і звеселяло її. Хотілося пустувати. Ставши на диван і наспівуючи, вона дістала з полиці коробку з цукерками і крикнула, кинувши кусочок шоколаду:

— Ловіть!

Він піймав; вона кинула йому другу цукерку з гучним сміхом, потім третю, а він усе ловив і клав собі в рот, дивлячись на неї благальними очима, і їй здавалося, що в його обличчі, в рисах і виразі багато жіночого й дитячого. І коли вона, задихавшись, сіла на диван і все ще дивилася на нього із сміхом, він двома пальцями доторкнувся до її щоки і проказав немовби з досадою:

— Підле дівчисько!

— Візьміть,— сказала вона, подаючи йому коробку.— Я не люблю солодкого.

Він з'їв цукерки всі до одної, і порожню коробку замкнув до себе в чемодан; він любив коробки з картинками.

— Проте, годі пустувати,— сказав він.— Інвалідові час бай-бай.

Він дістав з портпледа свій бухарський халат і подушку, ліг і вкрився халатом.

— На добраніч, голубонько! — тихо проказав він і зітхнув так, начебто в нього боліло все тіло.

І незабаром почулося хропіння. Не почуваючи ніяковості, вона теж лягла і скоро заснула.

Коли другого дня вранці вона в своєму рідному місті їхала з вокзалу додому, то вулиці здавались їй пустельними, безлюдними, сніг сірим, а будинки маленькими, наче хто приплюснув їх. Зустрілась їй процесія: несли покійника у відкритій труні, з корогвами.

«Покійника зустріти, кажуть, на щастя»,— подумала вона.

На вікнах того будинку, в якому жила колись Ніна Федорівна, тепер були приклеєні білі білетики.

З завмиранням серця вона в'їхала на своє подвір'я і подзвонила біля дверей. Їй відчинила незнайома покоївка, огрядна, заспана, в теплій ватній кофті. Йдучи сходами, Юлія згадала, як тут освідчувався їй у коханні Лаптєв, але тепер сходи були немиті, всі в слідах. Нагорі, в холодному коридорі, чекали хворі в шубах. І чомусь серце у неї дуже стукотіло, і вона ледве йшла від хвилювання.

Лікар, тепер ще огрядніший, червоний, як цегла, і з розтріпаним волоссям, пив чай. Побачивши дочку, він дуже зрадів і навіть заплакав; вона подумала, що в житті цього старика вона — єдина радість, і розчулено, міцно обняла його й сказала, що житиме в нього довго, до великодня. Переодягнувшись у себе в кімнаті, вона прийшла в їдальню, щоб разом пити чай, він ходив з кутка в куток, засунувши руки в кишені, і співав: «ру-ру-ру»,— значить, був чимось невдоволений.

— Тобі в Москві живеться дуже весело,— сказав він.— Я за тебе дуже радий... Мені ж, старому, нічого не треба. Я скоро здохну і звільню вас усіх. І треба дивуватись, що в мене така міцна шкура, що я ще живий! Дивовижно!

Він сказав, що він старий, двожильний осел, на якому їздять усі. На нього звалили лікування Ніни Федорівни, турботи про її дітей, її похорони; а цей хлюст Панауров нічого знати не хотів і навіть позичив у нього сто карбованців і досі не віддає.

— Візьми мене в Москву і посади там у будинок для божевільних! — сказав лікар.— Я божевільний, я наївна дитина, бо все ще вірю в правду і справедливість!

Потім він докоряв її чоловікові в недалекоглядності: не купує будинків, які продаються так вигідно. І тепер уже Юлії здавалось, що в житті цього старика вона — не єдина радість. Коли він приймав хворих і потім поїхав на практику, вона ходила по всіх кімнатах, не знаючи, що робити і про що думати. Вона вже відвикла від рідного міста і рідного дому, її не тягнуло тепер ні на вулицю, ні до знайомих, і при згадці про недавніх подруг і про дівоче життя не ставало сумно і не було жаль минулого.

Увечері вона одяглася пишніше і пішла до всеношної. Але в церкві були тільки прості люди, і її розкішна шуба і капелюшок не справили ніякого враження. І здавалося їй, наче сталася якась зміна і в церкві і в ній самій. Раніше вона любила, коли у всеношній читали канон і півчі співали ірмоси, наприклад, «Отверзу уста моя», любила повільно просуватися в натовпі до священика, який стояв серед церкви, і потім відчувати на своєму чолі святий єлей, тепер же вона чекала тільки, коли скінчиться служба. І, виходячи з церкви, вона вже побоювалась, щоб у неї не попросили старці; було б нудно зупинятися й шукати в кишенях, та й у кишенях у неї вже не було мідних грошей, а були тільки карбованці.

Лягла вона в постіль рано, а заснула пізно. Снились їй все якісь портрети і похоронна процесія, яку вона бачила вранці; відкриту труну з мертвим внесли на подвір'я і зупинилися біля дверей, потім довго розгойдували труну на рушниках і з усього розмаху вдарили нею в двері. Юлія прокинулась і схопилася з жахом. Справді, внизу стукали в двері, і дріт від дзвінка шарудів по стіні, але дзвінка не було чути.

Закашляв лікар. Ось, чути, покоївка спустилася вниз, потім повернулася.

— Пані! — сказала вона і постукала в двері.— Пані!

— Що таке? — спитала Юлія.

— Вам телеграма!

Юлія з свічкою вийшла до неї. Позаду покоївки стояв лікар, в нижній білизні й пальті, і теж із свічкою.

— Дзвінок у нас зіпсувався,— говорив він, позіхаючи спросоння.— Давно б полагодити треба.

Юлія розпечатала телеграму і прочитала: «П'ємо ваше здоров'я. Ярцев, Кочевой».

— Ах, які йолопи! — сказала вона і засміялася; на душі в неї стало легко й весело.

Повернувшись до себе в кімнату, вона тихо вмилася, одяглася, потім довго складала свої речі, поки не розвиднілось, а опівдні поїхала в Москву.

XII

На святому тижні Лаптєви були в училищі живопису на картинній виставці. Пішли вони туди всім домом, по-московському, взявши з собою обох дівчаток, гувернантку і Костю.

Лаптєв знав прізвища всіх відомих художників і не пропускав жодної виставки. Іноді влітку на дачі він сам малював пейзажі, і йому здавалося, що в нього багато смаку і що коли б він учився, то з нього, певно, був би добрий художник. За кордоном він заходив іноді до антикваріїв і з виглядом знавця оглядав старожитності і висловлював свою думку, купляв яку-небудь річ, антикварій брав з нього, скільки хотів, і куплена річ лежала потім, забита в ящик, в каретному сараї, аж поки зникала невідомо куди. Або, зайшовши в естампний магазин, він довго й уважно оглядав картини, бронзу, робив різні зауваження і раптом

купував яку-небудь лубочну рамочку або коробку поганого паперу. Дома в нього були картини все великих розмірів, але погані; хороші ж були криво повішені. Траплялося йому не раз платити дорого за речі, що потім, як виявлялося, були грубою підробкою. І цікаво, що боязкий взагалі в житті, він був надзвичайно сміливим і самовпевненим на картинних виставках. Чому?

Юлія Сергіївна дивилася на картини, як чоловік, в кулак або в бінокль і дивувалась, що люди на картинах, як живі, а дерева, як справжні; але вона не розуміла, їй здавалося, що на виставці багато картин однакових і що вся мета мистецтва саме в тому, щоб на картинах, коли дивишся на них в кулак, люди і предмети виглядали, як справжні.

— Це ліс Шишкіна,— пояснював їй чоловік.— Завжди він малює одне й те саме... А ось зверни увагу: такого лілового снігу ніколи не буває... А в цього хлопчика ліва рука коротша за праву.

Коли всі стомилися і Лаптєв пішов розшукувати Костю, щоб їхати додому, Юлія зупинилась перед невеликим пейзажем і дивилась на нього байдуже. На передньому плані річка, через неї брукований місток, на тому березі стежка, яка зникає в темній траві, поле, далі праворуч смужка лісу, біля нього вогнище; мабуть, нічне стережуть. А вдалині згасає вечірня заграва.

Юлія уявила, як вона сама йде через місток, потім стежкою, все далі й далі, а навколо тиша, кричать сонні деркачі, вдалині мерехтить вогонь. І чомусь раптом їй почало здаватися, що ці самі хмарки, які простяглись по червоній частині неба, і ліс, і поле, вона бачила вже давно і багато разів, вона відчула себе самотньою і захотілось їй іти, іти й іти стежкою; і там, де була вечірня заграва, мріло відбиття чогось неземного, вічного.

— Як це хороше намальовано! — промовила вона, дивуючись, що картина стала їй раптом зрозумілою.— Подивись, Альошо! Помічаєш, як тут тихо?

Вона намагалася пояснити, чому так подобається їй цей пейзаж, але ні чоловік, ні Костя не розуміли її. Вона все дивилася на пейзаж із сумною усмішкою, і те, що інші не вбачали в ньому нічого особливого, хвилювало її; потім вона почала знову ходити по залах і оглядати картини, хотіла зрозуміти їх, і вже їй не здавалося, що на виставці багато однакових картин. Коли вона, повернувшись додому, вперше за весь час звернула увагу на велику картину,

яка висіла в залі над роялем, то відчула до неї ворожість і сказала:

— Охота ж мати такі картини!

І після того золоті карнизи, венеціанські дзеркала з квітами і картини на зразок тієї, що висіла над роялем, а також міркування чоловіка і Кості про мистецтво уже збуджували в ній почуття нудьги і прикрості, а часом навіть ненависті.

Життя спливало звичайно, день у день, не обіцяючи нічого особливого. Театральний сезон уже скінчився, надходила тепла пора. Погода весь час стояла чудова. Якось уранці Лаптєви зібралися в окружний суд послухати Костю, який захищав когось за призначенням суду. Вони забарилися вдома і приїхали в суд, коли вже почався допит свідків. Обвинувачували запасного рядового в крадіжці із зломом. Було багато свідків-прачок; вони свідчили, що підсудний часто бував у хазяйки, власниці пральні; під здвиження він прийшов пізно ввечері і почав просити грошей, щоб похмелитися, але ніхто йому не дав; тоді він пішов, але за годину повернувся і приніс з собою пива і м'ятних пряників для дівчат. Пили і співали пісень майже до світанку, а коли вранці кинулись, то замок біля входу на горище було зламано і з білизни пропало: три чоловічих сорочки, спідниця і два простирала. Костя у кожної прачки-свідка запитував глумливо: чи не пила вона під здвиження того пива, яке приніс підсудний? Очевидно, він гнув до того, що прачки самі себе обікрали. Говорив він свою промову без найменшого хвилювання, сердито дивлячись на присяжних.

Він пояснював, що́ таке крадіжка із зломом і проста крадіжка. Говорив дуже докладно, пе́реконливо, виявляючи надзвичайну здібність говорити довго і серйозним тоном про те, що давно вже всім відомо. І важко було зрозуміти, чого власне він хоче? З його довгої промови присяжний засідатель міг зробити лише такий висновок: «злом був, але крадіжки не було, оскільки білизну пропили самі прачки, а якщо крадіжка була, то без злому». Але, напевно, він говорив саме про те, що треба, оскільки промова його розчулила присяжних і публіку і дуже сподобалася. Коли винесли виправдний вирок, Юлія покивала головою Кості і потім міцно потиснула йому руку.

У травні Лаптєви переїхали на дачу в Сокольники. В цей час Юлія була вже вагітна.

XIII

Минуло більше року. В Сокольниках, недалеко від полотна Ярославської залізниці, сиділи на траві Юлія і Ярцев; трохи збоку лежав Кочевой, заклавши руки під голову, і дивився в небо. Всі троє вже нагулялися й чекали, коли пройде дачний шестигодинний поїзд, щоб іти додому пити чай.

— Матері бачать у своїх дітях щось надзвичайне, так уже природа влаштувала,— говорила Юлія.— Цілими годинами мати стоїть біля ліжка, дивиться, які в дитини вушка, оченята, носик, захоплюється. Якщо хтось сторонній цілує її дитину, то їй, бідолашній, здається, що дитина дуже тішиться цим. І ні про що мати не говорить, тільки про дитину. Я знаю цю слабість матерів і стежу за собою, але, справді, моя Оля надзвичайна. Як вона дивиться, коли ссе! Як сміється! Їй тільки вісім місяців, але, їйбогу, таких розумних очей я не бачила навіть у трирічних.

— Скажіть, між іншим,— запитав Ярцев,— кого ви любите більше: чоловіка чи дитину?

Юлія знизала плечима.

— Не знаю,— сказала вона.— Я ніколи дуже не кохала чоловіка, і Оля,— це, по суті, моя перша любов. Ви знаєте, адже я не з кохання йшла за Олексія. Раніше я була дурною, страждала, все думала, що загубила і його й своє життя, а тепер бачу, ніякого кохання не треба, все дурниці.

— Але якщо не кохання, то яке ж почуття прив'язує вас до чоловіка? Чому ви живете з ним?

— Не знаю... Так, звичка, мабуть. Я його поважаю, мені скучно, коли його довго немає, але це — не кохання. Він розумна, чесна людина, і для мого щастя цього досить. Він дуже добрий, простий...

— Альоша розумний, Альоша добрий,— промовив Костя, ліниво підводячи голову,— але, люба моя, щоб дізнатися, що він розумний, добрий і цікавий, треба з ним три пуди солі з'їсти... І яка користь з його доброти чи з його розуму? Грошей він дасть вам скільки завгодно, це він може, але де треба виявити характер, дати відсіч зухвальцю і нахабі, там він конфузиться і занепадає духом. Такі люди, як ваш люб'язний Олексіс, чудові люди, але для боротьби вони зовсім не придатні. Та й взагалі ні до чого не придатні.

Нарешті, показався поїзд. Із труби валила і здіймалася над гаєм зовсім рожева пара, і двоє вікон в останньому вагоні раптом блиснули від сонця так яскраво, що було боляче дивитися.

— Чай пити! — сказала Юлія Сергіївна, підводячись.

Вона останнім часом поповнішала, і хода в неї була вже жіноча, трошки лінива.

— А все-таки без кохання погано,— сказав Ярцев, ідучи за нею.— Ми все тільки говоримо і читаємо про кохання, але самі мало кохаємо, а це, однак, погано.

— Все це пусте, Іване Гавриловичу,— сказала Юлія.— Не в цьому щастя.

Чай пили в садочку, де цвіли резеда, левкої, тютюн і вже розпукувались ранні косарики. Ярцев і Кочевой з обличчя Юлії Сергіївни бачили, що вона переживає щасливий час душевного спокою й рівноваги, що їй нічого не треба, крім того, що вже є, і в них самих ставало на душі спокійно, хороше. Хто б що не сказав, усе виходило до речі й розумно. Сосни були прекрасні, пахло смолою чудово, як ніколи раніше, і вершки були дуже смачні, і Саша була розумна, хороша дівчинка...

Після чаю Ярцев співав романси, акомпануючи собі на роялі, а Юлія й Кочевой сиділи мовчки й слухали, і тільки Юлія зрідка підводилась і тихо виходила, щоб глянути на дитину й на Ліду, яка ось уже два дні лежала вся в гарячці й нічого не їла.

— «Мій друже, ніжний мій»,— співав Ярцев.— Ні, панове, хоч заріжте,— сказав він і струснув головою,— не розумію, чому ви проти кохання! Якби я не був завантажений п'ятнадцять годин на добу, то неодмінно закохався б.

Вечеряти накрили на терасі; було тепло й тихо, але Юлія куталась у хустку і скаржилась на вогкість. Коли стемніло, їй чомусь зробилося не по собі, вона все здригалася й просила гостей посидіти довше; вона частувала їх вином і після вечері наказала подати коньяку, щоб вони не йшли. Їй не хотілось залишатися самій з дітьми й слугами.

— Ми, дачниці, затіваємо тут спектакль для дітей,— сказала вона.— Уже все є в нас — і театр, і актори, затримка тільки за п'єсою. Надіслали нам десятків зо два різних п'єс, але жодна не годиться. От ви любите театр і добре знаєте історію,— звернулася вона до Ярцева,— напишіть нам історичну п'єсу.

— Що ж, це можна.

Гості випили весь коньяк і зібралися йти. Була вже одинадцята година, а по-дачному це пізно.

— Як темно, хоч в око стрель! — говорила Юлія, проводжаючи їх за ворота.— І не знаю, як ви, панове, дійдете. Однак холодно!

Вона закуталась щільніше й пішла назад до ганку.

— А мій Олексій, мабуть, десь у карти грає! — гукнула вона.— На добраніч!

Після світлих кімнат нічого не було видно. Ярцев і Костя напомацки, як сліпі, добралися до полотна залізниці й перейшли його.

— Нічогісінько не видно,— сказав Костя басом, зупиняючись, і глянув на небо.— А зорі ж то, зорі, немов новенькі злóті! Гавриличу!

— Га? — відгукнувся десь Ярцев.

— Я кажу: не видно нічого. Де ви?

Ярцев, посвистуючи, підійшов до нього і взяв його під руку.

— Агов, дачники! — раптом закричав Костя на все горло.— Соціаліста спіймали.

Напідпитку він завжди був дуже неспокійний, вигукував, чіплявся до городових та візників, співав, несамовито реготав.

— Природо, чорт би тебе побив! — закричав він.

— Ну, ну,— втихомирював його Ярцев.— Не треба цього. Прошу вас.

Незабаром приятелі освоїлися з потемками і почали розрізняти силуети високих сосон і телеграфних стовпів. З московских вокзалів долинали зрідка свистки й жалібно гули дроти. Сам же гай не видавав жодного звуку, і в цьому мовчанні відчувалось щось горде, сильне, таємниче, і тепер уночі здавалося, що верхівки сосон майже торкаються неба. Приятелі знайшли свою просіку й пішли нею. Було тут зовсім темно, і тільки з довгої смуги неба, усіяної зорями, та з того, що під ногами була утоптана земля, вони знали, що йдуть алеєю. Йшли поруч мовчки, і обом ввижалося, немовби назустріч їм ідуть якісь люди. Хмільний настрій залишив їх. Ярцеву спало на думку, що, можливо, в цьому гаю витають тепер душі московських царів, бояр і патріархів, і хотів сказати це Кості, але стримався.

Коли вийшли на заставу, в небі ледь займалося. Ярцев і Кочевой все ще мовчки пішли по бруку повз дешеві дачі,

трактири, лісні склади; під мостом з'єднувальної вітки на них дихнуло вогкістю, приємною, з запахом липи, і потім відкрилася широка довга вулиця і на ній ні душі, ні вогню... Коли дійшли до Красного ставка, уже світало.

— Москва — це місто, якому доведеться ще багато страждати,— сказав Ярцев, дивлячись на Олексіївський монастир.

— Що це вам спало на думку?

— Так. Люблю я Москву.

І Ярцев, і Костя народилися в Москві, і палко любили її, і ставились чомусь вороже до інших міст; вони були впевнені, що Москва — прекрасне місто, а Росія — прекрасна країна. В Криму, на Кавказі і за кордоном їм було сумно, незатишно, незручно, і свою сіреньку московську погоду вони вважали найприємнішою і найздоровішою. Дні, коли у вікна барабанить холодний дощ і рано настають сутінки, і стіни будинків і церков набирають бурого, сумного кольору, і коли, виходячи на вулицю, не знаєш, що надягти,— такі дні приємно збуджували їх.

Нарешті, біля вокзалу вони найняли візника.

— Справді, добре б написати історичну п'єсу,— сказав Ярцев,— але, знаєте, без Ляпунових і без Годунових, а з часів Ярослава або Мономаха... Я ненавиджу російські історичні п'єси всі, крім монолога Пимена. Коли маєш справу з яким-небудь історичним джерелом і коли читаєш навіть підручник російської історії, то здається, що в Росії все надзвичайно талановите, обдароване й цікаве, але коли я дивлюся в театрі історичну п'єсу, то російське життя починає здаватися мені бездарним, нездоровим, не оригінальним.

Біля Дмитровки приятелі попрощалися, і Ярцев поїхав далі до себе на Нікітську. Він дрімав, погойдувався і все думав про п'єсу. Раптом він уявив страшний гамір, брязкання, вигуки якоюсь незрозумілою, нібито калмицькою мовою; і якесь село, все охоплене полум'ям, і сусідні ліси, вкриті інеєм, і ніжнорожеві від пожежі, які видно далеко навколо і так ясно, що можна розрізнити кожну ялиночку; якісь дикі люди, кінні й піші, ганяють по селу, їхні коні і вони самі такі ж багрові, як заграва на небі.

«Це половці»,— думає Ярцев.

Один з них — старий, страшний із скривленим обличчям, весь обпалений — прив'язує до сідла молоду дівчину з білим російським лицем. Старий про щось нестямно кри-

чить, а дівчина дивиться печально, розумно... Ярцев струснув головою і прокинувся.

— «Мій друже, ніжний мій...» — заспівав він.

Розплачуючись з візником і потім піднімаючись до себе сходами, він усе ніяк не міг отямитись і бачив, як полум'я перекинулося на дерева, затріщав і задимів ліс, величезний дикий кабан, знавіснілий від жаху, мчав по селу... А дівчина, прив'язана до сідла, все дивилася.

Коли він зайшов до себе в кімнату, то було вже видно. На роялі біля розкритих нот догоряли дві свічки. На дивані лежала Рассудіна в чорній сукні, в поясі, з газетою в руках і міцно спала. Мабуть, грала довго, чекаючи, коли повернеться Ярцев, і, не дочекавшись, заснула.

«Ач, зморилася!» — подумав він.

Обережно вийнявши в неї з рук газету, він укрив її пледом, погасив свічки і пішов до себе в спальню. Лягаючи, він думав про історичну п'єсу, і з голови в нього все не йшов мотив: «Мій друже, ніжний мій...»

Через два дні заїжджав до нього на хвилинку Лаптєв сказати, що Ліда захворіла на дифтерит, і що від неї заразилася Юлія Сергіївна і дитина, а ще через п'ять днів повідомили, що Ліда і Юлія одужують, а дитина померла, і що Лаптеви втекли із своєї сокольницької дачі до міста.

XIV

Лаптєву було вже неприємно залишатися довго вдома. Дружина його часто ходила у флігель, кажучи, що їй треба до дівчаток, але він знав, що вона ходить туди не заради них, а плакати до Костi. Був дев'ятий день, потім двадцятий, потім сороковий і все треба було їздити на Олексіївське кладовище слухати панихиду і потім нудитися цілу добу, думати лише про нещасну дитину і говорити дружині для заспокоєння всілякі пошлості. Він уже рідко бував у амбарі і займався тільки благодійністю, вигадуючи для себе різні турботи й клопоти, він був радий, коли випадало через якусь дрібницю проїздити цілий день. Останнім часом він збирався їхати за кордон, щоб познайомитися там з улаштуванням нічліжних притулків, і ця думка тепер розважала його.

Був осінній день. Юлія щойно пішла у флігель плакати, а Лаптєв лежав у кабінеті на дивані й придумував,

куди б піти. Саме у цей час Петро доповів, що прийшла Рассудіна. Лаптєв зрадів дуже, схопився і пішов назустріч нежданій гості, своїй колишній подрузі, про яку він уже майже почав забувати. Від того вечора, як він бачив її востаннє, вона анітрохи не змінилася і була все така ж.

— Поліно! — сказав він, подаючи їй обидві руки.— Скільки зим, скільки літ! Коли б ви знали, який я радий вас бачити! Милості просимо!

Рассудіна, вітаючись, шарпнула його за руку і, не скидаючи пальта й капелюшка, зайшла до кабінету й сіла.

— Я до вас на одну хвилинку,— сказала вона.— Про дрібниці мені розмовляти ніколи. Будь ласка, сідайте і слухайте. Чи раді ви мене бачити чи не раді, для мене абсолютно все одно, бо милостиву увагу до мене панів мужчин я маю за ніщо. Коли ж я прийшла до вас, то тому, що була сьогодні вже в п'яти місцях і скрізь мені відмовляли, тимчасом справа невідкладна. Слухайте,— говорила вона далі, дивлячись йому в вічі,— п'ять знайомих студентів, люди обмежені й нетямущі, але безсумнівно бідні, не внесли плати, і їх тепер виключають. Ваше багатство покладає на вас обов'язок поїхати зараз же в університет і заплатити за них.

— З радістю, Поліно.

— Ось вам їхні прізвища,— сказала Рассудіна, подаючи Лаптєву записку.— Їдьте цієї ж хвилини, а милуватися сімейним щастям встигнете потім.

У цей час за дверима, які вели до вітальні, почувся якийсь шерех: мабуть, чухався собака. Рассудіна зашарілась і схопилась:

— Ваша дульцінея нас підслуховує! — сказала вона.— Це гидко!

Лаптєву стало образливо за Юлію.

— Її тут нема, вона у флігелі,— сказав він.— І не кажіть про неї так. У нас померла дитина, і вона тепер в страшному горі.

— Можете заспокоїти її,— посміхнулась Рассудіна, знову сідаючи,— буде ще цілий десяток. Дітей плодить кому ума невистачало?

Лаптєв згадав, що це саме або щось подібне він чув уже багато разів колись давно, і на нього війнуло поезією минулого, свободою самотнього, холостого життя, коли йому здавалося, що він молодий і може все, що хоче, і коли не було кохання до дружини і спогадів про дитину.

— Поїдемо разом,— сказав він, потягуючись.

Коли приїхали до університету, Рассудіна залишилась чекати біля воріт, а Лаптєв пішов до канцелярії; трохи згодом він повернувся і вручив Рассудіній п'ять квитанцій.

— Ви зараз куди? — спитав він.

— До Ярцева.

— І я з вами.

— Але ж ви заважатимете йому працювати.

— Ні, запевняю вас! — сказав він і подивився на неї благально.

На ній був чорний, неначе траурний капелюшок, прикрашений крепом, і дуже коротке зношене пальто, в якому випинались кишені. Ніс у неї здавався довшим, ніж був раніше, і на обличчі не було ні кровинки, незважаючи на холод. Лаптєву було приємно йти за нею, коритися їй і слухати її бурчання. Він ішов і думав про неї: яка, мабуть, внутрішня сила у цієї жінки, коли, будучи такою негарною, вайлуватою, неспокійною, не вміючи одягатися пристойно, завжди неохайно зачесана і завжди якась нескладна, вона все-таки приваблива.

До Ярцева пройшли вони чорним ходом, через кухню, де зустріла їх кухарка, чистенька бабуся з сивими кучерями; вона дуже сконфузилася, солодко посміхнулась, причому її маленьке обличчя стало схоже на тістечко, і сказала:

— Просимо.

Ярцева вдома не було. Рассудіна сіла до рояля і розпочала нудні, важкі екзерциси, наказавши Лаптєву не заважати їй. І він не розважав її розмовами, а сидів збоку і гортав «Вестник Европы». Програвши дві години,— це була її денна порція,— вона поїла чогось у кухні і пішла на уроки. Лаптєв прочитав продовження якогось романа, потім довго сидів, не читаючи і не відчуваючи нудьги і задоволений, що вже спізнився додому на обід.

— Га-га-га! — почувся сміх Ярцева, і зайшов він сам, здоровий, бадьорий, червонощокий, у новенькому фраку з світлими гудзиками,— га-га-га!

Приятелі пообідали разом. Потім Лаптєв ліг на диван, а Ярцев сів поруч і закурив сигарку. Настали сутінки.

— Я, мабуть, починаю старіти,— сказав Лаптєв.— Відтоді, як померла сестра Ніна, я чомусь став часто подумувати про смерть.

Заговорили про смерть, про безсмертя душі, про те, що добре б справді воскреснути і потім полетіти кудись на Марс, бути вічно бездіяльним і щасливим, а головне, мислити якось особливо, не по-земному.

— А не хочеться помирати,— стиха сказав Ярцев.— Ніяка філософія не може помирити мене із смертю, і я дивлюсь на неї просто як на погибель. Жити хочеться.

— Ви любите життя, Гавриличу?

— Так, люблю.

— А от я ніяк не можу зрозуміти себе щодо цього. У мене то похмурий настрій, то байдужість. Я боязкий, непевний щодо себе, у мене полохлива совість, я ніяк не можу пристосуватися до життя, стати його господарем. Інший каже дурниці або шахрує, і так життєрадісно, а я, буває, свідомо роблю добро і відчуваю при цьому лише неспокій або цілковиту байдужість. Все це, Гавриличу, пояснюю я тим, що я раб, онук кріпака. Перш ніж ми, чумазі, виб'ємося на справжній шлях, багато нашого брата ляже кістьми!

— Усе це добре, голубе! — сказав Ярцев і зітхнув.— Це лише показує зайвий раз, яке багате, різноманітне російське життя. Ах, яке багате! Знаєте, я з кожним днем дедалі більше переконуюсь, що ми живемо напередодні найбільшого торжества, і мені хотілося б дожити, самому взяти участь. Хочете вірте, хочете ні, але, по-моєму, підростає тепер чудове покоління. Коли я займаюся з дітьми, особливо з дівчатками, то відчуваю насолоду. Чудові діти!

Ярцев підійшов до рояля і взяв акорд.

— Я хімік, мислю хімічно і помру хіміком,— сказав він.— Але я жадібний, я боюсь, що помру не наситившись; і мені мало самої хімії, я берусь за російську історію, історію мистецтв, педагогіку, музику... Якось улітку ваша дружина сказала, щоб я написав історичну п'єсу, і тепер мені хочеться писати, писати; так би, здається, просидів три доби, не встаючи, і все писав би. Образи замучили мене, в голові тіснота, і я почуваю, як у мозку моєму б'ється пульс. Я зовсім не хочу, щоб з мене вийшло щось особливе, щоб я створив щось велике, а мені просто хочеться жити, мріяти, сподіватися, скрізь встигати... Життя, голубе, коротке і треба прожити його якнайкраще.

Після цієї дружньої бесіди, яка закінчилася лише опівночі, Лаптєв почав бувати в Ярцева майже щодня. Його тягло до нього. Завжди він приходив надвечір, лягав і че-

кав його приходу терпляче, не відчуваючи ні найменшої нудьги. Ярцев, повернувшись із служби і пообідавши, сідав до роботи, але Лаптєв задавав йому яке-небудь запитання, починалась розмова, було вже не до роботи, а опівночі приятелі розлучались, дуже задоволені один одним.

Але це тривало не довго. Якось прийшовши до Ярцева, Лаптєв застав у нього саму Рассудіну, яка сиділа за роялем і грала свої екзерциси. Вона подивилась на нього байдуже, майже вороже, і запитала, не подаючи йому руки:

— Скажіть, будь ласка, коли цьому буде кінець?

— Чому цьому? — спитав Лаптєв, не розуміючи.

— Ви ходите сюди щодня й заважаєте Ярцеву працювати. Ярцев не купчик, а вчений, кожна хвилина його життя дорогоцінна. Треба ж розуміти і мати хоч трошки делікатності!

— Якщо вам здається, що я заважаю,— сказав Лаптєв покірливо, збентеживши,— то я припиню свої відвідини.

— І чудово. Ідіть же, а то він може зараз прийти і застати вас тут.

Тон, яким це було сказано, і байдужі очі Рассудіної остаточно збентежили його. У неї вже не було ніяких почуттів до нього, крім бажання, щоб він швидше пішов,— і як це не було схоже на колишнє кохання! Він вийшов, не потиснувши їй руки, і здавалось йому, що вона покличе його назад, але почулися знову гами, і він, повільно спускаючись сходами, зрозумів, що він уже чужий для неї.

Днів за три прийшов до нього Ярцев, щоб разом провести вечір.

— А в мене новина,— сказав він і засміявся.— Поліна Миколаївна перебралась до мене зовсім.— Він трохи зніяковів і говорив далі стиха: — Що ж? Звичайно, ми не закохані одне в одного, але, я думаю, це... це все одно. Я радий, що можу дати їй притулок і спокій і можливість не працювати в разі її хвороби, а їй здається, що через те, що вона зійшлася зі мною, в моєму житті буде більше порядку і що під її впливом я стану великим ученим. Так вона думає. І нехай собі думає. У жителів півдня є приказка: дурень думкою багатіє. Га-га-га!

Лаптєв мовчав. Ярцев пройшовся по кабінету, подивився на картини, які він уже бачив багато разів раніше, і сказав, зітхаючи:

— Так, друже мій. Я старший за вас на три роки і мені вже пізно думати про справжнє кохання, і, по суті, така жінка, як Поліна Миколаївна, для мене знахідка і, звичайно, я проживу з нею благополучно до самої старості, але, біс його знає, все чогось шкода, все чогось хочеться і все здається мені, наче я лежу в долині Дагестану і сниться мені бал. Одним словом, ніколи людина не буває задоволена з того, що́ в неї є.

Він пішов до вітальні і, мов нічого не сталося, співав романси, а Лаптєв сидів у себе в кабінеті, заплющивши очі, намагався зрозуміти, чому Рассудіна зійшлася з Ярцевим. А потім він усе сумував, що немає міцних, сталих симпатій, і йому було досадно, що Поліна Миколаївна зійшлася з Ярцевим, і прикро за себе, що почуття його до дружини було вже зовсім не те, що раніше.

XV

Лаптєв сидів у кріслі й читав, погойдуючись; Юлія була тут же в кабінеті й теж читала. Здавалося, говорити було ні про що і обоє зранку мовчали. Зрідка він поглядав на неї через книгу і думав: одружуєшся з палкого кохання чи зовсім без кохання,— хіба не все одно? І той час, коли він ревнував, хвилювався, страждав, уявлявся йому тепер далеким. Він встиг уже побувати закордоном, і тепер спочивав від поїздки й думав напровесні знову поїхати до Англії, де йому дуже сподобалось.

А Юлія Сергіївна звикла до свого горя, уже не ходила у флігель плакати. Цієї зими вона вже не їздила по магазинах, не бувала в театрах і на концертах, а залишалася вдома. Вона не любила великих кімнат і завжди була або в чоловіковому кабінеті, або у себе в кімнаті, де в неї були кіоти, одержані з приданим, і висів на стіні той самий пейзаж, який так сподобався їй на виставці. Грошей на себе вона майже не витрачала і проживала тепер так само мало, як колись в домі батька.

Зима проходила невесело. Скрізь у Москві грали в карти, але якщо замість цього вигадували якусь іншу розвагу, наприклад, співали, читали, малювали, то виходило ще нудніше. І через те, що в Москві було мало талановитих людей і на всіх вечорах брали участь все одні й ті ж співаки й читці, сама насолода мистецтвом мало-помалу

остогидла і перетворилась для багатьох в нудний одноманітний обов'язок.

До того ж, у Лаптєвих не минало жодного дня без прикростей. Старий Федір Степанович бачив дуже погано і вже не бував у амбарі, і очні лікарі казали, що він скоро осліпне; Федір теж чомусь перестав бувати в амбарі, а сидів увесь час вдома і щось писав. Панаурова перевели в інше місце з підвищенням у дійсні статські радники і тепер він жив у «Дрездені» і майже щодня приїжджав до Лаптєва просити грошей. Кіш, нарешті, вийшов з університету і, чекаючи, поки Лаптєви знайдуть йому якусь посаду, просиджував у них цілі дні, розповідаючи довгі, нудні історії. Все це дратувало й стомлювало і робило буденне життя неприємним.

Увійшов до кабінету Петро й доповів, що прийшла якась незнайома дама. На карточці, яку він подав, було: «Жозефіна Йосипівна Мілан».

Юлія Сергіївна ліниво підвелася і вийшла, злегка кульгаючи, бо засиділа ногу. В дверях показалась дама, худа, дуже бліда, з темними бровами, одягнена в усе чорне. Вона стиснула на грудях руки й промовила благально:

— Мосье Лаптєв, врятуйте моїх дітей!

Дзвін браслетів і обличчя з плямами пудри Лаптєву були вже знайомі: він пізнав ту саму даму, в якої колись ще до весілля йому довелося так недоречно пообідати. Це була друга дружина Панаурова.

— Врятуйте моїх дітей! — повторила вона і обличчя її затремтіло й стало раптом старим і жалюгідним, і очі почервоніли.— Тільки ви можете врятувати нас, я приїхала до вас у Москву на останні гроші! Діти мої помруть з голоду!

Вона зробила такий рух, немовби хотіла стати на коліна. Лаптєв злякався і схопив її за руку вище ліктя.

— Сідайте, сідайте...— бубонів він, садовлячи її.— Прошу вас, сідайте.

— У нас тепер немає грошей, щоб купити собі хліба,— сказала вона.— Григорій Миколайович їде на нову посаду, але мене з дітьми не хоче брати з собою, і ті гроші, які ви, великодушна людина, надіслали нам, витрачає тільки на себе. Що ж нам робити? Що? Бідні, нещасні діти!

— Заспокойтесь, прошу вас. Я накажу в конторі, щоб ці гроші надсилали на ваше ім'я.

Вона заридала, потім заспокоїлась, і він помітив, що від сліз у неї по напудрених щоках пролягли стежечки і що в неї ростуть вуса.

— Ви великодушні безмежно, мосье Лаптєв. Але будьте нашим ангелом, нашою доброю феєю, умовте Григорія Миколайовича, щоб він не залишав мене, а взяв з собою. Адже я його люблю, люблю до нестями, він моя втіха.

Лаптєв дав їй сто карбованців і пообіцяв поговорити з Панауровим і, проводячи до передпокою, все боявся, щоб вона не заридала або не впала на коліна.

Після неї прийшов Кіш. Потім прийшов Костя з фотографічним апаратом. Останнім часом він захоплювався фотографією і щодня по кілька разів знімав усіх у домі, і це нове заняття завдавало йому багато прикростей, і він навіть схуд.

Перед вечірнім чаєм прийшов Федір. Сівши в кабінеті в куток, він розкрив книгу і довго дивився все на одну сторінку, очевидно, не читаючи. Потім довго пив чай: обличчя в нього було червоне. В його присутності Лаптєв відчував на душі тягар; навіть мовчання його було йому неприємне.

— Можеш поздоровити Росію з новим публіцистом,— сказав Федір.— А втім, годі жартів, розродився, брате, я однією статтеєчкою, проба пера, так би мовити, і приніс тобі показати. Прочитай, голубе, і скажи свою думку. Тільки щиро.

Він вийняв з кишені зошит і подав його братові. Стаття називалася так: «Російська душа»; написана вона була нудно, безбарвно, як пишуть завжди неталановиті, в глибині душі самолюбиві люди, і головна думка її була така: інтелігентна людина має право не вірити в надприродне, але вона повинна приховувати цю свою невіру, щоб не створювати спокуси і не хитати в людях віри; без віри нема ідеалізму, а ідеалізмові визначено врятувати Європу і вказати справжній шлях.

— Але тут ти не пишеш, від чого треба рятувати Європу,— сказав Лаптєв.

— Це зрозуміло само собою.

— Нічого не зрозуміло,— сказав Лаптєв і пройшовся схвильований.— Не зрозуміло, для чого це ти написав. А втім, це твоя справа.

— Хочу видати окремою брошурою.

— Це твоя справа.

Помовчали хвилину. Федір зітхнув і сказав:

— Глибоко, безмежно жаль, що ми з тобою по-різному мислимо. Ах, Альошо, Альошо, брате мій любий! Ми з тобою росіяни, православні, широкі люди; чи личать нам усі ці німецькі й жидівські ідейки? Адже ми з тобою не пройдисвіти які-небудь, а представники іменитого купецького роду.

— Який там іменитий рід? — проговорив Лаптєв, стримуючи роздратування.— Іменитий рід! Діда нашого поміщики шмагали і кожний останній чиновник бив його в пику Батька шмагав дід, мене й тебе шмагав батько. Що нам з тобою дав цей твій іменитий рід? Які нерви, і яку кров успадкували ми? Ти ось уже майже три роки міркуєш, як дячок, верзеш усякі нісенітниці і ось написав,— адже це холопська маячня! А я, а я? Поглянь на мене... Ні гнучкості, ні сміливості, ні сильної волі; я боюсь за кожен свій крок, наче мене відшмагають, я ніяковію перед нікчемами, ідіотами, тварюками, що стоять незрівнянно нижче за мене розумово й морально; я боюсь дворників, швейцарів, городових, жандармів, і всіх боюсь, тому що я народився від зацькованої матері, з дитинства я затурканий і заляканий!.. Ми з тобою добре зробимо, коли не матимемо дітей. О, якби дав бог, нами скінчився б цей іменитий купецький рід!

До кабінету зайшла Юлія Сергіївна і сіла біля стола.

— Ви про щось тут сперечалися? — сказала вона.— Я не перебила?

— Ні, сестричко,— відповів Федір,— розмова в нас принципіальна. Ось ти кажеш: такий-сякий рід,— звернувся він до брата,— проте, цей рід створив мільйонну справу. А це ж чогось варте!

— Велика важниця — мільйонна справа! Людина без особливого розуму, без здібностей випадково стає гендлярем, потім багатієм, торгує день у день, без всякої системи, без мети, не маючи навіть жадоби до грошей, торгує машинально, і гроші самі пливуть до неї, а не вона до них. Вона все життя сидить коло справи і любить її тому тільки, що може начальствувати над прикажчиками, знущатися з покупців. Вона старостою в церкві тому, що там можна начальствувати над півчими і гнути їх в дугу; вона попечитель школи тому, що їй подобається усвідомлювати, що вчитель — її підлеглий і що вона може вдавати з себе начальство. Купець любить не торгувати, а

начальствувати, і ваш амбар не торговельна установа, а катівня! Так, для такої торгівлі, як ваша, потрібні прикажчики знеособлені, знедолені, і ви самі готуєте собі таких, примушуючи їх з дитинства кланятися вам в ноги за шматок хліба, і з дитинства ви привчаєте їх до думки, що ви — їхні благодійники. Либонь університетську людину ти в амбар до себе не візьмеш!

— Університетські люди для нашої справи не годяться.

— Неправда! — крикнув Лаптєв.— Брехня!

— Пробач, мені здається, ти плюєш в колодязь, з якого п'єш,— сказав Федір і підвівся.— Наша справа тобі ненависна, але ж ти користуєшся її прибутками.

— Ага, договорилися! — сказав Лаптєв і засміявся, сердито дивлячись на брата.— Так, коли б я не належав до вашого іменитого роду, коли б у мене було б хоч на копійку волі й сміливості, я давно б жбурнув від себе ці прибутки і пішов би заробляти собі хліб. Але ви в своєму амбарі з дитинства знеособили мене! Я ваш!

Федір глянув на годинник і почав квапливо прощатися. Він поцілував руку в Юлії і вийшов, але, замість того, щоб піти до передпокою, пройшов до вітальні, потім у спальню.

— Я забув розташування кімнат,— сказав він в сильному збентеженні.— Дивний будинок. Чи не правда, дивний будинок?

Коли він надівав шубу, то був неначе приголомшений, і на його обличчі відбивався біль. Лаптєв уже не почував гніву; він злякався і в той же час йому стало шкода Федора, і та тепла, хороша любов до брата, яка, здавалося, згасла в ньому за ці три роки, тепер прокинулась в його грудях і він відчув сильне бажання висловити цю любов.

— Ти, Федю, приходь завтра до нас обідати,— сказав він і погладив його по плечу.— Прийдеш?

— Так, так. Але дайте мені води.

Лаптєв сам побіг до їдальні, взяв у буфеті, що перше потрапило йому під руки,— це був високий пивний кухоль,— налив води і приніс братові. Федір став жадібно пити, але раптом укусив кухоль, почувся скрегіт, потім ридання. Вода полилась на шубу, на сюртук. І Лаптєв, який ніколи раніше не бачив плачучих чоловіків, зніяковілий і зляканий стояв і не знав, що робити. Він розгублено дивився, як Юлія і покоївка скинули з Федора шубу і

повели його назад у кімнати, і сам пішов за ними, почуваючи себе винним.

Юлія поклала в ліжко Федора і опустилася перед ним на коліна.

— Це нічого,— заспокоювала вона.— Це у вас нерви...

— Голубонько, мені так важко! — казав він.— Я нещасливий, нещасливий... Але весь час я таїв, таїв!

Він обняв її за шию і прошепотів їй на вухо:

— Я щоночі бачу сестру Ніну. Вона приходить і сідає в крісло біля мого ліжка...

Коли через годину він знову надівав у передпокої шубу, то вже посміхався, і йому було соромно покоївки. Лаптєв поїхав проводжати його на П'ятницьку.

— Ти приїжджай до нас завтра обідати,— казав він дорогою, тримаючи його під руку,— а на великдень поїдемо разом закордон. Тобі необхідно розвіятись, а то ти зовсім закис.

— Так, так. Я поїду, я поїду... І сестричку з собою візьмемо.

Повернувшись додому, Лаптєв застав дружину в сильному нервовому збудженні. Випадок з Федором дуже вразив її, і вона ніяк не могла заспокоїтись. Вона не плакала, але була дуже бліда і кидалась у постелі, і цупко хапалася холодними пальцями за ковдру, за подушку, за руки чоловіка. Очі в неї були великі, налякані.

— Не відходь од мене, не відходь,— казала вона чоловікові.— Скажи, Альошо, чому я перестала богу молитися? Де моя віра? Ах, навіщо ви при мені говорили про релігію? Ви схвилювали мене, ти й твої друзі. Я вже не молюсь.

Він клав їй на лоба компреси, зогрівав їй руки, поїв її чаєм, а вона злякано горнулася до нього...

До ранку вона стомилася й заснула, а Лаптєв сидів поруч і тримав її за руку. Так йому й не довелось заснути. Цілий день потім він почував себе розбитим, тупим, ні про що не думав і мляво бродив по кімнатах.

XVI

Лікарі сказали, що у Федора душевна хвороба. Лаптєв не знав, що відбувається на П'ятницькій, а темний амбар, в якому вже не показувались ні старий, ні Федір, справ-

ляв на нього враження склепу. Коли дружина казала йому, що йому необхідно щодня бувати в амбарі і на П'ятницькій, він або мовчав, або ж починав з роздратуванням розповідати про своє дитинство, про те, що він не в силі простити батькові свого минулого, що П'ятницька й амбар йому ненависні тощо.

В одну з неділь, вранці, Юлія сама поїхала на П'ятницьку. Вона застала старого Федора Степановича в тому самому залі, в якому колись, з нагоди її приїзду, правили молебень. Він у своєму парусинковому піджаку, без галстука, в туфлях, сидів нерухомо в кріслі і кліпав сліпими очима.

— Це я, ваша невістка,— сказала вона, підходячи до нього.— Я приїхала провідати вас.

Він почав важко дихати від хвилювання. Вона, розчулена його нещастям, його самотністю, поцілувала йому руку, а він обмацав її обличчя й голову, і, немовби переконавшись, що це вона, перехрестив її.

— Спасибі, спасибі,— сказав він.— А я от очі втратив і нічого не бачу... Вікно ледь-ледь бачу і вогонь теж, а людей і предмети не помічаю. Так, я сліпну, Федір захворів, і без хазяйського ока тепер погано. Якщо станеться якесь безладдя, то покарати нікому; розбеститься народ. А від чого це Федір захворів? Від простуди чи що? А я ось ніколи не хворів і ніколи не лікувався. Ніяких я лікарів не знав.

І старий, як завжди, почав хвалитися. Тимчасом, слуги поспішно накривали в залі на стіл і ставили закуски й пляшки з винами. Було поставлено пляшок з десять і одна з них мала вигляд Ейфельової башти. Подали повне блюдо гарячих пиріжків, від яких пахло вареним рисом і рибою.

— Прошу дорогу гостю закусити,— сказав старий.

Вона взяла його під руку й підвела до столу, і налила йому горілки.

— Я до вас і завтра приїду,— сказала вона,— і привезу з собою ваших онучок, Сашу й Ліду. Вони будуть жаліти й голубити вас.

— Не треба, не привозьте. Вони незаконні.

— Чому ж незаконні? Адже батько й мати їхні були обвінчані.

— Без мого дозволу. Я не благословляв їх і знати не хочу. Бог з ними.

— Дивно ви говорите, Федоре Степановичу! — сказала Юлія й зітхнула.

— В євангелії сказано: діти повинні поважати і боятися своїх батьків.

— Нічого подібного. В євангелії сказано, що ми повинні прощати навіть ворогам своїм.

— У нашій справі не можна прощати. Якщо будеш усіх прощати, то через три роки в трубу вилетиш.

— Але простити, сказати ласкаве, привітне слово людині, навіть винній,— це понад справи, понад багатство!

Юлії хотілось розчулити старого, викликати в нього почуття жалю, пробудити в ньому розкаяння, але все, що вона казала, він вислухував лише поблажливо, як дорослі слухають дітей.

— Федоре Степановичу,— сказала Юлія рішуче,— ви вже старі і скоро бог покличе вас до себе; він спитає вас не про те, як ви торгували і чи добре йшли ваші справи, а про те, чи були ви милостиві до людей; чи не були ви суворі до тих, хто слабший за вас, наприклад, до слуг, до прикажчиків?

— Для своїх службовців я був завжди благодійником і вони повинні за мене вічно бога молити,— сказав старий з переконанням; але розчулений щирим тоном Юлії і бажаючи зробити їй приємне, він сказав:— Гаразд, привозьте завтра онучок. Я звелю їм подаруночків купити.

Старий був неохайно одягнений, і на грудях і на колінах у нього був сигарний попіл; очевидно, ніхто не чистив йому ні чобіт, ні вбрання. Рис у пиріжках був недоварений, від скатерті пахло милом, слуги гупали ногами. І старий, і весь цей будинок на П'ятницькій мали занедбаний вигляд, і Юлії, яка це почувала, стало соромно за себе й за чоловіка.

— Я до вас неодмінно приїду завтра,— сказала вона.

Вона пройшлася по кімнатах й звеліла прибрати в спальні старого і запалити в нього лампадку. Федір сидів у себе в кімнаті і дивився в розкриту книжку, не читаючи. Юлія поговорила з ним і наказала, щоб і в нього прибрали, потім пішла вниз до прикажчиків. Посеред кімнати, де обідали прикажчики, стояла дерев'яна непофарбована колона, яка підпирала стелю, щоб вона не обвалилася; стелі тут були низькі, стіни обклеєні дешевими шпалерами, було чадно й пахло кухнею. З нагоди свята всі прикажчики були вдома й сиділи в себе на ліжках, чекаючи

обіду. Коли зайшла Юлія, вони схопилися з місць і на її запитання відповідали боязко, дивлячись на неї спідлоба, як арештанти.

— Господи, яке у вас погане приміщення! — сказала вона, сплескуючи руками.— І вам тут не тісно?

— Хоч тісно, зате тепло,— сказав Макеїчев.— Вельми вами задоволені і возносимо наші молитви милосердному богові.

— Відповідність життя до амбіції особи,— сказав Початкін.

І, помітивши, що Юлія не зрозуміла Початкіна, Макеїчев поспішив пояснити:

— Ми маленькі люди і мусимо жити відповідно до звання.

Вона оглянула приміщення для хлопчиків і кухню, познайомилася з економкою і залишилась дуже незадоволеною.

Повернувшись додому, вона сказала чоловікові:

— Нам треба якомога швидше перебратися на П'ятницьку і жити там. І ти щодня їздитимеш в амбар.

Потім обоє сиділи в кабінеті поруч і мовчали. У нього було важко на душі і не хотілось йому ні на П'ятницьку, ні в амбар, але він угадував, про що думає дружина і не міг суперечити їй. Він погладив її по щоці й сказав:

— У мене таке почуття, ніби життя наше вже скінчилося, а починається тепер для нас сіре напівжиття. Коли я дізнався, що брат Федір безнадійно хворий, я заплакав; ми разом прожили наше дитинство і юність, колись я любив його всією душею, і ось тобі катастрофа, і мені здається, що, втрачаючи його, я остаточно пориваю з своїм минулим. А тепер, коли ти сказала, що нам необхідно переїжджати на П'ятницьку, в цю тюрму, то мені почало здаватися, що в мене нема вже й майбутнього.

Він підвівся і підійшов до вікна.

— Як би там не було, доводиться залишити думки про щастя,— сказав він, дивлячись на вулицю.— Його немає. Його не було ніколи в мене і, мабуть, його не буває зовсім. А втім, раз у житті я був щасливий, коли сидів уночі під твоєю парасолькою. Пригадуєш, якось у сестри Ніни ти забула свою парасольку? — спитав він, обернувшись до дружини.— Я тоді був закоханий у тебе і, пригадую, всю ніч просидів під цією парасолькою і був у блаженному стані.

В кабінеті біля шаф з книжками стояв комод із червоного дерева з бронзою, в якому Лаптєв зберігав різні непотрібні речі, в тому числі парасольку. Він дістав її і подав дружині.

— Ось вона.

Юлія хвилину дивилась на парасольку, пізнала й сумно посміхнулась.

— Пригадую,— сказала вона.— Коли ти освідчувався мені, то тримав її в руках,— і, помітивши, що він збирається йти, вона сказала: — Якщо можна, будь ласка, повернися раніше. Без тебе мені скучно.

І потім вона пішла до себе в кімнату й довго дивилась на парасольку.

XVII

В амбарі, незважаючи на складність справи і на величезний оборот, бухгалтера не було, і з книг, які вів конторник, нічого не можна було зрозуміти. Щодня приходили в амбар комісіонери, німці та англійці, з якими прикажчики розмовляли про політику й релігію; приходив дворянин, що вкрай спився, хворий, жалюгідний чоловік, який перекладав у конторі іноземну кореспонденцію; прикажчики називали його фітюлькою і поїли його чаєм з сіллю. І в цілому вся ця торгівля здавалася Лаптєву якимсь великим дивацтвом.

Він щодня бував у амбарі і старався заводити нові порядки; він забороняв шмагати хлопчиків і глумитися з покупців, сердився, коли прикажчики, з веселим сміхом, відправляли куди-небудь у провінцію залежалий і негодящий товар під виглядом свіжого і наймоднішого. Тепер в амбарі він був головною особою, але, як і раніше, він не знав, який великий його статок, чи добре йдуть його справи, скільки одержують платні старші прикажчики і ін. Початкін і Макеїчев вважали його молодим і недосвідченим, багато чого утаювали від нього і щовечора про щось таємниче шепталися із сліпим стариком.

Якось на початку червня Лаптєв і Початкін пішли в Бубновський трактир, щоб поснідати і до речі поговорити про справи. Початкін служив у Лаптєвих уже давно і поступив до них, коли йому було ще вісім років. Він був своєю людиною, йому довіряли цілком і коли, йдучи з амбара, він забирав з каси всю виручку й набивав нею

кишені, то це не викликало ніяких підозрінь. Він був головним в амбарі і вдома, а також у церкві, де, замість старого, виконував обов'язки старости. За жорстоке поводження з підлеглими прикажчики й хлопчики прозвали його Малютою Скуратовим.

Коли прийшли в трактир, він кивнув половому й сказав:

— Дай-но нам, братіку, півдиковинки й двадцять чотири неприємності.

Половий трохи згодом подав на підносі півпляшки горілки й кілька тарілок з різними закусками.

— Ось що, голубе,— сказав йому Початкін,— дай-но ти нам порцію головного майстра наклепу й лихослів'я з картопляним пюре.

Половий не зрозумів і зніяковів, і хотів щось сказати, але Початкін суворо глянув на нього й сказав:

— Опріч!

Половий напружено думав, потім пішов радитися з товаришами і кінець кінцем все-таки догадався, приніс порцію язика. Коли випили по дві чарки й закусили, Лаптєв спитав:

— Скажіть, Іване Васильовичу, чи правда, що наші справи за останні роки почали занепадати?

— Аж ніяк.

— Скажіть мені відверто, начистоту, скільки ми одержували і одержуємо прибутків і який великий наш статок? Адже не можна в потемках ходити. У нас був недавно підрахунок амбара, але, вибачте, я цьому підрахункові не вірю; ви вважаєте за потрібне щось утаювати від мене і кажете правду тільки батькові. Ви з ранніх літ звикли до політики і вже не можете обходитись без неї. А до чого вона? Отже, прошу вас, будьте відверті. В якому стані наші справи?

— Все залежить від коливання кредиту,— відповів Початкін, подумавши.

— Що ви розумієте під коливанням кредиту?

Початкін став пояснювати, та Лаптєв нічого не зрозумів і послав по Макеїчева. Той негайно з'явився, закусив, помолившись, і своїм солідним, густим баритоном заговорив насамперед про те, що прикажчики повинні вдень і вночі молити бога за своїх благодійників.

— Прекрасно, тільки дозвольте не вважати себе вашим благодійником,— сказав Лаптєв.

— Кожна людина повинна пам'ятати, що вона є, і почувати своє звання. Ви, з ласки божої, наш батько й благодійник, а ми ваші раби.

— Все це, зрештою, мені набридло! — розсердився Лаптєв.— Будь ласка, тепер будьте ви моїм благодійником, поясніть, у якому стані наші справи. Тільки не вважайте мене за хлопчиська. Інакше я завтра ж закрию амбар. Батько осліп, брат в будинку для божевільних, племінниці мої ще молоді; цю справу я ненавиджу, я охоче пішов би, але замінити мене нікому, ви самі знаєте. Киньте ж політику, ради бога!

Пішли в амбар рахувати. Потім рахували ввечері вдома, причому допомагав сам старий; вводячи сина в свої комерційні таємниці, він говорив таким тоном, ніби це була не торгівля, а чаклування. Виявилось, що прибуток щорічно збільшувався приблизно на одну десяту частину і що статок Лаптєвих, враховуючи самі тільки гроші й цінні папери, дорівнює шести мільйонам карбованців.

Коли о першій годині ночі, після підрахунків, Лаптєв вийшов на свіже повітря, то відчув себе зачарованим цими цифрами. Ніч була тиха, місячна, душна; білі стіни замоскворіцьких будинків, вигляд важких замкнутих воріт, тиша і чорні тіні справляли в цілому враження якоїсь фортеці, і невистачало тільки вартового з рушницею. Лаптєв пішов у садок і сів на лаві біля тину, який відділяв від сусіднього подвір'я, де теж був садок. Цвіла черемха. Лаптєв згадав, що ця черемха в часи його дитинства була такою ж корявою і такої ж висоти, і нітрохи не змінилася відтоді. Кожен куточок в садку й на подвір'ї нагадував йому далеке минуле. І в дитинстві так само, як тепер, крізь рідкі дерева видно було все подвір'я, залите місячним сяйвом, так само були таємничі й суворі тіні, так само посеред подвір'я лежав чорний собака і відчинені були навстіж вікна в прикажчиків. І все це були невеселі спогади.

За парканом на чужому подвір'ї почулись легкі кроки.

— Моя дорога, моя люба...— прошепотів чоловічий голос біля самого паркана, так що Лаптєв почув навіть дихання.

Ось поцілувалися. Лаптєв був певний, що мільйони і справа, до якої в нього не лежала душа, зіпсують йому життя і остаточно зроблять з нього раба; він уявляв собі, як він мало-помалу звикнеться з своїм становищем, мало-

помалу ввійде в роль глави торгової фірми, почне тупіти, старіти і, кінець кінцем, помре, як взагалі помирають обивателі, погано, кисло, наганяючи нудьгу на всіх, хто близький до них. Та що ж заважає йому залишити і мільйони, і справу і піти з цього саду й подвір'я, які були ненависні йому ще з дитинства?

Шепіт і поцілунки за парканом хвилювали його. Він вийшов на середину подвір'я і, розстебнувши на грудях сорочку, дивився на місяць, і йому здавалось, що він зараз звелить відімкнути хвіртку, вийде і вже більше ніколи сюди не повернеться; серце солодко стислося в нього від передчуття волі, він радісно сміявся і уявляв, яке б це могло бути чудове, поетичне, можливо, навіть святе життя...

Але він усе стояв і не йшов, і запитував себе: «Що ж мене тримає тут?» І йому було досадно і на себе і на цього чорного собаку, який валявся на камінні, а не йшов у поле, в ліс, де б він був незалежним, радісним. І йому, і цьому собаці заважало піти з подвір'я, очевидно, одне й те ж: звичка до неволі, до рабського стану...

Другого дня опівдні він поїхав до дружини і, щоб нудно не було, запросив з собою Ярцева. Юлія Сергіївна жила на дачі в Бутові, і він не був у неї вже п'ять днів. Приїхавши на станцію, приятелі сіли в коляску, і Ярцев усю дорогу співав і захоплювався прекрасною погодою. Дача була недалеко від станції у великому парку. Де починалась головна алея, кроків за двадцять від воріт, під старою широкою тополею сиділа Юлія Сергіївна, чекаючи гостей. На ній була легка елегантна сукня, прикрашена мереживом, світла сукня кремового кольору, а в руках була все та ж стара знайома парасолька. Ярцев привітався з нею і пішов до дачі, звідки долинали голоси Саші й Ліди, а Лаптєв сів поруч з нею, щоб поговорити про справи.

— Чому ти так довго не був? — запитала вона, не випускаючи його руки.— Я цілими днями сиджу тут і дивлюсь: чи не їдеш ти. Мені без тебе скучно!

Вона підвелася й рукою провела по його волоссю, і з цікавістю оглядала його обличчя, плечі, капелюх.

— Ти знаєш, я кохаю тебе,— сказала вона й зашарілася.— Ти мені дорогий. Ось ти приїхав, я бачу тебе і несказанно щаслива. Ну, давай поговоримо. Розкажи мені що-небудь.

Вона говорила йому про кохання, а в нього було таке почуття, наче він одружений з нею вже років десять, і хо-

тілось йому снідати. Вона обняла його за шию, лоскочучи шовком своєї сукні його щоку; він обережно відсторонив її руку, підвівся і, не сказавши ні слова, пішов до дачі. Назустріч йому бігли дівчатка.

«Як вони виросли! — думав він.— І скільки змін за ці три роки... Але ж доведеться, можливо, жити ще тринадцять, тридцять років... А що ж ще чекає нас у майбутньому! Поживемо — побачимо!»

Він обняв Сашу й Ліду, які повисли йому на шию, і сказав:

— Кланяється дідусь... дядя Федя скоро помре, дядя Костя надіслав листа з Америки і кланяється вам. Він занудьгувався на виставці і скоро повернеться. А дядя Альоша хоче їсти.

Потім він сидів на терасі і бачив, як алеєю тихо йшла його дружина, прямуючи до дачі. Вона про щось думала, і на її обличчі був сумний, чарівний вираз, і на очах блищали сльози. Це була вже не колишня тонка, тендітна, блідолиця дівчина, а зріла, красива, сильна жінка. І Лаптєв помітив, з яким захватом дивився їй назустріч Ярцев, як цей її новий, прекрасний вираз відбивався на його обличчі, теж сумному й захопленому. Здавалося, що він бачив її вперше в житті. І коли снідали на терасі, Ярцев якось радісно й соромливо посміхався і все дивився на Юлію, на її красиву шию. Лаптєв стежив за ним мимохіть і думав про те, що, можливо, доведеться жити ще тринадцять, тридцять років... І що доведеться пережити за цей час? Що чекає нас у майбутньому?

І думав:

«Поживемо — побачимо».

ДРУЖИНА

— Я просив вас не прибирати в мене на столі,— говорив Микола Євграфович.— Після ваших прибирань ніколи нічого не знайдеш. Де телеграма? Куди ви її кинули? Будь ласка, пошукайте! Вона з Казані, помічена вчорашнім числом.

Покоївка, бліда, дуже тонка, з байдужим обличчям, знайшла в кошику під столом кілька телеграм і мовчки подала їх доктору, але все це були міські телеграми, від пацієнтів. Потім шукали у вітальні і в кімнаті Ольги Дмитрівни.

Була вже перша година ночі. Микола Євграфович знав, що дружина повернеться додому не скоро, принаймні години о п'ятій. Він не вірив їй і, коли вона довго не поверталася, не спав, нудився, і в той же час зневажав і дружину, і її постіль, і дзеркало, і її бонбоньєрку, і ці конвалії та гіацинти, які їй хтось щодня надсилав і від яких по всьому дому йшов нудотний запах квіткової крамниці. В такі ночі він робився дріб'язковим, капризним, причіпливим, і тепер йому здавалося, що йому дуже потрібна телеграма, одержана вчора від брата, хоч у тій телеграмі не було нічого, крім привітання із святом.

У кімнаті дружини на столі, під коробкою з поштовим папером, він знайшов якусь телеграму і побіжно на неї глянув. Її було адресовано на ім'я тещі для передачі Ользі Дмитрівні, із Монте-Карло, підпис: Michel... Із тексту доктор не зрозумів жодного слова, бо це була якась чужоземна, очевидно, англійська мова.

— Хто цей Мішель? Чому з Монте-Карло? Чому на ім'я тещі?

За час семилітнього шлюбного життя він звик підозрівати, згадувати, розбиратися в доказах, і йому не раз спадало на думку, що завдяки цій домашній практиці, з нього міг би вийти тепер чудовий сищик. Прийшовши до кабінету і почавши міркувати, він одразу згадав, як років півтора тому він був з дружиною в Петербурзі і снідав у Кюба з одним своїм шкільним товаришем, інженером-шляховиком, і як цей інженер відрекомендував йому і його дружині молодого чоловіка, років 22—23, якого звали Михайлом Івановичем; прізвище було коротке, трохи дивне: Рис. Через два місяці доктор бачив в альбомі дружини фотографію цього молодого чоловіка з написом по-французькому: «На пам'ять про теперішнє і з надією на майбутнє»; потім він разів зо два зустрічав його самого в своєї тещі... І якраз це було тоді, коли дружина почала часто виходити з дому і поверталася додому о четвертій і п'ятій годині ранку, і все просила в нього закордонний паспорт, а він одмовляв їй, і в них у домі цілими днями точилася така війна, що перед слугами було соромно.

Півроку тому товариші лікарі вирішили, що в нього починаються сухоти і порадили йому кинути все та поїхати в Крим. Дізнавшись про це, Ольга Дмитрівна почала вдавати, що це її дуже злякало і вона стала підлещуватися до чоловіка і все запевняла, що в Криму холодно й нудно, а краще б у Ніццу, і що вона поїде разом і там його доглядатиме, берегтиме його, покоїтиме...

І тепер він розумів, чому дружині так хочеться саме в Ніццу: її Michel живе в Монте-Карло.

Він узяв англійсько-російський словник і, перекладаючи слова й угадуючи їхнє значення, мало-помалу склав таку фразу: «П'ю здоров'я моєї дорогої коханої, тисячу разів цілую маленьку ніжку. Нетерпляче чекаю приїзду». Він уявив собі, яку б смішну, жалюгідну роль він виконував, коли б погодився поїхати з дружиною в Ніццу, мало не заплакав від почуття образи і, дуже хвилюючись, почав ходити по всіх кімнатах. У ньому обурилась його гордість, його плебейська гидливість. Стискуючи кулаки і морщачись од огиди, він запитував себе, як це він, син сільського попа, бурсак вихованням, пряма, груба людина, за професією хірург,—як це він міг віддатися в рабство, так ганебно підкорити себе цьому слабкому, нікчемному, продажному, низькому створінню?

— Маленька ніжка! — бурмотів він, мнучи телеграму.— Маленька ніжка!

Від того часу, коли він закохався, освідчився і потім жив сім років, лишився спогад тільки про довге, пахуче волосся, безліч м'якого мережива і про маленьку ніжку, справді таки дуже маленьку і красиву; і тепер іще, здавалося, від колишніх обіймів збереглося на руках і на обличчі відчуття шовку та мережива — і більше нічого. Нічого більше, коли не лічити істерик, верещання, докорів, погроз і брехні, нахабної, зрадливої брехні... Він пам'ятав, як у батька на селі бувало з двору в дім залітав птах і починав несамовито битися об шибки та перекидати речі, отак і ця жінка, із зовсім чужого йому оточення, влетіла в його життя і вчинила в ньому справжній розгром. Кращі роки життя промайнули, як у пеклі, надії на щастя розбиті й осміяні, здоров'я нема, в кімнатах його пошла, кокоточна обстановка, а з десяти тисяч, що він їх заробляє щороку, він ніяк не збереться послати своїй матері-попаді хоча б десять карбованців, і вже заборгував по векселях тисяч п'ятнадцять. Здавалося, коли б у його квартирі жила зграя розбійників, то й тоді його життя не було б таке безнадійне, непоправно зруйноване, як при цій жінці.

Він почав кашляти й задихатися. Треба було б лягти в ліжко й зігрітися, але він не міг, і все ходив по кімнатах або сідав за стіл і нервово водив олівцем по паперу і писав машинально:

«Проба пера... Маленька ніжка...»

До п'ятої години він ослаб і вже обвинувачував у всім самого себе; йому здавалося тепер, що якби Ольга Дмитрівна вийшла за іншого, який міг би мати на неї добрий вплив, то — хто знає? — кінець кінцем, можливо, вона стала б доброю, чесною жінкою; з нього кепський психолог і він не знає жіночої душі, до того ж нецікавий, грубий...

«Мені вже лишилося небагато жити,— думав він,— я труп і не повинен заважати живим. Тепер, власне, було б дивно й нерозумно обстоювати якісь свої права. Я поговорю з нею; хай вона йде до коханої людини... Дам їй розлуку, візьму провину на себе...»

Ольга Дмитрівна приїхала нарешті і, як була, в білій ротонді, капелюсі й у калошах, ввійшла в кабінет і впала в крісло.

— Гидкий, товстий хлопчисько,— промовила вона, важко дихаючи, і схлипнула.— Це навіть нечесно, це гидко.— Вона тупнула ногою.— Я не можу, не можу, не можу!

— Що таке? — спитав Микола Євграфович, підходячи до неї.

— Мене проводжав зараз студент Азарбеков і загубив мою сумку, а в сумці п'ятнадцять карбованців. Я в мами взяла.

Вона плакала цілком серйозно, як дівчинка, і не тільки хусточка, а навіть рукавички в неї були мокрі від сліз.

— Що ж робити! — зітхнув лікар.— Загубив, то й загубив, ну й бог з ним. Заспокойся, мені треба поговорити з тобою.

— Я не мільйонерша, щоб так розкидатися грошима. Він каже, що віддасть, але я не вірю, він бідний...

Чоловік просив її заспокоїтися і вислухати його, а вона говорила все про студента і про свої загублені п'ятнадцять карбованців.

— Ах, я дам тобі завтра двадцять п'ять, тільки замовчи, будь ласка! — промовив він роздратовано.

— Мені треба переодягтися! — заплакала вона.— Не можу ж я серйозно говорити, коли я в шубі! Як дивно!

Він зняв з неї шубу й калоші, і в цей час відчув запах білого вина, того самого, що ним вона любила запивати устриці (незважаючи на свою ефірність, вона дуже багато їла і багато пила). Вона пішла до себе і трохи згодом повернулася переодягнена, напудрена, з заплаканими очима, сіла і вся поринула в свій легкий з мереживом капот, і в безлічі рожевих хвиль чоловік розрізняв тільки її розпущене волосся і маленьку ніжку в туфлі.

— Ти про що хочеш говорити? — спитала вона, погойдуючись у кріслі.

— Я випадково побачив оце...— сказав доктор і подав їй телеграму.

Вона прочитала й знизала плечима.

— Що ж? — сказала вона, розгойдуючись дужче.— Це звичайне поздоровлення з Новим роком і більше нічого. Тут нема секретів.

— Ти розраховуєш на те, що я не знаю англійської мови. Так, я не знаю, але в мене є словник. Це телеграма від Риса, він п'є здоров'я своєї коханої і тисячу разів цілує тебе. Та облишмо це,— говорив далі доктор квапливо.— Я зовсім не хочу докоряти тобі чи робити сцену. Досить уже було і сцен і докорів, пора кінчити. От що я хочу тобі сказати: ти вільна і можеш жити, як хочеш.

Помовчали. Вона почала тихо плакати.

— Я звільняю тебе від потреби прикидатися й брехати,— говорив далі Микола Євграфович.— Коли любиш

цього молодика, то люби; коли хочеш їхати до нього закордон, їдь. Ти молода, здорова, а я вже каліка, жити мені лишилося недовго. Одне слово... ти мене розумієш.

Він був схвильований і не міг говорити далі. Ольга Дмитрівна, плачучи і голосом, яким говорять, коли жаліють себе, призналася, що вона любить Риса і їздила з ним кататися за місто, бувала в його номері, і справді їй дуже хочеться тепер поїхати закордон.

— Бачиш, я нічого не приховую,— промовила вона, зітхнувши.— Вся моя душа відкрита. І я знову благаю тебе, будь великодушний, дай мені паспорт!

— Кажу тобі: ти вільна.

Вона пересіла на інше місце, ближче до нього, щоб поглянути на вираз його обличчя. Вона не вірила йому і хотіла тепер зрозуміти його таємні думки. Вона ніколи нікому не вірила, і хоча б які благородні були наміри, вона завжди підозрівала в них дріб'язкові або низькі мотиви й егоїстичні цілі. І коли вона допитливо заглядала йому в обличчя, йому здалося, що в неї в очах, як у кішки, блиснув зелений вогник.

— А коли я одержу паспорт? — спитала вона тихо.

Йому раптом захотілося сказати «ніколи», але він стримався і промовив:

— Коли хочеш.

— Я поїду тільки на місяць.

— Ти поїдеш до Риса назавжди. Я дам тобі розлуку, візьму провину на себе, і Рису можна буде одружитися з тобою.

— Але я зовсім не хочу розлучатися! — жваво промовила Ольга Дмитрівна, роблячи здивоване обличчя.— Я не прошу в тебе розлуки! Дай мені паспорт, от і все!

— Але чому ж ти не хочеш розлуки? — запитав доктор, починаючи дратуватися.— Ти дивна жінка. Яка ти дивна! Якщо ти серйозно покохала і він теж любить тебе, то у вашому становищі ви обоє не придумаєте нічого кращого від шлюбу. І невже ти ще хочеш вибирати поміж шлюбом і адюльтером?

— Я розумію вас,— промовила вона, відступаючи від нього, і лице її набрало злого, мстивого виразу.— Я чудово розумію вас. Я набридла вам, і ви просто хочете звільнитися від мене, нав'язати мені цю розлуку. Дякую вам, я не така дурна, як ви гадаєте. Розлуки я не прийму і від вас не піду, не піду, не піду! По-перше, я не хочу

втрачати громадське становище,— говорила вона швидко, ніби боячись, що їй не дадуть говорити,— по-друге, мені вже 27 літ, а Рису 23; через рік я йому набридну, і він мене покине. І по-третє, коли хочете знати, я не ручуся, що це моє захоплення може тривати довго... От вам! Не піду я від вас!

— Так я тебе вижену з дому! — крикнув Микола Євграфович і затупотів ногами.— Вижену геть, підла, огидна жінко!

— Побачимо! — сказала вона і вийшла.

Уже давно розвиднілося надворі, а доктор все сидів біля стола, водив олівцем по паперу і писав машинально:

«Шановний пане... Маленька ніжка...»

Або ж він ходив і зупинявся у вітальні перед фотографією, зробленою сім рокім тому, незабаром після весілля, і довго дивився на неї. Це була родинна група: тесть, теща, його дружина Ольга Дмитрівна, коли їй було двадцять років, і він сам, в ролі молодого, щасливого чоловіка. Тесть, голений, пухлий, водяночний таємний радник, хитрий і жадібний до грошей, теща — огрядна дама з дрібними й хижими рисами, як у тхора, яка безтямно любить свою доньку і в усьому допомагає їй; коли б донька душила когось, то мати не сказала б їй і слова, і тільки затулила б її своїм подолом. В Ольги Дмитрівни теж дрібні й хижі риси обличчя, але виразніші й сміливіші, ніж у матері, це вже не тхір, а звір більший. А сам Микола Євграфович виглядає на тій фотографії таким простаком, добрим хлопцем, людиною-друзякою; добродушна семінарська усмішка розпливлася по його обличчю, і він наївно вірить, що ця компанія хижаків, до якої випадково штовхнула його доля, дасть йому і поезію, і щастя, і все те, про що він мріяв, коли ще студентом співав пісні: «Не любить — погубить значить жизнь молодую...»

І знову здивовано запитував себе, як це він, син сільського попа, вихованням — бурсак, проста, груба й безпосередня людина, міг так безпорадно віддатися до рук цієї нікчемної, брехливої, пошлої, дріб'язкової, по натурі зовсім чужої йому істоти.

Коли об одинадцятій годині він надівав сюртука, щоб їхати до лікарні, в кабінет увійшла покоївка:

— Чого вам? — спитав він.

— Бариня прокинулися, і просять двадцять п'ять карбованців, що ви їм вчора обіцяли.

БІЛОЛОБИЙ

Голодна вовчиця встала, щоб іти на лови. Її вовченята, всі троє, міцно спали, збившись у купу, і гріли одне одного. Вона облизала їх і пішла.

Був уже весняний місяць березень, але ночами дерева тріщали від холоду, як у грудні, і тільки-но висунеш язик, як його починало дуже щипати. Вовчиця була слабкого здоров'я, полохлива; вона здригалася від найменшого шереху і все думала про те, як би дома без неї ніхто не скривдив вовченят. Запах людських і конячих слідів, пеньки, складені дрова і темна, угноєна дорога лякала її; їй здавалось, ніби за деревами в потемках стоять люди і десь за лісом виють собаки.

Вона була вже не молода, і нюх у неї погіршав, так що, траплялось, лисячий слід їй здавався за собачий і часом навіть, обманута нюхом, збивалася з дороги, чого з нею ніколи не бувало замолоду. Через слабке здоров'я вона вже не полювала на телят і великих баранів, як раніше, і вже далеко обминала коней з лошатами, а живилася самим падлом; свіже м'ясо їй доводилось їсти дуже рідко, тільки весною, коли вона, надибавши зайчиху, віднімала в неї дітей або залазила до селян у хлів, де були ягнята.

Версти за чотири від її лігва, біля поштової дороги, стояв зимівник. Тут жив сторож Гнат, дід років сімдесяти, який все кашляв і розмовляв сам з собою; звичайно вночі він спав, а вдень бродив у лісі з рушницею-одностволкою та посвистував на зайців. Мабуть, колись він служив механіком, бо щоразу, перш ніж спинитися, кричав

собі: «Стоп, машино!» і перш ніж піти далі: «Повний хід!» З ним ходила завжди величезна чорна собака, невідомої породи, на ім'я Арапка. Коли вона забігала далеко вперед, то він кричав їй: «Задній хід!» Інколи він співав і при цьому дуже хитався і часто падав (вовчиця думала, що то од вітру) і кричав: «Зійшов з колії!»

Вовчиця пам'ятала, що літом і восени біля зимівника паслися баран і дві ярки, і коли вона нещодавно пробігала мимо, то їй наче вчулося мекання у хліву. І тепер, підходячи до зимівника, вона міркувала, що вже березень і, зважаючи на пору, в хліві мають бути ягнята неодмінно. Її мучив голод, вона думала про те, як жадібно вона їстиме ягнятко, і від таких думок зуби в неї клацали й очі світились у темряві, як два вогники.

Гнатова хата, його повітка, хлів і колодязь були закидані високими заметами. Було тихо. Арапка, мабуть, спала під повіткою.

По замету вовчиця злізла на хлів і почала продирати лапами й мордою солом'яну покрівлю. Солома була гнила й трухла, так що вовчиця мало не провалилася; на неї раптом просто в морду війнуло теплою парою і запахом гною та овечого молока. Внизу, відчувши холод, ніжно замекало ягнятко. Стрибнувши в дірку, вовчиця впала передніми лапами й грудьми на щось м'яке й тепле, мабуть, на барана, і в цей час у хліві щось раптом заскавчало, загавкало й зайшлося тонким, скімливим голоском, вівці шарахнули до стінки, і вовчиця, злякавшись, схопила, що перше попало в зуби, і кинулась геть...

Вона бігла, напружуючи сили, а в цей час Арапка, вже почувши вовка, несамовито загавкала, кудкудакали в зимівнику потривожені кури, і Гнат, вийшовши на ганок, кричав:

— Повний хід! На свисток!

І свистів, як машина, і потім — го-го-го-го! І весь цей галас повторяла лісова луна.

Коли потроху все затихло, вовчиця заспокоїлася і стала помічати, що її здобич, яку вона держала в зубах і тягла по снігу, була важча і ніби твердіша, ніж звичайно бувають в цей час ягнята; і пахло ніби інакше, і чулися якісь дивні звуки... Вовчиця зупинилася й поклала свою здобич на сніг, щоб відпочити і почати їсти, і раптом відскочила з огидою. Це було не ягня, а цуценя, чорне, з великою головою і на високих ногах, з рослої породи,

з такою ж білою латкою на весь лоб, як у Арапки. Судячи з манер, це був нечема, простий собі дворняжка. Він облизав свою пом'яту, поранену спину і, наче й не було нічого, замахав хвостом і загавкав на вовчицю. Вона загарчала, як собака, і побігла від нього. Він за нею. Вона озирнулась й клацнула зубами; він зупинився здивований і, мабуть, вирішивши, що це вона грається з ним, повернув морду в напрямі зимівника і зайшовся дзвінким, радісним гавкотом, немов би запрошуючи свою матір Арапку погратися з ним і з вовчицею.

Уже світало, і коли вовчиця пробиралася до себе густим осичняком, то було видно виразно кожну осичку, і вже прокидалися тетеруки і часто злітали красиві півні, занепокоєні необережними стрибками і гавкотом цуценяти.

«Чого воно біжить за мною? — думала вовчиця з досадою.— Хоче, мабуть, щоб я його з'їла».

Жила вона з вовченятами в неглибокій ямі; років зо три тому під час великої бурі вивернуло з коренем високу стару сосну, від чого й утворилася ця яма. Тепер на дні її було старе листя й мох, тут же валялись кістки й бичачі роги, якими гралися вовченята. Вони вже попрокидались, і всі троє, дуже схожі одне на одного, стояли рядом край своєї ями і, дивлячись на матір, що поверталася додому, махали хвостами. Побачивши їх, цуценя спинилося здаля і довго дивилося на них; помітивши, що вони теж уважно дивляться на нього, воно стало гавкати на них сердито, як на чужих.

Уже розвиднілося й зійшло сонце, заблискотів навколо сніг, а воно все ще стояло оддалік і гавкало. Вовченята ссали свою матір, штовхаючи її лапами в худий живіт, а вона в цей час гризла кінську кістку, білу й суху; її мучив голод, голова заболіла від собачого гавкоту, і хотілося їй кинутися на непроханого гостя й розірвати його.

Нарешті, цуценя стомилося й охрипло; бачачи, що його не бояться й навіть не звертають на нього уваги, воно стало несміливо, то присідаючи, то підстрибуючи, підходити до вовченят. Тепер, при денному світлі, легко вже було розглядіти його... Білий лоб у нього був великий, а на лобі гуля, яка буває в дуже дурних собак; очі були маленькі, голубі, тьмяні, а вираз всієї морди надзвичайно дурний. Підійшовши до вовченят, воно простягло вперед широкі лапи, поклало на них морду і почало:

— Мня, мня... нга-нга-нга!..

Вовченята нічого не зрозуміли, але замахали хвостами. Тоді цуценя вдарило лапою одне вовченя по великій голові. Вовченя теж ударило його лапою по голові. Цуценя стало до нього боком і подивилося на нього скоса, помахуючи хвостом, потім раптом зірвалося з місця і зробило кілька кругів по насту. Вовченята погналися за ним, воно впало на спину і задрало вгору ноги, а вони втрьох напали на нього і, вискаючи від захвату, стали кусати його, але не боляче, а жартома. Ворони сиділи на високій сосні й дивилися зверху на їхнє борюкання і дуже непокоїлись. Стало гомінко й весело. Сонце припікало вже по-весняному; і півні, які раз у раз перелітали через сосну, повалену бурею, в сяйві сонця здавалися смарагдовими.

Звичайно вовчиці привчають своїх дітей до полювання, даючи їм погратися із здобиччю, і тепер, дивлячись, як вовченята ганялися по насту за цуценям і борюкалися з ним, вовчиця думала:

«Хай привчаються».

Награвшись, вовченята пішли в яму й полягали спати. Цуценя поскімлило трохи з голоду, потім теж витяглося на сонечку. А прокинувшись, знову почали гратися.

Цілий день і ввечері вовчиця згадувала, як минулої ночі в хліву мекало ягнятко і як пахло овечим молоком, і від апетиту вона все клацала зубами й не переставала гризти жадібно стару кістку, уявляючи, що це ягнятко. Вовченята ссали, а цуценя, яке хотіло їсти, бігало навколо й обнюхувало сніг.

«Мабуть, з'їм його»...— вирішила вовчиця.

Вона підійшла до нього, а воно лизнуло її в морду і заскімлило, думаючи, що вона хоче гратися з ним. Колись вона їла собак, але від цуценяти дуже тхнуло псиною, і через слабке здоров'я, вона вже не зносила цього запаху; їй стало гидко, і вона відійшла геть...

На ніч похолоднішало. Цуценя занудьгувало й пішло додому.

Коли вовченята міцно поснули, вовчиця знову подалася на лови. Як і минулої ночі, вона тривожилась від найменшого шереху, і її лякали пеньки, дрова, темні самітні кущі ялівцю, здалеку схожі на людей. Вона бігла збоку від дороги по насту. Раптом далеко попереду на дорозі замаячило щось темне... Вона напружила зір і слух: справді, щось ішло попереду і навіть чути було розмірені кроки. Чи не борсук? Вона обережно, ледве дихаючи, забираючи

все вбік, випередила темну пляму, озирнулась на неї і пізнала. Це, не поспішаючи, ступою, поверталося до себе у зимівник цуценя з білим лобом.

«Коли б воно знову мені не перешкодило»,— подумала вовчиця і швидко побігла вперед.

Та зимівник був уже близько. Вона знову злізла на хлів по замету. Вчорашню дірку було вже закидано яровою соломою, і на покрівлі простяглися дві нові лати. Вовчиця почала швидко працювати ногами і мордою, озираючись, чи не йде цуценя, та ледве війнуло на неї теплою парою і запахом гною, як ззаду почувся радісний, лункий гавкіт. Це повернулося цуценя. Воно стрибнуло до вовчиці на покрівлю, потім у дірку і, відчувши себе дома, в теплі, пізнавши своїх овець, загавкало ще голосніше... Арапка прокинулась під повіткою і, почувши вовка, завила, закудкудакали кури, і коли на ганку з'явився Гнат з своєю одностволкою, то перелякана вовчиця була вже далеко від зимівника.

— Фі-іть! — засвистів Гнат.— Фі-іть! Жени на всіх парах!

Він спустив курок — рушниця дала осічку; він спустив ще раз — знову осічка; він спустив втретє — і величезний вогняний сніп вилетів із ствола і залунало оглушливе «бу! бу!» Йому сильно віддало в плече; і, взявши в одну руку рушницю, а в другу сокиру, він пішов глянути, що то за галас...

Трохи згодом він повернувся в хату.

— Що там? — спитав хрипким голосом розбуджений галасом прочанин, що ночував у нього цієї ночі.

— Нічого...— відповів Гнат.— Пусте. Занадився наш Білолобий з вівцями спати, в теплі. Тільки ж нема того звичаю, щоб у двері, а норовить усе, як би через покрівлю. Вчора вночі продер покрівлю й гуляти пішов, негідник, а тепер повернувся і знову розворушив покрівлю.

— Дурний.

— Атож, пружина в мозку лопнула. Страх не люблю дурних! — зітхнув Гнат, залазячи на піч.— Ну, божий чоловіче, рано ще вставати, давай спати на повний хід...

А вранці він підкликав до себе Білолобого, боляче нам'яв йому вуха і потім, б'ючи його лозиною, все приказував:

— Ходи в двері! Ходи в двері! Ходи в двері!

АННА НА ШИЇ

I

Після вінчання не було навіть легкої закуски; молоді випили по келиху, переодяглися й поїхали на вокзал. Замість веселого весільного балу й вечері, замість музики й танців — поїздка на прощу за двісті верст. Багато хто схвалював це, кажучи, що Модест Олексійович уже в чинах і немолодий, і гучне весілля могло б, чого доброго, здатися не зовсім пристойним; та й нудно слухати музику, коли чиновник 52 років одружується з дівчиною, якій ледве минуло 18. Говорили також, що цю поїздку в монастир Модест Олексійович, як людина з правилами, затіяв власне для того, щоб дати зрозуміти своїй молодій дружині, що і в шлюбі він оддає перше місце релігії й моральності.

Молодих проводжали. Юрба товаришів по службі і родичів стояла з келихами й чекала, коли рушить поїзд, щоб крикнути ура, і Петро Леонтійович, батько, в циліндрі, в учительському фраку, вже п'яний і вже дуже блідий, усе тягся до вікна із своїм келихом і говорив благально:

— Анюто! Аню! Аню, на одне слово!

Аня нахилялася до нього з вікна, і він пошепки їй щось говорив, дихаючи на неї запахом винного перегару, дмухав у вухо,— нічого не можна було зрозуміти,— і хрестив їй обличчя, груди, руки; при цьому подих у нього тремтів і на очах бриніли сльози. А брати Ані, Петя та Андрюша, гімназисти, сіпали його ззаду за фрак і шепотіли зніяковіло:

— Таточку, годі... Таточку, не треба...

Коли поїзд рушив, Аня бачила, як її батько побіг трошки за вагоном, похитуючись і розхлюпуючи своє вино, і яке в його було жалюгідне, добре, винувате обличчя:

— Ура-а-а! — кричав він.

Молоді лишилися самі. Модест Олексійович обдивився в купе, розіклав речі по полицях і сів навпроти своєї молодої дружини, усміхаючись. Це був чиновник, середній на зріст, огрядненький, пухлий, дуже ситий, з довгими баками і без вусів, і його голене, кругле, різко окреслене підборіддя скидалося на п'ятку. Найхарактернішим у його обличчі була відсутність вусів, це свіжо виголене, чисте місце, що поволі переходило в ситі, тремтячі, як желе, щоки. Тримався він солідно, руки в нього були повільні, манери м'які.

— Не можу не пригадати тепер однієї обставини,— промовив він, посміхаючись.— П'ять років тому, коли Косоротов одержав орден святої Анни другого ступеня і прийшов дякувати, то його сіятельство висловився так: «Значить, у вас тепер три Анни: одна в петлиці, дві на шиї». А слід сказати, що в той час до Косоротова тільки-но поверталася його дружина, особа лайлива й легковажна, яку звали Анною. Сподіваюся, що коли я одержу Анну другого ступеня, то його сіятельство не матиме приводу сказати мені те ж саме.

Він посміхався своїми маленькими оченятами. І вона теж посміхалася, хвилюючись від думки, що ця людина може щохвилини поцілувати її своїми товстими, вогкими губами і що вона вже не має права відмовити йому в цьому. М'які рухи його пухлого тіла лякали її, їй було і страшно, і гидко. Він підвівся, не поспішаючи зняв з шиї орден, скинув фрак і жилетку й одягнув халат.

— Ось так,— промовив він, сідаючи поруч Ані.

Вона пригадувала, яке нестерпне було вінчання, коли здавалося їй, що і священик, і гості, і всі в церкві дивилися на неї сумно: навіщо, навіщо вона, така мила, хороша, виходить за цього літнього, негарного пана? Ще вранці сьогодні вона була в захопленні, що все так добре влаштувалося, а під час вінчання і тепер у вагоні почувала себе винуватою, обдуреною й смішною. Ось вона вийшла за багатого, а грошей у неї все-таки не було, вінчальне плаття шили в борг і, коли сьогодні її проводжали батько й брати, вона з їхніх облич бачила, що в них не було ані копійки. Чи будуть вони сьогодні вечеряти? А завтра? І їй чомусь здавалося, що батько й хлопчики сидять те-

пер без неї голодні і відчувають таку ж точнісінько тугу, яка була першого вечора після похорону матері.

«О, яка я нещасна! — думала вона.— Чому я така нещасна?»

З незграбністю людини солідної, незвичної до поводження з жінками, Модест Олексійович торкав її за талію й поплескував по плечі, а вона думала про гроші, про матір, про її смерть. Коли померла мати, батько, Петро Леонтійович, учитель каліграфії й малювання в гімназії, запив, напосіли злидні; у хлопчиків не було чобіт і калош, батька тягали до мирового, приходив судовий пристав і описував меблі... Який сором! Аня повинна була доглядати п'яного батька, штопати братам панчохи, ходити на базар і, коли хвалили її красу, молодість і вишукані манери, їй здавалося, що ввесь світ бачить її дешевий капелюшок і дірочки на черевиках, замазані чорнилом. А ночами сльози і настирлива неспокійна думка, що от-от батька звільнять із гімназії за слабість і що він не перенесе цього і теж помре, як і мати. Та ось знайомі дами заметушилися й почали шукати для Ані хорошого чоловіка. Швидко знайшовся от цей самий Модест Олексійович, не молодий і не гарний, але з грошима. У нього в банку тисяч сто і є спадковий маєток, який він віддає в оренду. Це людина з правилами, про нього доброї думки його сіятельство; йому нічого не варт, як казали Ані, взяти в його сіятельства записочку до директора гімназії, і навіть до попечителя, щоб Петра Леонтійовича не звільняли.

Поки вона пригадувала ці подробиці, почулася раптом музика, що ввірвалася у вікно разом із шумом голосів. Це поїзд зупинився на полустанку. За платформою в натовпі жваво грали на гармонії і на дешевій, верескливій скрипці, а з-за високих беріз і тополь, з-за дач, залитих місячним світлом, долинали звуки військового оркестру: очевидно, на дачах був танцювальний вечір. На платформі гуляли дачники й городяни, що приїздили сюди в хорошу погоду подихати чистим повітрям. Був тут і Артинов, власник усієї цієї дачної місцевості, багач, високий, огрядний брюнет, схожий лицем на вірмена, з банькатими очима і в дивовижному костюмі. На ньому була сорочка, розстебнута на грудях, і високі чоботи з острогами, і з плечей спускався чорний плащ, що волочився по землі, мов шлейф. За ним, похнюпивши свої гострі морди, ходило два хорти.

В Ані ще бриніли на очах сльози, але вона вже не пам'ятала ні про матір, ні про гроші, ні про своє весілля, а тиснула руки знайомим гімназистам та офіцерам, весело сміялася і говорила швидко:

— Здрастуйте! Як поживаєте?

Вона вийшла на площадку, під місячне світло, і стала так, щоб бачили її всю в новому, чудовому платті і в капелюшку.

— Чому ми тут стоїмо? — запитала вона.

— Тут роз'їзд,— відповіли їй,— чекають поштового поїзда.

Помітивши, що на неї дивиться Артинов, вона кокетливо примружила очі і заговорила голосно по-французьки, і через те, що її власний голос звучав так прекрасно і що чулася музика і місяць відбивався в ставку, і через те, що на неї жадібно і з цікавістю дивився Артинов, цей відомий дон-жуан і пустун, і через те, що всім було весело, вона раптом відчула радість і, коли поїзд рушив і знайомі офіцери на прощання взяли їй під козирок, вона вже наспівувала польку, звуки якої посилав їй навздогін військовий оркестр, що гримів десь там за деревами; і повернулася вона до свого купе з таким почуттям, ніби на полустанку її переконали, що вона буде щаслива неодмінно, незважаючи ні на що.

Молоді пробули в монастирі два дні, потім повернулися до міста. Жили вони на казенній квартирі. Коли Модест Олексійович ішов на службу, Аня грала на роялі, або плакала з нудьги, або лягала на канапі і читала романи, і розглядала модний журнал. За обідом Модест Олексійович їв дуже багато і говорив про політику, про призначення, переводи й нагороди, про те, що треба працювати, що сімейне життя є не насолода, а обов'язок, що копійка карбованець зберігає і що за найвище в світі він ставить релігію та моральність. І, тримаючи ножа в кулаці, як меч, він говорив:

— Кожна людина повинна мати свої обов'язки!

А Аня слухала його, боялася і не могла їсти, і звичайно вставала з-за столу голодною. По обіді чоловік відпочивав і голосно хропів, а вона йшла до своїх. Батько й хлопчики поглядали на неї якось особливо, ніби щойно перед її приходом судили її за те, що вона вийшла з-за грошей за нелюба, нудну людину; її шурхотлива сукня, браслетки і взагалі дамський вигляд зв'язували, ображали

їх; в її присутності вони трохи ніяковіли і не знали, про що говорити з нею, але, проте, любили вони її, як і раніше, і ще не звикли обідати без неї. Вона сідала і їла з ними щі, кашу й картоплю, смажену на баранячому салі, од якого одгонило свічкою. Петро Леонтійович тремтячою рукою наливав із графинчика і випивав швидко, з жадобою, з огидою, потім випивав другу чарку, потім третю... Петя й Андрюша, худенькі, бліді хлопчики з великими очима, брали графинчик і говорили розгублено:

— Не треба, таточку... Годі вже, таточку...

І Аня теж непокоїлася і благала його більше не пити, а він раптом спалахував і стукав кулаком по столу.

— Я нікому не дозволю наглядати за мною! — кричав він.— Хлопчаки! Дівчисько! Я вас усіх вижену геть!

Але в голосі його відчувалися слабість, добрість, і ніхто його не боявся. По обіді звичайно він наряджався; блідий, з порізаним від бриття підборіддям, витягаючи худющу шию, він цілих півгодини стояв перед дзеркалом і чепурився, то причісуючись, то закручуючи свої чорні вуса, прискався духами, зав'язував бантом галстука, потім одягав рукавички, циліндр і йшов на приватні уроки. А коли було свято, то він залишався вдома і малював або грав на фісгармонії, яка шипіла й гарчала; він намагався видавити з неї струнке, гармонійні звуки і підспівував або ж гнівався на хлопчиків:

— Мерзотники! Негідники! Зіпсували інструмент!

Вечорами Анин чоловік грав у карти із своїми товаришами по службі, що жили з ним під одним дахом в казенному домі. Сходилися на карти дружини чиновників, негарні, без смаку вдягнені, грубі, як куховарки, і в квартирі починалися пересуди, такі ж негарні і позбавлені смаку, як і самі чиновниці. Траплялося, що Модест Олексійович ходив з Анею в театр. В антрактах він не відпускав її від себе ні на крок, а ходив з нею під руку по коридорах і по фойе. Привітавшись з кимось, він одразу шепотів Ані: «Статський радник... прийнятий у його сіятельства...» або «Грошовитий... має свій будинок...» Коли проходили повз буфет, Ані дуже хотілося чогось солодкого; вона любила шоколад і яблучне тістечко, але грошей у неї не було, а попросити в чоловіка вона соромилась. Він брав грушу, м'яв її пальцями і запитував нерішуче:

— Скільки коштує?

— Двадцять п'ять копійок.

— Одначе! — говорив він і клав грушу на місце; але через те, що незручно було відійти від буфету, нічого не купивши, то він брав зельтерської води і випивав сам цілу пляшку, і сльози виступали в нього на очах, і Аня ненавиділа його в цей час.

Або він, раптом увесь почервонівши, говорив їй швидко:

— Уклонись оцій старій дамі!

— Але ж я з нею незнайома!

— Все одно. Це дружина управителя казенної палати. Уклонися я тобі кажу! — бурчав він настирливо.— Голова в тебе не відпаде!

Аня вклонялася, і голова в неї справді не відпадала, але було боляче. Вона робила все, що хотів чоловік, і лютувала на себе за те, що він ошукав її, як зовсім дурненьку. Виходила вона за нього тільки з-за грошей, а тимчасом грошей у неї тепер було менше, ніж до шлюбу. Колись хоч батько давав двогривені, а тепер — ні шага. Брати таємно або просити вона не могла, вона боялася чоловіка, тремтіла від нього. Їй здавалося, що страх до цієї людини вона носить у своїй душі вже давно. Колись у дитинстві найбільш значною і страшною силою, що насувалася як хмара або локомотив, ладний задавити, їй завжди здавався директор гімназії; другою такою ж силою, що про неї в сім'ї завжди говорили і якої чомусь боялися, був його сіятельство; і був ще з десяток сил дрібніших, і між ними вчителі гімназії з голеними вусами, суворі, невмолимі і, тепер ось, нарешті, Модест Олексійович, людина з правилами, яка навіть обличчям скидалася на директора. І в Аниній уяві всі ці сили зливалися в одне і у вигляді страшного велетенського білого ведмедя насувалися на слабких і винуватих, таких, як її батько, і вона боялася сказати що-небудь проти, і вимушено посміхалася, і виявляла удаване задоволення, коли її грубо ласкали і забруднляли обіймами, що нагонили на неї жах.

Тільки один раз Петро Леонтійович насмілився попросити в нього п'ятдесят карбованців у позику, щоб заплатити якийсь дуже неприємний борг, але яке це було страждання!

— Добре, я вам дам,— сказав Модест Олексійович, подумавши,— але попереджаю, що більше вже не допомагатиму вам, поки ви не кинете пити. Для людини, що перебуває на державній службі, ганебна така слабість. Не

можу не нагадати вам загальновідомого факту, що багатьох здібних людей загубила така пристрасть, тимчасом як, утримавшись, вони, можливо, могли б з часом стати високопоставленими людьми.

І потяглися довжелезні періоди: «в міру того...», «виходячи з того...», «зважаючи на щойно сказане...», а бідолашний Петро Леонтійович страждав од зневаги і відчував сильне бажання випити.

І хлопчики, що приходили до Ані в гості, звичайно в подертих чоботях і в поношених штанях, теж мусили вислуховувати повчання.

— Кожна людина повинна мати свої обов'язки! — говорив їм Модест Олексійович.

А грошей не давав. Але зате він дарував Ані персні, браслети й брошки, кажучи, що ці речі добре мати про чорний день. І часто він відмикав її комод і робив ревізію: чи всі речі цілі.

II

Настала тимчасом зима. Ще задовго до різдва в місцевій газеті було оголошено, що 29 грудня в дворянському зібранні «має бути» звичайний зимовий бал. Кожного вечора після карт Модест Олексійович, схвильований, перешіптувався з чиновницями, заклопотано поглядаючи на Аню, і потім довго ходив із кутка в куток, про щось думаючи. Нарешті, якось пізно ввечері, він зупинився перед Анею і промовив:

— Ти повинна пошити собі бальну сукню! Розумієш? Тільки, будь ласка, порадься з Марією Григорівною та з Наталею Кузьмівною.

І дав їй сто карбованців. Вона взяла; але, замовляючи бальну сукню, ні з ким не радилася, а поговорила тільки з батьком і постаралася уявити собі, як би одяглася на бал її мати. Її покійна мати сама одягалася завжди за останньою модою і завжди панькалася з Анею і одягала її вишукано, як ляльку, і навчила її говорити по-французьки і чудово танцювати мазурку (до шлюбу вона п'ять років прослужила в гувернантках). Аня так само, як і її мати, могла з старої сукні зробити нову, мити в бензині рукавички, брати на прокат bijoux і так само, як і мати, вміла мружити очі, гаркавити, прибирати красиві пози, коли треба, захоплюватись, дивитися сумно й загадково.

А від батька вона взяла темний колір волосся й очей, нервовість і оту манеру завжди чепуритися.

Коли за півгодини до від'їзду на бал Модест Олексійович ввійшов до неї без сюртука, щоб перед її трюмо одягти собі на шию орден, то, зачарований її красою й блиском свіжого, ефірного вбрання, самовдоволено розчесав собі баки й промовив:

— От ти в мене яка... от ти яка! Анюто! — говорив він далі, раптом набираючи урочистого тону.— Я тебе ощасливив, а сьогодні ти можеш ощасливити мене. Прошу тебе, відрекомендуйся дружині його сіятельства! Бога ради! Через неї я можу одержати старшого доповідача!

Поїхали на бал. Ось і дворянське зібрання, і під'їзд із швейцаром. Передпокій з вішалками, шуби, метушливі лакеї й декольтовані дами, що прикриваються віялами від протягу; тхне світильним газом і солдатами. Коли Аня, ідучи вгору сходами під руку з чоловіком, почула музику і побачила у величезному дзеркалі всю себе, освітлену безліччю вогнів, то в душі її прокинулася радість і те саме передчуття щастя, яке відчула вона місячного вечора на полустанку. Вона йшла горда, самовпевнена, вперше почуваючи себе не дівчинкою, а дамою, і мимоволі походкою й манерами наслідуючи свою покійну матір. І вперше в житті вона відчувала себе багатою і вільною. Навіть присутність чоловіка не зв'язувала її, бо, переступивши поріг зібрання, вона вже вгадала інстинктом, що близькість літнього чоловіка аж ніяк не принижує її, а, навпаки, накладає на неї печатку пікантної таємничості, що так подобається мужчинам. У великій залі вже гримів оркестр і почалися танці. Після казенної квартири, охоплена враженнями світла, барвистості, музики, шуму, Аня кинула погляд на залу і подумала: «Ах, як хороше!» і відразу впізнала в натовпі всіх своїх знайомих, усіх, кого вона раніше зустрічала на вечорах або на гуляннях, усіх цих офіцерів, учителів, адвокатів, чиновників, поміщиків, його сіятельство, Артинова і дам вищого кола, вирядженых, сильно декольтованих, красивих і потворних, які вже займали свої позиції в хатках і павільйонах благодійного базару, щоб розпочати торгівлю на користь бідних. Велетень-офіцер в еполетах — вона познайомилася з ним на Старо-Київській вулиці, коли була гімназисткою, а тепер не пам'ятала його прізвища — наче з-під землі виріс і запросив на вальс, і вона відлетіла від чоловіка, і їй уже здавалося,

ніби вона пливла на вітрильному човні, в сильну бурю, а чоловік залишився далеко на березі... Вона танцювала пристрасно, з захватом і вальс, і польку, і кадриль, переходячи з рук на руки, чадіючи від музики та шуму, перемішуючи російську мову з французькою, гаркавлячи, сміючись і не думаючи ні про чоловіка, ні про кого й ні про що. Вона мала успіх у мужчин, це було ясно, та інакше й бути не могло, вона задихалася від хвилювання, гарячково стискала в руках віяло і хотіла пити. Батько, Петро Леонтійович, у пом'ятому фраку, від якого відгонило бензином, підійшов до неї, простягаючи блюдце з червоним морозивом.

— Ти чарівна сьогодні,— говорив він, дивлячись на неї з захопленням,— і ніколи ще я так не жалкував, що ти поспішила заміж... Навіщо? Я знаю, ти зробила це заради нас, але...— він тремтячими пальцями витяг пачечку грошей і сказав: — Я сьогодні одержав за урок і можу віддати борг твоєму чоловікові.

Вона сунула йому в руки блюдечко і, підхоплена кимось, полинула далеко і мигцем, через плече свого кавалера, бачила, як батько, сковзаючи по паркету, обійняв даму і понісся з нею по залі.

«Який він милий, коли тверезий!» — думала вона.

Мазурку вона танцювала з тим же велетнем-офіцером; він солідно й важко, наче туша в мундирі, ходив, поводив плечима і грудьми, притоптував ногами ледь-ледь — йому страшенно не хотілося танцювати, а вона пурхала довкола, дратуючи його своєю красою, своєю відкритою шиєю; очі її задерикувато палали, рухи були пристрасні, а він дедалі робився байдужим і простягав до неї руки милостиво, як король.

— Браво, браво!..— говорили в публіці.

Але мало-помалу і велетня-офіцера прорвало; він пожвавішав, захвилювався і, вже піддавшись чарам, розпалився і рухався легко, молодо, а вона тільки поводила плечима і дивилася лукаво, ніби вона вже була королева, а він раб, і в цей час їй здавалося, що на них дивиться вся зала, що всі ці люди умлівають і заздрять їй. Тільки-но велетень-офіцер устиг подякувати їй, як публіка раптом розступилася і мужчини виструнчилися якось дивно, опустивши руки... Це йшов до неї його сіятельство, у фраку з двома зірками. Так, його сіятельство йшов саме до неї, бо дивився просто їй у вічі і солоденько посміхався, і при

цьому плямкав губами, що робив він завжди, коли бачив гарненьких жінок.

— Дуже радий, дуже радий...— почав він.— А я накажу посадити вашого чоловіка на гауптвахту за те, що він досі приховував від нас такий скарб. Я до вас з дорученням од дружини,— говорив він далі, подаючи їй руку.— Ви повинні допомогти нам... М-да... Треба призначити вам премію за красу... як в Америці... М-да... Американці... Моя дружина чекає вас з нетерпінням.

Він привів її в хатинку, до літньої дами, у якої нижня частина обличчя була непомірно велика, так що здавалося, ніби вона в роті тримала великий камінь.

— Допоможіть нам,— прогугнявила вона співуче.— Всі гарненькі жінки працюють на благодійному базарі, і тільки ви чомусь гуляєте. Чому ви не хочете нам допомогти?

Вона пішла, і Аня зайняла її місце коло срібного самовара з чашкою. Відразу ж почалася жвава торгівля. За чашку чаю Аня брала не менш як карбованець, а велетня-офіцера примусила випити три чашки. Підійшов Артинов, багач, з банькатими очима, хворий на задишку, але вже не в тому дивовижному костюмі, в якому бачила його Аня влітку, а у фраку, як усі. Не відводячи очей від Ані, він випив келих шампанського і заплатив сто карбованців, потім випив чаю і дав ще сто — і все це мовчки, страждаючи від астми... Аня закликала покупців і брала з них гроші, вже глибоко переконана, що її усмішки й погляди не дають цим людям нічого, крім великої приємності. Вона вже зрозуміла, що вона створена виключно для цього шумливого, блискучого, веселого життя з музикою, танцями, поклонниками, і колишній страх її перед силою, що насувається й погрожує задавити, здавався їй смішним; нікого вона вже не боялася, і тільки шкодувала, що нема матері, яка порадувалася б тепер разом із нею з її успіхів.

Петро Леонтійович, уже блідий, але ще міцно тримаючись на ногах, підійшов до хатинки і попросив чарку коньяку. Аня почервоніла, чекаючи, що він скаже щось неподобне (їй уже було соромно, що в неї такий бідний, такий звичайний батько), але він випив, викинув із своєї пачечки десять карбованців і поважно відійшов, не сказавши й слова. Трохи згодом, вона бачила, як він ішов у парі в grand-rond [1], і цього разу він вже похитувався і щось ви-

[1] «велике коло» (загальний танець усіх, що танцюють кадриль)

гукував, на великий конфуз своєї дами, і Аня згадала, як років три тому на балу він так само похитувався і вигукував — і кінчилося тим, що околодочний повіз його додому спати, а на другий день директор погрожував звільнити його з роботи. Як не до речі був цей спогад!

Коли в хатках погасли самовари і стомлені благодійниці здали виручку літній дамі з каменем у роті, Артинов повів Аню під руку в залу, де була сервірована вечеря для всіх учасників у благодійному базарі. Вечеряло чоловік з двадцять, не більше, але було дуже шумно. Його сіятельство виголосив тост: «У цій розкішній їдальні буде доречно випити за процвітання дешевих їдалень, що були предметом нинішнього базару». Бригадний генерал запропонував випити за силу, «перед якою пасує навіть артилерія», і всі потяглися цокатися з дамами. Було дуже, дуже весело!

Коли Аню проводжали додому, то вже розвиднялося і кухарки йшли на базар. Радісна, п'яна, повна нових вражень, вимучена, вона роздяглася, впала на ліжко й одразу ж заснула...

О другій годині дня її розбудила покоївка і доповіла, що приїхав Артинов з візитом. Вона швидко одяглася і пішла до вітальні. Незабаром після Артинова приїздив його сіятельство дякувати за участь у благодійному базарі. Він, дивлячись на неї солоденько і плямкаючи, поцілував їй ручку і попросив дозволу бувати ще й поїхав, а вона стояла серед вітальні, вражена, зачарована, не вірячи, що зміна в її житті, дивовижна зміна сталася так швидко; і в цей самий час увійшов її чоловік, Модест Олексійович... І перед нею також стояв він тепер з тим же підлесливим, солодким, холопськи-шанобливим виразом, який вона звикла в нього бачити в присутності сильних і знатних; і з захватом, з обуренням, з презирством, уже впевнена, що їй за це нічого не буде, вона сказала, виразно вимовляючи кожне слово:

— Ідіть геть, дурню!

Після цього Аня вже не мала жодного вільного дня, бо вона брала участь то в пікніку, то в прогулянці, то у виставі. Поверталася вона додому щодня над ранок і лягала у вітальні на підлозі, і потім розповідала всім зворушливо, як вона спить під квітами. Грошей треба було дуже багато, але вона вже не боялася Модеста Олексійовича і витрачала його гроші, як свої; і вона не просила, не вимагала,

а тільки надсилала йому рахунки або записки: «видати подавцеві цього 200 крб.», або: «негайно заплатити 100 крб.»

На великдень Модест Олексійович одержав Анну другого ступеня. Коли він прийшов дякувати, його сіятельство одсунув у бік газету і сів глибше в крісло.

— Значить, у вас тепер три Анни,— сказав він, оглядаючи свої білі руки з рожевими нігтями: — одна в петлиці, дві на шиї.

Модест Олексійович приклав два пальці до губів з обережності, щоб не розреготатися голосно, і промовив:

— Тепер лишається чекати появи на світ маленького Володимира. Насмілюся прохати ваше сіятельство за хрещеного батька.

Він натякав на Володимира IV ступеня і вже уявляв, як він скрізь розповідатиме про цей свій каламбур, влучний дотепністю і сміливістю, і хотів сказати ще щось таке ж влучне, але його сіятельство знову заглибився в газету і кивнув головою.

А Аня все каталася на тройках, їздила з Артиновим на полювання, грала в одноактових п'єсах, вечеряла і дедалі рідше бувала в своїх. Вони обідали вже самі. Петро Леонтійович запивав дужче, ніж раніше, грошей не було, і фісгармонію давно вже продали за борг. Хлопчики тепер не відпускали його самого на вулицю і все стежили за ним, щоб він не впав; і коли під час катання на Старо-Київській їм зустрічалася Аня на парі з пристяжною на відльоті і з Артиновим на козлах замість кучера, Петро Леонтійович здіймав циліндра і збирався щось гукнути, а Петя й Андрюша брали його під руки і говорили благально:

— Не треба, таточку... Годі, таточку...

УБИВСТВО

I

На станції *Прогонній* правили всеношну. Перед великим образом, намальованим яскраво, на золотому фоні, стояв натовп станційних службовців, їхніх жінок і дітей, а також дроворубів і пильщиків, що працювали поблизу на колії. Всі стояли в мовчанні, зачаровані блиском вогнів і виттям метелиці, яка ні з того ні з сього розігралася на вулиці, незважаючи на те, що завтра благовіщення. Правив старий священик з Веденяпіно; співали псаломщик і Матвій Терехов.

Матвійове обличчя сяяло радістю, він співав і при цьому витягував шию, наче хотів злетіти. Співав він тенором і канон читав теж тенором, солодко, переконливо. Коли співали «Архангельський глас», він помахував рукою, як регент, і, намагаючись підладитися під глухий старечий бас дячка, виводив своїм тенором щось надзвичайно складне, і з обличчя його було видно, що відчував він велику насолоду.

Та ось всеношна закінчилась, всі тихо розійшлися, і стало знову темно й пусто, і настала така тиша, яка буває тільки на станціях, самотньо розташованих у полі або в лісі, коли вітер підвиває і нічого не чути більше, і коли відчувається вся ця порожнеча навколо, вся нудьга повільно плинучого життя.

Матвій жив недалеко від станції, в трактирі свого двоюрідного брата. Та йому не хотілося додому. Він сидів у буфетника за прилавком і розповідав півголосом:

— У нас на кахельному заводі був свій хор. І мушу я вам зауважити, хоч ми і прості майстри були, проте співали ми по-справжньому, чудово. Нас часто запрошували до міста і, коли там вікарний владика Іоанн зволив служити в Троїцькій церкві, то архієрейські півчі співали на правому криласі, а ми на лівому. Тільки у місті скаржилися, що ми довго співаємо: заводські, казали, тягнуть. Воно справді, ми Андрійове стояння і Похвалу починали о сьомій, а закінчували після одинадцятої, отож було прийдеш додому на завод, а вже перша година. Хороше було! — зітхнув Матвій.— Дуже навіть хороше, Сергію Никаноровичу! А тут, у батьківському домі, ніякої радості. Найближча церква за пять верст, при моєму слабкому здоров'ї і не дійдеш туди, півчих нема. А в сімействі нашому ніякого спокою, цілісінький день гамір, лайки, нечистота, всі з однієї миски їмо, як мужики, а ці з тарганами... Не дає бог здоров'я, а то б я давно пішов, Сергію Никаноровичу.

Матвій Терехов був ще не старий, років 45, але вигляд в нього був хворобливий, обличчя в зморшках і ріденька, прозора борідка зовсім уже посивіла, і це старило його на багато років. Говорив він слабим голосом, обережно і, кашляючи, хапався за груди, і в цей час погляд його ставав неспокійним і тривожним, як у дуже вразливих людей. Він ніколи не говорив напевно, що в нього болить, але любив довго розповідати, як одного разу на заводі він підняв важкий ящик і підірвався, і як від цього зробилася в нього гризь, що примусила його кинути службу на кахельному заводі і повернутися на батьківщину. А що таке гризь, пояснити він не міг.

— Признатися, не люблю я брата,— провадив він далі, наливаючи собі чаю.— Він мені старший, гріх судити, і боюсь господа бога, та не можу втерпіти. Людина він гордовита, сувора, лайлива, для своїх родичів і робітників мучитель, і на сповіді не буває. Минулої неділі я прошу його ласкаво: «Братіку, поїдьмо в Пахомово до обідні!» А він: «Не поїду,— там, каже, піп картяр». І сюди не пішов сьогодні, бо, каже, веденяпінський священик курить і горілку п'є. Не любить духівництва! Сам собі й обідницю править, і часи, і вечірню, а сестриця йому замість дячка. Він: господу помолимося! А вона тоненьким голосочком, як індичка: господи помилуй!.. Гріх, та й

годі. Щодня йому кажу: «Схаменіться, братіку! Покайтеся, братіку!» — а йому байдуже.

Сергій Никанорович, буфетник, налив п'ять склянок чаю і поніс їх на підносі до дамської. Тільки він зайшов туди, як почувся крик:

— Як ти подаєш, поросяча морда? Ти не вмієш подавати!

Це був голос начальника станції. Почулося несміливе бубоніння, потім знову крик, сердитий і різкий:

— Іди геть!

Буфетник повернувся дуже сконфужений.

— Був час, коли догоджав і графам, і князям,— промовив він тихо,— а тепер, бачте, не вмію чаю подати... Вилаяв при священику і дамах!

Буфетник Сергій Никанорович мав колись великі гроші і тримав буфет на першокласній станції, в губернському місті, де перехрещувалися дві залізниці. Тоді він носив фрак і золотий годинник. Та справи в нього йшли погано, він витратив усі свої гроші на розкішну сервіровку, обкрадали його слуги, і, заплутавшись поступово, він перейшов на іншу станцію, менш людну; тут від нього пішла дружина і забрала з собою все срібло, і він перейшов на третю станцію, гіршу, де вже не подавалися гарячі страви. Потім на четверту. Часто міняючи місця й спускаючись дедалі нижче, він, нарешті, потрапив на *Прогонну* і тут торгував тільки чаєм, дешевою горілкою і на закуску ставив круті яйця та тверду ковбасу, від якої тхнуло смолою і яку сам же він, глузуючи, називав музикантською. В нього була лисина на все тім'я, блакитні вирячкуваті очі й густі, пушисті бакени, які він часто розчісував гребінцем, поглядаючи в маленьке дзеркальце. Спогади про минуле мучили його постійно, він ніяк не міг звикнути до музикантської ковбаси, до грубості начальника станції та до мужиків, які торгувалися, а, на його думку, торгуватися в буфеті було так само непристойно, як в аптеці. Йому було соромно своєї бідності і свого приниження, і цей сором становив тепер головний зміст його життя.

— А весна цього року пізня,— сказав Матвій, прислухаючись.— Воно й краще, я не люблю весни. Весною грязько дуже, Сергію Никаноровичу. В книжках пишуть: весна, пташки співають, сонце заходить, а що тут приємного? Пташка і є пташкою і більше нічого. Я люблю

хороше товариство, щоб людей послухати, про леригію поговорити або хором проспівати щось приємне, а оті там соловейки та квіточки — бог з ними!

Він знову почав про кахельний завод, про хор, але ображений Сергій Никанорович ніяк не міг заспокоїтися і все знизував плечима та бубонів щось. Матвій попрощався й пішов додому.

Морозу не було і вже розтавало на дахах, але падав лапатий сніг; він швидко кружляв у повітрі, і білі хмари його ганялися одна за одною по полотну залізниці. А дубовий ліс, по обидва боки колії, ледве освітлений місяцем, який ховався десь високо за хмарами, суворо, протяжно шумів. Коли сильна буря хитає дерева, то які вони страшні! Матвій ішов по шосе вздовж колії, ховаючи обличчя і руки, і вітер штовхав його в спину. Раптом з'явилася невеличка конячина, обліплена снігом, сани шкрябали по голому камінню шосе, і мужик з закутаною головою, теж весь білий, хльоскав батогом. Матвій озирнувся, але вже не було ні саней, ні мужика, ніби все це йому тільки привиділося, і він прискорив ходу, раптом злякавшись, сам не знаючи чого.

Ось переїзд і темний будиночок, де живе сторож. Шлагбаум піднятий, і навколо намело цілі гори і, як відьми на шабаші, кружляють хмари снігу. Тут колію перетинає старий, колись великий шлях, який досі ще звуть трактом. Праворуч, недалеко від переїзду, при дорозі, стоїть трактир Терехова, колишній заїжджий двір. Тут ночами завжди блимає вогник.

Коли Матвій прийшов додому, в усіх кімнатах і навіть у сінях сильно пахло ладаном. Брат його Яків Іванович все ще правив всеношну. В молитовні, де це робилося, на покуті стояв кіот із старовинними дідівськими образами в позолочених ризах, і обидві стіни праворуч і ліворуч були обвішані образами старого й нового письма, у кіотах і просто так. На столі, вкритому до землі скатертиною, стояв образ благовіщення і тут же кипарисовий хрест і кадильниця; горіли воскові свічки. Біля столу був аналой. Проходячи повз молитовню, Матвій зупинився й зазирнув у двері. Яків Іванович в цей час читав біля аналоя; з ним молилася сестра його Аглая, висока, худорлява старуха в синьому платті і білій хустині. Була тут і дочка Якова Івановича, Дашутка, дівчина років 18, негарна, уся

в ластовинні, як завжди боса і в тому ж вбранні, в якому надвечір напувала худобу.

— Слава тобі, що показав нам світло! — промовив Яків Іванович співуче і низько вклонився.

Аглая підперла рукою підборіддя і заспівала тонким, верескливим тягучим голосом. А вгорі над стелею теж лунали якісь невиразні голоси, наче погрожували або провіщали погане. На другому поверсі після пожежі, що сталася колись дуже давно, ніхто не жив,— вікна були позабивані тесом, і на підлозі між балками валялися порожні пляшки. Тепер там грюкав і завивав вітер і здавалося, що хтось бігав, спотикаючись об балки.

Половина нижнього поверху була зайнята під трактир, а в другій містилась родина Терехова, отже, коли в трактирі зчиняли галас п'яні проїжджі, то було чути в кімнатах все до останнього слова. Матвій жив поруч з кухнею, в кімнаті з великою піччю, де раніше, коли тут був заїжджий двір, щодня пекли хліб. У цій же кімнаті, за піччю був притулок Дашутки, яка не мала своєї кімнати. Завжди тут ночами цвірчав цвіркун і метушилися миші.

Матвій засвітив свічку і почав читати книгу, взяту ним у станційного жандарма. Поки він сидів над нею, моління скінчилося і всі полягали спати. Дашутка теж лягла. Вона захропла відразу ж, та скоро прокинулася й сказала, позіхаючи:

— Ти б, дядьку Матвію, марно свічку не палив.

— Це моя свічка,— відказав Матвій.— Я її за власні гроші купив.

Дашутка покрутилась трохи і знову заснула. Матвій сидів ще довго,— йому не хотілося спати,— і, скінчивши останню сторінку, вийняв з скрині олівця і написав на книзі: «Сію книгу читав я, Матвій Терехов, і вважаю її з усіх читаних мною книг найкрасчою, в чому і висловлюю свою вдячність унтер-офіцеру жандармського управління залізниць, Кузьмі Миколаєву Жукову, як власникові оної безцінної книгі». Робити такі написи на чужих книжках він вважав обов'язком ввічливості.

II

Якраз у день благовіщення, після того, як провели поштовий поїзд, Матвій сидів у буфеті, пив чай з лимоном і говорив.

Слухали його буфетник і жандарм Жуков.

— Я, слід вам зауважити,— оповідав Матвій,— ще в малолітстві був надзвичайно схильний до леригії. Мені тільки дванадцять годочків було, а я вже в церкві апостола читав, і батьки мої вельми втішалися, і щоліта ми з покійною матусею ходили на богомілля. Було інші діти пісні співають або ж раків ловлять, а я в цей час з матусею. Старші мене хвалили, та й мені самому було це приємно, що я такої хорошої поведінки. І коли матуся благословили мене на завод, то я ще й співав там тенором у нашому хорі, і не було мені більшої втіхи. Само собою, горілки я не пив, тютюну не палив, додержував чистоти тілесної, а такий напрямок життя, звісно, не подобається ворогові роду людського, і задумав він, клятий, загубити мене і почав затемнювати мій розум, отак, як тепер у братіка. Найперше, дав я обіт не їсти по понеділках скоромного і не їсти м'яса в усі дні, і взагалі з часом найшла на мене фантазія. Першого тижня великого посту до суботи святі отці поклали сухоїдіння, але трудящим і слабим не гріх навіть чайку попити, а в мене ж то до самісінької неділі ні крихти в роті не було, і потім за весь піст я не дозволяв собі масла аж ніяк, а в середи і п'ятниці то й зовсім нічого не їв. Так само і в малі пости. Було в петрівку наші заводські сьорбають щі з судака, а я збоку від них сухарика смокчу. В людей сила різна, звичайно, а за себе скажу: в пісні дні мені не важко було і так навіть, що чим більше усердя, тим легше. Хочеться їсти тільки в перші дні посту, а там звикаєш, стає дедалі легше і, дивись, на кінець тижня зовсім нічого і в ногах отаке заніміння, наче ти не на землі, а на хмарі. І, крім того, накладав я на себе всілякі послухи: вставав уночі і поклони бив, каміння важке тягав з місця на місце, на сніг виходив босий, ну, й вериги теж. Тільки ось через деякий час сповідаюсь я одного разу в священика і раптом таке марення: адже священик цей, думаю, одружений, скоромник і тютюнник; як же він може мене сповідати і яку він має владу відпускати мені гріхи, коли ж він більш грішний, ніж я? Я навіть олії уникаю, а він либонь осетрину їв. Пішов я до іншого священика, а цей, як на гріх, товстом'ясий, у шовковій рясі, шелестить, як дама, і від нього теж тютюном тхне. Пішов я говіти у монастир, і там моє серце неспокійне, все здається, нібито ченці не за уставом живуть. І після того ніяк я не можу

знайти службу по собі: в одному місці правлять дуже швидко, в іншому, дивись, задостойник не той проспівали, в третьому дячок гнусавий... Бувало, господи прости мене грішного, стою ото в церкві, а від гніву серце аж тремтить. Яка вже тут молитва? І привиджується мені, наче народ у церкві не так хреститься, не так слухає; на кого не погляну, всі п'яниці, скоромники, тютюнники, блудники, картярі, один тільки я живу за заповідями. Лукавий біс не дрімав, дальше-більше, кинув я співати в хорі і вже зовсім не ходжу в церкву; так я вже про себе розумію, наче людина я праведна, і церква за своєю недовершеністю для мене не годиться, тобто, подібно до падшого ангела, воздумав я в гордині своїй до неймовірності. Після цього почав я клопотатися, як би власну церкву влаштувати. Зняв я в глухої міщанки кімнатку далеко за містом, біля кладовища, і влаштував молитовню, он як у братіка, та тільки в мене ще ставники були і справжнє кадило. У тій своїй молитовні я додержував уставу святої Афонської гори, тобто щодня обов'язково утреня в мене починалася опівночі, а під особливо шановані двонадесяті свята всеношну в мене правили годин з десять, а коли й дванадцять. Ченці, все-таки, за уставом, при кафізмах і пареміях сидять, а я захотів бути угоднішим за ченців і все було на ногах. Читав я і співав протяжно, з сльозами і зітханнями, здіймаючи руки, і просто з молитви, не спавши, на роботу, та й працюю все з молитвою. Ну, й пішло по місту: Матвій святий, Матвій хворих і безумних зціляє. Нікого я, звичайно, не зціляв, але, звісно, коли тільки заведеться який розкол і лжеучення, то від жіночої статі відбою нема. Все одно, як мухи на мед. Унадилися до мене різні баби та старі дівки, в ноги мені кланяються, руки цілують і кричать, що я святий тощо, а одна навіть на моїй голові сяйво бачила. Стало тісно в молитовні, взяв я кімнату більшу, і пішло в нас справжнє стовпотворіння, біс забрав мене остаточно і закрив світло від очей моїх своїми поганими копитами. Ми всі неначе показилися. Я читав, а бабусі та старі дівки співали, і так от, довго не ївши й не пивши, простоявши на ногах добу або й довше, раптом починається з ними трясіння, наче їх лихоманка б'є, потім щось то одна вигукне, то друга — і так воно страшно! Я теж трясусь весь, як жид на сковорідці, сам не знаю, з якої такої причини, і починають наші ноги стрибати. Дивно, справді: не хочеш,

а стрибаєш і руками розмахуєш; і потім того галас, вереск, усі танцюємо та один за одним бігаємо, бігаємо до знесилля. І, ось так, у дикому запамороченні впав я в блуд.

Жандарм засміявся, але, помітивши, що ніхто більше не сміється, зробився серйозним і сказав:

— Це молоканство. Я читав, на Кавказі усі так.

— Та не вбило мене громом,— вів далі Матвій, перехрестившись на образ і поворушивши губами.— Напевне, молилася за мене на тому світі небіжчиця матуся. Коли вже мене всі в місті за святого вважали і навіть дами та хороші пани почали приїжджати до мене потай за розрадою, якось пішов я до нашого хазяїна Осипа Варламовича прощатися,— тоді прощений день був,— а він отак замкнув на защіпку двері і залишилися ми вдвох, віч-навіч. І почав він мені вичитувати. А мушу я вам зауважити, що Осип Варламович без освіти, але великого розуму людина, і всі його поважали й боялися, бо був суворого, богоугодного життя і трудівник. Міським головою був і старостою років, може, з двадцять, і багато добра зробив; Ново-Московську вулицю всю вкрив гравілієм, пофарбував собор і колони розмалював під малафтит. Так от, замкнув двері і — «давно, каже, я до тебе добираюсь, такий-сякий... Ти, каже, гадаєш, що ти святий? Ні, ти не святий, а боговідступник, єретик і лиходій!..» І пішов, і пішов... Не можу я вам передати, як то він говорив складненько та розумненько, наче по писаному і так зворушливо. Говорив години зо дві. Пройняв він мене своїми словами, і розкрилися мої очі. Слухав я, слухав і — як заридаю! «Будь, каже, звичайною людиною, їж, пий, вдягайся і молися, як усі, а що понад звичай, то від сатани. Вериги, каже, твої від сатани, пости твої від сатани, молитовня твоя від сатани; усе, каже, це гордість». Другого дня, у чистий понеділок, надав мені бог занедужати. Я підірвався, одвезли мене до лікарні; мучився я до надзвичайності і гірко плакав і тремтів. Думав, що з лікарні мені прямий шлях — у пекло, і трохи не вмер. Промучився я на одрі недуги з півроку, а як виписався, то насамперед відговів по-справжньому і став знову людиною. Відпускав мене Осип Варламович додому і наказував: «То пам'ятай, Матвію, що́ понад звичай, те від сатани». І я тепер їм і п'ю, як усі, і молюсь, як усі... Коли ж тепер, трапляється, від батюшки тхне тютюном або винцем, то я не наважусь судити, бо ж і батюшка звичайна

людина. Але коли тільки кажуть, що от у місті або на селі з'явився, мовляв, святий, що тижнями не їсть і свої устави встановлює, то я вже розумію, чия тут справа. Так от, панове мої, яка була історія в моєму житті. Тепер і я, як Осип Варламович, усе наставляю братіка і сестрицю і докоряю їм, та виходить глас вопіющого в пустині. Не дав мені бог хисту.

Матвійова розповідь, видимо, не справила ніякого враження. Сергій Никанорович нічого не сказав і почав прибирати з прилавка закуску, а жандарм заговорив про те, який багатий брат Матвіїв, Яків Іванович.

— У нього тисяч з тридцять принаймні,— сказав він.

Жандарм Жуков, рудий, повновидий (коли він ходив, у нього тряслися щоки), здоровий, ситий, звичайно, коли не було старших, сидів розвалившись і поклавши ногу на ногу; розмовляючи, він похитувався і зневажливо посвистував, і в цей час на обличчі його був самовдоволений, ситий вираз, нібито він щойно пообідав. Гроші в нього водилися, і він завжди говорив про них з виглядом великого знавця. Він займався комісіонерством і, коли треба було комусь продати маєток, коня або старий екіпаж, то звертались до нього.

— Так, тридцять тисяч буде, мабуть,— погодився Сергій Никанорович.— У вашого дідуся було величезне багатство,— сказав він, звертаючись до Матвія.— Величезне! Все потім залишилося вашому батькові і вашому дядькові. Ваш батько помер у молодих літах, і після нього все забрав дядько, а потім, значить, Яків Іванович. Поки ви з матусею на богомілля ходили та на заводі тенором співали, тут без вас гав не ловили.

— На вашу частку припадає тисяч п'ятнадцять,— сказав жандарм, похитуючись.— Трактир у вас спільний, отже, і капітал спільний. Так. На вашому місці я б давно подав до суду. Я б до суду подав само собою, а поки діло, сам на сам усю б пику йому до крові...

Якова Івановича не любили, бо коли хтось вірує не так, як усі, то це неприємно хвилює навіть людей, байдужих до віри. А жандарм не любив його ще й за те, що він теж продавав коней і старі екіпажі.

— Вам не хочеться судитися з братом, бо у вас своїх грошей багато,— промовив буфетник, дивлячись на нього з заздрістю.— Добре тому, в кого є гроші, а от я, мабуть, так і помру у цьому становищі...

Матвій почав запевняти, що в нього зовсім немає грошей, та Сергій Никанорович уже не слухав; спогади про минуле, про образи, що їх він терпів щодня, насунули на нього; лиса голова його спітніла, він почервонів і закліпав очима.

— Життя проклятуще! — сказав він з досадою і вдарив ковбасою об підлогу.

III

Розказували, що заїжджий двір був збудований ще за часів Олександра I якоюсь удовою, що оселилась тут із своїм сином; звалась вона Авдотьєю Тереховою. У тих, хто бувало проїздив мимо на поштових, особливо в місячні ночі, темне подвір'я з навісом і завжди замкнені ворота своїм виглядом викликали почуття нудьги і несвідомої тривоги, неначе в цьому дворі жили чаклуни або розбійники; і кожного разу, вже проїхавши мимо, ямщик озирався і нахльостував коней. Зупинялися тут неохоче, бо хазяї завжди були неласкаві і брали з проїжджих дуже дорого. На подвір'ї було грязько навіть улітку; тут у багні лежали величезні жирні свині і блукали без прив'язі коні, якими баришували Терехови, і траплялося часто, що коні, знудившись, вибігали з двору і, як скажені, носилися дорогою, лякаючи прочанок. У той час тут був великий рух; проходили довгі обози з крамом, і бували тут різні випадки, як-от, наприклад, коли років тридцять тому обозники, розсердившись, зчинили бійку й убили проїжджого купця, і за півверсти від двору досі ще стоїть погнутий хрест; проїздили поштові тройки з дзвінками і важкі панські дормези, з ревом і в хмарах пилюки проходили гурти рогатої худоби.

Коли проклали залізницю, то попервах на цьому місці був тільки полустанок, який називався просто роз'їздом, а потім, років через десять, збудували теперішню *Прогонну*. Рух по старому поштовому шляху майже припинився, і ним уже їздили тільки місцеві поміщики і селяни, та весною і восени проходили юрмами робітники. Заїжджий двір перетворився в трактир; горішній поверх обгорів, дах зробився жовтим від іржі, навіс поступово обвалився, але на дворі в багні все ще валялися величезні жирні свині, рожеві, огидні. Як і раніше іноді з двору вискакували коні й оскаженіло, задравши хвости, носилися шляхом. У трактирі торгували чаєм, сіном, вівсом, борошном, а також горілкою

і пивом, розпивочно і на винос; спиртні напої продавали з острахом, бо патенту ніколи не брали.

Терехови взагалі завжди визначалися релігійністю, через що їм навіть дали прізвисько — Богомолови. Але, можливо, через те, що вони жили відокремлено, як ведмеді, уникали людей і до всього доходили своїм розумом, вони були схильні до роздумувань і до вагань у вірі, і майже кожне покоління вірувало якось особливо. Бабка Авдотья, яка побудувала заїжджий двір, була старої віри, а її син та обидва онуки (батьки Матвія і Якова) ходили до православної церкви, приймали в себе духівництво і на нові образи молилися так само побожно, як і на старі; син на старість не їв м'яса і наклав на себе подвиг мовчання, вважаючи за гріх будь-яку розмову, а в онуків була та особливість, що вони розуміли святе письмо не просто, а все шукали в ньому прихованого змісту, запевняючи, що в кожному святому слові мусить критися якась таємниця. Авдотьїн правнук, Матвій, змалечку боровся з роздумуваннями і ледве не загинув, другий правнук, Яків Іванович, був православний, але після смерті дружини раптом перестав ходити до церкви і молився вдома. На нього дивлячись, спокусилася й сестра Аглая: сама не ходила до церкви й Дашутку не пускала. Про Аглаю ще розказували, ніби замолоду вона ходила у Веденяпіно до хлистів і що потай вона ще продовжує бути хлистовкою, а тому, мовляв, ходить у білій хустинці.

Яків Іванович був старший за Матвія на десять років. Це був дуже красивий старик, високий на зріст, з широкою, сивою бородою, майже до пояса, і з густими бровами, що надавали його обличчю суворого, навіть злого виразу. Носив він довгу піддьовку з доброго сукна або чорний романівський кожух і взагалі намагався тримати себе чисто й пристойно; калоші носив навіть в суху погоду. До церкви він не ходив тому, що, на його думку, в церкві не точно виконували устав, і тому, що священики пили вино у непоказаний час та палили тютюн. Вдома у себе він щодня читав і співав разом з Аглаєю. У Веденяпіно на заутрені зовсім не читали канона і вечерні не правили навіть у великі свята, а він у себе вдома прочитував усе, що належало на кожний день, не пропускаючи жодного рядка і не кваплячись, а у вільний час читав вголос житія. І у звичайному житті він суворо дотримував уставу: так, коли у великий піст якогось дня дозволялося, за уставом, вино «раді труда

бдєнного», то він неодмінно пив вино, навіть якщо не хотілося.

Він читав, співав, кадив і постився не для того, щоб здобути від бога якісь там блага, а для порядку. Людина не може жити без віри, і віра має проявлятися правильно, рік у рік, день у день за певним порядком, щоб кожного ранку і кожного вечора людина зверталася до бога саме з тими словами і думками, які підходять до даного дня і години. Треба жити, а значить і молитися так, як угодно богові, і тому щодня слід читати і співати тільки те, що угодно богові, тобто що належить за уставом; так, першу главу від Іоанна треба читати тільки у великдень, а від великодня до вшестя не можна співати «Достойно єсть» і ін. Свідомість цього порядку та його важливості приносила Якову Івановичу під час молитви велике задоволення. Коли йому через необхідність доводилося порушувати цей порядок, наприклад, виїздити до міста за крамом або до банку, то його мучило сумління і він почував себе нещасним.

Брат Матвій, приїхавши несподівано з заводу і оселившися в трактирі, як дома, від перших днів почав порушувати порядок. Він не хотів молитися разом, їв і пив чай не вчасно, пізно вставав, в середу і п'ятницю пив молоко, посилаючись на слабкість свого здоров'я; майже щодня під час молитви він заходив до молитовні і вигукував: «Схаменіться, братіку! Покайтеся, братіку!» Від тих слів Якова Івановича кидало в жар, а Аглая, не витримавши, починала лаятися. Або вночі, підкравшись, Матвій заходив до молитовні й говорив тихенько: «Братіку, ваша молитва не угодна богові. Бо сказано: перше змирись із братом твоїм, і тоді пришед принеси дар свій. А ви гроші під заклад даєте, горілочкою торгуєте. Покайтеся!»

У Матвійових словах Яків вбачав лише звичайну відмовку пустих і недбайливих людей, що говорять про любов до ближнього, про примирення з братом і ін. для того лише, щоб не молитися, не постити і не читати святих книг, і які презирливо говорять про наживу і проценти тільки тому, що не люблять працювати. Адже бути бідним, нічого не збирати і нічого не берегти набагато легше, ніж бути багатим.

І втім, він був схвильований і вже не міг молитися, як раніше. Тільки-но входив він до молитовні і розкривав книгу, як уже починав боятися, що от-от увійде брат і переб'є йому; і справді, Матвій з'являвся незабаром і вигу-

кував тремтячим голосом: «Схаменіться, братіку! Покайтеся, братіку!» Сестра лаялась, і Яків теж втрачав самовладання й репетував: «Геть з моєї хати!» А той йому: «Ця хата наша спільна».

Починав Яків знову читати і співати, та вже не міг заспокоїтися і, сам того не помічаючи, раптом замислювався над книгою; хоч братові слова вважав він дурницями, але чомусь і сам останнім часом теж почав згадувати, що багатому важко увійти до царства небесного, що третього року вік купив дуже вигідно краденого коня, що ще за життя небіжчиці-дружини одного разу якийсь п'яниця помер у нього в трактирі від горілки...

Ночами він спав тепер погано, сторожко, і йому чути було, як Матвій теж не спав і все зітхав, нудьгуючи за своїм кахельним заводом. І Яків уночі, поки перевертався з боку на бік, пригадував і краденого коня, і п'яницю, і євангельські слова про верблюда.

Скидалося на те, як начебто в нього знову починалося марення. І ніби навмисне щодня, незважаючи на те, що був уже кінець березня, ішов сніг і ліс гомонів по-зимовому і не вірилося, що весна настане коли-небудь. Погода настроювала і до нудьги, і до сварок, і до ненависті, а вночі, коли вітер стугонів над стелею, здавалося, що хтось жив там вгорі, на порожньому поверсі, марення поступово налягало на розум, голова палала і не хотілося спати.

IV

Вранці у страсний понеділок Матвій чув із своєї кімнати, як Дашутка сказала Аглаї:

— Дядько Матвій казали оце, поститися, казали, не треба.

Матвій пригадав усю розмову, яка була в нього напередодні з Дашуткою, і він раптом образився.

— Дівчино, не гріши! — сказав він стогнучим голосом, як хворий.— Без постів не можна, сам господь наш постив сорок днів. А тільки я тобі пояснив, що поганій людині і піст не на користь.

— А ти лише послухай заводських, вони навчать добру,— промовила глузливо Аглая, миючи підлогу (у будні вона звичайно мила підлогу і при цьому сердилася на всіх).— На заводі, звісно, який піст. Ти ось запитай його,

дядька свого, запитай про душечку, як він з нею, з гадиною, у пісні дні молоко хлистав. Інших-то він навчає, а сам забув про свою гадину. А спитай: кому він гроші залишив, кому?

Матвій старанно, як неохайну рану, ховав від усіх, що саме в той період свого життя, коли під час молінь з ним разом стрибали й бігали старі баби і дівки, він зв'язався з однією міщанкою і мав від неї дитину. Виїжджаючи додому, він віддав тій жінці все, що зібрав на заводі, а для себе на проїзд позичив у хазяїна і тепер мав лише кілька карбованців, які він витрачав на чай і свічки. «Душечка» потім повідомляла його, що дитина вмерла, і запитувала в листі, що робити з грішми. Того листа привіз із станції робітник, Аглая перехопила й прочитала, і потім щодня докоряла Матвієві «душечкою».

— Не жарт, дев'ятсот карбованців! — говорила далі Аглая.— Віддав дев'ятсот карбованців чужій гадині, заводській кобилі, щоб ти луснув! — Вона вже розійшлась і вигукувала верескливо: — Мовчиш? Я б тебе розірвала, ледащо! Дев'ятсот карбованців, як одна копійка! Ти б під Дашутку підписав,— своя, не чужа,— або відіслав би до Белєва Мар'їним сиротам нещасним. І не вдавилась твоя гадина, будь вона тричі анафема проклята, дияволка, щоб їй світлого дня не побачити!

Яків Іванович гукнув її: треба було вже починати часи. Вона вмилася, наділа білу косинку й пішла до молитовні до свого улюбленого брата уже тиха, скромна. Коли вона говорила з Матвієм або в трактирі подавала мужикам чай, то це була худорлява, бистроока, зла старуха, а в молитовні обличчя в неї було чисте, розчулене, сама вона якось вся молодшала, манірно присідала і навіть складала сердечком губи.

Яків Іванович почав читати часи тихо і сумовито, як він читав завжди у великий піст. Почитавши трохи, він зупинився, щоб прислухатися до спокою, що стояв в усьому домі, і потім знову читав далі, відчуваючи задоволення; він молитовно складав руки, закочував очі, похитував головою, зітхав. Але раптом почулися голоси. До Матвія прийшли в гості жандарм і Сергій Никанорович. Яків Іванович соромився читати вголос і співати, коли в домі були чужі, і тепер, зачувши голоси, став читати пошепки і повільно. У молитовні було чути, як буфетник казав:

— Татарин у Щепові здає своє діло за півтори тисячі. Можна дати йому тепер п'ятсот, а на решту векселя. Так

ось, Матвію Васильовичу, будьте такі благонадійні, позичте мені ці п'ятсот карбованців. Я вам два проценти на місяць.

— Які в мене гроші! — здивувався Матвій.— Які в мене гроші!

— Два проценти на місяць, це для вас як з неба,— пояснив жандарм.— А лежачи у вас, ваші гроші тільки тля їсть і більше ніякого результату.

Потім гості пішли і настало мовчання. Та тільки Яків Іванович почав знову читати вголос і співати, як з-за дверей почувся голос:

— Братіку, дозвольте мені коней у Веденяпіно з'їздити!

Це був Матвій. І в Якова на душі знову стало неспокійно.

— На чому ж ви поїдете? — спитав він, подумавши.— На гнідому робітник свиню повіз, а на жеребчику я сам поїду в Шутейкино, от як скінчу.

— Братіку, чому це ви можете розпоряджатися кіньми, а я ні? — запитав роздратовано Матвій.

— Бо я не гуляти, а в справах.

— Майно в нас спільне, отже, і коні спільні, і ви це мусите розуміти, братіку.

Настала мовчанка. Яків не молився і чекав, коли відійде від дверей Матвій.

— Братіку,— говорив Матвій,— я людина хвора, не хочу я маєтку, бог з ним, володійте, але дайте хоч малу частину на прожиття в моїй хворобі. Дайте, і я піду.

Яків мовчав. Йому дуже хотілося розв'язатися з Матвієм, але дати йому грошей він не міг, бо всі гроші були при ділі; та й у всьому роді Терехових не було ще прикладу, щоб брати ділилися; ділитися — розоритися.

Яків мовчав і все чекав, коли піде Матвій, і все дивився на сестру, боячись, щоб вона не втрутилась і не почалась би знову лайка, яка була вранці. Коли, нарешті, Матвій пішов, він продовжував читати, але вже задоволення не було, від земних поклонів обважніла голова і потемніло в очах, і було нудно слухати свій тихий, тужливий голос. Коли такий занепад духу траплявся в нього вночі, то він пояснював його тим, що не було сну, а вдень це його лякало і йому починало здаватися, що на голові і на плечах в нього сидять біси.

Скінчивши сяк-так часи, незадоволений і сердитий, він поїхав у Шутейкино. Ще восени землекопи копали біля

Прогонної межову канаву і прохарчили в трактирі вісімнадцять карбованців, і тепер треба було застати в Шутейкино їхнього підрядчика і одержати від нього ці гроші. Від тепла і метелиць шлях попсувався, став темним і вибоїстим і подекуди вже провалювався; сніг по боках осів нижче від дороги, тому доводилося їхати, як вузеньким насипом, і звертати при зустрічах було дуже важко. Небо хмарилося ще зранку, і дув вологий вітер...

Назустріч їхав довгий обоз; жінки везли цеглу. Яків мусив звернути з шляху; кінь його вгруз у сніг по саме черево, сани-одиначки перехилилися на правий бік, і сам він, щоб не впасти, нахилився наліво і сидів так весь час, поки повз нього повільно просувався обоз; він чув крізь вітер, як рипіли сани і дихали худі коні і як жінки казали про нього: «Богомолов їде»,— а одна, подивившись з жалем на його коня, сказала швидко:

— Здається, сніг до Єгорія пролежить. Замучилися!

Яків сидів незручно, зігнувшись, і мружив очі від вітру, а перед ним все мелькали то коні, то червона цегла. І, можливо через те, що йому було незручно і болів бік, раптом йому зробилося прикро, і справа, в якій він тепер їхав, здалася йому неважливою, і він зрозумів, що можна було б у Шутейкино надіслати завтра робітника. Знову чомусь, як і минулої безсонної ночі, він згадав слова про верблюда, і потім полізли йому в голову різні згадки то про мужика, який продавав краденого коня, то про п'яницю, то про жінок, які приносили йому в заклад самовари. Звичайно, кожний купець намагається взяти більше, та Яків відчував втому від того, що він торговець, йому захотілося піти кудись далі від цього порядку і стало нудно від думки, що сьогодні йому ще треба читати вечерню. Вітер бив йому просто в обличчя і шелестів за коміром, і здавалося, що це він нашіптував йому всі ті думки, заносячи їх з широкого білого поля... Дивлячись на це поле, знайоме йому з дитинства, Яків згадував, що саме така тривога і такі думки бували в нього за молодих років, коли на нього находило марення і вагалася віра.

Йому було моторошно лишатися самому в полі; він завернув назад і тихо поїхав за обозом, а жінки сміялись й казали:

— Богомолов повернувся.

Вдома, по причині посту, нічого не варили й не становили самовар, і день тому здавався дуже довгим. Яків Іва-

нович давно вже прибрав коня, відпустив борошно на станцію і разів два починав читати псалтир, але до вечора все ще було далеко. Аглая помила вже підлогу і знічев'я прибирала у своїй скрині, кришка якої зсередини була вся заліплена ярликами від пляшок. Матвій, голодний і сумний, сидів і читав або ж підходив до голландської пічки і подовгу роздивлявся кахлі, що нагадували йому завод. Дашутка спала, потім, прокинувшись, пішла напувати худобу. В неї, коли вона діставала воду з криниці, обірвалася вірьовка і відро впало у воду. Робітник почав шукати багор, щоб витягти відро, а Дашутка ходила за ним по брудному снігу, боса, з червоними, як у гуски, ногами і твердила: «Тамо глибоко!» Вона хотіла сказати, що в криниці глибше, ніж може дістати багор, та робітник не розумів її і, мабуть, вона набридла йому, бо він раптом озирнувся і вилаяв її поганими словами. Яків Іванович, що вийшов о тій порі на двір, чув, як Дашутка відповіла робітникові скоромовкою довгою, добірною лайкою, якої вона могла навчитися тільки в трактирі у п'яних дядьків.

— Що ти, соромітнице? — гукнув він їй і навіть злякався.— Які це ти слова?

А вона дивилася на батька здивовано, тупо, не розуміючи, чому не можна говорити таких слів. Він хотів повчити її, але вона здалась йому такою дикою, темною, і вперше за весь час, який вона була в нього, він зрозумів, що в неї нема ніякої віри. І все це життя в лісі, в снігу, з п'яними дядьками, з лайкою постало перед ним таким же диким і темним, як ця дівчина, і, замість того, щоб повчати її, він тільки махнув рукою і повернувся в кімнату.

В цей час знову прийшли до Матвія жандарм і Сергій Никанорович. Яків Іванович згадав, що в цих людей теж нема ніякої віри і що це їх зовсім не турбує, і життя почало здаватися йому дивним, безумним і безпросвітним, як у собаки; він без шапки пройшов подвір'ям, потім вийшов на шлях і ходив, стиснувши кулаки,— в цей час пішов лапатий сніг,— борода в нього розліталась під вітром, він все струшував головою, бо щось стискало йому голову і плечі, ніби сиділи на них біси, і йому здавалося, що то ходить не він, а якийсь звір, величезний, страшний звір, і що коли він закричить, то голос його пронесеться ревом через усе поле і ліс і перелякає всіх...

V

Коли він повернувся додому, жандарма вже не було, а буфетник сидів у Матвійовій кімнаті і рахував щось на рахівниці. Він і раніше часто, майже щодня, бував у трактирі,— колись ходив до Якова Івановича, а останнім часом до Матвія. Він усе рахував на рахівниці, і при цьому його обличчя напружувалось і потіло, або просив грошей, або, розгладжуючи бакенбарди, розповідав про те, як колись на першокласній станції він готував для офіцерів крюшон і на парадних обідах сам розливав стерляжу юху. На цьому світі його ніщо не цікавило, крім буфетів, і умів він говорити тільки про страви, сервіровки, вина. Одного разу, подаючи чай молодій жінці, яка годувала груддю дитину, і бажаючи сказати їй щось приємне, він висловився так:

— Грудь матері — це буфет для немовляти.

Рахуючи на рахівниці у Матвійовій кімнаті, він просив грошей, говорив, що на *Прогонній* йому уже не можна жити, і декілька разів повторив таким тоном, ніби збирався заплакати:

— Куди ж я піду? Куди я тепер піду, скажіть, будь ласка?

Потім Матвій прийшов на кухню і почав чистити варену картоплю, яку він заховав, мабуть, з вчорашнього дня. Було тихо, і Якову Івановичу здалося, що буфетник пішов. Давно вже було пора починати вечерю; він гукнув Аглаю і, гадаючи, що в домі нікого нема, заспівав вільно, голосно. Він співав і читав, але в думці вимовляв інші слова: «Господи, прости! господи, спаси!» — і один за одним, не перестаючи, клав земні поклони, наче бажаючи втомити себе, і все струшував головою, так що Аглая дивилася на нього зачудовано. Він боявся, що зайде Матвій, і був впевнений, що він зайде, і почував проти нього злобу, якої не міг здолати ні молитвою, ні частими поклонами.

Матвій тихо-тихо відчинив двері й зайшов до молитовні.

— Гріх, який гріх! — сказав він з докором і зітхнув.— Покайтеся! Схаменіться, братіку!

Яків Іванович, стиснувши кулаки, не дивлячись на нього, щоб не вдарити, швидко вийшов з молитовні. Так само, як тоді на шляху, почуваючи себе величезним, страшним

звіром, він пройшов через сіни на сіру, брудну, насичену туманом і димом половину, де звичайно мужики пили чай, і тут довго ходив з кутка в куток, важко ступаючи, так що бряжчав посуд на полицях і хиталися столи. Йому вже було ясно, що він сам незадоволений своєю вірою і вже не зможе молитися, як раніше. Треба було каятися, треба було схаменутися, прийти до розуму, жити й молитися якось інакше. Але як молитися? Чи, може, все це тільки каламутить біс і нічого цього не треба?.. Як бути? Що робити? Хто може навчити? Яка безпорадність! Він зупинився і, схопившись за голову, почав думати, але те, що близько був Матвій, заважало йому спокійно міркувати. І він швидко пішов у кімнати.

Матвій сидів на кухні перед мискою з картоплею і їв. Тут же біля печі сиділи одна проти одної Аглая і Дашутка й мотали нитки. Між піччю і столом, за яким сидів Матвій, була покладена гладильна дошка; на ній стояв холодний утюг.

— Сестрице,— попрохав Матвій,— дозвольте мені олійки!

— Хто ж такого дня олію їсть? — спитала Аглая.

— Я, сестрице, не чернець, а мирянин. Та й за слабкістю здоров'я мені не те що олію, а навіть молоко можна.

— Егеж, у вас на заводі все можна.

Аглая взяла з полиці пляшку з олією і поставила її перед Матвієм, сердито стукнувши, із злорадною посмішкою, очевидно, задоволена, що він такий грішник.

— А я тобі кажу, що ти не можеш їсти олії! — вигукнув Яків.

Аглая і Дашутка злякалися, а Матвій, ніби не чув, налив собі олії в миску і продовжував їсти.

— А я тобі кажу, ти не можеш їсти олії! — вигукнув Яків ще голосніше, почервонів увесь і раптом схопив миску, підняв її над головою і щосили вдарив об землю, так що полетіли черепки.— Не смій говорити! — гукнув він несамовитим голосом, хоч Матвій не вимовив ні слова.— Не смій! — повторив він і вдарив кулаком об стіл.

Матвій зблід і підвівся.

— Братіку! — промовив він, продовжуючи жувати.— Братіку, схаменіться!

— Геть з мого дому зараз же! — кричав Яків; йому були огидні зморщене обличчя Матвія, і його голос, і кришки на вусах, і те, що він жує.— Геть, тобі кажуть!

— Братіку, заспокойтесь! Вас пойняла гордість сатанинська!

— Мовчи! (Яків затупав ногами). Забирайся, дияволе!

— Ви, коли хочете знати,— продовжував Матвій голосно, теж починаючи сердитися,— ви боговідступник і єретик. Біси окаянні заступили від вас справжнє світло, ваша молитва не угодна богові. Покайтеся, поки не пізно ще! Смерть грішника люта! Покайтеся, братіку!

Яків узяв його за плечі і потяг з-за столу, а він ще більше зблід і, перелякавшись, зніяковівши, забурмотів: «Що ж воно таке? Що ж воно таке?» — і, опираючись, силкуючись визволитися з рук Якова, випадково схопився за його сорочку біля шиї і розірвав комір, а Аглаї здалося, що це він хоче бити Якова, вона скрикнула, схопила пляшку з олією і щосили вдарила нею ненависного брата просто в тім'я. Матвій похитнувся, і обличчя в нього за одну мить стало спокійне, байдуже; Яків, важко дихаючи, збуджений і відчуваючи задоволення від того, що пляшка, вдарившись об голову, крякнула, як жива, не давав йому впасти і декілька раз (це він пам'ятав дуже добре) показав Аглаї пальцем на утюг, і тільки коли полилася в нього по руках кров і почувся голосний плач Дашутки, і коли з грюком упала гладильна дошка і на неї важко звалився Матвій, Яків перестав відчувати лють і зрозумів, що́ сталося.

— Хай здихає, заводський жеребець! — з огидою вимовила Аглая, не випускаючи з рук утюга; біла, забризкана кров'ю хустка сповзла у неї на плечі, і сиве волосся розпустилося.— Туди йому й дорога!

Все було страшно. Дашутка сиділа на підлозі біля пічки з нитками в руках, схлипувала і все вклонялася, вимовляючи з кожним поклоном: «Гам! гам!» Але нічого не було таким страшним для Якова, як варена картопля в крові, на яку він боявся наступити, і було ще щось страшне, що гнітило його, як важкий сон, і здавалось найнебезпечнішим і чого він ніяк не міг зрозуміти в першу хвилину. Це був буфетник Сергій Никанорович, який стояв на порозі з рахівницею в руках, дуже блідий, і з жахом дивився на те, що відбувалося на кухні. Тільки коли він повернувся і швидко пішов у сіни, а звідти надвір, Яків зрозумів, хто це, і пішов за ним.

Витираючи на ходу руки об сніг, він думав. Промайнула думка про те, що робітник відпросився ночувати до

себе на село і пішов уже давно; вчора кололи свиню, і величезні криваві плями були на снігу, на санях і навіть один бік цямриння був заляпаний кров'ю, отже, якби тепер уся родина Якова була в крові, то це не могло б нікому здатися підозрілим. Приховувати вбивство було б дуже важко, але те, що з'явиться із станції жандарм, який буде насвистувати і глузливо посміхатися, прийдуть селяни і міцно зв'яжуть руки Якову і Аглаї і з торжеством поведуть їх у волость, а звідти до міста, і дорогою весь час будуть показувати на них і весело говорити: «Богомолових ведуть!» — це уявлялося Якову найважчим, і хотілося відтягти якось час, щоб пережити цей сором не тепер, а колись пізніше.

— Я вам можу позичити тисячу карбованців...— сказав він, наздогнавши Сергія Никаноровича.— Якщо ви кому скажете, то від цього ніякої користі... а людину однаково не воскресиш,— і, ледве встигаючи за буфетником, який не озирався і намагався йти все швидше, він провадив далі: — І півтори тисячі можу дати...

Він зупинився, бо захекався, а Сергій Никанорович пішов далі так само швидко, мабуть, побоюючись, щоб і його також не вбили. Тільки проминувши переїзд і пройшовши половину шосе, яке вело від переїзду до станції, він мигцем озирнувся і пішов тихше. На станції і по колії вже світилися вогні, червоні і зелені; вітер вщух, але лапатий сніг все ще йшов, і шлях знову побілів. Та ось майже біля самої станції Сергій Никанорович зупинився, подумав хвилину і рішуче пішов назад. Темніло.

— Давайте півтори тисячі, Якове Івановичу,— сказав він тихо, тремтячи всім тілом.— Я згоден.

VI

Гроші Якова Івановича лежали в міському банку і були роздані під другі закладні; вдома у себе він тримав небагато, стільки, скільки треба було для обороту. Зайшовши на кухню, він намацав жерстянку з сірниками і, поки синім вогнем горіла сірка, встиг роздивитися Матвія, який лежав, як і раніше, на підлозі біля столу, але вже був накритий білим простиралом, і було видно тільки його чоботи. Невгавав цвіркун. Аглаї з Дашуткою не було в кімнатах: вони обидві сиділи у чайній за прилавком і мовчки

мотали нитки. Яків Іванович з лампочкою пройшов до себе в кімнату і витяг з-під ліжка скриньку, в якій тримав розхожі гроші. Цього разу набралося лише чотириста двадцять самими дрібними бумажками та срібла на тридцять п'ять карбованців; від бумажок ішов поганий, важкий дух. Забравши гроші, шапку, Яків Іванович вийшов на двір, потім за ворота. Він ішов і дивився на всі боки, але буфетника не було.

— Гоп! — гукнув Яків.

Біля самого переїзду від шлагбаума відокремилась темна постать і нерішуче пішла до нього.

— Що ви все ходите й ходите? — промовив Яків з досадою, пізнавши буфетника.— От вам: тут трохи невистачає до п'ятисот... Вдома нема більше.

— Добре... Дуже вам вдячний,— бурмотів Сергій Никанорович, хапаючи гроші і жадібно запихаючи їх у кишені; він весь тремтів, і це було помітно, незважаючи на темряву.— А ви, Якове Івановичу, будьте спокійні... Для чого мені говорити? Моя справа така, я був та пішов. Як кажуть, знати нічого не знаю, відати не відаю...— І відразу ж додав, зітхнувши: — Життя проклятуще!

Хвилину стояли мовчки, не дивлячись один на одного.

— Так це все у вас, через дурниці, бог його зна як...— сказав буфетник, тремтячи.— Сиджу, рахую собі і раптом галас... Дивлюсь у двері, а ви за олію... Де він зараз?

— Лежить там на кухні.

— А ви б його відвезли кудись... Чого чекати?

Яків провів його до станції мовчки, потім повернувся додому і запріг коня, щоб везти Матвія в Лимарово. Він вирішив, що відвезе його у Лимаровський ліс і залишить там на шляху, а потім буде говорити всім, що Матвій пішов у Веденяпіно і не повертався, і всі тоді думатимуть, що його забили перехожі. Він знав, що цим нікого не обдуриш, але рухатися, робити щось, клопотатися було не так важко, як сидіти й чекати. Він гукнув Дашутку і разом з нею повіз Матвія. А Аглая залишилася прибирати на кухні.

Коли Яків і Дашутка повертались назад, їх затримав на переїзді спущений шлагбаум. Ішов довгий товарний поїзд, що його тягли два локомотиви, важко дихаючи й викидаючи з піддувал снопи багрового вогню. На переїзді, наближаючись до станції, передній локомотив пронизливо свиснув.

— Свистить...— промовила Дашутка.

Поїзд, нарешті, пройшов, і сторож не поспішаючи підняв шлагбаум.

— Це ти, Якове Івановичу? — сказав він.— Не пізнав, багатим будеш.

А потім, коли приїхали додому, треба було спати. Аглая й Дашутка полягали разом, постеливши собі в чайній на підлозі, а Яків ліг на прилавку. Перед тим, як лягати, богу не молилися і лампад не світили. Всі троє не спали до самого ранку, але не вимовили ні слова, і здавалося їм цілу ніч, що нагорі на порожньому поверсі хтось ходить.

Через два дні приїхали з міста становий пристав і слідчий і зробили обшук, спочатку в Матвійовій кімнаті, потім в усьому трактирі. Допитували першим Якова, і він показав, що Матвій у понеділок надвечір пішов у Веденяпіно говіти і що, напевне, дорогою його вбили пильщики, які працюють тепер на колії. А коли слідчий запитав його, чому ж це так сталося, що Матвія знайшли на дорозі, а шапка його опинилася вдома,— хіба він пішов у Веденяпіно без шапки? І чому біля нього на дорозі на снігу не знайшли жодної краплини крові, тоді як голова в нього була проломлена, і обличчя і груди були чорні від крові, Яків збентежився, розгубився і відповів:

— Не можу знати.

І сталося саме те, чого так боявся Яків: приходив жандарм, урядник палив у молитовні, і Аглая накинулася на нього з лайкою і нагрубила становому приставу, і коли потім Якова й Аглаю вели з двору, біля воріт товпилися мужики і казали «Богомолова ведуть!» — і здавалось, усі раділи.

Жандарм на допиті показав прямо, що Матвія забили Яків і Аглая, щоб не ділитися з ним, і що в Матвія були свої гроші, і якщо їх не знайшли під час обшуку, то, очевидно, ними скористалися Яків і Аглая. І Дашутку допитували. Вона сказала, що дядько Матвій і тітка Аглая щодня лаялись і мало не билися за гроші, а дядько був багатий, бо він навіть своїй якійсь душечці подарував дев'ятсот карбованців.

Дашутка залишилася в трактирі сама; ніхто вже не приходив пити чай і горілку, і вона то прибирала в кімнатах, то пила мед і їла бублики; та через кілька днів допитували сторожа на переїзді, і він сказав, що в понеділок пізно

ввечері бачив, що Яків їхав з Дашуткою з Лимарово. Дашутку теж арештували, повели до міста й посадили в тюрму. Незабаром, із слів Аглаї, стало відомо, що під час убивства був присутній Сергій Никанорович; у нього зробили обшук і знайшли гроші у незвичайному місці, у валянку під пічкою, і гроші все були дрібні, одних карбованців бумажками було триста. Він божився, що гроші ці наторгував і що в трактирі не був уже більше року, а свідки показали, що він був бідний і останнім часом потребував грошей, і ходив в трактир щодня, щоб позичити в Матвія, і жандарм розповів, як у день убивства сам він двічі ходив з буфетником у трактир, щоб допомогти йому взяти позику. Згадали до речі, що в понеділок увечері Сергій Никанорович не виходив до товаропасажирського поїзда, а ходив кудись. І його теж заарештували і відправили до міста.

Через одинадцять місяців був суд.

Яків Іванович дуже постарів, схуд і говорив уже тихо, як хворий. Він почував себе слабким, жалюгідним, нижчим за всіх на зріст, і скидалося на те, ніби від муки сумління і марення, які не залишали його і в тюрмі, душа його так само постаріла й схудла, як і тіло. Коли зайшла мова про те, що він не ходить до церкви, голова запитав його:

— Ви розкольник?

— Не можу знати,— відповів він.

Він не мав уже ніякої віри, нічого не знав і не розумів, а колишня віра була йому тепер гидка і здавалась нерозумною, темною. Аглая зовсім не змінилася і все ще лаяла покійного Матвія, обвинувачуючи його в усіх нещастях. У Сергія Никаноровича на місці бакенбардів виросла борода; на суді він потів, червонів і, очевидно, соромився сірого халата і того, що його посадовили на одну лаву з простими мужиками. Він незграбно виправдовувався і, бажаючи довести, що в трактирі він не був цілий рік, починав суперечку з кожним свідком, і публіка сміялася з нього. Дашутка за час перебування в тюрмі погладшала; на суді вона не розуміла запитань, які ставили їй, і сказала тільки, що коли дядька Матвія вбивали, так вона дуже перелякалася, а потім нічого.

Всіх чотирьох визнали винними в убивстві з корисливою метою. Якова Івановича засудили до каторжних робіт на двадцять років, Аглаю — на тринадцять з половиною, Сергія Никаноровича — на десять, Дашутку — на шість.

VII

На Дуезькому рейді на Сахаліні пізно ввечері зупинився іноземний пароплав, щоб узяти вугілля. Просили командира почекати до ранку, але він не схотів чекати жодної години, заявляючи, що коли протягом ночі погода зміниться, то він рискує піти без вугілля. У Татарській протоці погода може різко змінитися за якихось півгодини, і тоді сахалінські береги стають небезпечними. А вже свіжішало й наганяло чималу хвилю.

З Воєводської тюрми, найбільш непривабливої і суворої з усіх сахалінських тюрем, погнали до рудника партію арештантів. Треба було вантажити вугіллям баржі, потім тягти їх на буксирі парового катера до борту пароплава, який стояв більше як за півверсти від берега, і там мало початися перевантаження — надзвичайно важка робота, коли баржу б'є об пароплав і робітники ледве тримаються на ногах від морської хвороби. Каторжні, тільки-но піднягі з постелей, заспані, йшли берегом, спотикаючись у темряві і видзвонюючи кайданами. Ліворуч було ледве видно високий стрімкий берег, надзвичайно похмурий, а праворуч була суцільна, безпросвітна темрява, у якій стогнало море, і чути було якийсь протяжний, одноманітний звук: «а... а... а... а...», і тільки коли наглядач закурював люльку і в цей час мигцем освітлювався конвойний з рушницею і двоє-троє найближчих арештантів з грубими обличчями, або коли він підходив з ліхтарем близько до води, то можна було роздивитися білі гребені передніх хвиль.

У цій партії був і Яків Іванович, якого прозвали на каторзі Віником за його довгу бороду. На ім'я й по батькові його давно вже ніхто не величав, а звали просто Яшкою. Про нього тут були поганої думки, бо місяців через три після прибуття на каторгу, відчуваючи сильну, непереможну нудьгу за батьківщиною, він піддався спокусі і втік, та його швидко спіймали, присудили до безстрокової каторги і дали йому сорок батогів; потім його ще двічі карали різками за розтрату казенного одягу, хоч цей одяг обидва рази був у нього вкрадений. Нудьга за батьківщиною почалась у нього з тих самих пір, коли його везли до Одеси і арештантський поїзд спинився вночі на *Прогонній*, і Яків, припавши до вікна, намагався побачити рідний двір і нічого не побачив поночі.

Ні з ким було поговорити про рідну сторону. Сестру Аглаю відправили на каторгу через Сибір, і було невідомо,

де вона тепер. Дашутка була на Сахаліні, але її віддали якомусь поселенцеві в сожительки в далеке селище: про неї нічого не було чути, і раз тільки один поселенець, який потрапив до Воєводської тюрми, розповів Якову, ніби Дашутка мала вже трьох дітей. Сергій Никанорович служив лакеєм у чиновника тут же недалеко, в Дуе, але не можна було розраховувати побачитися з ним колись, бо він соромився знайомства з каторжними з простого звання.

Партія прийшла на рудник і розташувалась на пристані. Казали, що навантажування не буде, бо погода дедалі гіршає і пароплав нібито збирається відходити. Видно було три вогні. Один з них рухався: це — паровий катер ходив до пароплава і тепер, здається, уже повертався, щоб повідомити, буде робота чи ні. Тремтячи від осіннього холоду і морської вологи, кутаючись у свій короткий, драний кожух, Яків Іванович уважно, не кліпаючи, дивився в той бік, де була батьківщина. З тих пір, як він пожив в одній тюрмі разом з людьми, яких пригнали сюди з різних кінців— з росіянами, хохлами, татарами, грузинами, китайцями, чухною, циганами, євреями, і з тих пір, як прислухався до їхніх розмов, надивився на їхні страждання, він знову почав звертатися до бога, і йому здавалося, що він, нарешті, пізнав справжню віру, ту саму, якої так жадав і так довго шукав і не знаходив увесь його рід, починаючи з бабки Авдотьї. Усе він уже знав і розумів, де бог і як треба йому служити, але було незрозуміло тільки одне, чому доля людей така різна, чому ця проста віра, яку інші одержують від бога даром разом з життям, дісталася йому так дорого, що від усіх тих жахів і страждань, які, очевидно, без перерви триватимуть до самої його смерті, в нього тремтять, як у п'яниці, руки й ноги? Він вдивлявся напружено у темряву і йому здавалося, що крізь тисячі верст цієї темряви він бачить батьківщину, бачить рідну губернію, свій повіт, *Прогонну*, бачить темноту, дикість, безсердечність і тупу, сувору, скотську байдужість людей, яких він там покинув; зір його туманився від сліз, але він усе дивився вдалину, де ледве-ледве світилися бліді вогні пароплава, і серце ниє від туги за батьківщиною, і хотілося жити, повернутися додому, розповісти там про свою нову віру і врятувати від загибелі хоча б одну людину і прожити без страждань хоча б один день.

Катер прийшов, і наглядач заявив голосно, що вантажити не будуть.

— Назад! — скомандував він.— Струнко!

Було чути, як на пароплаві прибирали якірний ланцюг. Дув уже міцний, пронизливий вітер, і десь вгорі на стрімкому березі скрипіли дерева. Напевне, починався шторм.

БУДИНОК З МЕЗОНІНОМ

(Розповідь художника)

I

Це було 6—7 років тому, коли я жив в одному з повітів Т-ої губернії, в маєтку поміщика Бєлокурова, молодого чоловіка, який вставав дуже рано, ходив у піддьовці, вечорами пив пиво і все скаржився мені, що він ніде і ні в кому не зустрічає співчуття. Він жив у саду в флігелі, а я в старому панському будинку, у величезній залі з колонами, де не було ніякої меблі, крім широкого дивану, на якому я спав, та ще стола, на якому я розкладав пасьянс. Тут завжди, навіть за тихої погоди, щось гуло в старих амосовських печах, а під час грози весь будинок дрижав і, здавалося, тріскався на частини, і було трошки страшно, особливо вночі, коли всі десять великих вікон раптом освітлювала блискавка.

Приречений долею на постійну бездіяльність, я не робив рішуче нічого. Цілими годинами я дивився крізь свої вікна на небо, на птахів, на алеї, читав усе, що привозили мені з пошти, спав. Іноді я йшов з дому і до пізнього вечора блукав де-небудь.

Одного разу, повертаючись додому, я ненароком забрів до якоїсь незнайомої садиби. Сонце вже ховалося, і на квітучому житі лягли вечірні тіні. Два ряди старих, тісно посаджених дуже високих ялин стояли, як дві суцільні стіни, утворюючи похмуру, красиву алею. Я легко переліз через пліт і пішов цією алеєю, сковзаючись на глиці, яка тут на вершок вкривала землю. Було тихо, темно, і тільки високо

на вершинах де-не-де тремтіло яскраве золоте світло і мінилося райдужно в тенетах павука. Дуже, до задухи пахло хвоєю. Потім я завернув на довгу липову алею. І тут також запустіння і старість; торішнє листя сумно шелестіло під ногами, і в присмерках поміж деревами ховалися тіні. Праворуч, у старому фруктовому саду, нехотя, слабким голосом співала іволга, мабуть, теж старенька. Але от і липи скінчилися; я пройшов повз білий будинок з терасою і з мезоніном, і передо мною несподівано розгорнувся краєвид на панський двір і на широкий став з купальнею, з юрбою зелених верб, з селом на тому березі, з високою вузькою дзвіницею, на якій горів хрест, відбиваючи в собі згасаюче сонце. На мить на мене війнуло очаруванням чогось рідного, дуже знайомого, наче я вже бачив цю саму панораму колись у дитинстві.

А біля камінних білих воріт, що вели з двору на поле, біля старовинних міцних воріт із левами, стояли дві дівчини. Одна з них, старша, тонка, бліда, дуже гарна, з цілою шапкою каштанового волосся на голові, з маленьким упертим ротом, мала суворий вираз і на мене ледве звернула увагу; друга ж, зовсім ще молоденька — їй було 17—18 років, не більше — теж тонка й бліда, з великим ротом і з великими очима, здивовано глянула на мене, коли я проходив мимо, сказала щось англійською мовою і зніяковіла, і мені здалося, що й ці два милих обличчя мені давно вже знайомі. І я повернувся додому з таким почуттям, немов бачив хороший сон.

Незабаром після цього, якось опівдні, коли я і Бєлокуров гуляли біля будинку, несподівано, зашумівши по траві, в'їхала в двір коляска на ресорах, в якій сиділа одна з тих дівчат. Це була старша. Вона приїхала з підписним листом просити на погорільців. Не дивлячись на нас, вона дуже серйозно й докладно розповіла нам, скільки згоріло будинків у селі Сіянові, скільки чоловіків, жінок і дітей залишилось без притулку і що думає робити на перших порах комітет по допомозі погорільцям, членом якого вона тепер була. Давши нам підписатись, вона сховала лист і одразу ж почала прощатися.

— Ви зовсім забули нас, Петре Петровичу,— сказала вона Бєлокурову, подаючи йому руку.— Приїжджайте, і якщо monsieur N. (вона назвала моє прізвище) захоче поглянути, як живуть шанувальники його таланту, і завітає до нас, то мама і я будемо дуже раді.

Я вклонився.

Коли вона поїхала, Петро Петрович почав розповідати. Ця дівчина, за його словами, була з доброї родини і звали її Лідією Волчаніновою, а маєток, в якому вона жила з матір'ю і сестрою, так само, як і село на тому березі ставу, звався Шелковкою. Батько її колись посідав визначне місце в Москві і помер у чині таємного радника. Незважаючи на добрі достатки, Волчанінови жили в селі безвиїзно, літо і зиму, і Лідія була вчителькою у земській школі в себе у Шелковці і одержувала 25 карбованців на місяць. Вона витрачала на себе тільки ці гроші і пишалася, що живе власним коштом.

— Цікава родина,— сказав Бєлокуров.— Може, сходимо до них коли-небудь. Вони будуть вам дуже раді.

Якось по обіді, у святковий день, ми згадали про Волчанінових і вирушили до них у Шелковку. Вони, мати й обидві дочки, були вдома. Мати, Катерина Павлівна, колись, як видно, гарна, а тепер дуже дрябла, як на свої роки, хвора на задишку, засмучена, неуважна, намагалася розважити мене розмовою про живопис. Довідавшись від дочки, що я, можливо, приїду до Шелковки, вона мимохіть пригадала два-три моїх пейзажі, які бачила на виставках у Москві, і тепер запитувала, що я хотів у них сказати. Лідія, або, як її звали вдома, Ліда, говорила більше з Бєлокуровим, ніж зі мною. Серйозна, не посміхаючись, вона запитувала його, чому він не служить у земстві і чому досі не був на жодних земських зборах.

— Негаразд, Петре Петровичу,— говорила вона докірливо.— Негаразд. Соромно.

— Правда, Лідо, правда,— погоджувалась мати.— Негаразд.

— Весь наш повіт перебуває в руках Балагіна,— говорила далі Ліда, звертаючись до мене.— Сам він голова управи, і всі посади в повіті роздав своїм племінникам і зятям, і робить, що хоче. Треба боротися. Молодь повинна скласти з себе міцну партію, але ви бачите, яка в нас молодь. Соромно, Петре Петровичу!

Молодша сестра, Женя, поки говорили про земство, мовчала. Вона не брала участі в серйозних розмовах, її в родині ще не вважали за дорослу і, як маленьку, називали Місюсь, тому що в дитинстві вона звала так *міс*, свою гувернантку. Весь час вона дивилася на мене з цікавістю і, коли я розглядав в альбомі фотографії, пояснювала мені.

«Це дядько... Це хрещений батько», і водила пальчиком по портретах, і в той час по-дитячому торкалась мене своїм плечем, і я близько бачив її тендітні, нерозвинені груди, тонкі плечі, косу і худеньке тіло, туго стягнуте поясом.

Ми грали в крокет і lown-tennis, гуляли по саду, пили чай, потім довго вечеряли. Після величезної порожньої зали з колонами мені було якось не по собі у цьому невеликому затишному будинку, в якому не було на стінах олеографій і слугам говорили ви, і все мені здавалося молодим і чистим, завдяки присутності Ліди і Місюсь, і все дихало порядністю. Під час вечері Ліда знов говорила з Бєлокуровим про земство, про Балагіна, про шкільні бібліотеки. Це була жвава, щира, впевнена дівчина, і слухати її було цікаво, хоча говорила вона багато й голосно — можливо, тому, що звикла говорити в школі. Зате мій Петро Петрович, у якого ще з часів студенства залишилася манера всяку розмову зводити на суперечку, говорив нудно, мляво і довго, з виразним бажанням здаватись розумною й передовою людиною. Жестикулюючи, він перекинув рукавом соусник і на скатерті утворилася велика калюжа, але, крім мене, здавалося, ніхто не помітив цього.

Коли ми повертались додому, було темно й тихо.

— Добре виховання не в тому, що ти не проллєш соус на скатерть, а в тому, що ти не помітиш, коли це зробить хтось інший,— сказав Бєлокуров і зітхнув.— Так, прекрасна, інтелігентна родина. Відстав я від хороших людей, ах, як відстав! А все справи, справи! Справи!

Він говорив про те, як багато доводиться працювати, коли хочеш стати зразковим сільським хазяїном. А я думав: який це важкий і ледачий хлопець! Він, коли говорив про що-небудь серйозно, то з напруженням тягнув «е-е-е-е», і працював так само, як говорив,— повільно, завжди запізнюючись, пропускаючи строки. В його діловитість я погано вірив уже через те, що листи, які я доручав йому відправляти на пошту, він цілими тижнями носив у себе в кишені.

— Найважче за все,— бурмотів він, ідучи поруч зі мною,— найважче за все те, що працюєш і ні в кого не зустрічаєш співчуття. Ніякісінького співчуття!

II

Я став бувати у Волчанінових. Звичайно я сидів на нижньому східці тераси; мене гнітило невдоволення самим собою, було шкода свого життя, яке минало так швидко й нецікаво, і я все думав про те, як добре було б вирвати з своїх грудей серце, що стало у мене важким. А в цей час на терасі говорили, чути було шелест суконь, гортали книгу. Я швидко звик до того, що вдень Ліда приймала хворих, роздавала книжки і часто ходила в село з непокритою головою, під парасолькою, а увечері голосно говорила про земство, про школи. Ця тонка, гарна, незмінно сувора дівчина з маленьким, тонко окресленим ротом, кожного разу, коли починалась ділова розмова, говорила мені сухо:

— Це для вас нецікаво.

Я був їй несимпатичний. Вона не любила мене за те, що я пейзажист і в своїх картинах не зображую народного лиха і що я, як їй здавалося, був байдужий до того, у що вона так твердо вірила. Пригадується, коли я їхав берегом Байкалу, я зустрів дівчину-бурятку, в сорочці і в штанях з синьої даби, верхи на коні; я запитав у неї, чи не продасть вона мені свою люльку, і, поки ми говорили, вона із зневагою дивилась на моє європейське обличчя і на мій капелюх, і в одну хвилину їй набридло говорити зі мною, вона гигикнула і поскакала геть. І Ліда так само зневажала в мені чужого. Зовні вона ніяк не виявляла своєї неприхильності до мене, але я відчував її і, сидячи на нижньому східці тераси, починав дратуватися і говорив, що лікувати селян, не будучи лікарем, значить обманювати їх і що легко бути благодійником, коли маєш дві тисячі десятин.

А її сестра, Місюсь, не мала ніяких турбот і провадила своє життя, марнуючи час, як я. Вставши вранці, вона одразу ж брала книгу і читала, сидячи на терасі в глибокому кріслі, так що ніжки її ледве торкалися землі, або ховалась із книгою в липовій алеї, або йшла за ворота в поле. Вона читала цілий день, жадібно дивлячись у книгу, і тільки з того, що погляд її іноді ставав стомленим, збентеженим і обличчя дуже блідло, можна було догадатися, як це читання втомлювало її мозок. Коли я приходив, вона, побачивши мене, трохи червоніла, залишала книжку і жваво, дивлячись мені в обличчя своїми велики-

ми очима, розповідала про те, що трапилося, наприклад, про те, що в людській загорілася сажа або що робітник піймав у ставку велику рибу. В будні вона ходила звичайно у світлій сорочечці і в темносиній юбці. Ми гуляли разом, рвали вишні для варення, катались у човні, і, коли вона стрибала, щоб дістати вишню, або працювала веслами, крізь широкі рукава просвічували її тонкі, тендітні руки. Або я писав етюд, а вона стояла поруч і дивилась із захопленням.

В одну з неділь, наприкінці липня, я прийшов до Волчанінових вранці, години о дев'ятій. Я ходив у парку, тримаючись віддалік від будинку, і відшукував білі гриби, яких того літа було дуже багато, і ставив коло них позначки, щоб потім підібрати їх разом із Женею. Дув теплий вітер. Я бачив, як Женя і її мати, обидві в ясних святкових сукнях, пройшли з церкви додому, і Женя притримувала від вітру капелюшок. Потім я чув, як на терасі пили чай.

Для мене, людини безтурботної, що шукала виправдання для своєї постійної бездіяльності, ці літні святкові ранки в наших садибах завжди були надзвичайно привабливі. Коли зелений сад, ще вологий від роси, весь сяє від сонця і здається щасливим, коли біля будинку пахне резедою і олеандром, молодь тільки-но повернулася з церкви і п'є чай у саду, і коли всі так гарно вдягнені й веселі, і коли знаєш, що всі ці здорові, ситі, красиві люди весь довгий день нічого не робитимуть, то хочеться, щоб все життя було таким. І тепер я думав те ж саме і ходив по саду, готовий ходити так без діла і без мети весь день, все літо.

Прийшла Женя з кошиком; у неї був такий вираз, наче вона знала або передчувала, що зустріне мене в саду. Ми збирали гриби і говорили, і коли вона запитувала про що-небудь, то заходила наперед, щоб бачити моє обличчя.

— Учора в нас у селі сталося чудо,— сказала вона.— Крива Палажка була хвора цілий рік, ніякі лікарі й ліки не допомагали, а вчора баба пошептала й пройшло.

— Це не має значення,— сказав я.— Не варто шукати чудес тільки біля хворих і бабів. Хіба здоров'я не чудо? А саме життя? Що незрозуміло, те і є чудо.

— А вам не страшно те, що незрозуміло?

— Ні. До явищ, яких я не розумію, я підходжу бадьоро і не підкоряюсь їм. Я вище них. Людина повинна усві-

домлювати себе вище за левів, тигрів, зірок, вище за все у природі, навіть вище за те, що незрозуміле і здається чудесним, інакше вона не людина, а миша, яка всього боїться.

Женя думала, що я, як художник, знаю дуже багато і можу вірно вгадувати те, чого не знаю. Їй хотілося, щоб я ввів її в сферу вічного й прекрасного, у той вищий світ, в якому, на її думку, я був своєю людиною, і вона говорила зі мною про бога, про вічне життя, про чудесне. І я, який не припускав, що я і моя уява після смерті загинемо навіки, відповідав: «так, люди безсмертні», «так, нас чекає вічне життя». А вона слухала, вірила й не вимагала доказів.

Коли ми йшли до дому, вона раптом зупинилася й сказала:

— Наша Ліда прекрасна людина. Чи не так? Я її палко люблю і могла б кожної хвилини пожертвувати для неї життям. Але скажіть,— Женя доторкнулась до мого рукава пальцем,— скажіть, чому ви з нею все сперечаєтесь? Чому ви роздратовані?

— Тому що вона неправа.

Женя заперечливо похитала головою, і сльози з'явилися в неї на очах.

— Як це незрозуміло! — промовила вона.

У цей час Ліда щойно повернулась звідкілясь і, стоячи біля ганку з хлистом у руках, стрункa, гарна, осяяна сонцем, показувала щось робітникові. Поспішаючи і голосно розмовляючи, вона прийняла двох-трьох хворих, потім із діловим, заклопотаним виглядом ходила по кімнатах, відкриваючи то одну шафу, то другу, ходила в мезонін; її довго шукали й кликали обідати, і прийшла вона, коли ми вже з'їли суп. Усі ці дрібні подробиці я чомусь пам'ятаю й люблю, і весь цей день прекрасно пам'ятаю, хоч не сталося нічого особливого. По обіді Женя читала, лежачи в глибокому кріслі, а я сидів на нижньому східці тераси. Ми мовчали. Усе небо затягло хмарами, і став накрапати рідкий, дрібний дощ. Було жарко, вітер давно вже стих, і здавалось, що цей день ніколи не закінчиться. До нас на терасу вийшла Катерина Павлівна, заспана, з віялом.

— О, мамо,— сказала Женя, цілуючи її руку,— тобі шкідливо спати вдень.

Вони обожували одна одну. Коли одна йшла в сад, то друга вже стояла на терасі і, дивлячись на дерева, гука-

ла: «ау, Женю!» або: «мамусю, де ти?» Вони завжди разом молилися й обидві однаково вірили, і добре розуміли одна одну, навіть коли мовчали. І до людей вони ставились однаково. Катерина Павлівна так само скоро звикла і прив'язалась до мене, і коли я не з'являвся два-три дні, присилала довідатись, чи здоровий я. На мої етюди вона дивилася теж із захопленням, і з такою ж балакучістю і так само одверто, як Місюсь, розповідала мені, що сталося, і часто звіряла мені свої домашні таємниці.

Вона благоволіла перед своєю старшою дочкою. Ліда ніколи не підлещувалась, говорила тільки про серйозне; вона жила своїм особливим життям і для матері і для сестри була такою ж священною, трохи загадковою особою, як для матросів адмірал, який все сидить у себе в каюті.

— Наша Ліда прекрасна людина,— говорила часто мати.— Чи не так?

І тепер, поки накрапав дощ, ми говорили про Ліду.

— Вона прекрасна людина,— сказала мати і додала півголосом тоном змовниці, злякано оглядаючись:— Таких удень з вогнем пошукати, хоча, знаєте, я починаю трошки хвилюватися. Школа, аптечки, книжки — все це добре, але навіщо крайності? Адже їй уже двадцять четвертий рік, пора про себе серйозно подумати. Отак за книжками й аптечками і не побачиш, як життя збіжить... Заміж треба.

Женя, бліда від читання, із зім'ятою зачіскою, підвела голову і сказала ніби про себе, дивлячись на матір:

— Мамусю, все залежить від волі божої!

І знову поринула в читання.

Прийшов Бєлокуров у піддьовці й у вишитій сорочці. Ми грали в крокет і lown-tennis, потім, коли стемніло, довго вечеряли, і Ліда знову говорила про школи і про Балагіна, який прибрав до своїх рук цілий повіт. Йдучи цього вечора від Волчанінових, я виносив враження довгого-довгого, марного дня, з сумним усвідомленням, що все кінчається на цьому світі, яке б воно не було довге. Нас до воріт проводжала Женя, і від того, може, що вона була зі мною цілий день з ранку до вечора, я відчув, що без неї мені немовби скучно і що вся ця славна родина близька мені; і вперше за все літо мені захотілось малювати.

— Скажіть, чому ви живете так нудно, так не колоритно? — запитав я в Бєлокурова, йдучи з ним додому.— Моє життя нудне, важке, одноманітне, бо я художник, я дивна людина, я засмиканий з юних днів заздрістю, невдоволенням із себе, невірою в свою справу, я завжди бідний, я бурлака, але ви ж, ви, здорова, нормальна людина, поміщик, пан,— чому ви живете так нецікаво, так мало берете від життя? Чому, наприклад, ви досі не закохалися в Ліду чи Женю?

— Ви забуваєте, що я кохаю іншу жінку,— відповів Бєлокуров.

Це він говорив про свою подругу, Любов Іванівну, яка жила з ним разом у флігелі. Я щодня бачив, як ця дама, дуже повна, пухла, поважна, схожа на відгодовану гуску, гуляла по саду в російському костюмі з бусами, завжди під парасолькою, і слуги раз у раз запрошували її або їсти, або чай пити. Років три тому вона найняла один з флігелів під дачу та так і лишилася жити в Бєлокурова, очевидно, назавжди. Вона була старша від нього років на десять і міцно тримала його в руках, так що, відлучаючись з дому, він повинен був питатися у неї дозволу. Вона часто ридала чоловічим голосом, і тоді я посилав сказати їй, якщо вона не перестане, то я залишу квартиру; і вона втихала.

Коли ми прийшли додому, Бєлокуров сів на диван і нахмурився в роздумі, а я почав ходити по залі, відчуваючи тихе хвилювання, неначе закоханий. Мені хотілось говорити про Волчанінових.

— Ліда може покохати тільки земця, захопленого так само, як вона, лікарнями і школами,— сказав я.— О, заради такої дівчини можна не тільки стати земцем, але навіть стоптати, як у казці, залізні черевики. А Місюсь? Яка чарівна ця Місюсь!

Бєлокуров довго, розтягаючи «е-е-е-е...», заговорив про хворобу віку — песимізм. Говорив він упевнено і таким тоном, ніби я сперечався з ним. Сотні верст пустельного, одноманітного, вигорілого степу не можуть нагнати такої нудьги, як одна людина, коли вона сидить, говорить і невідомо, коли вона піде.

— Справа не в песимізмі і не в оптимізмі,— сказав я роздратовано,— а в тому, що у дев'яноста дев'яти з сотні нема розуму.

Бєлокуров прийняв це як натяк, образився й пішов.

III

— У Малозьомові гостює князь, тобі кланяється,— говорила Ліда матері, повернувшись звідкілясь і скидаючи рукавички.— Розповідав багато цікавого... Обіцяв знову порушити в губернському зібранні питання про медичний пункт в Малозьомові, але говорить: мало надії.— І, повернувшись до мене, вона сказала:— Вибачте, я все забуваю, що для вас це не може бути цікавим.

Я відчув роздратування.

— Чому ж нецікаво? — запитав я і знизав плечима.— Ви не бажаєте знати мою думку, але я запевняю вас, що це питання мене дуже цікавить.

— Справді?

— Так. На мою думку, медичний пункт у Малозьомові зовсім непотрібний.

Моє роздратування передалося і їй; вона подивилася на мене, примруживши очі, і запитала:

— Що ж потрібне? Пейзажі?

— І пейзажі непотрібні. Нічого там непотрібно.

Вона скинула рукавички і розгорнула газету, яку щойно привезла з пошти; через хвилину вона сказала тихо, очевидно, стримуючи себе:

— Минулого тижня померла від пологів Анна, а коли б поблизу був медичний пункт, то вона залишилась б жива. І пани-пейзажисти, мені здається, повинні б мати якісь переконання щодо цього.

— Я маю щодо цього дуже певне переконання, запевняю вас,— відповів я, а вона закрилась від мене газетою, наче не бажаючи слухати.— На мою думку, медичні пункти, школи, бібліотечки, аптечки, за існуючих умов, служать тільки поневоленню. Народ обплутаний ланцюгом великим, і ви не рубаєте цього ланцюга, а лише додаєте нові кільця — ось вам моє переконання.

Вона підвела на мене очі й глузливо посміхнулася, а я говорив далі, намагаючись з'ясувати свою головну думку:

— Не те важливо, що Анна померла від пологів, а те, що всі ці Анни, Маври, Пелагії з рання до смеркання гнуть спини, хворіють від непосильної праці, ціле життя тремтять за голодних і хворих дітей, ціле життя бояться смерті і хвороб, ціле життя лікуються, рано марніють, рано старіють і помирають у бруді і в смороді; їхні діти,

підростаючи, починають ту саму музику, і так минають сотні років, і мільярди людей живуть гірше від тварин — тільки заради шматка хліба, відчуваючи постійний страх. Увесь жах їхнього становища в тому, що їм ніколи про душу подумати, ніколи згадати про свій образ і подобу; голод, холод, тваринний страх, сила праці, ніби снігові обвали, загородили їм всі шляхи до духовної діяльності, якраз до того самого, що відрізняє людину від тварини і становить єдине, заради чого варто жити. Ви приходите до них на допомогу з лікарнями і школами, але цим не звільняєте їх від пут, а, навпаки, ще більше поневолюєте, бо, вносячи в їхнє життя нові забобони, ви збільшуєте число їхніх вимог, не кажучи вже про те, що за мушки і за книжки вони повинні платити земству і, виходить, дужче гнути спину.

— Я сперечатися з вами не буду,— сказала Ліда, опускаючи газету.— Я вже це чула. Скажу вам тільки одне: не можна сидіти склавши руки. Щоправда, ми не рятуємо людство і, може, багато де в чому помиляємося, але ми робимо те, що можемо, і — наша правда. Найвище і найсвятіше завдання культурної людини — це служити ближнім, і ми намагаємося служити, як уміємо. Вам не подобається, але всім не догодиш.

— Правда, Лідо, правда,— сказала мати.

У присутності Ліди вона завжди ніяковіла і, розмовляючи, з тривогою поглядала на неї, побоюючись сказати щось зайве чи недоречне; і ніколи вона не заперечувала їй, а завжди погоджувалась: правда, Лідо, правда.

— Мужицька грамотність, книжки з жалюгідними напучуваннями й примовками і медичні пункти не можуть зменшити ні неуцтва, ні смертності так само, як світло з ваших вікон не може освітити цього величезного саду,— сказав я.— Ви не даєте нічого, ви своїм втручанням у життя цих людей створюєте лише нові потреби, новий привід для праці.

— Ах, боже мій, але треба ж робити що-небудь! — сказала Ліда з досадою, і з її тону було помітно, що мої міркування вона вважає нікчемними й зневажає їх.

— Треба визволити людей від тяжкої фізичної праці,— сказав я.— Треба полегшити їхнє ярмо, дати їм перепочинок, щоб вони не все своє життя проводили біля печей, ночов і в полі, але мали б також час подумати про душу, про бога, могли б ширше виявити свої духовні здіб-

ності. Покликання кожної людини в духовній діяльності — у постійному шуканні правди й сенсу життя. Зробіть же для них непотрібною грубу тваринну працю, дайте їм відчути себе на волі, і тоді побачите, яке, по суті, глузування ці книжки й аптечки. Якщо людина усвідомлює своє справжнє покликання, то задовольнити її можуть тільки релігія, науки, мистецтва, а не ці дрібниці.

— Визволити від праці! — посміхнулась Ліда.— Хіба це можливо?

— Так. Візьміть на себе частину їхньої праці. Коли б усі ми, міські і сільські жителі, всі без винятку, погодилися поділити поміж собою працю, яка витрачається взагалі людством на задоволення фізичних потреб, то на кожного з нас, може, припало б не більше двох-трьох годин на день. Уявіть, що всі ми, багаті й бідні, працюємо тільки три години на день, а решта часу в нас вільна. Уявіть до того, що ми, щоб ще менше залежати від свого тіла й менше працювати, винаходимо машини, які замінюють працю, ми намагаємось скоротити кількість наших потреб до мінімуму. Ми загартовуємо себе, наших дітей, щоб вони не боялись голоду, холоду і ми не тремтіли б завжди за їхнє здоров'я, як тремтять Анна, Мавра й Пелагія. Уявіть, що ми не лікуємось, не тримаємо аптек, тютюнових фабрик, гуралень,— скільки вільного часу в нас лишається кінець кінцем! Всі ми спільно віддаємо цей надмір часу наукам і мистецтвам. Як іноді селяни миром лагодять шлях, так і всі ми спільно, миром, шукали б правди і сенсу життя, і — я певний у цьому — правду було б відкрито дуже швидко, людина позбавилася б цього постійного нестерпного гнітючого страху смерті, і навіть самої смерті.

— Проте ви суперечите собі,— сказала Ліда.— Ви кажете — наука, наука, а самі заперечуєте письменність.

— Письменність, коли людина має можливість читати тільки вивіски на шинках та зрідка книжки, яких не розуміє,— така письменність тримається вже з часів Рюрика, гоголівський Петрушка давно вже читає, а тимчасом село, яке було при Рюрику, таке й лишається до цього часу. Не письменність потрібна, а воля для широкого вияву духовних здібностей. Потрібні не школи, а університети.

— Ви й медицину відкидаєте.

— Так. Вона була б потрібна тільки для вивчення хвороб, як явищ природи, а не для лікування їх. Якщо

вже лікувати, то не хвороби, а причини їх. Усуньте головну причину — фізичну працю, і тоді не буде хвороб. Не визнаю я науки, яка лікує,— говорив я збуджено.— Науки й мистецтва, якщо вони справжні, прагнуть не до тимчасової, не до поодинокої цілі, а до вічного й загального,— вони шукають правди й сенсу життя, шукають бога, душу, а коли їх приєднують до вимог і злоби дня, до аптечок і бібліотечок, то вони тільки ускладнюють, захаращують життя. У нас багато медиків, фармацевтів, юристів, стало багато письменних, але зовсім немає біологів, математиків, філософів, поетів. Увесь розум, уся душевна енергія пішла на задоволення тимчасових, поточних потреб. У вчених, письменників і художників кипить робота, з їхньої милості вигоди життя зростають з кожним днем, вимоги тіла помножуються, тимчасом до правди ще далеко, і людина, як і раніше, залишається найбільш хижою і найбільш неохайною твариною, і все схиляється до того, щоб людство у своїй більшості виродилось і втратило назавжди будь-яку життєздатність. За таких умов життя художника не має сенсу, і чим він талановитіший, тим дивніша й незрозуміліша його роль, бо стає зрозуміло, що він працює на забавку хижої неохайної тварини, підтримуючи існуючий лад. І я не хочу працювати, і не буду... Нічого не треба, нехай земля казна-де подінеться.

— Місюська, вийди,— сказала Ліда сестрі, очевидно вважаючи мої слова шкідливими для такої молодої дівчини.

Женя із сумом подивилась на сестру й на матір і вийшла.

— Подібні милі речі говорять звичайно, коли хочуть виправдати свою байдужість,— сказала Ліда.— Відкидати лікарні й школи легше, ніж лікувати й вчити.

— Правда, Лідо, правда,— погодилась мати.

— Ви погрожуєте, що не будете працювати,— продовжувала Ліда.— Очевидно, ви високо цінуєте ваші роботи. Облишмо ж сперечатися, ми ніколи не порозуміємось, тому що найнедовершенішу з усіх бібліотечок і аптечок, про які щойно ви відгукнулись так зневажливо, я ставлю над усі пейзажі на світі.— І одразу ж, звернувшись до матері, вона заговорила зовсім іншим тоном: — Князь дуже схуд і сильно змінився з того часу, як був у нас. Його посилають у Віші.

Вона розповідала матері про князя, щоб не говорити зі мною. Обличчя її палало, і, щоб приховати своє хвилювання, вона низько, наче короткозора, нахилилася до столу й удавала, що читає газету. Моя присутність була неприємна. Я попрощався і пішов додому.

IV

Надворі було тихо; село по той бік ставка вже спало, не було видно жодного вогника, і тільки на ставку ледве жевріли бліді відблиски зірок. Біля воріт із левами стояла Женя непорушно, чекаючи мене, щоб провести.

— У селі всі сплять,— сказав я їй, намагаючись роздивитись у темряві її обличчя, і побачив звернуті на мене темні, печальні очі.— І шинкар, і конокради спокійно сплять, а ми, пристойні люди, дратуємо один одного і сперечаємось.

Була сумна серпнева ніч,— сумна, тому що вже пахло осінню; вкритий багряною хмаркою, сходив місяць і ледь-ледь освітлював шлях і обабіч нього темні озимі ниви. Часто падали зірки. Женя йшла рядом зі мною шляхом і старалась не дивитися на небо, щоб не бачити зірок, які падали і чомусь лякали її.

— Мені здається, правда ваша,— сказала вона, тремтячи від нічної вогкості.— Коли б люди, усі гуртом, могли віддаватися духовній діяльності, то вони скоро дізналися б про все.

— Звичайно. Ми вищі істоти, і коли б насправді ми усвідомили всю силу людського генія і жили б тільки для вищої мети, то кінець кінцем ми стали б як боги. Але цього ніколи не буде,— людство вироджується, і від генія не лишиться й сліду.

Коли не стало видно воріт, Женя зупинилась і квапливо потиснула мені руку.

— На добраніч,— промовила вона, тремтячи; плечі її покривала тільки сорочечка, і вона зіщулилась від холоду.— Приходьте завтра.

Мені стало моторошно від думки, що я залишуся сам, роздратований, невдоволений з себе і з людей; і я сам уже намагався не дивитися на зірки, що падали.

— Побудьте зі мною ще хвилину,— сказав я.— Прошу вас.

Я кохав Женю. Мабуть, я кохав її за те, що вона зустрічала й проводжала мене, за те, що дивилася на мене ніжно і з захопленням. Які зворушливо прекрасні були її бліде обличчя, тонка шия, тонкі руки, її кволість, марнування часу, її книги. А розум? Я підозрював у ній неабиякий розум, мене захоплювала широчінь її поглядів, можливо, тому, що вона мислила інакше, ніж сувора, гарна Ліда, яка не любила мене. Я подобався Жені, як художник, я переміг її серце своїм талантом, і мені страшенно хотілося малювати лише для неї, і я мріяв про неї, як про свою маленьку королеву, яка разом зі мною володітиме цими деревами, нивами, туманом, зорею, цією природою, чудесною, чарівною, але серед якої я досі почував себе безнадійно самотнім і непотрібним.

— Залиштесь ще хвилину,— попросив я.— Благаю вас.

Я зняв з себе пальто й прикрив її змерзлі плечі; вона, боячись видатися у чоловічому пальті смішною й негарною, засміялася й скинула його, і в цей час я обійняв її і став цілувати її обличчя, плечі, руки.

— До завтра! — прошепотіла вона і обережно, ніби боячись порушити нічну тишу, обняла мене.— Ми не маємо таємниць одна від одної, я повинна зараз же розповісти все мамі й сестрі... Це так страшно! Мама нічого, мама любить вас, але Ліда!

Вона побігла до воріт.

— Прощайте! — крикнула вона.

І потім хвилини дві я чув, як вона бігла. Мені не хотілося додому, та й нічого було йти туди. Я постояв трохи у роздумі і тихо побрів назад, щоб ще глянути на будинок, у якому вона жила, милий, наївний, старий будинок, який, здавалося, вікнами свого мезоніна дивився на мене, як очима, й розумів усе. Я пройшов мимо тераси, сів на лаві біля майданчика для lown-tennis, у темряві, під старим в'язом, і звідси дивився на будинок. У вікнах мезоніна, в якому жила Місюсь, спалахнуло яскраве світло, потім спокійно зелене — це лампу накрили абажуром. Зарухалися тіні... Я був сповнений ніжності, тиші й вдоволення з себе, вдоволення, що зумів захопитися й покохати, і в той же час я відчував незручність від думки, що в цей же час, за кілька кроків від мене, в одній з кімнат цього будинку живе Ліда, яка не любить, може, навіть ненавидить мене. Я сидів і все чекав, чи не вийде Женя, прислухався, і мені здавалося, наче в мезоніні розмовляють.

Минуло близько години. Зелений вогонь погас, і не стало видно тіней. Місяць уже високо стояв над будинком і освітлював сонний сад, доріжки; жоржини й троянди в квітнику перед будинком було виразно видно й здавалося, що всі вони одного кольору. Ставало дуже холодно. Я вийшов із саду, підібрав на шляху своє пальто і не поспішаючи побрів додому.

Коли на другий день по обіді я прийшов до Волчанінових, скляні двері у сад були відкриті навстіж. Я посидів на терасі, чекаючи, що от-от за квітником на майданчику чи на одній з алей з'явиться Женя або долине її голос з кімнат; потім я пройшов до вітальні, їдальні. Не було ні душі. З їдальні я перейшов довгим коридором у передпокій, потім назад. Тут у коридорі було кілька дверей, і за одними з них лунав голос Ліди:

— Вороні якось... бог...— говорила вона голосно й протяжно, мабуть, диктуючи.— Бог послав був грудку сиру... Вороні... якось... Хто там? — спитала вона, почувши мої кроки.

— Це я.

— А! Вибачайте, я не можу зараз вийти до вас, я зайнята з Дашею.

— Катерина Павлівна в саду?

— Ні, вона з сестрою поїхала сьогодні вранці до тітки, в Пензенську губернію. А зимою, мабуть, вони поїдуть закордон...— додала вона, помовчавши.— Вороні якось... бо-ог послав був грудку сиру... Написала?

Я вийшов у передпокій і, ні про що не думаючи, стояв і дивився на ставок і на село, а до мене долинало:

— Грудку сиру... Вороні якось бог послав був грудку сиру...

І я пішов з садиби тим самим шляхом, яким прийшов сюди вперше, тільки навпаки: спочатку з двору в сад, мимо будинку, потім липовою алеєю... Тут догнав мене хлопчисько й подав записку: «Я розповіла все сестрі, і вона вимагає, щоб я розлучилася з вами,— прочитав я.— Я не змогла б зробити їй прикрість, не послухавши її. Бог дасть вам щастя, простіть мене. Коли б ви знали, як я і мама гірко плачемо!»

Потім темна ялинова алея, повалений пліт... На тому полі, де тоді цвіло жито й кричали перепели, тепер бродили корови й спутані коні. Де-не-де на пагорках яскраво зеленіла озимина. Тверезий, будній настрій опанував мене,

і мені стало соромно за все, що я говорив у Волчанінових, і, як і раніше, стало нудно жити. Прийшовши додому, я склав речі і увечері виїхав до Петербурга.

Більше я вже не бачив Волчанінових. Якось недавно, їдучи до Криму, я зустрів у вагоні Бєлокурова. Він, як і раніше, був у піддьовці й у вишитій сорочці і, коли я запитав його про здоров'я, відповів: «Вашими молитвами». Ми розговорилися. Маєток свій він продав і купив інший, менший, на ім'я Любові Іванівни. Про Волчанінових розповів він небагато. Ліда, за його словами, жила, як і раніше, в Шелковці і вчила в школі дітей; мало-помалу їй пощастило зібрати навколо себе гурток симпатичних їй людей, які утворили собою міцну партію і на останніх земських виборах «провалили» Балагіна, який тримав до того часу в своїх руках увесь повіт. Про Женю ж Бєлокуров повідомив тільки, що вона не жила вдома і була невідомо де.

Я вже починаю забувати про будинок з мезоніном і лише зрідка, коли пишу або читаю, раптом ні з того ні з сього пригадується мені то зелене світло у вікні, то звук моїх кроків, що лунав у полі вночі, коли я, закоханий, повертався додому і потирав руки від холоду. А ще рідше, у хвилини, коли мене гнітить самотність і мені сумно, я згадую невиразно, і поступово мені чомусь починає здаватися, що про мене теж згадують, мене чекають і що ми зустрінемось...

Місюсь, де ти?

МОЄ ЖИТТЯ

(Розповідь провінціала)

I

Управитель сказав мені: «Тримаю вас тільки з пошани до вашого поважного батечка, а то ви б у мене давно полетіли». Я йому відповів: «Ви занадто лестите мені, ваше превосходительство, вважаючи, що я вмію літати». І потім я чув, як він сказав: «Заберіть цього пана, він псує мені нерви».

Днів через два мене звільнили. Отже, за весь час, поки мене вважають дорослим, на велику прикрість моєму батькові, міському архітекторові, я перемінив дев'ять посад.

Я служив у різних відомствах, але всі ці дев'ять посад були схожі одна на одну, як краплі води: я мусив сидіти, писати, вислухувати дурні чи грубі зауваження й чекати, коли мене звільнять.

Батько, коли я прийшов до нього, сидів глибоко в кріслі, з заплющеними очима. Його обличчя, худе, сухе, з сизим полиском на голених місцях (з обличчя він скидався на старого католицького органіста), виявляло лагідність і покору. Не відповідаючи на моє привітання й не розплющуючи очей, він сказав:

— Якби моя люба дружина, а твоя мати, була жива, то твоє життя було б для неї джерелом постійної журби. В її передчасній смерті я вбачаю волю божу. Прошу тебе, нещасний,— казав далі він, розплющуючи очі,— навчи: що́ мені з тобою робити?

Перше, коли я був молодший, мої рідні і знайомі знали, що́ зі мною робити: одні радили мені вступити у вільноопреділяючиїся, другі — в аптеку, треті — на телеграф; а тепер, коли мені вже минуло двадцять п'ять і з'явилася навіть сивина на скронях, і коли я побував уже і вільноопреділяючимся, і фармацевтом, і на телеграфі, все земне для мене, здавалося, було вже вичерпане, і вже мені не радили, а лише зітхали або похитували головами.

— Що ти собі думаєш? — вів далі батько.— В твої роки молоді люди мають уже стале громадське становище, а ти подивись на себе: пролетар, жебрак, живеш на батьковій шиї!

І, як звичайно, він став говорити про те, що теперішні молоді люди гинуть, гинуть від невір'я, матеріалізму і надмірної зарозумілості, і що треба заборонити аматорські спектаклі, бо вони відвертають молодих людей від релігії й обов'язків.

— Завтра ми підемо разом, і ти перепросиш управителя й пообіцяєш йому служити добросовісно,— закінчив він.— Жодного дня ти не повинен лишатися без громадського становища.

— Я прошу вас вислухати мене,— сказав я похмуро, не сподіваючись нічого доброго від цієї розмови.— Те, що ви називаєте громадським становищем, становить привілей капіталу і освіти. А небагаті й неосвічені люди здобувають собі шматок хліба фізичною працею, і я не бачу підстав, чому я повинен бути винятком.

— Коли ти починаєш говорити про фізичну працю, то це виходить безглуздо і пошло! — сказав батько роздратовано.— Зрозумій ти, тупа людино, зрозумій, безмозка голово, що в тебе, крім грубої фізичної сили, є ще дух божий, святий вогонь, який найвищою мірою відрізняє тебе від осла чи від гадини й наближає до божества! Цей вогонь здобувався тисячі років кращими з людей. Твій прадід Полознев, генерал, бився під Бородіном, дід твій був поет, оратор і предводитель дворянства, дядько — педагог, нарешті, я, твій батько,— архітектор! Усі Полозневи зберігали святий вогонь для того, щоб ти погасив його!

— Треба бути справедливим,— сказав я.— Фізично працюють мільйони людей.

— І нехай працюють! Іншого вони нічого не вміють робити! Фізично працювати може кожний, навіть заплішений дурень і злочинець, ця праця є відмітна власти-

вість раба і варвара, тимчасом як вогонь дано на долю лише небагатьом!

Провадити далі цю розмову була марна річ. Батько обожував себе, і для нього було переконливим тільки те, що говорив він сам. До того ж я знав дуже добре, що ця зарозумілість, з якою він говорив про чорну працю, мала в своїй основі не стільки міркування про святий вогонь, скільки таємний страх, що я стану робітником й примушу говорити про себе ціле місто; а головне, всі мої ровесники давно вже позакінчували університети й були на добрій дорозі, і син управителя контори Державного банку був уже колезьким асесором, а я, єдиний син, був нічим! Провадити далі розмову була марна і неприємна річ, але я все сидів і мляво заперечував, сподіваючись, що мене, нарешті, зрозуміють. Адже все питання було просте і ясне, і тільки стосувалося способу, як мені здобути шматок хліба, але простоти не бачили, а говорили мені, солодкувато закругляючи фрази, про Бородіно, про святий вогонь, про дядька, забутого поета, який колись писав погані і фальшиві вірші, грубо обзивали мене безмозкою головою і тупою людиною. А як мені хотілося, щоб мене зрозуміли! Незважаючи ні на що, батька і сестру я люблю, і в мені з дитинства засіла звичка питатися в них, засіла так міцно, що я навряд чи позбудуся її коли-небудь; чи буває моя правда, чи я винен, але я завжди боюся засмутити їх, боюся, що ось у батька від хвилювання почервоніла його худа шия, і коли б з ним не стався удар.

— Сидіти в душній кімнаті,— промовив я,— переписувати, змагатися з друкарською машинкою для людини моїх літ соромно і образливо. Чи може тут бути мова про святий вогонь!

— Все-таки це розумова праця,— сказав батько.— Та досить, припинимо цю розмову, і в кожному разі, я попереджаю: якщо ти не станеш знову на службу і підеш за своїми ганебними нахилами, то я і моя дочка позбавимо тебе нашої любові. Я позбавлю тебе спадщини — присягаюсь істинним богом!

Зовсім щиро, щоб показати всю чистоту спонук, якими я хотів керуватися в усьому своєму житті, я сказав:

— Питання про спадщину для мене не є важливим. Я заздалегідь відмовляюся від усього.

Чомусь, зовсім несподівано для мене, ці слова дуже образили батька. Він весь побагровів.

— Не смій так розмовляти зі мною, дурню! — крикнув він тонким, верескливим голосом.— Негідник! — І швидко й влучно, звичним рухом вдарив мене по щоці раз і другий.— Ти став забуватися!

В дитинстві, коли мене бив батько, я повинен був стояти рівно, руки по швах, і дивитися йому в обличчя. І тепер, коли він бив мене, я зовсім розгублювався і, наче моє дитинство все ще тривало, виструнчувався й старався дивитись просто у вічі. Батько мій був старий і дуже худий, але, мабуть, тонкі м'язи його були міцні, як ремінь, бо бився він дуже боляче.

Я подався назад до передпокою, і тут він схопив свій зонтик і кілька разів ударив мене по голові та по плечах; в цей час сестра відчинила з вітальні двері, щоб дізнатися, що за шум, але зараз же з виразом жаху і жалю одвернулась, не сказавши на мій захист жодного слова.

Намір мій не повертатися до канцелярії, а почати нове робітниче життя, був у мене непохитний. Лишалося тільки вибрати роботу — і це не уявлялося особливо важким, бо мені здавалося, що я був дуже сильним, витривалим, здатним до найважчої праці. Передо мною стояло одноманітне, робітниче життя з надголоддю, смородом і грубістю обставин, з повсякчасною думкою про заробіток і шматок хліба. І — хто знає? — повертаючись з роботи Великою Дворянською, я, можливо, не раз іще позаздрю інженерові Должикову, який живе з розумової праці, але тепер думати про всі ці майбутні мої злигодні мені було весело. Колись я мріяв про духовну діяльність, уявляючи себе то вчителем, то лікарем, то письменником, але мрії так і залишилися мріями. Нахил до розумових насолод,— наприклад, до театру і читання,— в мене був розвинений до пристрасті, та чи була здібність до розумової праці — не знаю. В гімназії в мене була непереможна огида до грецької мови, отож мене повинні були взяти з четвертого класу. Довго ходили репетитори і підготовляли мене в п'ятий клас, потім я служив у різних відомствах, проводячи більшу частину дня в цілковитому неробстві, і мені говорили, що це — розумова праця; моя діяльність у сфері учбовій і службовій не вимагала ні напруження розуму, ні таланту, ні особистих здібностей, ні творчого піднесення духу: вона була машиною; а таку розумову працю я ставлю

нижче за фізичну, зневажаю її й не думаю, щоб вона хоч одну хвилину могла бути виправданням неробського, безтурботного життя, бо сама ця праця є не що інше, як обман, один з видів того самого неробства. Мабуть, справжньої розумової праці я не знав ніколи.

Настав вечір. Ми жили на Великій Дворянській — це була головна вулиця в місті, і на ній вечорами, за браком порядного міського саду, гуляв наш beau monde [1]. Ця прекрасна вулиця почасти заміняла сад, бо обабіч неї росли тополі, які дуже пахли, особливо після дощу, і з-за огорож та палісадників звисали акації, високі кущі бузку, черемха, яблуні. Травневий присмерк, ніжна молода зелень з тінями, пахощі бузку, гудіння жуків, тиша, тепло,— яке це все нове і яке незвичайне, хоч весна повторюється щороку! Я стояв біля хвіртки й дивився на тих, що гуляли. З більшістю з них я ріс і колись пустував разом, а тепер близькість моя могла збентежити їх, бо одягнений був я бідно, не за модою, і про мої дуже вузькі штани і великі, незграбні чоботи говорили, що це в мене макарони на кораблях. До того ж у місті в мене була погана репутація через те, що я не мав громадського становища і часто грав у дешевих трактирах на більярді, і ще через те, може, що мене два рази, без будь-якого з мого боку приводу, водили до жандармського офіцера.

У великому будинку навпроти, в інженера Должикова грали на роялі. Починало темніти, і на небі заблимали зорі. Ось, повільно, відповідаючи на поклони, пройшов батько в старому циліндрі з широкими загнутими догори крисами, під руку з сестрою.

— Поглянь! — говорив він сестрі, показуючи на небо тим самим зонтиком, яким недавно бив мене.— Поглянь на небо! Зорі, навіть найменші,— все це світи! Яка нікчемна людина в порівнянні з всесвітом!

І говорив він це таким тоном, начебто йому було надзвичайно втішно й приємно, що він такий нікчемний! Яка бездарна людина! На жаль, він був у нас єдиним архітектором, і за останні 15—20 років, на моїй пам'яті, в місті не було споруджено жодного порядного будинку. Коли йому замовляли план, то він звичайно креслив спочатку залу і вітальню; як у старі часи інститутки могли танцювати тільки від грубки, так і його художня ідея

[1] вище, вибране товариство

могла виходити і розвиватися тільки від зали і вітальні. До них він примальовував їдальню, дитячу, кабінет, з'єднуючи кімнати дверима, і потім усі вони неминуче виявлялися прохідними і в кожній було по двоє і навіть по троє зайвих дверей. Мабуть, ідея в нього була неясна, вкрай заплутана, куца; кожного разу, наче почуваючи, що чогось невистачає, він вдавався до всякого роду прибудов, тулячи їх одну до одної, і я як зараз бачу вузькі сіни, вузькі коридорчики, криві сходи, що йдуть на антресолі, де можна стояти тільки зігнувшись і де замість підлоги — три величезні приступки на зразок лавок у бані; а кухня неодмінно під домом, з склепінням і з цегляною підлогою. У фасаду впертий, черствий вираз, лінії сухі, несміливі, дах низький, приплюснутий, а на товстих, наче здобних димарях неодмінно дротяні ковпаки з чорними, верескливими флюгерами. І чомусь усі ці, споруджені батьком, будинки, схожі один на одного, невиразно нагадували мені його циліндр, його потилицю, суху і вперту. З часом у місті до бездарності батька призвичаїлись, вона вкорінилася й стала нашим стилем.

Цей стиль батько вніс і в життя моєї сестри. Почати з того, що він назвав її Клеопатрою (як мене назвав Мисаїлом). Коли вона була ще дівчинкою, він лякав її нагадуванням про зорі, про стародавніх мудреців, про наших предків, подовгу пояснював їй, що таке життя, що таке обов'язок; і тепер, коли їй було вже 26 років, робив далі те саме, дозволяючи їй ходити під руку тільки з ним самим і уявляючи чомусь, що рано чи пізно повинен з'явитися пристойний юнак, який забажає взяти з нею шлюб з пошани до його особистих якостей. А вона обожувала батька, боялася і вірила в його надзвичайний розум.

Стало зовсім темно, і вулиця поволі спорожніла. В будинку, що навпроти, затихла музика; відчинилися навстіж ворота, і по нашій вулиці, виграючи, м'яко видзвонюючи бубонцями, помчала тройка. Це інженер з дочкою поїхав кататися. Пора спати!

В домі в мене була своя кімната, але жив я в дворі в халупці, під одною покрівлею з цегляним сараєм, що її збудували колись, мабуть, для зберігання збруї,— в стіну було забито великі костилі,— а тепер вона була зайва, і батько ось уже тридцять років складав у ній свою газету, яку навіщось оправляв по півріччях і не дозволяв нікому чіпати. Живучи тут, я не часто потрапляв на очі батькові

та його гостям, і мені здавалося, що коли я живу не в справжній кімнаті і не щодня ходжу в дім обідати, то слова батька, що я живу в нього на шиї, звучать уже начебто не так прикро.

Мене очікувала сестра. Вона потай від батька принесла мені вечеряти: невеликий шматочок холодної телятини і скибочку хліба. У нас в домі часто повторювали: «гроші лік люблять», «копійка карбованець береже» тощо, і сестра, пригнічена цими пошлостями, дбала тільки про те, як би скоротити витрати, і через те харчувалися ми погано. Поставивши тарілку на стіл, вона сіла на мою постіль і заплакала.

— Мисаїле,— сказала вона,— що ти з нами робиш?

Вона не закривала обличчя, сльози в неї капали на груди й на руки, і вираз був скорботний. Вона впала на подушку і дала волю сльозам, здригаючись усім тілом і схлипуючи.

— Ти знову покинув службу...— промовила вона.— О, як це жахливо!

— Але зрозумій, сестро, зрозумій...— сказав я, і через те, що вона плакала, мене опанував розпач.

Як навмисно, в лампочці моїй вигорів уже весь гас, вона чаділа, от-от маючи погаснути, і старі костилі на стінах мали суворий вигляд, і тіні їх мигтіли.

— Змилуйся над нами! — сказала сестра, підводячись.— Батько в страшному горі, а я хвора, божеволію. Що з тобою буде? — питала вона, ридаючи і простягаючи до мене руки.— Прошу тебе, благаю, іменем нашої покійної мами прошу: іди знову на службу!

— Не можу, Клеопатро! — сказав я, почуваючи, що ще трохи — і я здамся.— Не можу!

— Чому? — казала далі сестра.— Чому? Ну, якщо не порозумівся з начальником, шукай собі іншої посади. Наприклад, чому б тобі не піти служити на залізницю? Я оце говорила з Анютою Благово, вона запевняє, що тебе приймуть на залізницю, і навіть обіцяла поклопотатися за тебе. Бога ради, Мисаїле, подумай! Подумай, благаю тебе!

Ми поговорили ще трохи, і я здався. Я сказав, що думка про службу на будованій залізниці мені ще ні разу не приходила в голову і що, хай так, я готовий спробувати.

Вона радісно усміхнулася крізь сльози й потиснула мені руку і потім все ще плакала, бо не могла перестати, а я пішов до кухні по гас.

II

Серед охочих до аматорських спектаклів, концертів і живих картин з благодійною метою перше місце в місті належало Ажогіним, які жили у власному будинку на Великій Дворянській; вони кожного разу давали приміщення і вони ж брали на себе всі клопоти і витрати. Ця багата поміщицька родина мала в повіті близько трьох тисяч десятин з розкішною садибою, але села не любила й жила зиму і літо в місті. Складалася вона з матері, високої, худорлявої, делікатної дами, що носила короткі коси, коротку кофточку і плоску спідницю на англійський манір, і трьох дочок, яких, коли говорили про них, називали не на імена, а просто: старша, середня і молодша. Всі вони були з негарними гострими підборіддями, короткозорі, сутулуваті, одягнені так само, як мати, неприємно шепелявили і все-таки, незважаючи на це, неодмінно брали участь у кожній виставі й завжди робили що-небудь з благодійною метою — грали, читали, співали. Вони були дуже серйозні й ніколи не усміхалися і навіть у водевілях з співами грали без будь-якої веселості, з діловим виглядом, наче працювали в бухгалтерії.

Я любив наші спектаклі, а особливо репетиції, часті, трохи безладні, гомінкі, після яких нам завжди давали вечеряти. У виборі п'єс і в розподілі ролей я не брав ніякої участі. На мені лежала закулісна частина. Я малював декорації, переписував ролі, суфлірував, гримував, і на мене було покладено також улаштування різних ефектів, як-от грому, співу солов'я тощо. А що в мене не було громадського становища і порядного одягу, то на репетиціях я тримався окремо, в тіні куліс, і сором'язливо мовчав.

Декорації малював я в Ажогіних в сараї або в дворі. Мені допомагав маляр, або, як він сам себе називав, підрядчик малярної праці, Андрій Іванов, людина років під п'ятдесят, високий, дуже худий і блідий, з запалими грудьми, з запалими скронями і з синявою під очима, трошки навіть страшний на вигляд. Він був хворий на якусь виснажливу хворобу, і кожної осені і весни говорили про нього, що він відходить, але він, полежавши, вставав і потім говорив з подивом: «А я знову не вмер!»

В місті його звали Редькою й говорили, що це його справжнє прізвище. Він любив театр так само, як я, і тільки-но до нього доходили чутки, що в нас затівається

спектакль, як він кидав усю свою роботу і йшов до Ажогіних малювати декорації.

На другий день після розмови з сестрою я з ранку до вечора працював в Ажогіних. Репетицію було призначено на сьому годину вечора, і за годину до початку в залі вже зібралися всі аматори, і по сцені ходили старша, середня і молодша й читали з зошитів. Редька в довгому рудому пальті і в шарфі, намотаному на шиї, вже стояв, притулившись скронею до стіни, і дивився на сцену з побожним виразом. Ажогіна-мати підходила то до одного, то до другого гостя й говорила кожному що-небудь приємне. В неї була манера пильно дивитися в обличчя й говорити тихо, ніби по секрету.

— Мабуть, важко малювати декорації,— сказала вона тихо, підходячи до мене.— А ми тільки що з мадам Муфке говорили про забобони, і я бачила, як ви увійшли. Боже мій, я весь, весь свій вік боролася з забобонами! Щоб переконати прислугу, які дурниці всі ці їхні страхи, я в себе завжди запалюю три свічки і всі свої важливі справи починаю тринадцятого числа.

Прийшла дочка інженера Должикова, гарна, повна блондинка, одягнена, як говорили в нас, у все паризьке. Вона не грала, але на репетиціях для неї ставили стілець на сцені, і спектаклів не починали, поки вона не з'являлася в першому ряду, сяючи і дивуючи всіх своїм убранням. Їй, як столичній штучці, дозволялося під час репетицій робити зауваження, і робила вона їх з милою, поблажливою усмішкою, і видно було, що на наші вистави вона дивилася, як на дитячу забавку. Про неї говорили, що вона вчилася співати в петербурзькій консерваторії і ніби навіть цілу зиму співала в приватній опері. Вона мені дуже подобалась, і звичайно на репетиціях та під час спектаклю я не зводив з неї очей.

Я вже взяв зошит, щоб почати суфлірувати, як несподівано з'явилася сестра. Не скидаючи манто і капелюшка, вона підійшла до мене і сказала:

— Прошу тебе, ходімо.

Я пішов. За сценою на дверях стояла Анюта Благово, теж у капелюшку, з темною вуалькою. Це була дочка товариша голови суду, що служив у нашому місті давно, мало чи не з часу самого заснування суду. А що вона була висока на зріст і добре збудована, то участь її в живих картинах вважалася обов'язковою, і коли вона зображала

яку-небудь фею чи Славу, то обличчя її пашіло від сорому; але в спектаклях вона участі не брала, а заходила на репетиції тільки на хвилинку, в якій-небудь справі, і не йшла до зали. І тепер видно було, що вона зайшла тільки на хвилинку.

— Мій батько говорив про вас,— сказала вона сухо, не дивлячись на мене і червоніючи.— Должиков обіцяв вам посаду на залізниці. Підіть до нього завтра, він буде вдома.

Я поклонився й подякував за клопотання.

— А це ви можете облишити,— сказала вона, показавши на зошит.

Вона і сестра підійшли до Ажогіної і хвилини зо дві шепотілися з нею, поглядаючи на мене. Вони радилися про щось.

— Справді,— сказала Ажогіна тихо, підходячи до мене й пильно дивлячись в обличчя,— справді, якщо це відвертає вас від серйозної роботи,— вона потягнула в мене з рук зошит,— то ви можете передати кому-небудь іншому. Не турбуйтесь, друже мій, ідіть собі з богом.

Я попрощався з нею й вийшов сконфужений. Спускаючись униз сходами, я бачив, як виходила сестра і Анюта Благово; вони жваво розмовляли про щось, мабуть, про мій вступ на залізницю, і поспішали. Сестра раніше ніколи не бувала на репетиціях, і тепер, мабуть, її мучила совість, і вона боялася, щоб батько не дізнався, що вона без його дозволу була в Ажогіних.

Я пішов до Должикова на другий день, о першій годині. Лакей провів мене в дуже гарну кімнату, яка була в інженера вітальнею і разом з тим робочим кабінетом. Тут було все м'яке, елегантне і для такої незвичної людини, як я, навіть дивне. Дорогі килими, величезні крісла, бронза, картини, золоті і плюшові рами: на фотографіях, розкиданих по стінах, дуже вродливі жінки, розумні, прекрасні обличчя, вільні пози; з вітальні двері ведуть просто в сад, на балкон, видно бузок, видно стіл, накритий для сніданку, багато пляшок, букет троянд, пахне весною і дорогою сигарою, пахне щастям,— і все, здається, так і хоче сказати, що ось, мовляв, пожила людина, попрацювала й досягла, нарешті, щастя, можливого на землі. За письмовим столом сиділа дочка інженера й читала газету.

— Ви до батька? — спитала вона.— Він приймає душ, зараз прийде. Посидьте поки що, прошу вас.

Я сів.

— Ви ж, здається, навпроти нас живете? — спитала вона знову, після деякої мовчанки.

— Так.

— Я з нудьги щодня дивлюсь з вікна, ви вже пробачте,— казала далі вона, дивлячись у газету,— і часто бачу вас і вашу сестру. В неї завжди такий добрий, зосереджений вираз.

Увійшов Должиков. Він витирав рушником шию.

— Тату, monsieur Полознєв,— сказала дочка.

— Так, так, мені говорив Благово,— жваво звернувся він до мене, не подаючи руки.— Але, послухайте, що ж я можу вам дати? Які в мене посади? Дивні ви люди, панове! — вів він далі голосно і таким тоном, начебто робив мені догану.— Ходить вас до мене по двадцять чоловік на день, уявили, що в мене департамент! У мене колія, панове, в мене каторжні роботи, мені потрібні механіки, слюсарі, землекопи, столяри, колодязники, а всі ж ви можете тільки сидіти й писати, та й годі! Усі ви писарі!

І від нього війнуло на мене тим самим щастям, що й від його килимів і крісел. Повний, здоровий, з червоними щоками, з широкими грудьми, вимитий, в ситцьовій сорочці і шароварах, наче фарфоровий, іграшковий візник. У нього була кругла, кучерява борідка — і жодної сивої волосинки, ніс з горбинкою, а очі темні, ясні, невинні.

— Що ви вмієте робити? — говорив далі він.— Нічого ви не вмієте! Я інженер, я забезпечена людина, але перше, ніж мені дали залізницю, я довго тяг лямку, я був за машиніста, два роки працював у Бельгії як простий мастильник. Поміркуйте самі, любий мій, яку роботу я можу вам запропонувати?

— Звичайно, це так...— пробурмотів я дуже збентежений, не зносячи його ясних, невинних очей.

— Принаймні, чи вмієте ви справлятися з апаратом? — спитав він, подумавши.

— Так, я служив на телеграфі.

— Гм... Ну, там побачимо. Вирушайте поки що в Дубечню. Там у мене вже сидить один, але погань страшенна.

— А в чому полягатимуть мої обов'язки? — спитав я.

— Там побачимо. Вирушайте поки що, я дам розпорядження. Тільки, будь ласка, в мене не пиячити і не турбувати мене ніякими просьбами. Вижену.

Він відійшов від мене й навіть головою не кивнув.

Я поклонився йому та його дочці, що читала газету, і вийшов. На душі в мене було так важко, що коли сестра стала питати, як прийняв мене інженер, то я не міг вимовити й слова.

Щоб іти в Дубечню, я встав рано-вранці, зі сходом сонця. На нашій Великій Дворянській не було ані душі, всі ще спали, і кроки мої лунали самотньо і глухо. Тополі, вкриті росою, сповнювали повітря ніжним ароматом. Мені було сумно й не хотілося йти з міста. Я любив своє рідне місто. Воно здавалося мені таким гарним і теплим! Я любив цю зелень, тихі сонячні ранки, гудіння наших дзвонів; але люди, з якими я жив у цьому місті, були мені нудні, чужі і часом навіть гидкі. Я не любив і не розумів їх.

Я не розумів, для чого і чим живуть усі ці шістдесят п'ять тисяч людей. Я знав, що Кімри живуть з чобіт, що Тула робить самовари і рушниці, що Одеса портове місто, але що таке наше місто і що воно робить — я не знав. Велика Дворянська та ще дві чистіші вулиці жили з готових капіталів і на платню, одержувану чиновниками з казни; але з чого жили інші вісім вулиць, які тяглися паралельно версти на три й зникали за горбом,— це для мене завжди було незбагненною загадкою. І як жили ці люди, соромно сказати! Ні саду, ні театру, ні порядного оркестру; міську і клубну бібліотеки відвідували тільки євреї-підлітки, отож журнали і нові книги місяцями лежали нерозрізані; багаті й інтелігентні спали в душних, тісних спальнях, на дерев'яних ліжках з блощицями, дітей тримали в огидних брудних приміщеннях, які називалися дитячими, а слуги, навіть старі й поважні, спали в кухні на підлозі і вкривалися лахміттям. В скоромні дні в домах пахло щами, а в пісні — осетриною, смаженою на соняшниковій олії. Їли несмачно, пили нездорову воду. В думі, в губернатора, в архієрея, всюди в домах багато років говорили про те, що в нас у місті нема доброї і дешевої води і що треба позичити в казні двісті тисяч на водопровід; дуже багаті люди, яких у нас в місті можна було налічити десятків зо три, і які, траплялося, програвали в карти цілі маєтки, теж пили погану воду і весь вік говорили з азартом про позику — і я не розумів цього; мені здавалося, було б простіше взяти й викласти ці двісті тисяч із своєї кишені.

У всьому місті я не знав жодної чесної людини. Мій батько брав хабарі й уявляв, що це дають йому з пошани

до його душевних якостей; гімназисти, щоб переходити з класу в клас, ішли харчуватися до своїх учителів, і ті брали в них великі гроші; дружина військового начальника під час призову брала з рекрутів і навіть дозволяла частувати себе і одного разу в церкві ніяк не могла підвестися з колін, бо була п'яна; під час призову брали й лікарі, а міський лікар і ветеринар оподаткували м'ясні крамниці і трактири; у повітовій школі торгували свідоцтвами, що давали пільгу за третім розрядом; благочинні брали з підлеглих причтів і церковних старост; в міській, міщанській, у лікарській та в усіх інших управах кожному прохачеві кричали вслід: — «Дякувати треба!» — і прохач повертався, щоб дати 30—40 копійок. А ті, що хабарів не брали, як, наприклад, чини судового відомства, були гордовиті, подавали два пальці, відзначалися холодністю і вузькістю думок, грали багато в карти, багато пили, одружувалися з багатими і, безперечно, справляли на середовище шкідливий, розбещуючий вплив. Лише від самих дівчат віяло моральною чистотою; у більшості з них були високі прагнення, чесні, чисті душі; але вони не розуміли життя і вірили, що хабарі дають з пошани до душевних якостей, і, вийшовши заміж, скоро старіли, опускалися й безнадійно тонули в твані пошлого, міщанського існування.

III

В нашій місцевості будували залізницю. Напередодні свят по місту юрбами ходили голодранці, яких звали «чавункою» і яких боялись. Часто доводилося мені бачити, як голодранця з закривавленою фізіономією, без шапки, вели до поліції, а позаду, як речовий доказ, несли самовар або недавно випрану, ще мокру білизну. «Чавунка» звичайно юрмилася коло шинків і на базарах; вона пила, їла, погано лаялась і кожну жінку легкої поведінки, що проходила мимо, супроводжувала пронизливим свистом. Наші крамарі, щоб розважити цих голодних обідранців, напували собак і котів горілкою або прив'язували собаці до хвоста бляшанку з-під гасу, зчиняли свист, і собака мчав вулицею, брязкаючи бляшанкою, і вищав від жаху: йому здавалося, що за ним слідом женеться якесь страховище, він біг далеко за місто, в поле, і там вибивався з сили; і в нас у місті було кілька собак, які завжди трем-

тіли, з підгорнутими хвостами, про яких казали, що вони не витерпіли такої забавки, збожеволіли.

Вокзал будували за п'ять верст від міста. Казали, що інженери за те, щоб залізниця підходила до самого міста, вимагали хабара в п'ятдесят тисяч, а міське управління погоджувалося дати тільки сорок, розійшлися через десять тисяч, і тепер городяни каялися, бо треба було проводити до вокзалу шосе, яке за кошторисом коштувало дорожче. По всій колії було вже покладено шпали і рейки, і ходили службові поїзди, що возили будівельний матеріал і робітників, і затримка була тільки за мостами, які будував Должиков, та подекуди не були ще готові станції.

Дубечня — так називалася наша перша станція — була за сімнадцять верст від міста. Я йшов пішки. Яскраво зеленіли озимина і ярина, охоплені ранковим сонцем. Місцевість була рівна, весела, і вдалині ясно вимальовувалися вокзал, кургани, далекі садиби... Як добре було тут на волі! І як я хотів пройнятися свідомістю волі, хоч би на один цей ранок, щоб не думати про те, що робилося в місті, не думати про свої потреби, не хотіти їсти! Ніщо так не заважало мені жити, як гостре почуття голоду, коли мої найкращі думки дивно змішувалися з думками про гречану кашу, про котлети, про смажену рибу. Ось я стою сам у полі й дивлюся вгору на жайворонка, який повис у повітрі на одному місці й зайшовся, наче в істериці, а сам думаю: «Добре б тепер попоїсти хліба з маслом!» Або от сідаю коло дороги й заплющую очі, щоб відпочити, прислухатися до цього чудесного травневого шуму, і мені пригадується, як пахне гаряча картопля. При моєму великому зрості і міцній будові мені доводилося їсти взагалі мало, і тому головним почуттям моїм протягом дня був голод, і тому, можливо, я дуже добре розумів, чому так багато людей працює тільки заради шматка хліба і може говорити тільки про харчі.

В Дубечні штукатурили всередині станцію й будували горішній дерев'яний поверх водокачки. Було жарко, тхнуло вапном, і робітники мляво бродили по купах тріск і сміття; біля своєї будки спав стрілочник, і сонце пекло йому просто в обличчя. Жодного дерева. Ледве чутно гув телеграфний дріт, і на ньому де-не-де відпочивали яструби. Теж бродячи по купах, не знаючи, що робити, я згадував, як інженер на моє запитання, в чому полягатимуть мої обов'язки, відповів мені: «Там побачимо». Та що можна

було побачити в цій пустелі? Штукатури говорили про десятника та про якогось Федота Васильєва,— я не розумів, і мене поволі охопила туга,— туга фізична, коли почуваєш свої руки, ноги і все своє велике тіло й не знаєш, що робити з ними, куди подітися.

Походивши принаймні зо дві години, я помітив, що від станції кудись праворуч від колії йшли телеграфні стовпи і через півтори-дві версти закінчувалися коло білої кам'яної огорожі; робітники сказали, що там контора, і, нарешті, я зміркував, що мені треба саме туди.

Це була дуже стара, давно занедбана садиба. Огорожа з білого ніздрюватого каменю вже вивітрилася й обвалилася місцями, і на флігелі, що своєю глухою стіною виходив на поле, дах був іржавий, і на ньому подекуди блищали латки з бляхи. У ворота було видно просторе подвір'я, поросле бур'яном, і старий панський дім з жалюзі на вікнах і з високим дахом, рудим від іржі. По обидва боки дому, праворуч і ліворуч, стояли два однакові флігелі; в одному вікна були забиті дошками, коло другого, з відчиненими вікнами, висіла на мотузці білизна і ходили телята. Останній телеграфний стовп стояв на подвір'ї, і дріт від нього тягнувся до вікна того флігеля, який своєю глухою стіною виходив на поле. Двері були відчинені, я увійшов. За столом біля телеграфного станка сидів якийсь пан з темною, кучерявою головою, в піджаку з парусини; він суворо, спідлоба подивився на мене, але зараз же усміхнувся і сказав:

— Здрастуй, маленька користь!

Це був Іван Чепраков, мій товариш по гімназії, якого виключили з другого класу за куріння тютюну. Ми разом колись, осіннього часу, ловили щиглів, чижів і дубоносів і продавали їх на базарі ранком, коли ще наші батьки спали. Ми підстерігали табунці перелітних шпаків і стріляли в них дрібним шротом, потім збирали поранених, і деякі в нас помирали в страшних муках (я досі ще пам'ятаю, як вони вночі стогнали у мене в клітці), інших, які видужували, ми продавали і нахабно божилися при цьому, що все це лише самці. Якось раз на базарі в мене залишився один тільки шпак, якого я довго пропонував покупцям і, нарешті, продав за копійку. «Все-таки маленька користь!» — сказав я собі на втіху, ховаючи цю копійку, і з того часу вуличні хлопчаки і гімназисти прозвали мене маленькою користю; та й тепер ще хлопчаки і крамарі,

траплялось, дражнили мене так, хоч, крім мене, вже ніхто не пам'ятав, звідки пішло це прізвисько.

Чепраков був не міцної будови, вузькогрудий, сутулуватий, довгоногий. Галстук шворочкою, жилетки не було зовсім, а чоботи гірші за мої — з викривленими каблуками. Він рідко кліпав очима і вираз мав такий, ніби він збирався щось схопити, і все метушився.

— Та ти зажди,— говорив він, метушачись.— Та ти послухай!.. Про що, пак, я тільки що говорив?

Ми розговорились. Я дізнався, що маєток, в якому я тепер перебував, ще недавно належав Чепраковим і тільки минулої осені перейшов до інженера Должикова, який вважав, що тримати гроші в землі вигідніше, ніж у паперах, і вже купив у наших краях три чималі маєтки з переведенням боргу; мати Чепракова під час продажу виговорила собі право жити в одному з бічних флігелів ще два роки й випросила для сина посаду при конторі.

— Ще б йому не купувати! — сказав Чепраков про інженера.— З самих підрядчиків дере скільки! З усіх дере!

Потім він повів мене обідати, вирішивши метушливо, що жити я буду вдвох з ним у флігелі, а харчуватися в його матері.

— Вона в мене скнара,— сказав він,— але дорого з тебе не візьме.

В маленьких кімнатах, де жила його мати, було дуже тісно; всі вони, навіть сіни і передпокій, були захаращені меблями, що їх після продажу маєтку перенесли сюди з великого дому; і меблі були все старовинні, з червоного дерева. Пані Чепракова, дуже повна, літня дама, з косими китайськими очима, сиділа біля вікна у великому кріслі й плела панчоху. Прийняла вона мене церемонно.

— Це, матусю, Полознєв,— відрекомендував мене Чепраков.— Він служитиме тут.

— Ви дворянин? — спитала вона чудним, неприємним голосом; мені здалося, ніби в неї в горлі клекоче жир.

— Так,— відповів я.

— Сідайте.

Обід був поганий. Подавали тільки пиріг з гірким сиром і молочний суп. Олена Никифорівна, хазяйка, весь час якось химерно кліпала то одним оком, то другим. Вона говорила, їла, але у всій її постаті було вже щось мертвотне і навіть начебто тхнуло трупом. Життя в ній ледве жевріло, жевріла й свідомість, що вона — пані-поміщиця, яка

мала колись своїх кріпаків, що вона — генеральша, яку прислуга повинна величати превосходительством; і коли ці жалюгідні рештки життя спалахували в ній на мить, то вона говорила синові:

— Жан, ти не так тримаєш ножа!

Або ж говорила мені, важко переводячи дух, з манірністю хазяйки, що бажає розважити гостя:

— А ми, знаєте, продали наш маєток. Звичайно, жалко, звикли ми тут, але Должиков обіцяв зробити Жана начальником станції Дубечні, отож ми не поїдемо звідси, житимемо тут на станції, а це те саме, що в маєтку. Інженер такий добрий! Чи не вважаєте ви, що він дуже гарний?

Ще недавно Чепракови жили дуже багато, але після смерті генерала все змінилося. Олена Никифорівна стала сваритися з сусідами, стала судитися, недоплачувати прикажчикам і робітникам; все боялася, щоб її не пограбували — і за які-небудь десять років Дубечня стала невпізнанною.

Позад великого дому був старий сад, уже здичавілий, заглушений бур'яном і кущами. Я пройшовся терасою, ще міцною і гарною; крізь скляні двері видно було кімнату з паркетною підлогою, мабуть, вітальню; старовинне фортепіано, і на стінах гравюри в широких рамах з червоного дерева — та й більш нічого. Від колишніх квітників залишилися самі півонії і маки, які підводили з трави свої білі й яскравочервоні голови; вздовж доріжок, витягаючись, заважаючи один одному, росли молоді клени і берести, вже обскубані коровами. Було густо, і сад здавався непрохідним, але це тільки поблизу дому, де ще стояли тополі, сосни і старі липи-ровесниці, які залишилися від колишніх алей, а далі за ними сад розчищали для сінокосу, і тут уже не парило, павутина не лізла в рот і в очі, повівав вітерець; чим далі вглиб, тим просторіше, і вже росли на просторі вишні, сливи, розлогі яблуні, спотворені підпірками і гангреною, і груші, такі високі, що аж не вірилося, що це груші. Цю частину саду орендували наші міські торговки, і стеріг її від злодіїв і шпаків мужик-дурничок, який жив у курені.

Сад, дедалі рідшаючи, переходячи в справжній луг, спускався до річки, поросло зеленим очеретом і верболозом; коло млинової загати було плесо, глибоке й рибне, сердито шумів невеличкий млин під солом'яною покрівлею, несамовито квакали жаби. На воді, гладенькій, як

дзеркало, часом розбігалися кола та здригалися водяні лілії, потурбовані веселою рибою. По той бік річки було сільце Дубечня. Тихе, блакитне плесо вабило до себе, обіцяючи прохолоду і спокій. І тепер усе це — і плесо, і млин, і затишні береги належали інженерові.

І ось почалася моя нова служба. Я приймав телеграми й відправляв їх далі, писав різні відомості й переписував начисто вимогові записки, претензії і рапорти, що їх надсилали до нас у контору безграмотні десятники і майстри. Але більшу частину дня я нічого не робив, а ходив по кімнаті, чекаючи телеграм, або садовив у флігелі хлопчика, а сам ішов до саду й гуляв, поки хлопчик не прибігав сказати, що стукає апарат. Обідав я в пані Чепракової. М'ясо подавали дуже рідко, страви всі були молочні, а по середах і п'ятницях — пісні, і в ці дні подавалися на стіл рожеві тарілки, які називалися пісними. Чепракова раз у раз кліпала очима — це була в неї така звичка, і при ній мені кожного разу робилося не по собі.

А що роботи у флігелі невистачало й на одного, то Чепраков нічого не робив, а тільки спав або йшов з рушницею на плесо стріляти качок. Вечорами він напивався в селі або на станції, і перед тим, як спати, дивився в дзеркальце й гукав:

— Здрастуй, Іване Чепраков!

П'яний він був дуже блідим і все потирав руки й сміявся, наче іржав: ги-ги-ги! Бешкетуючи, він роздягався зовсім і бігав по полю голий. Їв мух і казав, що вони кисленькі.

IV

Якось після обіду він прибіг до флігеля, засапавшись, і сказав:

— Біжи, там сестра твоя приїхала.

Я вийшов. Справді, біля ганку великого будинку стояла міська візницька лінійка. Приїхала моя сестра, а з нею Анюта Благово та ще якийсь пан у військовому кітелі. Підійшовши ближче, я впізнав військового: це був брат Анюти, лікар.

— Ми до вас на пікнік приїхали,— сказав він.— Нічого?

Сестра і Анюта хотіли спитати, як мені тут живеться, але обидві мовчали й тільки дивилися на мене. Я теж

мовчав. Вони зрозуміли, що тут мені не подобається, і в сестри виступили сльози, а Анюта Благово почервоніла. Пішли в сад. Лікар ішов попереду всіх і говорив захоплено:

— Оце-то повітря! Матінко моя, оце-то повітря!

На зовнішній вигляд, це був ще зовсім студент. І говорив, і ходив він, як студент, і погляд його сірих очей був такий же жвавий, простий і одвертий, як у хорошого студента. Поряд з своєю високою й гарною сестрою він здавався кволим, слабким; і борідка в нього була ріденька, і голос теж — ріденький тенорок, проте, досить приємний. Він служив десь у полку і тепер приїхав у відпустку до своїх, і казав, що восени поїде до Петербурга складати екзамени на доктора медицини. У нього була вже своя сім'я — дружина і троє дітей; одружився він рано, коли ще був на другому курсі, і тепер у місті розповідали про нього, що він нещасливий у родинному житті і вже не живе з дружиною.

— Котра тепер година? — турбувалася сестра.— Нам би раніше вернутися, тато пустив мене до брата тільки до шостої години.

— Ох, той ваш тато! — зітхнув лікар.

Я поставив самовар. На килимі перед терасою великого будинку ми пили чай, і лікар, стоячи на колінах, пив з блюдечка і казав, що він почуває блаженство. Потім Чепраков пішов по ключ і відімкнув скляні двері, і всі ми увійшли в будинок. Було тут похмуро, таємничо, тхнуло грибами, кроки наші лунали гучно, наче під підлогою був підвал. Лікар, стоячи, торкнув клавіші фортепіано, і воно відповіло йому слабко, тремтливим, хрипким, але ще гармонійним акордом; він спробував голос і заспівав якийсь романс, кривлячись і нетерпляче стукаючи ногою, коли який-небудь клавіш виявлявся німим. Моя сестра вже не збиралася додому, а схвильовано ходила по кімнаті й говорила:

— Мені весело! Мені дуже, дуже весело!

В її голосі чути було здивування, наче їй здавалося неймовірним, що в неї теж може бути добре на душі. Це вперше в житті я бачив її такою веселою. Вона навіть покращала. В профіль вона була негарна, у неї ніс і рот якось виступали вперед і був такий вираз, наче вона дмухала, але в неї були прекрасні темні очі, блідий, дуже ніжний колір обличчя й зворушливий вираз доброти й

суму, і коли вона говорила, то здавалася миловидною і навіть гарною. Ми обоє, я і вона, вдалися в нашу матір, широкі в плечах, дужі, витривалі, але блідість у неї була хвороблива, вона часто кашляла, і в очах у неї я іноді помічав вираз, що буває в людей, які серйозно хворі, але чомусь приховують це. В її теперішній веселості було щось дитяче, наївне, наче та радість, яку в часи нашого дитинства пригнічували й заглушали суворим вихованням, раптом прокинулась тепер у душі й вирвалася на волю.

Та коли настав вечір і подали коні, сестра притихла, змарніла і сіла на лінійку з таким виглядом, наче то була лава підсудних.

Ось вони всі поїхали, гуркіт затих... Я згадав, що Анюта Благово за весь час не сказала до мене жодного слова.

«Дивна дівчина! — подумав я.— Дивна дівчина!»

Настала петрівка, і нас уже щодня годували пісним. Від неробства й непевності становища мене гнітила фізична нудьга, і я, незадоволений собою, млявий, голодний, тинявся по садибі й тільки чекав нагоди, щоб піти звідси.

Якось надвечір, коли в нас у флігелі сидів Редька, несподівано увійшов Должиков, дуже засмаглий і сірий від пилу. Він три дні пробув на своїй дільниці і тепер приїхав у Дубечню паровозом, а до нас зі станції прийшов пішки. Чекаючи екіпажа, який мав прийти з міста, він зі своїм прикажчиком обійшов садибу, гучним голосом даючи накази, потім цілу годину сидів у нас у флігелі й писав якісь листи; при ньому на його ім'я приходили телеграми, і він сам вистукував відповіді. Ми троє стояли мовчки, виструнчившись.

— Яке безладдя! — сказав він, гидливо заглянувши у відомість.— Через два тижні я переводжу контору на станцію і вже не знаю, що мені з вами робити, панове.

— Я стараюсь, ваше високородіє,— промовив Чепраков.

— Отож, бачу, як ви стараєтесь. Тільки платню вмієте одержувати,— казав далі інженер, дивлячись на мене.— Всі покладаєтесь на протекцію, як би швидше і легше faire la carriere [1]. Ну, я не подивлюся на протекцію. За мене ніхто не клопотався. Перше ніж мені дали залізницю, я був машиністом, працював у Бельгії як простий мастиль-

[1] зробити кар'єру.

ник. А ти, Пантелею, що тут робиш? — спитав він, обернувшись до Редьки.— Пиячиш з ними?

Він усіх простих людей чомусь називав Пантелеями, а таких, як я і Чепраков, зневажав і позаочі обзивав пияками, скотами, сволотою. Взагалі до дрібних службовців він ставився жорстоко і штрафував, і проганяв їх зі служби холодно, без пояснень.

Нарешті, приїхали по нього коні. Він на прощання пообіцяв звільнити всіх нас через два тижні, обізвав прикажчика бовдуром і потім, розкинувшись у колясці, помчав до міста.

— Андрію Івановичу,— сказав я Редьці,— візьміть мене до себе за робітника.

— Ну, що ж!

І ми пішли разом у напрямі до міста. Коли станція і садиба залишилися далеко позад нас, я спитав:

— Андрію Івановичу, чого ви оце приходили в Дубечню?

— Перше, мої хлопці працюють на колії, а друге — приходив до генеральші проценти платити. Того року я в неї півсотні позичив і плачу тепер їй по карбованцю в місяць.

Маляр спинився і взяв мене за гудзик.

— Мисаїле Олексійовичу, ангел ви наш,— сказав далі він,— я так розумію, що коли яка-небудь проста людина або пан бере навіть найменший процент, той уже є лиходій. В такій людині не може правди бути.

Худий, блідий, страшний Редька заплющив очі, похитав головою й вирік тоном філософа:

— Тлін їсть траву, іржа — залізо, а лжа — душу. Господи, спаси нас грішних!

V

Редька був непрактичний і погано вмів міркувати; набирав він роботи більше, ніж міг виконати, і при розрахунках турбувався, розгублювався, а тому майже завжди мав збитки. Він фарбував, вставляв шибки, обклеював стіни шпалерами і навіть брався за покрівельну роботу, і я пам'ятаю, як він бувало через мізерне замовлення бігав днів по три, шукаючи покрівельників. Це був чудовий майстер, траплялося йому інколи заробляти по десять кар-

бованців у день, і якби не це бажання — хоч би там що бути головним і називатися підрядчиком, то в нього, мабуть, були б добрі гроші.

Сам він одержував відрядно, а мені та іншим хлопцям платив поденно, від сімдесяти копійок до карбованця на день. Поки стояла жарка і суха погода, ми виконували різну зовнішню роботу, головним чином фарбували дахи. З незвички мені в ноги було гаряче, наче я ходив по розпеченій плиті, а коли надівав валянки, то ногам було душно. Та це тільки попервах, а потім я звик, і все пішло, як по маслу. Я жив тепер серед людей, для яких праця була обов'язкова й неминуча і які працювали, як вантажні коні, часто не усвідомлюючи морального значення праці і навіть ніколи не вживаючи в розмові самого слова «праця»; коло них і я теж почував себе вантажником, дедалі більше проймаючись обов'язковістю й неминучістю того, що я робив, і це полегшувало мені життя, рятуючи від усяких сумнівів.

Першого часу все цікавило мене, все було нове, наче я наново народився. Я міг спати на землі, міг ходити босий,— а це дуже приємно; міг стояти в юрбі простих людей, нікого не турбуючи, і коли на вулиці падала візницька коняка, то я біг і допомагав підвести її, не боячись забруднити свій одяг. А головне, я жив своїм власним коштом і нікого не обтяжував!

Фарбування дахів, особливо з нашою оліфою і фарбою, вважалося дуже вигідною справою, і тому цією грубою, нудною роботою не гребували навіть такі добрі майстри, як Редька. В коротких штанцях, з худими ліловими ногами, він ходив по даху, схожий на чорногуза, і я чув, як, працюючи щіткою, він важко зітхав і говорив:

— Горе, горе нам, грішним!

По даху він ходив так само вільно, як по підлозі. Незважаючи на те, що він був хворий і блідий, як мрець, спритність в нього була надзвичайна; він так само, як молоді, фарбував купол і верхи церков без риштування, тільки за допомогою драбин і мотузок, і було трохи страшно, коли він тут, стоячи високо, далеко від землі, випростувався на весь свій зріст і вирікав невідомо для кого:

— Тлін їсть траву, іржа — залізо, а лжа — душу!

Або ж, думаючи про що-небудь, відповідав уголос на свої думки:

— Все може бути! Все може бути!

Коли я повертався з роботи додому, то всі ті, що сиділи біля воріт на лавочках, усі прикажчики, хлопчаки і їхні хазяї пускали мені вслід різні зауваження, глузливі і злобні, і це попервах хвилювало мене й здавалося просто страхітливим.

— Маленька користь! — чути було з усіх боків.— Маляр! Вохра!

І ніхто не ставився до мене так немилосердно, як саме ті, які ще дуже недавно самі були простими людьми і добували собі шматок хліба чорною працею. В торговельних рядах, коли я проходив повз залізну крамницю, мене, ніби ненавмисно, обливали водою, і раз навіть пожбурили в мене палицею. А один купець-рибник, сивий дід, заступив мені дорогу й сказав, дивлячись на мене злобно:

— Не тебе, дурня, жалко! Батька твого жалко!

А мої знайомі, зустрічаючись зі мною, чомусь ніяковіли. Одні дивилися на мене, як на дивака і блазня, другим було жалко мене, а треті не знали, як ставитися до мене, і зрозуміти їх було важко. Якось удень, в одному з провулків коло нашої Великої Дворянської, я зустрів Анюту Благово. Я йшов на роботу і ніс дві довгі щітки і відро з фарбою. Впізнавши мене, Анюта спалахнула.

— Прошу вас не кланятися мені на вулиці...— промовила вона нервово, суворо, тремтячим голосом, не подаючи мені руки, і на очах у неї раптом заблищали сльози.— Якщо, по-вашому, все це так треба, то нехай... нехай, але прошу вас, не зустрічайтесь зі мною!

Я вже жив не на Великій Дворянській, а в передмісті Макарисі, у своєї няньки Карпівни, доброї, але похмурої старенької жінки, яка завжди передчувала що-небудь погане, боялася всіх снів взагалі і навіть у бджолах та осах, що залітали до неї в кімнату, бачила погані ознаки. І те, що я зробився робітником, на її думку, не віщувало нічого доброго.

— Пропала твоя голівонька! — говорила вона сумно, похитуючи головою.— Пропала!

З нею в будиночку жив її приймак Прокіп, м'ясник, незграбний хлопець років тридцяти, рудий, з жорсткими вусами. Зустрічаючись зі мною в сінях, він мовчки й шанобливо давав мені дорогу і якщо був п'яний, то всією п'ятірнею робив мені під козирок. Вечорами він підживлявся і крізь дощану перегородку мені чути було, як він крякав і зітхав, випиваючи чарку за чаркою.

— Матусю! — кликав він півголосом.

— Ну? — озивалася Карпівна, яка любила без пам'яті свого приймака.— Що, синку?

— Я вам, матусю, можу ласку зробити. За цього земного життя буду вас годувати на старість в юдолі, а коли помрете, своїм коштом поховаю. Сказав — і правда.

Вставав я щодня до схід сонця, лягав рано. Їли ми, малярі, дуже багато і спали міцно, і тільки чомусь ночами дуже билося серце. З товаришами я не сварився. Лайки, одчайдушна клятьба й побажання на зразок того, наприклад, щоб лопнули очі або схопила холера, не припинялися цілий день, а, проте, все-таки жили ми між собою дружно. Хлопці підозрівали, що я релігійний сектант, і добродушно жартували з мене, кажучи, що мене навіть рідний батько зрікся, і тут-таки розповідали, що самі вони рідко заглядають до церкви божої та що багато хто з них по десять років не говів, і цю свою безпутність виправдували тим, що маляр серед людей те саме, що галка серед птахів.

Хлопці поважали мене й ставилися до мене з пошаною; їм, як видно, подобалося, що я не п'ю, не курю і живу тихо, статечно. Їх тільки неприємно вражало, що я не беру участі в крадіжці оліфи і разом з ними не ходжу до замовців просити на чай. Красти хазяйську оліфу і фарбу було в малярів звичайною річчю і не вважалося крадіжкою, і варте уваги те, що навіть така справедлива людина, як Редька, ідучи з роботи, кожного разу забирав з собою трохи білила й оліфи. А просити на чай не соромились навіть поважні старики, які мали в Макарисі власні будинки, і було досадно й соромно, коли хлопці юрбою поздоровляли яку-небудь нікчему з початком або закінченням і, одержавши від неї гривеник, принижено дякували.

Із замовцями вони поводилися, як лукаві царедворці, і мені майже щодня згадувався шекспірівський Полоній.

— А, мабуть, дощ буде,— говорив замовець, дивлячись на небо.

— Буде, безпремінно буде! — погоджуються малярі.

— А втім, хмари не дощові. Мабуть, не буде дощу.

— Не буде, ваше високородіє! Правда, не буде.

Позаочі вони ставилися до замовців взагалі іронічно, і коли, наприклад, бачили пана, що сидить на балконі з газетою, то зауважували:

— Газету читає, а їсти, мабуть, нема чого.

Дома в своїх я не бував. Повертаючись з роботи, я часто знаходив у себе записки, короткі й тривожні, в яких сестра писала мені про батька: то він був за обідом якийсь особливо задуманий і нічого не їв, то похитнувся, то замкнувся в себе й довго не виходив. Такі звістки хвилювали мене, я не міг спати і, траплялося навіть, ходив уночі по Великій Дворянській повз наш будинок, вдивляючись у темні вікна й намагаючись угадати, чи все дома гаразд. По неділях приходила до мене сестра, але крадькома, ніби не до мене, а до няньки. І якщо заходила до мене, то дуже бліда, з заплаканими очима, і зараз-таки починала плакати.

— Наш батько не знесе цього! — говорила вона.— Коли, не дай боже, з ним станеться що-небудь, то тебе весь вік мучитиме совість. Це жахливо, Мисаїле! Ім'ям нашої матері благаю тебе: виправся!

— Сестро, люба моя,— говорив я,— як виправлятися, коли я певен, що роблю по совісті? Зрозумій!

— Я знаю, що по совісті, але, може, це можна якнебудь інакше, щоб нікого не смутити.

— Ох, батечку! — зітхала за дверима стара.— Пропала твоя голівонька! Буде біда, рідні мої, буде біда!

VI

Одної неділі до мене несподівано з'явився лікар Благово. Він був у кітелі поверх шовкової сорочки й у високих лакованих чоботях.

— А я до вас! — почав він, міцно, по-студентськи потискуючи мені руку.— Щодня чую про вас і все збираюся до вас побалакати, як то кажуть, по щирості. У місті страшенна нудьга, нема жодної живої душі, ні з ким і слова сказати. Жарко, мати пречиста! — казав далі він, скидаючи кітель і залишаючись у самій шовковій сорочці.— Голубчику, дозвольте з вами поговорити.

Мені самому було нудно й давно вже хотілося побути в товаристві не малярів. Я щиро був радий йому.

— Почну з того,— сказав він, сідаючи на мою постіль,— що я вам співчуваю від усієї душі й глибоко поважаю це ваше життя. Тут у місті вас не розуміють, та й нікому розуміти, бо, самі знаєте, тут, за дуже невеликими винятками, все гоголівські свинячі рила. Але я тоді ж на

пікніку зразу вгадав вас. Ви — благородна душа, чесна, висока людина! Поважаю вас і вважаю за велику честь потиснути вам руку! — казав він захоплено.— Щоб змінити так різко й круто своє життя, як зробили це ви, треба було пережити складний душевний процес, і, щоб продовжувати тепер це життя й завжди бути на висоті своїх переконань, ви повинні день у день напружено працювати і розумом, і серцем. Тепер, для початку нашої розмови, скажіть, чи не вважаєте ви, що якби силу волі, це напруження, всю цю потенцію ви витратили на що-небудь інше, наприклад, на те, щоб зробитися з часом великим ученим або художником, то ваше життя захоплювало б ширше і глибше й було б продуктивнішим з усякого погляду?

Ми розговорилися, і коли в нас зайшла мова про фізичну працю, то я висловив таку думку: треба, щоб сильні не поневолювали слабких, щоб меншість не була для більшості паразитом чи насосом, який висмоктує з неї хронічно найкращі соки, тобто треба, щоб усі без винятку — і сильні і слабкі, багаті і бідні, рівномірно брали участь у боротьбі за існування, кожен сам за себе, а щодо цього нема кращого нівелюючого засобу за фізичну працю як загальну, для всіх обов'язкову повинність.

— Виходить, по-вашому, фізичну працю повинні виконувати всі без винятку? — спитав лікар.

— Так.

— А чи не вважаєте ви, що коли всі, в тому числі й найкращі люди, мислителі і великі вчені, беручи участь у боротьбі за існування кожен сам за себе, стануть витрачати час на те, щоб бити щебінь і фарбувати дахи, то це може загрожувати прогресові серйозною небезпекою?

— В чому ж небезпека? — спитав я.— Адже прогрес — у справах любові, у виконанні морального закону. Якщо ви нікого не поневолюєте, нікого не обтяжуєте, то якого ж ще вам треба прогресу?

— Але дозвольте! — раптом спалахнув Благово, підводячись.— Але дозвольте! Якщо слимак у своїй черепашці особисто самовдосконалюється й копирсається в моральному законі, то ви це називаєте прогресом?

— Чому ж — копирсається? — образився я.— Якщо ви не примушуєте своїх ближніх годувати вас, одягати, возити, захищати вас від ворогів, то в житті, що все побудоване на рабстві, хіба це не прогрес? По-моєму, це про-

грес самий справжній і, мабуть, єдино можливий і потрібний для людини.

— Межі загальнолюдського, світового прогресу в безконечності, і говорити про якийсь «можливий» прогрес, обмежений нашими потребами або тимчасовими поглядами, це, пробачте, навіть дивно.

— Якщо межі прогресу в безконечності, як ви кажете, то, значить, цілі його невизначені,— сказав я.— Жити й не знати певно, для чого живеш!

— Хай! Але це «не знати» не таке нудне, як ваше «знати». Я йду сходами, які називаються прогресом, цивілізацією, культурою, іду й іду, не знаючи певно, куди йду, але, справді, заради самих цих чудесних сходів варто жити; а ви знаєте, заради чого живете,— заради того, щоб одні не поневолювали інших, щоб художник і той, хто розтирає для нього фарби, обідали однаково. Але ж це міщанський, кухонний, сірий бік життя, і тільки для нього жити — невже не огидно? Якщо одні комахи поневолюють інших, то й чорт з ними, хай поїдають одні одних! Не про них нам треба думати,— адже вони однаково помруть і згниють, хоч як рятуйте їх від рабства,— треба думати про той великий ікс, який чекає все людство в далекому майбутньому.

Благово сперечався зі мною палко, але в той же час було помітно, що його хвилює якась стороння думка.

— Мабуть, ваша сестра не прийде,— сказав він, подивившись на годинник.— Учора вона була в наших і казала, що буде у вас. Ви все кажете — рабство, рабство...— він далі він.— Але ж це питання часткове, і всі такі питання розв'язуються людством поступово, самі собою.

Заговорили про поступовість. Я сказав, що питання — робити добро чи зло, кожен розв'язує сам за себе, не чекаючи, коли людство підійде до розв'язання цього питання через поступовий розвиток. До того ж поступовість — палиця з двома кінцями. Поряд з процесом поступового розвитку ідей гуманних спостерігається й поступове зростання ідей іншого роду. Кріпосного права нема, зате зростає капіталізм. І в самому розпалі визвольних ідей, так само, як і в часи Батия, більшість годує, одягає й захищає меншість, залишаючись сама голодною, роздягненою й беззахисною. Такий порядок прекрасно уживається з будь-якими віяннями і течіями, бо майстерність поновлення теж культивується поступово. Ми вже не шмагаємо на конюшні

наших лакеїв, але ми надаємо рабству витончених форм, принаймні вміємо знаходити для нього виправдання в кожному окремому випадку. У нас ідеї — ідеями, але якби тепер, наприкінці XIX століття, можна було покласти на робітників ще й наші найнеприємніші фізіологічні функції, то ми поклали б, і потім, звичайно, говорили б собі на виправдання, що коли, мовляв, найкращі люди, мислителі і великі вчені стануть витрачати свій золотий час на ці функції, то прогресові може загрожувати серйозна небезпека.

Та ось прийшла й сестра. Побачивши лікаря, вона заметушилася, стривожилась і зараз же почала говорити про те, що їй час додому, до батька.

— Клеопатро Олексіївно,— сказав Благово переконливо, притискуючи обидві руки до серця,— що станеться з вашим батечком, якщо ви пробудете зі мною і з братом яких-небудь півгодини?

Він був простосердий і вмів передавати свою жвавість іншим. Моя сестра, подумавши з хвилину, засміялась і повеселішала раптом, несподівано, як тоді на пікніку. Ми пішли в поле і, розташувавшись на траві, продовжували нашу розмову й дивилися на місто, де всі вікна, звернені на захід, здавалися яскравозолотими від того, що заходило сонце.

Після того кожного разу, коли приходила до мене сестра, з'являвся й Благово, і обоє віталися з таким виглядом, начебто зустріч їх у мене була несподівана. Сестра слухала, як я і лікар сперечалися, і в цей час вираз у неї був радісно захоплений, розчулений і запитливий, і мені здавалося, що перед її очима відкривався поволі інший світ, якого вона раніше не бачила навіть уві сні і який старалася вгадати тепер. Без лікаря вона була тиха й сумна, і якщо тепер часом плакала, сидячи на моїй постелі, то вже з причин, про які не говорила.

У серпні Редька наказав нам збиратися на колію. Днів за два перед тим, як нас «погнали» за місто, до мене прийшов батько. Він сів і, не поспішаючи, не дивлячись на мене, втер своє червоне обличчя, потім дістав з кишені наш міський «Вісник» і повільно, з наголосами на кожному слові, прочитав про те, що мій ровесник, син управителя контори Державного банку, призначений на начальника відділу в казенній палаті.

— А тепер глянь на себе,— сказав він, складаючи газету,— злидар, голодранець, негідник! Навіть міщани і

О. Я. Чехова, А. П. Чехов,
М. П. Чехова, О. Л. Кніппер. 1902 р.

селяни дістають освіту, щоб стати людьми, а ти, Полознєв, маючи знатних, благородних предків, лізеш у грязюку! Але я прийшов сюди не для того, щоб розмовляти з тобою; на тебе я вже махнув рукою,— казав він придушеним голосом, підводячись.— Я прийшов затим, щоб дізнатися: де твоя сестра, негіднику? Вона пішла з дому після обіду, і ось уже восьма година, а її нема. Вона стала часто кудись ходити, не кажучи мені, вона вже не така шаноблива,— і я бачу тут твій злий, підлий вплив. Де вона?

В руках у нього був знайомий мені зонтик, і я вже розгубився й виструнчився, як школяр, чекаючи, що батько почне бити мене, але він помітив погляд мій, що я кинув на зонтик, і, мабуть, це стримало його.

— Живи, як хочеш! — сказав він.— Я позбавляю тебе мого благословення!

— Батечку мій! — бурмотіла за дверима нянька.— Бідна, нещасна твоя голівонька! Ох, чує моє серце, чує!

Я працював на колії. Весь серпень безперервно йшли дощі, було вогко й холодно; з полів не звозили хліба і у великих господарствах, де косили машинами, пшениця лежала не в копах, а в купах, і я пам'ятаю, як ці сумні купи з кожним днем ставали все темнішими, і зерно проростало в них. Працювати було важко; злива псувала все, що ми встигали зробити. Жити і спати в станційних будинках нам не дозволялося, і тулилися ми в брудних, вогких землянках, де влітку жила «чавунка», і ночами я не міг спати від холоду та від того, що по обличчю і по руках лазили мокриці. А коли працювали біля мостів, то вечорами приходила до нас юрбою «чавунка» тільки за тим, щоб бити малярів,— для неї це був своєрідний спорт. Нас били, викрадали в нас щітки і, щоб роздражнити нас і викликати на бійку, псували нашу роботу, наприклад, вимазували будки зеленою фарбою. На довершення всього нашого лиха Редька став платити дуже несправно. Всю малярну роботу на дільниці було здано підрядчикові, цей здав іншому, і вже той здав Редьці, виговоривши собі процентів з двадцять. Робота сама по собі була невигідна, а тут ще дощі; час пропадав марно, ми не працювали, а Редька був зобов'язаний платити поденно. Голодні малярі мало не били його, обзивали шахраєм, кровопивцем, Іудою-христопродавцем, а він, бідолаха, зітхав, у розпачі здіймав до неба руки і раз у раз ходив до пані Чепракової по гроші.

VII

Настала дощова, брудна, темна осінь. Настало безробіття, і я днів по три сидів дома без діла або ж виконував різні не малярні роботи, наприклад, носив землю для чорного накату, одержуючи за це по два гривеники в день. Лікар Благово поїхав до Петербурга. Сестра не приходила до мене. Редька лежав у себе дома хворий, з дня на день чекаючи смерті.

І настрій був осінній. Можливо, через те, що, ставши робітником, я вже бачив наше міське життя тільки з його зворотного боку, майже щодня мені доводилося робити відкриття, які доводили мене просто до розпачу. Ті мої співгромадяни, про яких я раніше не мав ніякої думки або які з зовнішнього боку здавалися цілком порядними, тепер виявлялися людьми низькими, жорстокими, здатними на всяку капость. Нас, простих людей, обманювали, ошукували, примушували цілими годинами очікувати в холодних сінях або на кухні, нас ображали й поводилися з нами дуже грубо. Восени в нашому клубі я обклеював шпалерами читальню і дві кімнати; мені заплатили по сім копійок за шматок, але наказали розписатися — по дванадцять, і коли я відмовився виконати це, то благообразний пан у золотих окулярах, мабуть, один з старшин клубу, сказав мені:

— Якщо ти, мерзотнику, будеш ще багато розмовляти, то я тобі всю пику поб'ю.

І коли лакей шепнув йому, що я син архітектора Полознєва, то він зніяковів, почервонів, але зараз же заспокоївся й сказав:

— А чорт з ним!

У крамницях нам, робітникам, збували тухле м'ясо, залежане борошно і спитий чай; у церкві нас штовхала поліція, в лікарнях нас обдирали фельдшери і сиділки, і коли ми через бідність не давали їм хабарів, то нас, помщаючись, годували з брудного посуду; на пошті найменший чиновник вважав, що він має право поводитися з нами, як з тваринами, і кричати брутально й нахабно: «Зажди! Куди лізеш?» Навіть дворові собаки — і ті ставилися до нас неприязно й кидалися на нас з якоюсь особливою злобою. А головне, що найбільше вражало мене в моєму новому становищі, це цілковитий брак справедливості, якраз те саме, що в народі визначається словами: «Бога забули». Рідко який день минав без шахрайства. Шахраювали

і купці, продаючи нам оліфу, і підрядчики, і хлопці, і самі замовці. Само собою, ні про які наші права не могло бути й мови, і свої зароблені гроші ми повинні були кожного разу випрошувати як милостиню, стоячи біля чорного ганку без шапок.

Я обклеював у клубі одну з кімнат, суміжну з читальнею; увечері, коли я вже збирався йти, до цієї кімнати увійшла дочка інженера Должикова, з пакунком книжок у руках.

Я вклонився їй.

— А, здрастуйте! — сказала вона, зразу ж впізнавши мене й простягаючи руку.— Дуже рада вас бачити.

Вона усміхалась і оглядала з цікавістю і з подивом мою блузу, відро з клейстером, шпалери, розтягнуті на підлозі; я збентежився, і їй теж стало ніяково.

— Ви пробачте, що я на вас дивлюся так,— сказала вона.— Мені багато говорили про вас. Особливо доктор Благово,— він просто закоханий у вас. І з сестрою вашою я вже познайомилась; мила, симпатична дівчина, але я ніяк не могла переконати її, що у вашому опрощенні нема нічого жахливого. Навпаки, ви тепер найцікавіша людина в місті.

Вона знову подивилася на відро з клейстером, на шпалери й говорила далі:

— Я просила доктора Благово познайомити мене з вами ближче, та, як видно, він забув або не встиг. Як би там не було, ми все-таки знайомі, і коли б ви завітали до мене як-небудь запросто, то я була б вам дуже вдячна. Мені так хочеться поговорити! Я проста людина,— сказала вона, простягаючи мені руку,— і, сподіваюся, в мене ви не будете почувати себе ніяково. Батька нема, він у Петербурзі.

Вона пішла в читальню, зашелестівши сукнею, а я, прийшовши додому, довго не міг заснути.

Цієї ж невеселої осені якась добра душа, як видно, бажаючи хоч трохи полегшити моє існування, інколи присилала мені то чаю і лимонів, то печива, то смажених рябчиків. Карпівна казала, що приносив це кожного разу солдат, а від кого — невідомо; і солдат розпитував, чи здоровий я, чи щодня я обідаю та чи є в мене теплий одяг. А як настали морози, мені таким самим способом, коли мене не було, з солдатом прислали м'який плетений шарф, від якого йшов ніжний, ледве чутний запах духів, і я вгадав, хто

була моя добра фея. Від шарфа пахло конваліями, улюбленими духами Анюти Благово.

Під зиму набралося більше роботи, стало веселіше. Редька знову ожив, і ми разом працювали в кладовищенській церкві, де шпатлювали іконостас для позолоти. Це була робота чиста, спокійна, і, як казали наші, вигідна. В один день можна було багато зробити, і до того ж час минав швидко, непомітно. Ні сварки, ні сміху, ні голосних розмов. Саме місце вимагало тиші і благочинності й навівало тихі, серйозні думки. Поринувши в роботу, ми стояли або сиділи нерухомо, як статуї; була тиша мертва, яка повинна бути на кладовищі, отож коли падав інструмент або тріщав вогонь у лампадці, то звуки ці лунали голосно й різко — і ми оглядалися. Після тривалої тиші чути було гудіння, наче летіли бджоли: це коло притвору, не кваплячись, півголосом, відправляли похорон дитини; або живописець, який малював на куполі голуба й навколо нього зорі, починав тихо посвистувати і, схаменувшись, зразу ж замовкав; або Редька, відповідаючи на свої думки, говорив, зітхаючи: «Все може бути! Все може бути!»; або над нашими головами лунав повільний сумний дзвін, і малярі казали, що це, мабуть, багатого покійника несуть...

Дні проводив я в цій тишині, в церковному присмерку, а довгими вечорами грав на більярді або ходив до театру на галерею, у своїй новій триковій парі, яку я купив собі на зароблені гроші. В Ажогіних уже почалися спектаклі і концерти; декорації малював тепер сам Редька. Він розповідав мені зміст п'єс і живих картин, що їх йому доводилося бачити в Ажогіних, і я слухав його з заздрістю. Мене дуже вабили репетиції, але йти до Ажогіних я не наважувався.

За тиждень до різдва приїхав лікар Благово. І знову ми сперечалися, і вечорами грали на більярді. Граючи, він скидав сюртук і розстібав на грудях сорочку, і взагалі старався чомусь надати собі вигляду відчайдушного гульвіси. Пив він небагато, але галасливо, і примудрявся залишати в такому поганому дешевому трактирі, як «Волга», по двадцять п'ять карбованців за вечір.

Знову в мене стала бувати сестра; обоє вони, побачивши одно одного, кожного разу дивувалися, але по радісному, провинному обличчю її видно було, що ці зустрічі були не випадкові. Якось увечері, коли ми грали на більярді, лікар сказав мені:

— Послухайте, чому ви не буваєте в Должикової? Ви не знаєте Марії Вікторівни, це розумна людина, чарівна, проста, добра душа.

Я розказав йому, як весною прийняв мене інженер.

— Пусте! — засміявся лікар.— Інженер сам по собі, а вона — сама по собі. Справді, голубчику, не ображайте її, підіть до неї як-небудь. Наприклад, давайте підемо до неї завтра увечері. Хочете?

Він умовив мене. Другого дня увечері, надівши свою нову трикову пару і хвилюючись, я пішов до Должикової. Лакей уже не здався мені таким бундючним і страшним і меблі такими розкішними, як того ранку, коли я приходив сюди як прохач. Марія Вікторівна чекала мене й зустріла, як давнього знайомого, і потиснула руку міцно, по-дружньому. Вона була в сірому суконному костюмі з широкими рукавами і з зачіскою, яку в нас у місті через рік, коли вона увійшла в моду, називали «собачими вухами». Волосся з скронь було зачесане на вуха, і від цього обличчя в Марії Вікторівни стало начебто ширшим, і вона здалася мені цього разу дуже схожою на свого батька, в якого було обличчя широке, рум'яне, і у виразі було щось візницьке. Вона була гарна й елегантна, але не молода, років під тридцять на вигляд, хоч насправді їй було двадцять п'ять, не більше.

— Любий доктор, яка я йому вдячна! — говорила вона, садовлячи мене.— Якби не він, то ви не прийшли б до мене. Мені нудно до смерті! Батько поїхав і залишив мене саму, і я не знаю, що мені робити в цьому місті.

Потім вона стала розпитувати мене, де я тепер працюю, скільки одержую, де живу.

— Ви витрачаєте на себе тільки те, що заробляєте? — спитала вона.

— Так.

— Щаслива людина! — зітхнула вона.— У житті все зло, мені здається, від неробства, від нудьги, від душевної порожнечі, а все це неминуче, коли звикаєш жити коштом інших. Не подумайте, що я хизуюсь, щиро вам кажу: нецікаво й неприємно бути багатим. Набувайте друзів багатством неправедним — так сказано, бо взагалі нема й не може бути багатства праведного.

Вона з серйозним, холодним виразом оглянула меблі, наче хотіла полічити їх, і говорила далі:

— Комфорт і вигода мають чарівну силу; вони поволі

затягають людей навіть з сильною волею. Колись батько і я жили небагато й просто, а тепер бачите як. Чи видана річ,— сказала вона, знизавши плечима,— ми проживаємо близько двадцяти тисяч на рік! У провінції!

— Комфорт і вигоди доводиться розглядати, як неминучий привілей капіталу і освіти,— сказав я,— і мені здається, що всі вигоди життя можна поєднати з будь-якою, навіть з найважчою й найбруднішою працею. Ваш батько багатий, однак, як він каже, йому довелося побути і машиністом, і простим мастильником.

Вона усміхнулася і з сумнівом похитала головою.

— Тато інколи їсть і чорний хліб з квасом,— сказала вона.— Забаганка, примха!

У цей час почувся дзвінок і вона підвелась.

— Освічені й багаті повинні працювати, як усі,— говорила вона далі,— а коли комфорт, то однаковий для всіх. Ніяких привілеїв не повинно бути. Ну, бог з нею, з філософією. Розкажіть мені що-небудь веселеньке. Розкажіть мені про малярів. Які вони? Смішні?

Прийшов лікар. Я став розказувати про малярів, але через незвичку соромився і розказував, як етнограф, серйозно і мляво. Лікар теж розповів кілька анекдотів з життя майстрових. Він похитувався, плакав, ставав навколішки і навіть, удаючи п'яного, лягав на підлогу. Це була справжня акторська гра, і Марія Вікторівна, дивлячись на нього, реготала до сліз. Потім він грав на роялі й співав своїм приємним риденьким тенором, а Марія Вікторівна стояла біля нього й вибирала, що співати, і поправляла, коли він помилявся.

— Я чув, ви теж співаєте? — спитав я.

— Теж! — жахнувся лікар.— Вона — чудова співачка, артистка, а ви — теж! Ото сягнув!

— Я колись бралася серйозно,— відповіла вона на моє запитання,— але тепер покинула.

Сидячи на низькому стільчику, вона розказувала нам про своє життя в Петербурзі і зображувала особи відомих співаків, передражнюючи їх голоси й манери співати; малювала в альбомі лікаря, потім мене, малювала погано, але обидва ми вийшли схожі. Вона сміялася, пустувала, мило гримасувала, і це більше пасувало їй, ніж розмови про багатство неправедне, і мені здавалося, що говорила вона зі мною перед тим про багатство й комфорт не серйозно, а наслідуючи когось. Це була чудова комічна актриса. Я в

думці ставив її поряд з нашими панночками, і навіть гарна, солідна Анюта Благово не витримувала порівняння з нею; різниця була величезна, як між хорошою культурною трояндою і дикою шипшиною.

Ми втрьох вечеряли. Лікар і Марія Вікторівна пили червоне вино, шампанське і кофе з коньяком; вони цокалися й пили за дружбу, за розум, за прогрес, за свободу, і не п'яніли, а тільки розчервонілися, й часто реготали без причини, до сліз. Щоб не здаватися нудним, і я теж пив червоне вино.

— Талановиті, багато обдаровані натури,— сказала Должикова,— знають, як їм жити, і йдуть своєю дорогою; а середні люди, як я, наприклад, нічого не знають і нічого самі не можуть; їм нічого більше не лишається, як підмітити яку-небудь глибоку громадську течію й пливти, куди вона понесе.

— Хіба можна підмітити те, чого нема? — спитав лікар.

— Нема, бо ми не бачимо.

— Чи так? Громадські течії — це нова література видумала. Їх нема в нас.

Почалася суперечка.

— Ніяких глибоких громадських течій у нас нема й не було,— говорив лікар голосно.— Мало там що видумала нова література! Вона видумала ще якихось інтелігентних трудівників у селі, а в нас обшукайте всі села і знайдете хіба тільки Неуважай-Корито в піджаку або в чорному сюртуку, що робить у слові «іще» чотири помилки. Культурне життя в нас ще не починалося. Та сама дикість, те саме суцільне хамство, та сама нікчемність, що й п'ятсот років тому. Течії, віяння, але ж це все дрібне, мізерабельне, притягнуте до пошлих, копійчаних інтересиків — і невже в них можна бачити що-небудь серйозне? Якщо вам здається, що ви підмітили глибоку громадську течію і, йдучи за нею, ви присвятите ваше життя таким завданням у сучасному дусі, як визволення комах від рабства або не вживання м'ясних котлет, то — вітаю вас, пані. Вчитися нам треба, вчитися і вчитися, а з глибокими громадськими течіями почекаємо: ми ще не доросли до них і, по совісті, нічого в них не розуміємо.

— Ви не розумієте, а я розумію,— сказала Марія Вікторівна.— Ви сьогодні бог знає який нудний!

— Наше діло — вчитися і вчитися, старатись нагромаджувати якнайбільше знань, бо серйозні громадські

течії там, де знання, і щастя майбутнього людства тільки в знанні. П'ю за науку!

— Одне незаперечне: треба влаштовувати собі життя як-небудь інакше,— сказала Марія Вікторівна, помовчавши й подумавши,— а те життя, яке було досі, нічого не варте. Не будемо говорити про нього.

Коли ми вийшли від неї, то в соборі вже било другу годину.

— Сподобалася? — спитав лікар.— Правда ж, славна?

В перший день різдва ми обідали в Марії Вікторівни, і потім, протягом усіх свят, ходили до неї майже щодня. В неї ніхто не бував, крім нас, і вона мала рацію, коли говорила, що, крім мене і лікаря, в неї у місті нема нікого знайомих. Час ми проводили здебільшого в розмовах; інколи лікар приносив з собою яку-небудь книжку або журнал і читав нам уголос. По суті, це була перша освічена людина, яку я зустрів у житті. Не можу сказати, чи багато він знав, але він завжди виявляв свої знання, бо хотів, щоб інші також знали. Коли він говорив про щонебудь, що стосувалося медицини, то не був схожий на жодного з наших міських лікарів, а справляв якесь нове, особливе враження, і мені здавалося, що якби він захотів, то міг би стати справжнім ученим. І це, мабуть, була єдина людина, яка в той час мала серйозний вплив на мене. Зустрічаючись з ним і прочитуючи книги, які він давав мені, я став поступово відчувати потребу в знаннях, що одухотворяли б мою невеселу працю. Мені вже здавалося дивним, що раніше я не знав, наприклад, що весь світ складається з шістдесяти простих тіл, не знав, що таке оліфа, що таке фарби, і якось міг обходитися без цих знань. Знайомство з лікарем піднесло мене й морально. Я часто сперечався з ним, і хоч звичайно залишався при своїй думці, та все ж, завдяки йому, я поволі став помічати, що для самого мене не все було ясно, і я вже старався виробити в собі можливо певні переконання, щоб вказівки совісті були певні й не мали б у собі нічого неясного. А проте все ж ця найосвіченіша й найкраща людина в місті далеко ще не була досконалою. В його манерах, у звичці всяку розмову зводити на суперечку, в його приємному тенорі й навіть у його лагідності було щось грубувате, семінарське, і коли він скидав сюртук і залишався в самій шовковій сорочці або кидав у трактирі лакеєві на чай, то мені здавалося кожного разу,

що культура — культурою, а татарин усе ще бродить у ньому.

На водохреща він знову поїхав до Петербурга. Він поїхав ранком, а після обіду прийшла до мене сестра. Не скидаючи шуби й шапки, вона сиділа мовчки, дуже бліда, і дивилася в одну точку. Її трохи морозило, і видно було, що вона перемагалась.

— Ти, мабуть, простудилася,— сказав я.

На очі їй набігли сльози, вона встала й пішла до Карпівни, не сказавши мені й слова, наче я образив її. І трохи згодом я чув, як вона говорила тоном гіркого докору:

— Нянько, для чого я жила досі? Для чого? Ти скажи: хіба я не занапастила своєї молодості? В кращі роки свого життя тільки й знати, що записувати витрати, наливати чаю, лічити копійки, розважати гостей і думати, що нічого вищого за це нема на світі! Нянько, зрозумій, адже і в мене є людські потреби, і я хочу жити, а з мене зробили якусь ключницю. Це ж жахливо, жахливо!

Вона шпурнула ключі в двері, і вони з брязкотом упали в моїй кімнаті. Це були ключі від буфета, від кухонної шафи, від погреба і від чайної шкатулки,— ті самі, що їх носила колись ще моя мати.

— Ах, ох, батечку! — жахалася стара.— Святі угодники!

Ідучи додому, сестра зайшла до мене, щоб забрати ключі, і сказала:

— Ти пробач мені. Зі мною останнім часом робиться щось дивне.

VIII

Якось, вернувшись від Марії Вікторівни пізно увечері, я застав у себе в кімнаті молодого околодочного в новому мундирі; він сидів за моїм столом і гортав книжку.

— Нарешті ви! — сказав він, встаючи й потягуючись.— Я до вас уже втретє приходжу. Губернатор наказав, щоб ви прийшли до нього завтра рівно о дев'ятій ранку. Неодмінно.

Він узяв з мене підписку, що я точно виконаю наказ його превосходительства, і пішов. Ці пізні відвідини околодочного й несподіване запрошення до губернатора вплинули на мене якнайгнітючіше. У мене з раннього дитин-

ства залишився страх перед жандармами, поліцейськими, судовими, і тепер мене мучив неспокій, ніби я справді був винен у чомусь. І я ніяк не міг заснути. Нянька і Прокіп теж були схвильовані й не спали. До того ж ще в няньки боліло вухо, вона стогнала й кілька разів починала плакати від болю. Почувши, що я не сплю, Прокіп обережно увійшов до мене з лампочкою й сів біля стола.

— Вам би перцівки випити...— сказав він, подумавши.— В цій юдолі як вип'єш, воно й нічого. І якби матусі влити у вухо перцівки, то велика користь.

О третій годині він зібрався на бойню по м'ясо. Я знав, що мені вже не заснути до ранку, і, щоб як-небудь перебути час до дев'ятої години, я подався разом з ним. Ми йшли з ліхтарем, а його хлопчик Миколка, років тринадцяти, з синіми плямами на обличчі від обмороження, на вигляд — справжній розбійник, їхав за нами на санях, хрипким голосом поганяючи коня.

— Вас у губернатора, мабуть, каратимуть,— говорив мені дорогою Прокіп.— Є губернаторська наука, є архімандритська наука, є офіцерська наука, є лікарська наука, і для кожного звання є своя наука. А ви не тримаєтесь своєї науки, і цього вам не можна дозволити.

Бойня була за кладовищем, і раніше я бачив її тільки здаля. Це були три похмурі сараї, обнесені сірою огорожею, від яких, коли дув з того боку вітер, улітку, в гарячі дні тхнуло задушливим смородом. Тепер, увійшовши в двір, у темряві я не бачив сараїв; мені все попадалися коні і сани, порожні і вже навантажені м'ясом; ходили люди з ліхтарями й огидно лаялися. Лаялися й Прокіп, і Миколка, так само гидко, і в повітрі стояло безперервне гудіння від лайки, кашлю і конячого іржання.

Тхнуло трупами і гноєм. Розтавало, сніг уже перемішався з брудом, і мені в темряві здавалося, що я ходжу по калюжах крові.

Набравши повні сани м'яса, ми рушили на базар до м'ясної крамниці. Почало світати. Пішли одна за одною кухарки з кошиками і літні дами в салопах. Прокіп з сокирою в руці, в білому, забризканому кров'ю фартусі, страшенно клявся, хрестився до церкви, кричав голосно на весь базар, запевняючи, що він віддає м'ясо по своїй ціні і навіть собі на збиток. Він обважував, обдурював, кухарки бачили це, але, заглушені його криком, не протестували, а тільки обзивали його катом. Підіймаючи й опус-

каючи свою страшну сокиру, він прибирав картинних поз і кожного разу з лютим виразом випускав звук «гек!», і я боявся, щоб і справді він не відрубав кому-небудь голову або руку.

Я пробув у м'ясній крамниці весь ранок, і коли, нарешті, пішов до губернатора, то від мого кожуха тхнуло м'ясом і кров'ю. Душевний стан у мене був такий, ніби я, за чиїмось наказом, ішов з рогатиною на ведмедя. Я пам'ятаю високі сходи з смугастим килимом і молодого чиновника у фраку з блискучими гудзиками, що мовчки, обома руками, показав мені на двері й побіг доповісти. Я увійшов до зали, в якій умеблювання було розкішне, але холодне й без смаку, і особливо неприємно різали очі високі й вузькі дзеркала в простінках та яскравожовті портьєри на вікнах; видно було, що губернатори змінювались, а умеблювання залишалося все те саме. Молодий чиновник знову показав мені обома руками на двері, і я попрямував до великого зеленого стола, за яким стояв військовий генерал з Володимиром на шиї.

— Пане Полознєв, я просив вас з'явитися,— почав він, тримаючи в руці якогось листа й роззявляючи рота широко і кругло, як буква о,— я просив вас з'явитися, щоб оголосити вам таке. Ваш шановний батечко листовно й усно звертався до губернаторського предводителя дворянства, просячи його викликати вас і зауважити вам усю невідповідність поведінки вашої з званням дворянина, яке ви маєте честь носити. Його превосходительство Олександр Павлович, справедливо гадаючи, що поведінка ваша може стати спокусою, і вважаючи, що тут самого умовляння з його боку було б недосить, а необхідно серйозне адміністративне втручання, подав мені ось у цьому листі свої міркування щодо вас, які я поділяю.

Він говорив це тихо, шанобливо, стоячи прямо, наче я був його начальником, і дивлячись на мене зовсім не суворо. Обличчя в нього було дрябле, поношене, все в зморшках, під очима звисали мішки, волосся він фарбував, і взагалі з зовнішнього вигляду не можна було визначити, скільки йому років,— сорок чи шістдесят.

— Сподіваюся,— казав далі він,— що ви оціните делікатність шановного Олександра Павловича, який звернувся до мене не офіціально, а приватним способом. Я також запросив вас неофіціально і розмовляю з вами не як губернатор, а як щирий прихильник вашого батька. Отож, про-

шу вас — або змінити вашу поведінку й повернутися до обов'язків, які відповідають вашому званню, або ж, щоб уникнути спокуси, переселитися в інше місце, де вас не знають і де ви можете займатися, чим ви хочете. А в іншому разі я повинен буду вжити крайніх заходів.

Він з півхвилини простояв мовчки, з роззявленим ротом, дивлячись на мене.

— Ви вегетаріанець? — спитав він.

— Ні, ваше превосходительство, я їм м'ясо.

Він сів і потягнув до себе якийсь папір; я поклонився й вийшов.

До обіду вже не варто було йти на роботу. Я подався додому спати, але не міг заснути від неприємного, важкого почуття, навіяного на мене бойнею і розмовою з губернатором, і, дочекавшись вечора, прикро вражений, похмурий, пішов до Марії Вікторівни. Я розказав їй про те, як я був у губернатора, а вона дивилася на мене не розуміючи, наче не вірила, і раптом засміялася весело, голосно, задерикувато, як уміють сміятися тільки добродушні, сміхотливі люди.

— Якби це розказати в Петербурзі! — промовила вона, мало не падаючи від сміху й схиляючись до свого стола.— Якби це розказати в Петербурзі!

IX

Тепер ми бачилися вже часто, разів по два на день. Вона майже щодня після обіду приїжджала на кладовище і, очікуючи мене, читала написи на хрестах і надгробках; інколи заходила до церкви і, стоячи біля мене, дивилася, як я працюю. Тиша, наївна робота живописців та позолотників, розсудливість Редьки, і те, що я зовні нічим не відрізнявся від інших майстрових і працював, як вони, в самій жилетці та в капцях, і що мені говорили *ти* — це було нове для неї й зворушувало її. Одного разу при ній живописець, що малював нагорі голуба, гукнув до мене:

— Мисаїле, дай-но мені білила!

Я заніс йому білила, і, коли потім спускався донизу хистким риштованням, вона дивилася на мене, зворушена до сліз, і усміхалась.

— Який ви милий! — сказала вона.

У мене з дитинства залишилося в пам'яті, як в одного з наших багатіїв вилетіла з клітки зелена папуга, і як потім ця гарна птиця цілий місяць блукала по місту, ліниво перелітаючи з саду до саду, самотня, безпритульна. І Марія Вікторівна нагадувала мені цю птицю.

— Крім кладовища, мені тепер зовсім ніде бувати,— говорила вона мені зі сміхом.— Місто страшенно набридло. В Ажогіних читають, співають, сюсюкають, я не зношу їх останнім часом; ваша сестра — відлюдниця, m-lle Благово за щось ненавидить мене, театру я не люблю. Куди скажете подітися?

Коли я бував у неї, від мене тхнуло фарбою й скипидаром, руки в мене були темні — і їй це подобалось; вона хотіла також, щоб я приходив до неї не інакше, як у своєму звичайному робочому одязі; але у вітальні цей одяг обтяжував мене, я ніяковів, наче був у мундирі, і тому, збираючись до неї, завжди надівав свою нову трикову пару. І це їй не подобалось.

— А ви, признайтесь, не зовсім ще призвичаїлися до вашої нової ролі,— сказала вона мені одного разу.— Робочий костюм обтяжує вас, вам незручно в ньому. Скажіть, чи не тому це, що у вас нема впевненості, і що ви незадоволені? Самий вид праці, який ви обрали, ця ваша малярія — невже вона задовольняє вас? — спитала вона, сміючись.— Я знаю, фарбування робить речі кращими й міцнішими тощо, але ж ці речі належать городянам, багатіям і, кінець кінцем, становлять розкіш. До того ж ви самі не раз казали, що кожен повинен здобувати собі хліб власними руками, тимчасом ви добуваєте гроші, а не хліб. Чому б не додержуватися буквального розуміння ваших слів? Треба здобувати саме хліб, тобто треба орати, сіяти, косити, молотити або робити що-небудь таке, що безпосередньо стосується сільського господарства, наприклад, пасти корови, копати землю, ставити хати...

Вона відчинила гарненьку шафу, яка стояла коло її письмового стола, і сказала:

— Все це я вам до того кажу, що мені хочеться ознайомити вас з своєю таємницею. Voilá! Це моя сільськогосподарська бібліотека. Тут і поле, і город, і сад, і обора, і пасіка. Я читаю жадібно і вже вивчила в теорії все до краплини. Моя мрія, моя солодка мрія: як тільки настане березень, поїду в нашу Дубечню. Чудово там, предивно! Хіба не правда? Першого року я придивлятимуся до

справи і звикатиму, а на другий рік уже сама стану працювати по-справжньому, не. шкодуючи, як то кажуть, життя. Батько обіцяв подарувати мені Дубечню, і я робитиму в ній, що захочу.

Розчервонівшись, хвилюючись до сліз і сміючись, вона мріяла вголос про те, як вона житиме в Дубечні, і яке це буде цікаве життя. А я заздрив їй. Березень був уже близько, дні ставали дедалі більшими, і в ясні сонячні дні капало з дахів і пахло весною; мені самому хотілося в село.

І коли вона сказала, що переїде жити в Дубечню, мені ясно уявилося, як я залишуся в місті сам, і я відчув, що ревную її до шафи з книжками й до сільського господарства. Я не знав і не любив сільського господарства й хотів був сказати їй, що сільське господарство є рабська робота, але згадав, що щось подібне вже не раз казав мій батько, і промовчав.

Настав великий піст. Приїхав з Петербурга інженер Віктор Іванович, про існування якого я вже став забувати. Приїхав він несподівано, не попередивши навіть телеграмою. Коли я прийшов, як звичайно, увечері, він, умитий, підстрижений, помолоділий років на десять, ходив по вітальні й щось розказував; дочка його, стоячи навколішки, виймала з чемоданів коробки, флакони, книжки і подавала все це лакеєві Павлу. Побачивши інженера, я мимоволі ступив крок назад, а він простягнув до мене обидві руки й сказав, усміхаючись, показуючи свої білі, міцні, візницькі зуби:

— Ось і він, ось і він! Дуже радий бачити вас, пане маляр! Маша все розказала, вона тут проспівала вам цілий панегірик. Цілком вас розумію й схвалюю! — говорив далі він, беручи мене під руку.— Бути порядним робітником куди розумніше й чесніше, ніж переводити казенний папір і носити на лобі кокарду. Я сам працював у Бельгії, ось оцими руками, потім два роки їздив машиністом...

Він був у короткому піджаку й по-домашньому в туфлях, ходив, як подагрик, трохи перехиляючись і потираючи руки. Щось наспівуючи, він тихо мугикав і все щулився від приємності, що, нарешті, вернувся додому й прийняв свій улюблений душ.

— Безперечно,— казав він мені за вечерею,— безперечно, ви всі милі, симпатичні люди, але чомусь, панове, як тільки ви беретесь до фізичної праці або починаєте

рятувати мужика, то все це у вас кінець кінцем зводиться до сектантства. Хіба ви не сектант? От ви не п'єте горілки. Що ж це, як не сектантство?

Щоб зробити йому приємність, я випив горілки. Випив і вина. Ми куштували сири, ковбаси, паштети, пікулі й різноманітні закуски, що їх привіз з собою інженер, і вина, одержані, коли його не було, з-за кордону. Вина були чудові. Чомусь вина і сигари інженер діставав з-за кордону, не платячи мита; ікру і балик хтось присилав йому безплатно, за квартиру він не платив, бо хазяїн будинку постачав на колію гас; і взагалі на мене він і його дочка справляли таке враження, ніби все краще в світі було до їх послуг і одержували вони його зовсім даром.

Я й далі бував у них, але вже не так охоче. Інженер заважав мені, і при ньому я почував себе зв'язаним. Я не зносив його ясних, невинних очей, міркування його мучили мене, були мені огидні; мучив і спогад про те, що ще так недавно я був підлеглим у цієї ситої, рум'яної людини, і що він був зі мною немилосердно грубим. Щоправда, він брав мене за талію, ласкаво плескав по плечу, схвалював моє життя, але я почував, що він, як і раніше, зневажає мою нікчемність і терпить мене тільки на догоду своїй дочці; і я вже не міг сміятися й говорити, що хочу, і тримався відлюдно, і все чекав, що він, чого доброго, обізве мене Пантелеєм, як свого лакея Павла. Як обурювалася моя провінціальна, міщанська гордість! Я, пролетарій, маляр, щодня ходжу до людей багатих, чужих мені, на яких усе місто дивиться, як на іноземців, і щодня п'ю в них дорогі вина та їм незвичайне — з цим не хотіла миритися моя совість! Ідучи до них, я похмуро уникав зустрічних і дивився спідлоба, наче й справді був сектантом, а коли йшов від інженера додому, то соромився своєї ситості.

А головне, я боявся захопитися. Чи йшов я вулицею, чи працював, чи розмовляв з хлопцями, я весь час думав тільки про те, як увечері піду до Марії Вікторівни, і уявляв собі її голос, сміх, ходу. Збираючись до неї, я кожного разу довго стояв у няньки перед кривим дзеркалом, зав'язуючи собі галстук, моя трикова пара здавалася мені огидною, і я мучився, і в той же час зневажав себе за те, що я такий дріб'язковий. Коли вона кричала до мене з іншої кімнати, що вона не одягнена, і просила почекати, я чув, як вона одягалася; це хвилювало мене, я почував, ніби підо мною опускається підлога. А коли я бачив на

вулиці, хоч би здаля, жіночу постать, то неодмінно порівнював; і ці порівняння збуджували в мене почуття гордості: Марія Вікторівна найкраща з усіх! А ночами я бачив її і себе уві сні.

Якось за вечерею ми разом з інженером з'їли цілого омара. Повертаючись потім додому, я згадав, що інженер за вечерею двічі сказав мені: «голубе», і я подумав, що в цьому домі пестять мене, як великого нещасного пса, що відбився від свого хазяїна, що мною бавляться і, коли я набридну, мене проженуть, як пса. Мені стало соромно й боляче, боляче до сліз, наче мене образили, і я, дивлячись на небо, заприсягся покласти всьому цьому край.

Наступного дня я не пішов до Должикових. Пізно увечері, коли було зовсім темно й лив дощ, я пройшовся Великою Дворянською вулицею, дивлячись на вікна. В Ажогіних уже спали, і тільки в одному з крайніх вікон світилося; це в себе в кімнаті стара Ажогіна вишивала при трьох свічках, уявляючи, що бореться з забобонами. У наших було темно, а в будинку напроти, в Должикових, вікна світилися, але нічого не можна було розглянути крізь квіти й завіски. Я все ходив по вулиці; холодний березневий дощ поливав мене. Я чув, як мій батько вернувся з клубу; він постукав у ворота, через хвилину у вікні засвітилося, і я побачив сестру, яка йшла поквапливо з лампою і на ходу одною рукою поправляла своє густе волосся. Потім батько ходив по вітальні з кутка в куток і говорив про щось, потираючи руки, а сестра сиділа в кріслі нерухомо, про щось думаючи, не слухаючи його.

Та ось вони пішли, світло погасло... Я оглянувся на будинок інженера — і тут уже було темно. В темряві, під дощем, я відчув себе безнадійно самотнім, покинутим напризволяще, відчув, які в порівнянні з цією моєю самотністю, в порівнянні з стражданням теперішнім і з тим, якого я ще мав зазнати в житті, дрібні всі мої справи, бажання і все те, що я досі думав, говорив. На жаль, справи і думки живих істот далеко не такі значні, як їх скорботи! І не здаючи собі ясно справи в тому, що я роблю, я щосили смикнув дзвінок біля воріт Должикова, відірвав його й побіг вулицею, як хлопчисько, почуваючи страх і думаючи, що зараз неодмінно вийдуть і впізнають мене. Коли я спинився в кінці вулиці, щоб перевести дух, чути було тільки, як шумів дощ та як десь далеко в чавунну дошку стукав сторож.

Я цілий тиждень не ходив до Должикових. Трикову пару було продано. Малярної роботи не було, я знову жив надголодь, роздобуваючи собі по 10—20 копійок на день, де доведеться, важкою, неприємною працею. Брьохаючи по коліна в холодній грязюці, надсаджуючи груди, я хотів заглушити спогади й наче помщався собі за всі ті сири і консерви, якими мене частували в інженера; та все ж тільки-но я лягав у постіль, голодний і мокрий, як моя грішна уява зразу ж починала малювати мені чудові, принадні картини, і я з подивом признавався собі, що я люблю, палко люблю, і засинав міцно й здорово, почуваючи, що від цього каторжного життя моє тіло стає тільки дужчим і молодшим.

В один з вечорів невчасно пішов сніг і подуло з півночі, наче знову наставала зима. Вернувшись з роботи цього вечора, я застав у своїй кімнаті Марію Вікторівну. Вона сиділа в шубці, тримаючи обидві руки в муфті.

— Чому ви не буваєте в мене? — спитала вона, зводячи свої розумні, ясні очі, а я дуже збентежився від радості й стояв перед нею струнко, як перед батьком, коли той збирався бити мене; вона дивилася мені в обличчя, і по очах її було видно, що вона розуміє, чому я збентежений.

— Чому ви не буваєте в мене? — повторила вона.— Якщо ви не хочете бувати, то ось я сама прийшла.

Вона встала й близько підійшла до мене.

— Не покидайте мене,— сказала вона, і очі її налилися сльозами.— Я сама, я зовсім сама!

Вона заплакала й промовила, затуляючи обличчя муфтою:

— Сама! Мені важко жити, дуже важко, і на всьому світі нема в мене нікого, крім вас. Не покидайте мене!

Шукаючи хусточки, щоб утерти сльози, вона усміхнулась; ми мовчали якийсь час, потім я обняв її й поцілував, при цьому подряпав собі щоку до крові шпилькою, якою була приколота її шапка.

І ми стали говорити так, начебто були близькі одно з одним давно-давно...

X

Днів через два вона послала мене в Дубечню, і я був невимовно радий цьому. Коли я йшов на вокзал і потім сидів у вагоні, то сміявся без причини, і на мене диви-

лися, як на п'яного. Падав сніг і був мороз ранками, але дороги вже потемніли, і над ними, крякаючи, літали граки.

Спочатку я гадав улаштувати приміщення для нас обох, для мене і Маші, в боковому флігелі, проти флігеля пані Чепракової, але в ньому, як виявилося, здавна жили голуби й качки і очистити його було неможливо без того, щоб не зруйнувати безлічі гнізд. Довелося мимоволі йти в незатишні кімнати великого будинку з жалюзі. Мужики називали цей будинок палацом; в ньому було понад двадцять кімнат, а меблів тільки одно фортепіано та дитяче крісельце, що лежало на горищі, і якби Маша привезла з міста всі свої меблі, то й тоді все-таки нам не вдалося б усунути цього враження похмурої порожнечі і холоду. Я вибрав три невеликі кімнати з вікнами в сад і з самого ранку до ночі прибирав їх, вставляючи нові шибки, обклеюючи шпалерами, забиваючи в підлозі щілини і діри. Це була легка, приємна праця. Раз у раз я бігав до річки глянути, чи не скресла крига; все мені здавалося, що прилетіли шпаки. А вночі, думаючи про Машу, я з невимовно солодким почуттям, з захоплюючою радістю прислухався до того, як шаруділи щури та як над стелею гув і стукотів вітер; здавалося, що на горищі кашляв старий домовик.

Сніг був глибокий; його багато ще підсипало наприкінці березня, але він розтав швидко, немов чарами, весняна вода пройшла бурхливо, отож на початку квітня вже гомоніли шпаки й літали в саду жовті метелики. Була чудова погода. Я щодня перед вечором ходив до міста зустрічати Машу, і яка це була насолода ступати босими ногами по просихаючій, ще м'якій дорозі!

Напівдорозі я сідав й дивився на місто, не наважуючись підійти до нього близько. Вигляд його бентежив мене. Я все думав: як поставляться до мене мої знайомі, дізнавшись про моє кохання? Що скаже батько? А особливо бентежила мене думка, що життя моє ускладнилося і що я зовсім утратив здатність керувати ним, і воно, наче повітряна куля, несло мене бог знає куди. Я вже не думав про те, як мені роздобути собі на прожиття, як жити, а думав — справді, не пам'ятаю про що.

Маша приїжджала в колясці; я сідав до неї, і ми їхали разом у Дубечню, веселі, вільні. Або, дочекавшись заходу сонця, я вертався додому незадоволений, нудний, дивую-

чись, чому не приїхала Маша, а біля воріт садиби або в саду зустрічав мене несподівано милий привид — вона! Виявлялося, що вона приїхала залізницею й від станції прийшла пішки. Яка це була радість! В простенькій шерстяній сукні, в косиночці, з скромним зонтиком, але затягнута, стрункa, в дорогих закордонних черевиках — це була талановита актриса, що грала міщаночку. Ми оглядали наше господарство й вирішували, де буде чия кімната, де в нас будуть алеї, город, пасіка. В нас уже були кури, качки і гуси, яких ми любили за те, що вони були наші. В нас уже були наготовлені для посіву овес, конюшина, тимофіївка, гречка й городнє насіння, і ми кожного разу оглядали все це й обмірковували подовгу, який може бути врожай, і все, що говорила мені Маша, здавалося мені надзвичайно розумним і прекрасним. Це був найщасливіший час мого життя.

Скоро після провідного тижня ми вінчалися в нашій парафіяльній церкві, в селі Курилівці, за три версти від Дубечні. Маша хотіла, щоб усе влаштувалося скромно; на її бажання, шаферами в нас були селянські парубки, співав один дячок, і поверталися ми з церкви невеличким труським тарантасом, і вона сама поганяла. З міських гостей у нас була тільки моя сестра Клеопатра, що їй днів за три до шлюбу Маша послала записку. Сестра була в білій сукні і в рукавичках. Під час вінчання вона тихо плакала від розчулення й радості, вираз обличчя в неї був материнський, безмежно добрий. Вона сп'яніла від нашого щастя й усміхалася, ніби вдихала в себе солодкий чад, і, дивлячись на неї під час нашого вінчання, я зрозумів, що для неї на світі нема нічого вищого за кохання, земне кохання, і що вона мріє про нього потай, несміливо, але завжди й палко. Вона обіймала й цілувала Машу і, не знаючи, як висловити своє захоплення, говорила їй про мене:

— Він добрий! Він дуже добрий!

Перед тим, як поїхати від нас, вона переодяглася в своє звичайне плаття й повела мене в сад, щоб поговорити зі мною на самоті.

— Батькові дуже прикро, що ти нічого не написав йому,— сказала вона,— треба було попросити в нього благословення. Але, по суті, він дуже задоволений. Він каже, що це одруження піднесе тебе в очах усього громадянства і що під впливом Марії Вікторівни ти станеш серйозніше

ставитися до життя. Ми вечорами тепер говоримо тільки про тебе, і вчора він навіть висловився так: «наш Мисаїл». Це мене потішило. Як видно, він щось задумав, і мені здається, він хоче подати тобі приклад великодушності й перший заговорить про примирення. Дуже можливо, що цими днями він приїде сюди до вас.

Вона кілька разів квапливо перехрестила мене й сказала:

— Ну, бог з тобою, будь щасливий! Анюта Благово дуже розумна дівчина, вона каже про твоє одруження, що це бог посилає тобі нове випробування. Що ж? У родинному житті не самі радощі, а й страждання. Без цього не можна.

Проводжаючи її, я і Маша пройшли пішки версти зо три; потім, повертаючись, ми йшли тихо й мовчки, наче відпочивали. Маша тримала мене за руку, на душі було легко і вже не хотілося говорити про кохання; після вінчання ми стали одно одному ще ближчі й рідніші, і нам здавалося, що вже ніщо не може розлучити нас.

— Твоя сестра — симпатична істота,— сказала Маша,— але схоже на те, ніби її довго мучили. Мабуть, твій батько жахлива людина.

Я став розповідати їй, як виховували мене і сестру, і яке, насправді, важке й безладне було наше дитинство. Дізнавшись, що ще так недавно мене бив батько, вона здригнулась і пригорнулася до мене.

— Не розказуй більше, — промовила вона.— Це страшно.

Тепер уже вона не розлучалася зі мною. Ми жили у великому будинку, в трьох кімнатах, і вечорами міцно замикали двері, що вели до порожньої частини будинку, наче там жив хтось, кого ми не знали й боялися. Я вставав рано, вдосвіта, і зараз-таки брався до якої-небудь роботи. Я лагодив вози, проводив у саду доріжки, копав грядки, фарбував дах будинку. Коли настав час сіяти овес, я пробував двоїти, скородити, сіяти, і робив усе це добросовісно, не відстаючи від робітника; я стомлювався, від дощу і від холодного вітру в мене довго горіли обличчя і ноги, ночами снилася мені зорана земля. Але польова робота не вабила мене. Я не знав сільського господарства й не любив його; це, може, через те, що предки мої не були хліборобами і в жилах моїх текла чисто міська кров. Природу я любив ніжно, любив і поле, і луки, і городи,

але мужик, що оре ралом землю, поганяє свою жалюгідну конячину, обірваний, мокрий, з витягнутою шиєю, був для мене виявом грубої, дикої, негарної сили, і, дивлячись на його незграбні рухи, я кожного разу мимоволі починав думати про давно минуле, легендарне життя, коли люди не вміли ще вживати вогню. Суворий бик, який ходив у селянській череді, і коні, коли вони, стукаючи копитами, бігали по селу, наганяли на мене страх, і все хоч трохи велике, сильне й сердите, чи то був баран з рогами, гусак чи цеповий собака, здавалося мені виявом усе тієї ж грубої, дикої сили. Це упередження особливо сильно виявлялося в мене в погану погоду, коли над чорним зораним полем звисали важкі хмари. А головне, коли я орав або сіяв, а двоє-троє стояли й дивилися, як я це роблю, то в мене не було усвідомлення неминучості й обов'язковості цієї праці, і мені здавалося, що я бавлюся. І я волів робити що-небудь у дворі, і ніщо мені так не подобалося, як фарбувати дах.

Я ходив через сад і через луг на наш млин. Його орендував Степан, курилівський мужик, гарний, смуглявий, з густою чорною бородою, на вигляд — силач. Млинової справи він не любив і вважав її нудною й невигідною, а жив на млині тільки для того, щоб не жити дома. Він був лимар, і коло нього завжди приємно пахло смолою і шкірою. Розмовляти він не любив, був млявий, нерухливий і все наспівував «у-лю-лю-лю», сидячи на березі або на порозі. До нього приходили іноді з Курилівки його дружина і теща, обидві білолиці, млосні, лагідні; вони низько кланялися йому й називали його «ви, Степане Петровичу». А він, не відповівши на їхній поклін ні рухом, ні словом, сідав осторонь на березі й наспівував тихо: «у-лю-лю-лю». Минала в мовчанні година-друга. Теща і дружина, пошепотівшись, підводилися і якийсь час дивились на нього, сподіваючись, що він озирнеться, потім низько кланялися й говорили солодкими, співучими голосами:

— Прощавайте, Степане Петровичу!

І йшли собі. Після того, забираючи залишений ними клунок з бубликами або сорочку, Степан зітхав і казав, моргнувши на них:

— Жіноча стать!

Млин на два посади працював вдень і вночі. Я допомагав Степанові, це мені подобалося, і коли він ішов кудинебудь, я охоче залишався замість нього.

XI

Після теплої, ясної погоди настало бездоріжжя; весь травень ішли дощі, було холодно. Шум млинових коліс і дощу навівав лінощі і сон. Тремтіла підлога, пахло борошном, і це теж наганяло дрімоту. Дружина в короткому кожушку, у високих чоловічих калошах, з'являлася разів зо два на день і говорила завжди одне й те саме:

— І це називається літом! Гірше, ніж у жовтні!

Разом ми пили чай, варили кашу або цілими днями сиділи мовчки, чекаючи, чи не вщухне дощ. Одного разу, коли Степан пішов кудись на ярмарок, Маша пробула в млині цілу ніч. Коли ми встали, то не можна було зрозуміти, котра година, бо дощові хмари затягли все небо, тільки співали сонні півні в Дубечні й кричали деркачі в лузі; було ще дуже, дуже рано... Ми з дружиною зійшли до плеса й витягли вершу, що її напередодні при нас закинув Степан. У ній борсався один великий окунь і, задираючи догори клешню, бундючився рак.

— Випусти їх,— сказала Маша.— Хай і вони будуть щасливі.

Через те, що ми встали дуже рано й потім нічого не робили, цей день здавався дуже довгим, найдовшим у моєму житті. Перед вечором вернувся Степан, і я пішов додому, до садиби.

— Сьогодні приїжджав твій батько,— сказала мені Маша.

— Де ж він? — спитав я.

— Поїхав. Я його не прийняла.

Бачивши, що я стою й мовчу, що мені жалко мого батька, вона сказала:

— Треба бути послідовним. Я не прийняла його і звеліла переказати, щоб він уже більше не турбувався й не приїжджав до нас.

Через хвилину я вже був за воротями і йшов до міста, щоб поговорити з батьком. Було грязько, слизько, холодно. Вперше після одруження мені стало раптом сумно, і в мозку моєму, стомленому цим довгим сірим днем, промайнула думка, що, може, я живу не так, як треба. Я стомився, і поволі мене опанували легкодухість, лінь, не хотілось рухатися, міркувати, і, пройшовши трохи, я махнув рукою й вернувся назад.

Серед двору стояв інженер в шкіряному пальті з відлогою й говорив голосно:

— Де меблі? Були прекрасні меблі в стилі empire, були картини, були вази, а тепер як виметено! Я купував маєток з меблями, чорт би їх забрав!

Коло нього стояв і бгав у руках свою шапку генеральшин служник Мойсей, парубок років 25-ти, худий, рябуватий, з маленькими нахабними очима; одна щока в нього була більша за другу, наче він одлежав її.

— Ви, ваше високоблагородіє, зволили купувати без меблів,— нерішуче промовив він.— Я пам'ятаю.

— Мовчи! — крикнув інженер, побагровів, затрусився, і луна в саду голосно повторила його крик.

XII

Коли я робив що-небудь у саду чи в дворі, то Мойсей стояв біля мене і, заклавши руки назад, ліниво й нахабно дивився на мене своїми маленькими очицями. І це так дратувало мене, що я кидав роботу і йшов геть.

Від Степана ми дізналися, що цей Мойсей був коханцем у генеральші. Я помітив, що коли до неї приходили по гроші, то спочатку зверталися до Мойсея, і раз я бачив, як якийсь мужик, весь чорний, мабуть, вугільник, кланявся йому в ноги; часом, пошепотівшись, він видавав гроші сам, не доповідаючи пані, з чого я зробив висновок, що інколи він орудував самостійно, своїм коштом.

Він стріляв у нас в саду під вікнами, тягав з нашого погреба їстівне, брав, не питаючи, коней; а ми обурювалися, перестаючи вірити, що Дубечня наша, і Маша говорила, бліднучи:

— Невже ми повинні жити з цими гадами ще півтора року?

Син генеральші, Іван Чепраков, служив кондуктором на нашій залізниці. За зиму він дуже схуд і ослабнув, отож гепер п'янів від одної чарки і мерз у затінку. В кондукторському одязі він ходив з огидою й соромився його, але свою посаду вважав вигідною, бо міг красти свічки й продавати їх. Моє нове становище збуджувало в ньому змішане почуття подиву, заздрощів і невиразної надії, що й з ним може трапитися що-небудь подібне. Він проводив Машу захопленими очима, питав, що я тепер їм на обід, і на його худому, негарному обличчі з'являвся сумний і солодкий вираз, і він ворушив пальцями, наче торкався мого щастя.

— Послухай, маленька користь,— говорив він метушливо, щохвилини закурюючи; там, де він стояв, було завжди насмічено, бо на одну цигарку він витрачав десятки сірників.— Послухай, життя в мене тепер препідле. Головне, всякий прапорщик може гукати: «Ти кондуктор! ти!» Наслухався я, брат, у вагонах всякої всячини і, знаєш, зрозумів: погане життя! Занапастила мене мати! Мені у вагоні один лікар сказав: якщо батьки розпутні, то діти в них виходять п'яниці або злочинці. Он воно що!

Раз він прийшов у двір, хитаючись. Очі в нього безтямно блукали, дихав він важко; він сміявся, плакав і говорив щось, як у гарячковому маренні, і в його плутаній мові були зрозумілі для мене тільки слова: «Моя мати! Де моя мати?», що їх вимовляв він з плачем, як дитина, що втратила в юрбі свою матір. Я повів його до себе в сад і поклав там під деревом, і потім цілий день та цілу ніч я і Маша по черзі сиділи біля нього. Йому було погано, а Маша з огидою дивилася в його бліде, мокре обличчя й говорила:

— Невже ці гади проживуть у нашому дворі ще півтора року? Це жахливо! Це жахливо!

А скільки прикростей завдавали нам селяни! Скільки важких розчарувань першого ж часу, весняними місяцями, коли так хотілося бути щасливим! Моя дружина будувала школу. Я накреслив план школи на шістдесят хлопчиків, і земська управа схвалила його, але порадила будувати школу в Курилівці, у великому селі, яке було всього за три версти від нас; до речі ж курилівська школа, в якій училися діти з чотирьох сіл, в тому числі й з нашої Дубечні, була стара й тісна, і по гнилій підлозі ходили побоюючись. Наприкінці березня Машу, за її бажанням, призначили попечителькою курилівської школи, а на початку квітня ми три рази збирали схід і переконували селян, що їхня школа тісна й стара, та що треба будувати нову. Приїжджали член земської управи й інспектор народних шкіл і теж умовляли. Після кожного сходу нас обступали й просили на відро горілки; нам було жарко в натовпі, ми скоро стомлювались і поверталися додому незадоволені й трохи збентежені. Кінець кінцем, мужики відвели під школу землю й зобов'язалися приставити з міста своїми кіньми весь будівельний матеріал. І тільки-но справилися з яровими, першої ж неділі з Курилівки і Дубечні пішли підводи по цеглу для фундаменту. Виїхали на світанку, а

вернулися пізно увечері; мужики були п'яні й говорили, що замучились.

Як навмисно, дощі і холод тривали весь травень. Дорога зіпсувалася, стало грязько. Підводи, повертаючись з міста, заїжджали звичайно до нас у двір — і який це був жах! Ось у воротях з'являється коняка, розставивши передні ноги, черевата; вона, перше ніж в'їхати у двір, кланяється; вповзає на биндюгах дванадцятиаршинна колода, мокра, слизька на вигляд; біля неї, запнувшись від дощу, не дивлячись під ноги, не обминаючи калюж, ступає мужик з полою, заткнутою за пояс. З'являється друга підвода — з тесом, третя — з колодою, четверта... і двір перед домом поволі захаращується кіньми, колодами, дошками. Чоловіки і жінки з закутаними головами і з підтиканими спідницями, розлючено дивлячись на наші вікна, галасують, вимагають, щоб до них вийшла пані; чути грубі лайки. А осторонь стоїть Мойсей, і нам здається, що він тішиться з нашої ганьби.

— Не будемо більше возити! — кричать мужики.— Замучились! Пішла б сама й возила!

Маша, бліда, сторопівши, думаючи, що зараз до неї вдеруться в дім, висилає на піввідра; після цього галас стихає, і довгі колоди, одна за одною, сунуться назад з двору.

Коли я збирався на будівництво, дружина хвилювалась і казала:

— Мужики зляться. Коли б вони тобі не зробили чогонебудь. Ні, зажди, і я з тобою поїду.

Ми їхали до Курилівки разом, і там теслярі просили в нас на чай. Зруб уже був готовий, час уже було класти фундамент, але не приходили мулярі; виникала затримка, і теслярі нарікали. А коли, нарешті, прийшли мулярі, то виявилося, що нема піску: якось не зважили на те, що він потрібен. Користуючись з нашого безвихідного становища, мужики заправили по тридцять копійок за віз, хоч від будови до річки, де брали пісок, не було й чверті версти, а всіх возів треба було понад п'ятсот. Кінця не було непорозумінням, сваркам і канюченню, дружина обурювалась, а підрядчик-муляр, Тит Петров, сімдесятилітній дід, брав її за руку й говорив:

— Дивися сюди! Дивися сюди! Привези ти мені тільки піску, прижену тобі зразу десять чоловік, і за два дні буде готове! Дивися сюди!

Та привезли пісок, минуло і два, і чотири дні, і тиждень, а на місці майбутнього фундаменту все ще зяяла канава.

— Отак збожеволієш! — хвилювалася дружина.— Що за люди! Що за люди!

Під час цих неладів до нас приїжджав інженер Віктор Іванович. Він привозив з собою пакунки з винами й закусками, довго їв, і потім лягав спати на терасі й хропів, аж робітники похитували головами й говорили:

— Одначе!

Маша бувала не рада його приїздові, не вірила йому і в той же час радилася з ним; коли він, виспавшись після обіду й прокинувшись не в настрої, погано говорив про наше господарство або висловлював жаль, що купив Дубечню, яка завдала йому вже стільки збитків, то на обличчі в бідолашної Маші відбивалась нудьга; вона скаржилася йому, він позіхав і говорив, що мужиків треба бити.

Наше одруження і наше життя він називав комедією, казав, що це примха, пустощі!

— З нею вже було щось подібне,— розказував він мені про Машу.— Вона раз уявила себе оперною співачкою й пішла від мене; я шукав її два місяці і, голубе, на самі телеграми витратив тисячу карбованців.

Він уже не називав мене ні сектантом, ні паном маляром, і не ставився схвально до мого робочого життя, як раніше, а говорив:

— Ви — чудна людина! Ви — ненормальна людина! Не смію передбачати, але ви погано закінчите!

А Маша погано спала ночами та все думала про щось, сидячи біля вікна нашої спальні. Не було вже сміху під час вечері, ні милих гримас. Я мучився, і коли йшов дощ, то кожна крапля його врізувалася мені в серце, як дріб, і я ладен був упасти перед Машею навколішки й перепрошуватися за погоду. Коли у дворі галасували мужики, то я теж почував себе винним. Цілі години я просиджував на одному місці, думаючи тільки про те, яка прекрасна людина Маша, яка це чудесна людина. Я палко любив її, і мене захоплювало все, що вона робила, все, що говорила. В неї була схильність до тихої кабінетної роботи, вона любила читати подовгу, вивчати що-небудь; вона, знавши господарство тільки з книг, дивувала всіх нас своїми знаннями, і поради, які вона давала, всі придалися, і жодна з них не пропала в господарстві марно. І до всього того,

скільки благородства, смаку і благодушності, тієї благодушності, яка буває тільки в прекрасно вихованих людей!

Для цієї жінки з здоровим, позитивним розумом безладні обставини з дрібними клопотами і чварами, в яких ми тепер жили, були важкі; я це бачив і сам не міг спати ночами, голова моя працювала і сльози підступали до горла. Я метався, не знаючи, що робити.

Я мчав до міста й привозив для Маші книжки, газети, цукерки, квіти, я разом з Степаном ловив рибу, цілими годинами бродячи по шию у холодній воді під дощем, щоб спіймати миня й урізноманітити нашу страву; я принижено просив мужиків не галасувати, поїв їх горілкою, підкупляв, давав їм різні обіцянки. І скільки я ще робив дурниць!

Дощі, нарешті, перестали, земля висохла. Устанеш ранком, години о четвертій, вийдеш у сад,— роса блищить на квітках, гомонять пташки і комахи, на небі жодної хмаринки; і сад, і луг, і річка такі прекрасні, але спогади про мужиків, про підводи, про інженера! Я і Маша разом їхали бігунками в поле, глянути на овес. Вона поганяла, я сидів ззаду; плечі в неї були трохи підняті, і вітер розмаював її волосся.

— Праворуч тримай! — гукала вона зустрічним.

— Ти схожа на візника,— сказав я їй якось.

— А й можливо! Адже мій дід, батько інженера, був візник. Ти не знав цього? — спитала вона, обернувшись до мене, і зараз же показала, як гукають і як співають візники.

«І слава богу! — думав я, слухаючи її.— Слава богу!»

І знову спогади про мужиків, про підводи, про інженера...

XIII

Приїхав велосипедом лікар Благово. Стала часто бувати сестра. Знову розмови про фізичну працю, про прогрес, про таємничий ікс, що чекає людство в далекому майбутньому. Лікар не любив нашого господарства, бо воно заважало нам сперечатися, і говорив, що орати, косити, пасти телят не гідно вільної людини і що всі ці грубі види боротьби за існування люди згодом покладуть на тварин і на машини, а самі займатимуться виключно науковими дослідженнями. А сестра все просила пустити її раніше додому,

і якщо залишалася до пізнього вечора або ночувати, то хвилюванням не було кінця.

— Боже мій, яка ви ще дитина! — говорила з докором Маша.— Це аж смішно, нарешті.

— Так, смішно,— погоджувалася сестра,— я розумію, що це смішно; та що ж робити, коли я неспроможна перебороти себе? Мені все здається, що я роблю погано.

Під час сінокосу в мене через незвичку боліло все тіло; сидячи увечері на терасі з своїми і розмовляючи, я раптом засинав, і з мене голосно сміялись. Мене будили й садовили до столу вечеряти, мене долала дрімота, і я, мов у забутті, бачив світло, обличчя, тарілки, чув голоси й не розумів їх. А вставши рано-вранці, зараз же брався до коси або йшов на будівництво й працював цілий день.

Залишаючись святами дома, я помічав, що дружина і сестра приховують від мене щось і навіть начебто уникають мене. Дружина була ніжна зі мною, як і раніше, але були в неї якісь свої думки, про які вона не говорила мені. Було незаперечним те, що роздратування її проти селян зростало, життя для неї ставало дедалі важчим, а тимчасом вона вже не скаржилася мені. З лікарем тепер вона розмовляла з більшою охотою, ніж зі мною, і я не розумів, чого це так.

У нашій губернії був звичай: під час сінокосу і жнив вечорами на панський двір приходили робітники і їх частували горілкою, навіть молоді дівчата випивали по склянці. Ми не додержувалися цього; косарі і жінки стояли в нас у дворі до пізнього вечора, чекаючи горілки, і потім ішли, лаючись. А Маша в цей час суворо хмурилася й мовчала, або казала лікареві з роздратуванням, півголосом:

— Дикуни! Печеніги!

У селі новаків зустрічають неприв'ітно, майже вороже, як у школі. Так зустріли й нас. Спершу на нас дивилися, як на людей дурних і обмежених, які купили собі маєток тільки тому, що ніде було подіти гроші. З нас сміялися. У нашому лісі й навіть саду мужики пасли свою худобу, заганяли до себе в село наших корів і коней і потім приходили вимагати за спаш. Приходили цілими громадами до нас у двір і галасливо заявляли, ніби ми, коли косили, захопили клапоть якої-небудь не належної нам Бишеївки або Семенихи; а що ми ще не знали точно меж нашої землі, то вірили на слово й платили штраф; а потім виявлялося, що косили ми правильно. В нашому лісі обдирали

липки. Один дубечнянський мужик, куркуль, який торгував горілкою без патенту, підкуповував наших робітників і разом з ними обдурював нас найбільш зрадницьким способом: нові колеса коло возів замінював старими, забирав наші хомути до плугів і продавав їх нам-таки і т. п. Але найприкріше було те, що робилося в Курилівці на будівництві; там жінки ночами крали тес, цеглу, кахлі, залізо; староста з понятими робив у них трус, сход штрафував кожну на два карбованці, і потім ці штрафні гроші пропивала вся громада.

Коли Маша дізнавалася про це, то з обуренням говорила лікареві або моїй сестрі:

— Які тварюки! Це жах! Жах!

І я чув не раз, як вона висловлювала жаль, що почала будувати школу.

— Зрозумійте,— переконував її лікар,— зрозумійте, що коли ви будуєте цю школу і взагалі робите добро, то не для мужиків, а в ім'я культури, в ім'я майбутнього. І що ці мужики гірші, то більше приводів будувати школу. Зрозумійте!

В голосі його, однак, чути було невпевненість, і мені здавалося, що він разом з Машею ненавидів мужиків.

Маша часто ходила до млина й брала з собою сестру, і обидві, сміючись, казали, що вони йдуть подивитися на Степана, який він гарний. Степан, як виявилося, був млявий і неговіркий тільки з мужчинами, а в жіночому товаристві тримався розв'язно й говорив безугавно. Раз, прийшовши до річки купатись, я мимоволі підслухав розмову. Маша і Клеопатра, обидві в білих сукнях, сиділи на березі під вербою, в широкому затінку, а Степан стояв біля них, заклавши руки назад, і говорив:

— Хіба мужики — люди? Не люди, а, пробачте, звірина, шарлатани. Яке в мужика життя? Тільки їсти та пити, аби харчі дешевші, та в трактирі горло дерти без пуття; і ні тобі розмов хороших, ні поводження, ні формальності, а так — невіглас! І сам у бруді, і дружина в бруді, і діти в бруді, в чому був, у тому й ліг, картоплю з борщу витягає просто пальцями, квас п'є з тарганом,— хоч би дмухнув!

— Бідність же! — заступилася сестра.

— Яка бідність! Воно правда, нужда, але ж нужда всяка буває, добродійко! От якщо людина в острозі сидить, або, скажімо, сліпа, чи без ніг, то це справді, не дай

бог нікому, а якщо вона на волі, при своєму розумі, очі і руки в неї є, сила є, бог є, то чого їй ще? Пустощі, добродійко, невігластво, а не бідність. Якщо ось ви, скажімо, хороші пани, через освіту вашу, з ласки побажаєте дати їй допомогу, то вона ваші гроші проп'є через свою підлість або, ще гірше, сама відкриє шинок і на ваші гроші почне народ грабувати. Ви зволите казати — бідність. А хіба багатий мужик живе краще? Теж, пробачте, як свиня. Грубіян, горлань, бовдур, ширший ніж довший, пика пухла, червона — так би, здається, розмахнувся й ляснув його, падлюку. Он Ларіон дубечнянський теж багатий, а либонь лубки у вашому лісі дере не гірше за бідного; і сам лається, і діти лаються, а як вип'є зайве, вткнеться носом у калюжу та й спить. Всі вони, добродійко, нічого не варті. Поживеш з ними в селі, то немов у пеклі. Нав'язло воно мені в зубах, село оте, і дякую богові, цареві небесному, і ситий я, і одягнений, відслужив у драгунах свій строк, побув старостою три роки, і вільний я козак тепер: де хочу, там і живу. В селі жити не бажаю, і ніхто не має права мене примусити. Кажуть, дружина. Ти, кажуть, повинен у хаті з дружиною жити. А чому це? Я до неї не наймався.

— Скажіть, Степане, ви одружилися з кохання? — спитала Маша.

— Яке в нас у селі кохання? — відповів Степан і усміхнувся.— Власне, добродійко, якщо ви хочете знати, я одружений удруге. Я сам не курилівський, а з Залегоща, а в Курилівку мене потім за зятя взяли. Значить, батько не побажав ділити нас проміж себе — нас усіх п'ятеро братів, я поклонився та й годі, пішов у чуже село, за зятя. А перша моя дружина померла в молодих літах.

— З чого?

— З дурості. Плаче бувало все плаче та плаче без пуття, та так і зачахла. Якісь усе травки пила, щоб покращати, та, мабуть, пошкодила нутрощі. А друга моя дружина, курилівська — що з неї? Сільська баба, мужичка, та й годі. Коли її за мене сватали, мене привабило: думаю, молода, біла собою, чисто живуть. Мати в неї немовби хлистівка і кофій п'є, а головне, значить, чисто живуть. Виходить, одружився, а другого дня сіли обідати, сказав я тещі ложку подати, а вона подає ложку і, бачу, пальцем її витерла. Ось тобі на, думаю, добра у вас чистота. Пожив з ними рік та й пішов. Мені, може, з міською б одру-

житися,— говорив він далі, помовчавши.— Кажуть, дружина чоловікові помічниця. Навіщо мені помічниця, я й сам собі поможу, а ти краще зі мною поговори, та не так, щоб те-те-те-те, а грунтовно, з почуттям. Без доброї розмови — яке там життя!

Степан раптом замовк, і зараз же почулося його нудне, монотонне «у-лю-лю-лю». Це означало, що він побачив мене.

Маша часто бувала на млині, і розмови з Степаном, як видно, були їй приємні: Степан так щиро й переконано лаяв мужиків — і її тягло до нього. Коли вона поверталася з млина, то кожного разу мужик-дурничок, що стеріг сад, гукав на неї:

— Дівко Палажко! Здоров, дівко Палажко! — І гавкав на неї по-собачому: — Гав! гав!

А вона зупинялася й дивилася на нього уважно, наче в гавканні цього дурника знаходила відповідь на свої думки, і, мабуть, воно її притягало так само, як Степанова лайка. А дома чекала її яка-небудь звістка, як-от, наприклад, та, що сільські гуси потовкли в нас на городі капусту або, що Ларіон віжки вкрав, і вона говорила, знизуючи плечима, з усмішкою:

— Чого ж ви хочете від цих людей!

Вона обурювалась, на душі в неї збирався накип, а я тимчасом звикав до мужиків і мене дедалі більше вабило до них. Здебільшого це були нервові, роздратовані, скривджені люди; це були люди з пригніченою уявою, неосвічені, з убогим, тьмяним кругозором, завжди з тими самими думками про сіру землю, про сірі дні, про чорний хліб, люди, які хитрували, але, як птахи, ховали за дерево тільки саму голову,— які не вміли рахувати. Вони не йшли до вас на сінокіс за двадцять карбованців, але йшли за піввідра горілки, хоч на двадцять карбованців могли б купити чотири відра. Справді, були і бруд, і пияцтво, і дурість, і обмани, але при всьому тому, проте, почувалося, що життя мужицьке, загалом, тримається на якомусь міцному, здоровому стрижні. Хоч би яким незграбним звіром здавався мужик, ідучи за своїм ралом, і хоч би як він дурманив себе горілкою, все ж, придивляючись до нього ближче, почуваєш, що в ньому є те потрібне й дуже важливе, чого нема, наприклад, у Маші і в лікарі, а саме, він вірить, що головне на землі — правда, і що порятунок його і всього народу в самій лише правді, і тому більш за все на світі він любить справедливість. Я казав дру-

жині, що вона бачить плями на склі, але не бачить самого скла; у відповідь вона мовчала або наспівувала, як Степан: «у-лю-лю-лю...» Коли ця добра, розумна жінка бліднула від обурення і з тремтінням у голосі розмовляла з лікарем про пияцтво й обдурювання, то мене дивувала й вражала її забутливість. Як могла вона забути, що її батько, інженер, теж пив, багато пив, і що гроші, на які було куплено Дубечню, набуті через цілий ряд зухвалих, безсовісних обдурювань? Як могла вона забути?

XIV

І сестра теж жила своїм особливим життям, яке ретельно приховувала від мене. Вона часто шепотілася з Машею. Коли я підходив до неї, вона вся знічувалась, і погляд її ставав провинним, благальним; очевидно, в її душі робилось щось таке, чого вона боялась або соромилася. Щоб як-небудь не зустрітися в саду або не залишитися зі мною вдвох, вона весь час трималася коло Маші, і мені доводилося говорити з нею рідко, тільки за обідом.

Якось увечері я тихо йшов садом, повертаючись з будівництва. Вже починало темніти. Не помічаючи мене, не чуючи моїх кроків, сестра ходила коло старої, розлогої яблуні, зовсім нечутно, наче привид. Вона була в чорному й ходила швидко, все по одній лінії, туди й сюди, дивлячись у землю. Впало з дерева яблуко, вона здригнулась від звуку, зупинилася й притулила руки до скронь. У цей самий час я підійшов до неї.

В пориві ніжної любові, яка раптом прилила мені до серця, з сльозами, згадуючи чомусь нашу матір, наше дитинство, я обняв її за плечі й поцілував.

— Що з тобою? — спитав я.— Ти страждаєш, я давно це бачу. Скажи, що з тобою?

— Мені страшно...— промовила вона, тремтячи.

— Що ж з тобою? — допитувався я.— Ради бога, будь одверта!

— Я буду, буду одверта, я скажу тобі всю правду. Ховати від тебе — це так важко, так болісно! Мисаїле, я кохаю...— казала далі вона пошепки.— Я кохаю, я кохаю... Я щаслива, але чому мені так страшно!

Почулися кроки, з'явився між деревами лікар Благово в шовковій сорочці, у високих чоботях. Очевидно, тут, біля

яблуні, в них було призначено побачення. Побачивши його, вона кинулася до нього поривчасто, з болісним криком, наче його відбирали в неї:

— Володимире! Володимире!

Вона горнулася до нього й жадібно дивилася йому в обличчя, і тільки тепер я помітив, як схудла і зблідла вона за останній час. Особливо це було помітно по її мереживному комірці, який я давно знав і який тепер вільніше, ніж будь-коли, облягав її шию, тонку й довгу. Лікар зніяковів, але зараз-таки заспокоївся й сказав, пригладжуючи їй волосся:

— Ну, годі, годі... Навіщо так нервуватися? Бачиш, я приїхав.

Ми мовчали, соромливо поглядаючи одно на одного. Потім ми йшли всі троє, і я чув, як лікар говорив до мене:

— Культурне життя в нас ще не починалося. Старі тішать себе, що коли тепер нема нічого, то було щось у сорокових чи шістдесятих роках; це — старі, а ми з вами молоді, наших мозків ще не торкнувся marasmus senilis [1], ми не можемо тішити себе такими ілюзіями. Початок Русі був у 862 році, а початку культурної Русі, я так розумію, ще не було.

Та я не вдумувався в ці міркування. Якось було дивно, не хотілося вірити, що сестра закохана, що вона ось іде й тримає за руку чужого і ніжно дивиться на нього. Моя сестра, ця нервова, залякана, затуркана, не вільна істота, кохає мужчину, що вже жонатий і має дітей! Чогось мені стало жалко, а чого саме — не знаю; присутність лікаря чомусь була вже неприємна, і я ніяк не міг зрозуміти, що може вийти з їхнього кохання.

XV

Я і Маша їхали до Курилівки на посвячення школи.

— Осінь, осінь, осінь...— тихо говорила Маша, дивлячись на всі боки.— Минуло літо. Пташок нема, і зелені самі тільки верби.

Так, уже минуло літо. Стоять ясні, теплі дні, але ранками холоднувато, пастухи виходять уже в кожухах, а в нашому саду на айстрах роса не висихає протягом цілого

[1] старече знесилення

дня. Все чути жалібні звуки, і не розбереш, чи віконниці то скиглять на своїх іржавих завісах, чи летять журавлі — і стає добре на душі і так хочеться жити!

— Минуло літо...— говорила Маша.— Тепер ми з тобою можемо підбити підсумки. Ми багато працювали, багато думали, ми стали кращі від того,— честь нам і слава,—ми досягли успіхів в особистому удосконаленні; але чи ці наші успіхи мали помітний вплив на навколишнє життя, чи дали вони користь хоч кому-небудь? Ні. Неуцтво, фізичний бруд, пияцтво, надзвичайно висока дитяча смертність — все залишилося, як і було, і через те, що ти орав і сіяв, а я витрачала гроші і читала книжки, нікому не стало краще. Очевидно, ми працювали тільки для себе й широко мислили тільки для себе.

Подібні міркування збивали мене, і я не знав, що думати.

— Ми від початку до кінця були щирі,— сказав я,— а хто щирий, того й правда.

— Хто заперечує? Наша була правда, але ми неправильно здійснювали те, в чому наша правда. Насамперед, самі наші зовнішні заходи — хіба вони не помилкові? Ти хочеш бути корисним людям, але вже самим тим, що ти купуєш маєток, ти з самого початку перепиняєш собі всяку змогу зробити для них що-небудь корисне. Потім, якщо ти працюєш, одягаєшся і їси, як мужик, то ти своїм авторитетом ніби узаконюєш цю їхню важку, незграбну одежу, жахливі хати, ці їхні дурні бороди... З другого боку, припустімо, що ти працюєш довго, дуже довго, весь вік, що кінець кінцем виходять деякі практичні результати, та що́ вони, ці твої результати, що́ вони можуть проти таких стихійних сил, як гуртове неуцтво, голод, холод, виродження? Крапля в морі! Тут потрібні інші способи боротьби, сильні, сміливі, швидкі! Якщо справді хочеш бути корисним, то виходь з тісного кола звичайної діяльності і старайся впливати зразу на масу! Потрібна насамперед голосна, енергійна проповідь. Чому мистецтво, наприклад, музика, таке живуче, таке популярне і так сильно впливає насправді? А тому, що музикант чи співець впливає зразу на тисячі. Любе, любе мистецтво! — вела вона далі, мрійно дивлячись на небо.— Мистецтво дає крила й заносить далеко-далеко! Кому набрид бруд, дрібні копійчані інтереси, хто обурений, скривджений і гнівається, той може знайти спокій і задоволення тільки в прекрасному.

Коли ми під'їжджали до Курилівки, погода була ясна, радісна. Подекуди в дворах молотили, пахло житньою соломою. За тинами яскраво червоніла горобина, і дерева навколо, куди не глянеш, були всі золоті або червоні. На дзвіниці дзвонили, несли до школи образи, і було чути, як співали: «Заступнице небесна». А яке прозоре повітря, як високо літали голуби!

Служили в класній молебень. Потім курилівські селяни піднесли Маші ікону, а дубечнянські — великий крендель і позолочену сільницю. І Маша розридалася.

— А коли що було сказано зайве або які незадоволення, то пробачте,— сказав один старик і вклонився їй і мені.

Коли ми їхали додому, Маша оглядалася на школу; зелений дах, пофарбований мною, тепер блищав проти сонця, і його довго було видно нам. І я почував, що погляди, які кидала тепер Маша, були прощальні.

XVI

Увечері вона зібралася до міста.

Останнім часом вона часто їздила до міста й там ночувала. Коли її не було, я не міг працювати, руки в мене опускалися й слабнули; наш великий двір здавався нудною, огидною пусткою, сад шумів сердито, і без неї дім, дерева, коні для мене не були «наші».

Я нікуди не виходив з дому, а все сидів за її столом, біля її шафи з сільськогосподарськими книжками, цими колишніми фаворитами, які тепер уже були непотрібні і дивилися на мене так збентежено. Цілими годинами, поки било сім, вісім, дев'ять, поки за вікнами наставала осіння ніч, чорна, як сажа, я розглядав її стару рукавичку, або перо, яким вона завжди писала, або її маленькі ножиці; я нічого не робив і ясно усвідомлював, що коли раніше робив що-небудь, коли орав, косив, рубав, то тому тільки, що цього хотіла вона. І якби вона послала мене чистити глибокий колодязь, де я стояв би по пояс у воді, то я поліз би в колодязь, не розбираючи, потрібне це чи ні. А тепер, коли її не було біля мене, Дубечня з її руїнами, неприбраністю, з віконницями, які стукають, з злодіями, нічними і денними, здавалася мені вже хаосом, в якому робота була б марною. Та й навіщо мені

було тут працювати, навіщо турботи й думки про майбутнє, коли я почував, що з-під мене зникає грунт, що роль мою тут, у Дубечні, вже зіграно, що мене, одним словом, чекає та сама доля, яка спіткала книжки з сільського господарства? О, яка це була туга вночі, в часи самотності, коли я щохвилини прислухався з тривогою, наче сподівався, що ось-ось хто-небудь крикне, що мені пора іти. Мені було жалко своєї любові, для якої, очевидно, теж настала вже своя осінь. Яке це величезне щастя кохати і бути коханим, і який жах почувати, що починаєш звалюватися з цієї високої башти!

Маша вернулася з міста другого дня надвечір. Вона була незадоволена з чогось, але приховувала це й тільки сказала, навіщо це вставлено всі зимові рами,— отак і задихнутися можна. Я вийняв дві рами. Нам їсти не хотілося, але ми сіли й повечеряли.

— Піди, помий руки,— сказала дружина.— Від тебе тхне замазкою.

Вона привезла з міста нові ілюстровані журнали, і ми разом розглядали їх після вечері. Траплялися додатки з модними картинками й викройками. Маша оглядала їх мигцем і відкладала набік, щоб потім розглянути окремо, як слід; але один костюм з широкою, як дзвін, гладенькою спідницею і з великими рукавами зацікавив її, і вона з хвилину дивилась на нього серйозно й уважно.

— Це непогано,— сказала вона.

— Так, цей костюм тобі буде до лиця,— сказав я.— Дуже!

І дивлячись розчулено на костюм, милуючись цією сірою плямою тільки тому, що вона їй сподобалась, я говорив далі ніжно:

— Чудовий, прекрасний костюм! Прекрасна, чарівна Маша! Люба моя Маша!

І сльози закапали на картинку.

— Чарівна Маша...— бурмотів я.— Люба, дорога Маша...

Вона пішла й лягла, а я ще годину сидів і розглядав ілюстрації.

— Даремно ти вийняв рами,— сказала вона з спальні.— Боюся, щоб не було холодно. Ач, як задуває!

Я прочитав дещо із «суміші» — про готування дешевого чорнила і про найбільший брильянт на світі. Мені знову трапилась модна картинка з костюмом, який їй спо-

добався, і я уявив собі її на балу з віялом, з голими плечима, осяйну, розкішну, її, що знається і на музиці, і на живописі, і на літературі, і якою маленькою, короткою здалася мені моя роль!

Наша зустріч, це наше подружнє життя були лише епізодом, яких буде ще чимало в житті цієї жвавої, багато обдарованої жінки. Все краще в світі, як я вже сказав, було до її послуг і діставалося їй зовсім дурно, навіть ідеї й модний розумовий рух служили їй для насолоди, урізноманітнюючи її життя, я і був лише візником, який довіз її від одного захоплення до другого. Тепер уже я не потрібен їй, вона випурхне, і я залишуся сам.

І наче у відповідь на мої думки надворі пролунав розпачливий крик:

— Гва-алт!

Це був тонкий жіночий голос, і, наче для того, щоб передражнити його, в димарі загув вітер теж тонким голосом. Минуло з півхвилини, і знову почулося крізь шум вітру, але вже начебто з іншого кінця двору:

— Гва-алт!

— Мисаїле, ти чуєш? — спитала тихо дружина.— Ти чуєш?

Вона вийшла до мене з спальні в самій сорочці, з розпущеними косами, і прислухалась, дивлячись на темне вікно.

— Когось душать! — промовила вона.— Цього ще бракувало.

Я взяв рушницю й вийшов. Надворі було дуже темно, дув сильний вітер, аж важко було стояти. Я пройшов до воріт, прислухався: шумлять дерева, свище вітер і в саду, мабуть, у мужика-дурника, ліниво заводить собака. За воротьми тьма кромішня, на колії жодного вогника. І коло того флігеля, де торік була контора, раптом розлігся придушений крик:

— Гва-алт!

— Хто там? — гукнув я.

Боролися два чоловіки. Один виштовхував, а другий опирався, і обидва важко дихали.

— Пусти! — говорив один, і я впізнав Івана Чепракова; то він і кричав тонким жіночим голосом.— Пусти, проклятий, а то я тобі всі руки покусаю!

В другому я впізнав Мойсея. Я розборонив їх і при цьому не стримався й ударив Мойсея по обличчю два рази. Він упав, потім підвівся, і я вдарив його ще раз.

— Вони хотіли мене вбити,— бурмотів він.— До матусиного комода добиралися... Я їх бажаю замкнути у флігелі для безпеки.

А Чепраков був п'яний, не впізнавав мене і все глибоко зітхав, ніби набираючи повітря, щоб знову крикнути гвалт.

Я покинув їх і вернувся в дім; дружина лежала в постелі, вже одягнена. Я розказав їй про те, що відбулося в дворі, і не приховав навіть, що бив Мойсея.

— Страшно жити в селі,— промовила вона.— І яка це довга ніч, бог з нею.

— Гва-алт! — почулося знову, трохи згодом.

— Я піду вгамую їх,— сказав я.

— Ні, хай вони собі там поперегризають горла, — промовила вона з гидливим виразом.

Вона дивилася на стелю й прислухалася, а я сидів біля неї, не сміючи заговорити до неї, з таким почуттям, начебто я був винен, що в дворі кричали «гвалт» і що ніч була така довга.

Ми мовчали, і я нетерпляче чекав, коли у вікнах почне світати. А Маша весь час дивилася так, ніби прокинулася від забуття й тепер дивується, як це вона, така розумна, вихована, така чепурна, могла потрапити в цю жалюгідну провінціальну пустку, в зграю дрібних, нікчемних людей, і як це вона могла забутися до такої міри, що навіть захопилася одним з цих людей і понад півроку була його дружиною. Мені здавалось, що для неї було вже однаково, що́ я, що́ Мойсей, що́ Чепраков; все для неї злилось у цьому п'яному, дикому «гвалт» — і я, і наш шлюб, і наше господарство, і осіннє бездоріжжя; і коли вона зітхала чи рухалась, щоб лягти зручніше, то я читав на її обличчі: «О, скоріше б ранок!»

Ранком вона виїхала.

Я прожив у Дубечні ще три дні, чекаючи її, потім склав усі наші речі в одну кімнату, замкнув її й пішов до міста. Коли я подзвонив до інженера, то був уже вечір, і на нашій Великій Дворянській горіли ліхтарі. Павло сказав мені, що нікого нема дома: Віктор Іванович поїхав до Петербурга, а Марія Вікторівна, мабуть, в Ажогіних на репетиції. Пам'ятаю, з яким хвилюванням я йшов потім до Ажогіних, як стукало й завмирало моє серце, коли я підіймався сходами і довго стояв нагорі на площадці, не сміючи увійти до цього храму муз! У залі на столику, на роялі,

на сцені горіли свічки, всюди по три, і перший спектакль був призначений на тринадцяте число, і тепер першу репетицію було призначено на понеділок — важкий день. Боротьба з забобонами! Всі аматори сценічного мистецтва вже зібралися; старша, середня і молодша ходили по сцені, читаючи свої ролі з зошитів. Осторонь усіх нерухомо стояв Редька, притулившись скронею до стіни, з побожністю дивився на сцену, чекаючи початку репетиції. Все як було!

Я попрямував до хазяйки,— треба було привітатися, але раптом усі зашикали, замахали на мене, щоб я не стукав ногами. Стало тихо. Підняли кришку рояля, сіла якась дама, щурячи свої короткозорі очі на ноти, і до рояля підійшла моя Маша, вбрана, гарна, але гарна якось особливо, по-новому, зовсім не схожа на ту Машу, яка приходила весною до мене на млин; вона заспівала:

Чого так люблю я тебе, нічко ясна?

За весь час нашого знайомства це вперше я чув, як вона співала. В неї був хороший, соковитий, сильний голос, і, поки вона співала, мені здавалося, що я їм спілу, солодку, запашну диню. Ось вона скінчила, їй аплодували, і вона усміхалася дуже вдоволена, граючи очима, перегортаючи ноти, поправляючи на собі сукню, наче пташка, що вирвалася, нарешті, з клітки й на волі поправляє свої крила. Волосся в неї було зачесане на вуха, і на обличчі був недобрий, задерикуватий вираз, наче вона хотіла зробити всім нам виклик, або крикнути на нас, як на коней: «Гей, ви, любі!»

І, мабуть, у цей час вона була дуже схожа на свого діда візника.

— І ти тут? — спитала вона, подаючи мені руку.— Ти чув, як я співала? Ну, як ти вважаєш? — і не дожидаючись моєї відповіді, вона казала далі:— Дуже до речі, що ти тут. Сьогодні вночі я їду ненадовго до Петербурга. Ти мене пустиш?

Опівночі я проводив її на вокзал. Вона ніжно обняла мене, мабуть, дякуючи за те, що я не ставив непотрібних запитань, і обіцяла писати мені, а я довго стискував її руки й цілував їх, ледве стримуючи сльози, не кажучи їй ані слова.

А коли вона поїхала, я стояв, дивився на вогні, що віддалялися, милував її в своїй уяві й тихо говорив:

— Люба моя Маша, чарівна Маша...

Ночував я в Макарисі у Карпівни, а ранком уже разом з Редькою оббивав меблі в одного багатого купця, який віддавав свою дочку за лікаря.

XVII

В неділю після обіду приходила до мене сестра й пила зі мною чай.

— Тепер я дуже багато читаю,— говорила вона, показуючи книжки, які вона, ідучи до мене, взяла в міській бібліотеці.— Спасибі твоїй дружині і Володимирові, вони розбудили в мене самосвідомість. Вони врятували мене, зробили те, що я тепер почуваю себе людиною. Перше бувало я не спала ночами через різні турботи: «ах, за тиждень у нас вийшло багато цукру! ах, коли б не пересолити огірки!» І тепер я теж не сплю, але в мене вже інші думки. Я мучуся, що так безглуздо, малодушно пройшла в мене половина життя. Своє минуле я зневажаю, соромлюсь його, а на батька я дивлюся тепер, як на свого ворога. О, яка я вдячна твоїй дружині! А Володимир? Це така чудова людина! Вони відкрили мені очі.

— Це недобре, що ти не спиш ночами,— сказав я.

— Ти думаєш,— я хвора? Анітрохи. Володимир вислухав мене і сказав, що я зовсім здорова. Та справа не в здоров'ї, воно не так важливе... Ти мені скажи: моя правда?

Вона потребувала моральної підтримки — це було очевидно. Маша поїхала, лікар Благово був у Петербурзі, і в місті не залишалося нікого, крім мене, хто б міг їй сказати, що її правда. Вона пильно дивилася мені в обличчя, намагаючись прочитати мої таємні думки, і якщо я при ній задумувався й мовчав, то вона це брала на себе і ставала сумною. Доводилось весь час бути на сторожі, і коли вона питала мене, чи її правда, то я поспішав відповісти їй, що її правда і що я глибоко її поважаю.

— Ти знаєш? Мені в Ажогіних дали роль,— казала далі вона.— Хочу грати на сцені. Хочу жити, одним словом, хочу пити з повної чаші. Таланту в мене нема ніякого, і роль усього на десять рядків, та все ж це незмірно вище й благородніше, ніж наливати чай по п'ять раз на день і поглядати, чи не з'їла кухарка зайвого шматка. А головне, нехай, нарешті, батько побачить, що і я здатна на протест.

Після чаю вона лягла на мою постіль і полежала якийсь час з заплющеними очима, дуже бліда.

— Яка слабкість! — промовила вона, підводячись.— Володимир казав мені, що всі міські жінки і дівчата недокрівні від неробства. Яка розумна людина Володимир! Він має рацію, безмежно має рацію. Треба працювати!

Через два дні вона прийшла до Ажогіних на репетицію, з зошитом. Вона була в чорному платті, з коралловою низкою на шиї, з брошкою, схожою здаля на пиріжок, і у вухах були великі сережки, в яких блищало по брильянту. Коли я глянув на неї, то мені стало ніяково, мене вразив несмак. Що вона не до речі наділа сережки і брильянти та була химерно одягнена, помітили й інші; я бачив на обличчях усмішки й чув, як хтось промовив, сміючись:

— Клеопатра Єгипетська.

Вона старалась бути світською, невимушеною, спокійною і через те здавалася манірною й чудною. Простота і миловидність залишили її.

— Оце я сказала батькові, що йду на репетицію,— почала вона, підходячи до мене,— і він крикнув, що позбавляє мене благословення, і навіть мало не вдарив мене. Уяви, я не знаю своєї ролі,— сказала вона, заглядаючи в зошит.— Я неодмінно зіб'юся. Отже, жеребок кинуто,— говорила далі вона, дуже хвилюючись.— Жеребок кинуто.

Їй здавалося, що всі дивляться на неї і всі здивовані тим важливим кроком, на який вона зважилась, що всі чекають від неї чогось особливого, і переконати її, що на таких маленьких і нецікавих людей, як я і вона, ніхто не звертає уваги, було неможливо.

До третього акту їй нічого було робити, і її роль гості, провінціальної кумоньки, полягала лише в тому, що вона повинна була постояти під дверима, ніби підслухуючи, і потім сказати короткий монолог. До свого виходу, принаймні години з півтори, поки на сцені ходили, читали, пили чай, сперечалися, вона не відходила від мене і весь час бурмотіла свою роль і нервово м'яла зошит; і, уявляючи, що всі дивляться на неї й чекають її виходу, вона тремтячою рукою поправляла волосся й говорила мені:

— Я неодмінно зіб'юся... Як важко в мене на душі, якби ти знав! У мене такий страх, ніби мене поведуть зараз на страту.

Нарешті, підійшла її черга.

— Клеопатро Олексіївно,— вам! — сказав режисер.

Вона вийшла на середину сцени з виразом жаху на обличчі, негарна, незграбна, і з півхвилини простояла, як в остовпінні, зовсім нерухомо, і тільки самі великі сережки гойдались під вухами.

— Вперше можна по зошиту,— сказав хтось.

Мені було ясно, що вона тремтить і від тремтіння не може говорити й розгорнути зошита, і що їй зовсім не до ролі, і я вже хотів піти до неї й сказати їй що-небудь, як вона раптом опустилася на коліна серед сцени й голосно заридала.

Все рухалося, все гомоніло навколо, тільки я стояв, притулившись до куліси, вражений тим, що сталося, не розуміючи, не знаючи, що мені робити. Я бачив, як її підвели й вивели. Я бачив, як до мене підійшла Анюта Благово; раніше я не бачив її в залі, і тепер вона наче з землі виросла. Вона була в капелюшку, під вуалем, і, як завжди, мала такий вигляд, ніби зайшла тільки на хвилину.

— Я говорила їй, щоб вона не грала,— сказала вона сердито, уривчасто вимовляючи кожне слово й червоніючи.— Це — безумство! Ви повинні були втримати її!

Швидко підійшла Ажогіна-мати в короткій кофточці з короткими рукавами, з тютюновим попелом на грудях, худа і плоска.

— Друже мій, це жахливо,— промовила вона, ламаючи руки і, як звичайно, пильно вдивляючись мені в обличчя.— Це жахливо! Ваша сестра при надії... вона вагітна! Відведіть її, прошу вас...

Вона важко дихала від хвилювання. А осторонь стояли три дочки, такі самі, як вона, худі, плоскі, і лякливо тулилися одна до одної. Вони були стривожені, приголомшені, наче в їхньому домі тільки що спіймали каторжника. Яка ганьба, як страшно! А ця ж статечна родина весь свій вік боролася з забобонами; очевидно, вона вважала, що всі забобони і омани людства полягали тільки в трьох свічках, в тринадцятому числі, у важкому дні — понеділку!

— Прошу вас... прошу...— повторювала пані Ажогіна, складаючи губи сердечком на складі «шу» й вимовляючи його, як «шю».— Прошю, відведіть її додому.

XVIII

Трохи згодом я і сестра йшли сходами. Я прикривав її полою свого пальта; ми квапились, вибираючи провулки, де не було ліхтарів, ховаючись від зустрічних, і це було схоже на втечу. Вона вже не плакала, а дивилася на мене сухими очима. До Макарихи, куди я вів її, було ходи всього хвилин з двадцять, і, дивна річ, за такий короткий час ми встигли пригадати все наше життя, ми про все переговорили, обдумали наше становище, зміркували...

Ми вирішили, що нам уже не можна далі залишатися в цьому місті, і що коли я роздобуду трохи грошей, то ми переїдемо куди-небудь в інше місце. В деяких домах уже спали, в інших грали в карти; ми ненавиділи ці доми, боялись їх і говорили про бузувірство, сердечну грубість, нікчемність цих статечних родин, цих аматорів драматичного мистецтва, яких ми так злякали, і я питав, чим же ці дурні, жорстокі, ліниві, нечесані люди кращі за п'яних і забобонних курилівських мужиків, або чим вони кращі за тварин, які теж бентежаться, коли який-небудь випадок порушує одноманітність їхнього життя, обмеженого інстинктами. Що було б тепер з сестрою, якби вона залишилася жити дома? Яких моральних мук зазнавала б вона, розмовляючи з батьком, зустрічаючись щодня з знайомими? Я уявляв собі це, і тут-таки мені пригадувалися люди, все знайомі люди, яких поволі зганяли зі світу їхні близькі й рідні, пригадалися замучені собаки, які божеволіли, живі горобці, обскубані хлопчиками догола й кинуті у воду,— і довгий, довгий ряд глухих повільних страждань, які я спостерігав у цьому місті безперервно з самого дитинства; і мені було незрозуміло, чим живуть ці шістдесят тисяч мешканців, для чого вони читають євангеліє, для чого моляться, для чого читають книжки і журнали. Яку користь дало їм усе те, що досі писалось і говорилось, якщо в них уже та ж сама душевна темрява і та сама огида до свободи, що була і сто, і триста років тому? Підрядчик-тесляр весь свій вік споруджує в місті будинки і все ж до самої смерті замість «галерея» каже «галдарея», так ці шістдесят тисяч мешканців поколіннями читають і слухають про правду, про милосердя і свободу і все ж до самої смерті брешуть з ранку до вечора, мучать одно одного, а свободи бояться й ненавидять її, як ворога.

— Отже, долю мою визначено,— сказала сестра, коли ми прийшли додому.— Після того, що трапилося, я вже не можу повернутися *туди*. Господи, як це добре! У мене стало легко на душі.

Вона зразу ж лягла в постіль. На віях у неї блищали сльози, але вираз був щасливий, спала вона міцно й солодко, і видно було, що, справді, в неї легко на душі і що вона відпочиває. Давно-давно вже вона не спала так!

І от ми почали жити разом. Вона все співала й говорила, що їй дуже добре, і книги, які ми брали в бібліотеці, я заносив назад нечитаними, бо вона вже не могла читати; їй хотілося тільки мріяти й говорити про майбутнє. Лагодячи мою білизну чи допомагаючи Карпівні біля печі, вона то наспівувала, то говорила про свого Володимира, про його розум, прекрасні манери, доброту, про його надзвичайну вченість, і я погоджувався з нею, хоч уже не любив її лікаря. Їй хотілося працювати, жити самостійно, своїм коштом, і вона говорила, що стане вчителькою або фельдшерицею, як тільки дозволить здоров'я, і сама митиме підлогу, пратиме білизну. Вона вже палко любила свого маленького; його ще не було на світі, але вона вже знала, які в нього очі, які руки і як він сміється. Вона любила поговорити про виховання, а що найкращою людиною на світі був Володимир, то й усі міркування її про виховання зводилися до того тільки, щоб хлопчик був такий же чарівний, як його батько. Кінця не було розмовам, і все, що вона говорила, збуджувало в неї живу радість. Інколи радів і я, сам не знаючи чого.

Мабуть, вона заразила мене своєю мрійністю. Я теж нічого не читав і тільки мріяв; вечорами, незважаючи на втому, я ходив по кімнаті з кутка в куток, заклавши руки в кишені, і говорив про Машу.

— Як ти думаєш,— питав я сестру,— коли вона вернеться? Мені здається, вона повернеться до різдва, не пізніше. Що їй там робити?

— Якщо вона тобі не пише, то, очевидно, вернеться дуже скоро.

— Це правда,— погоджувався я, хоч дуже добре знав, що Маші вже нема чого повертатися до нашого міста.

Я дуже скучив за нею і вже не міг не обманювати себе та старався, щоб мене обманювали інші. Сестра чекала свого лікаря, а я — Машу, і обоє ми безперервно гово-

рили, сміялись і не помічали, що заважаємо спати Карпівні, яка лежала в себе на печі та все бурмотіла:

— А самовар гув ранком, гу-ув! Ох, не на добре, сердешні, не на добре!

У нас ніхто не бував, крім листоноші, що приносив сестрі листи від лікаря, та Прокопа, який часом увечері заходив до нас і, мовчки подивившись на сестру, ішов і вже в себе на кухні говорив:

— Всяке звання повинне свою науку пам'ятати, а хто не бажає цього розуміти через свою гордість, тому юдоль.

Він любив слово «юдоль». Якось — це було вже святами,— коли я проходив базаром, він закликав мене до себе в м'ясну крамницю і, не подаючи мені руки, заявив, що йому треба поговорити зі мною в якійсь дуже важливій справі. Він був червоний від морозу і від горілки; біля нього за прилавком стояв Миколка з розбійницьким обличчям, тримаючи в руці закривавленого ножа.

— Я бажаю виразити вам мої слова,— почав Прокіп.— Ця подія не може існувати, бо самі розумієте, за таку юдоль люди не похвалять ні нас, ні вас. Матуся, звичайно, з жалощів не може говорити вам неприємності, щоб ваша сестриця перебралася на іншу квартиру з причини свого стану, а я більше не бажаю, бо їхньої поведінки не можу схвалити.

Я зрозумів його й вийшов з крамниці. Того ж дня я і сестра перебралися до Редьки. В нас не було грошей на візника, і ми йшли пішки; я ніс на спині клунок з нашими речами, а в сестри нічого не було в руках, але вона задихалася, кашляла і все питала, чи скоро ми дійдемо.

XIX

Нарешті прийшов лист від Маші.

«Любий, хороший М. О.,— писала вона,— добрий, ласкавий «ангел ви наш», як називає вас старий маляр, прощайте, я їду з батьком до Америки на виставку. Через кілька днів я побачу океан — так далеко від Дубечні, страшно подумати! Це далеко й неосяжно, як небо, і мені хочеться туди, на волю, я тріумфую, я шаленію, і ви бачите, який недоладний мій лист. Любий, добрий, дайте мені волю, швидше порвіть нитку, яка ще тримається, зв'язуючи мене і вас. Те, що я зустріла й пізнала вас, було небес-

ним променем, який осяяв моє існування; але те, що я стала вашою дружиною, було помилкою, ви розумієте це, і мене тепер обтяжує свідомість помилки, і я навколішки благаю вас, мій великодушний друже, швидше-швидше, до від'їзду мого за океан, телеграфуйте, що ви згодні виправити нашу спільну помилку, зняти цей єдиний камінь з моїх крил, і мій батько, який візьме на себе всі справи, обіцяє мені не дуже обтяжувати вас формальностями. Отже, вільна на всі чотири сторони? Так?

«Будьте щасливі, хай благословить вас бог, простіть мені, грішній.

«Жива, здорова. Сиплю грішми, роблю багато дурниць і кожної хвилини дякую богові, що в такої поганої жінки, як я, нема дітей. Я співаю і маю успіх, але це не захоплення, ні, це — моя пристань, моя келія, куди я йду тепер спочивати. В царя Давида була каблучка з написом: «все минає». Коли сумно, то від цих слів стає весело, а коли весело, то стає сумно. І я завела собі таку каблучку з єврейськими буквами, і цей талісман втримає мене від захоплень. Все минає, мине й життя, значить, нічого не треба. Або потрібна сама лише свідомість волі, бо коли людина вільна, то їй нічого, нічого, нічого не треба. Порвіть же нитку. Вас і сестру міцно обіймаю. Простіть і забудьте вашу М.»

Сестра лежала в одній кімнаті, Редька, який знову був хворий і вже одужував,— у другій. Якраз у той час, коли я одержав цього листа, сестра тихо пройшла до маляра, сіла біля нього і стала читати. Вона щодня читала йому Островського або Гоголя, і він слухав, дивлячись в одне місце, не сміючись, похитуючи головою, і зрідка бурмотів про себе:

— Все може бути! Все може бути!

Якщо в п'єсі змальовувалось що-небудь негарне, потворне, то він говорив ніби з зловтіхою, тикаючи в книжку пальцем:

— Ось вона, лжа ота! От вона що робить, лжа ота!

П'єси вабили його і змістом, і мораллю, і своєю складною майстерною побудовою, і він дивувався з *нього* ніколи не називаючи *його* на прізвище:

— Як це *він* влучно все пригнав до місця!

Тепер сестра тихо прочитала тільки одну сторінку й не могла більше; невистачало голосу. Редька взяв її за руку і, поворушивши висохлими губами, сказав ледве чутно, хрипким голосом:

— Душа в праведного біла й гладенька, як крейда, а в грішного, як пемза. Душа в праведного — оліфа світла, а в грішного — смола газова. Працювати треба, боліти серцем треба, співчувати треба,— говорив він,— а котра людина не працює й не болiє серцем, тій не буде царства небесного. Горе, горе ситим, горе сильним, горе багатим, горе позикодавцям! Не бачити їм царства небесного. Тлін їсть траву, іржа — залізо...

— А лжа — душу,— продовжила сестра і засміялась.

Я ще раз прочитав листа. В цей час на кухню прийшов солдат, що приносив нам разів зо два на тиждень, невідомо від кого, чай, французькі булки і рябчиків, від яких пахло духами. Роботи в мене не було, доводилося сидіти дома цілими днями і, мабуть, той, хто присилав нам ці булки, знав, що ми терпимо нужду.

Я чув, як сестра розмовляла з солдатом і весело сміялась. Потім вона, лежачи, їла булку й говорила мені:

— Коли ти не захотів служити й пішов за маляра, я і Анюта Благово з самого початку знали, що ти маєш рацію, але нам було страшно висловити це вголос. Скажи, яка це сила заважає признатися в тому, що думаєш? Взяти от хоч би Анюту Благово. Вона тебе любить, обожує, вона знає, що твоя правда; вона й мене любить, як сестру, і знає, що моя правда, і, мабуть, у душі заздрить мені, але якась сила заважає їй прийти до нас, вона уникає нас, боїться.

Сестра склала на грудях руки й сказала з захопленням:

— Як вона тебе любить, коли б ти знав! У цій любові вона признавалася тільки мені самій, і то нишком, у темряві. Бувало в саду заведе в темну алею й почне шепотіти, який ти їй дорогий. Побачиш, вона ніколи не піде заміж, бо любить тебе. Тобі жалко її?

— Так.

— Це вона прислала булки. Смішна, справді, навіщо критися? Я теж була смішною й дурною, а от пішла звідти і вже нікого не боюсь, думаю і кажу вголос, що́ хочу — і стала щасливою. Коли жила дома, то й не уявляла собі щастя, а тепер я не помінялася б з королевою.

Прийшов лікар Благово. Він дістав докторський ступінь і жив тепер у нашому місті, в батька, відпочивав і казав, що незабаром знову поїде до Петербурга. Йому хотілось узятися до прищеплювань тифу і, здається, холери; хотілося поїхати закордон, щоб удосконалитися й потім посісти

кафедру. Він уже покинув військову службу й ходив у просторих шевйотових піджаках, дуже широких штанах і носив чудові галстуки... Сестра була захоплена його шпильками, запонками і червоною шовковою хусточкою, яку він, мабуть, з кокетства, тримав у передній кишені піджака. Одного разу, від нічого робити, ми з нею заходилися лічити напам'ять всі його костюми й вирішили, що їх у нього принаймні штук з десять. Було ясно, що він по-давньому любить мою сестру, але ні разу навіть жартома не сказав, що візьме її з собою до Петербурга або закордон, і я не міг собі виразно уявити, що буде з нею, якщо вона залишиться жива, що буде з її дитиною. А вона тільки без кінця мріяла й не думала серйозно про майбутнє, вона говорила, що хай він їде, куди хоче, і хай навіть покине її, аби сам був щасливий, а з неї досить і того, що було.

Звичайно, прийшовши до нас, він вислухував її дуже уважно й вимагав, щоб вона при ньому пила молоко з краплями. І цього разу було те ж саме. Він вислухав її й примусив випити склянку молока, і після цього в наших кімнатах запахло креозотом.

— От розумниця,— сказав він, беручи в неї склянку.— Тобі не можна багато говорити, а останнього часу ти балакаєш, як сорока. Будь ласка, мовчи.

Вона засміялась. Потім він увійшов до кімнати Редьки, де я сидів, і ласкаво поплескав мене по плечу.

— Ну що, старий? — спитав він, нахиляючись до хворого.

— Ваше високоблагородіє...— промовив Редька, тихо поворушивши губами,— ваше високоблагородіє, насмілюся доповісти... всі під богом ходимо, всім помирати треба... Дозвольте правду сказати... Ваше високоблагородіє, не буде вам царства небесного!

— Що ж робити,— пожартував лікар,— треба бути кому-небудь і в пеклі.

І раптом щось зробилося з моєю свідомістю; наче мені приснилося, ніби взимку, вночі, я стою в бойні надворі, а поряд зі мною Прокіп, від якого тхне перцівкою; я зробив над собою зусилля й протер очі, і в ту ж мить мені уявилося, ніби я йду до губернатора для розмови. Нічого подібного зі мною не було ні раніше, ні потім, і ці дивні спогади, схожі на сон, я пояснюю перевтомою нервів. Я переживав і бойню, і розмову з губернатором і в той же час невиразно усвідомлював, що цього нема насправді.

Коли я опам'ятався, то побачив, що я вже не дома, а на вулиці, і разом з лікарем стою біля ліхтаря.

— Сумно, сумно,— говорив він, і сльози текли в нього по щоках.— Вона весела, раз у раз сміється, надіється, а становище її безнадійне, голубчику. Ваш Редька ненавидить мене і все хоче дати зрозуміти, що я повівся з нею погано. Він по-своєму має рацію, але в мене своя думка, і я нітрохи не розкаююсь в тому, що сталося. Треба любити, ми всі повинні любити — правда ж? — без любові не було б життя; хто боїться й уникає життя, той не вільний.

Поволі він перейшов на інші теми, почав говорити про науку, про свою дисертацію, яка сподобалася в Петербурзі; він говорив з захопленням і вже не пам'ятав ні про мою сестру, ні про своє горе, ні про мене. Життя захоплювало його. У тієї — Америка і каблучка з написом, думав я, а в цього — докторський ступінь і вчена кар'єра, і тільки я та сестра залишилися при старому.

Попрощавшись з ним, я підійшов до ліхтаря і ще раз прочитав листа. І я згадав, живо згадав, як весною, ранком, вона прийшла до мене на млин, лягла й укрилася кожушком — їй хотілося бути схожою на просту жінку. А коли, іншого разу,— це теж було ранком,— ми витягали з води вершу, то на нас з прибережних верб сипалися великі краплі дощу, і ми сміялись...

В нашому домі на Великій Дворянській було темно. Я переліз через огорожу і, як робив це колись, пройшов чорним ходом на кухню, щоб узяти там лампочку. В кухні нікого не було; біля печі шумів самовар, очікуючи мого батька. «Хто ж тепер,— подумав я,— наливає батькові чаю?» Взявши лампочку, я пішов у халупку й тут примостив собі постіль з старих газет і ліг. Костилі на стінах мали суворий вигляд, як і перше, і тіні їхні мигтіли. Було холодно. Мені здалося, що зараз має прийти сестра й принести мені вечеряти, але зразу ж я згадав, що вона хвора й лежить у домі Редьки, і мені здалося дивним, що я переліз через огорожу й лежу в нетопленій халупці. Свідомість у мене плуталась, і я бачив усякі дурниці.

Дзвінок. З дитинства знайомі звуки: спочатку дріт шарудить по стіні, потім у кухні лунає короткий, жалібний дзвін. Це з клубу повернувся батько. Я встав і пішов на кухню. Кухарка Аксінья, побачивши мене, сплеснула руками й чомусь заплакала.

— Рідний мій! — заговорила вона тихо.— Любий! О, господи!

І від хвилювання почала м'яти в руках свій фартух. На вікні стояли четвертні бутлі з ягодами і горілкою. Я налив собі чайну чашку й жадібно випив, бо мені дуже хотілося пити. Аксінья тільки недавно вимила стіл і лави, і в кухні був запах, який буває в ясних, затишних кухнях у чепурних кухарок. І цей запах, і крик цвіркуна колись у дитинстві вабили нас, дітей, сюди до кухні й викликали охоту до казок, до гри в королі...

— А Клеопатра де? — питала Аксінья тихо, кваплячись, стримуючи подих.— А шапка твоя де, голубчику? А дружина, кажуть, до Пітера поїхала?

Вона служила ще при нашій матері й купала колись мене і Клеопатру в ночвах, і тепер для неї ми все ще були діти, яких треба було повчати. За яку-небудь чверть хвилини вона виклала передо мною всі свої міркування, що їх з розсудливістю старої служниці нагромаджувала в тиші цієї кухні весь час, поки ми не бачилися... Вона сказала, що лікаря можна примусити одружитися з Клеопатрою,— досить тільки налякати його, і якщо добре написати скаргу, то архієрей розірве його перший шлюб; що добре б нишком від дружини Дубечню продати, а гроші покласти в банк на моє ім'я; що коли б я і сестра поклонилися батькові в ноги й попросили гарненько, то, можливо, він простив би нам; що треба б відправити молебень цариці небесній...

— Ну, іди, голубчику, поговори з ним,— сказала вона, коли почувся кашель батька.— Біжи, поговори, поклонись, голова не відпаде.

Я пішов. Батько вже сидів за столом і креслив план дачі з готичними вікнами і з товстою баштою, схожою на пожежну каланчу — щось надзвичайно вперте й бездарне. Я, увійшовши до кабінету, став так, що мені було видно це креслення. Я не знав, чого я прийшов до батька, але пам'ятаю, коли я побачив худе обличчя, червону шию, його тінь на стіні, то мені захотілося кинутися йому на шию і, як навчала Аксінья, поклонитися йому в ноги; але вигляд дачі з готичними вікнами і з товстою баштою стримав мене.

— Добрий вечір,— сказав я.

Він глянув на мене і зараз же опустив очі на своє креслення.

— Чого тобі треба? — спитав він трохи згодом.

— Я прийшов вам сказати,— сестра дуже хвора. Вона скоро помре,— додав я глухо.

— Що ж? — зітхнув батько, скидаючи окуляри й кладучи їх на стіл.— Що посієш, те й збереш. Що посієш,— повторив він, встаючи з-за стола,— те й збереш. Я прошу тебе згадати, як два роки тому ти прийшов до мене, і ось на цьому самому місці я просив тебе, благав облишити свої помилки, нагадував тобі про повинність, честь і про твої обов'язки щодо предків, традиції яких ми повинні свято зберігати. Чи послухав ти мене? Ти зневажив мої поради й уперто далі додержувався своїх помилкових поглядів; мало того, в свої помилки ти втягнув також сестру й примусив її втратити моральність і сором. Тепер вам обом виходить погано. Що ж? Що посієш, те й збереш!

Він говорив це й ходив по кабінету. Мабуть, він думав, що я прийшов до нього повинитися, і, мабуть, він сподівався, що я почну просити за себе і за сестру. Мені було холодно, я тремтів, як у лихоманці, і говорив через силу, хрипким голосом.

— І я теж прошу пригадати,— сказав я,— на цьому самому місці я благав вас зрозуміти мене, вдуматися, разом вирішити, як і для чого нам жити, а ви у відповідь заговорили про предків, про дідуся, який писав вірші. Вам кажуть тепер про те, що ваша єдина дочка безнадійна, а ви знову про предків, про традиції... І така легковажність у старі літа, коли смерть недалеко, коли залишилося жити яких-небудь п'ять, десять років!

— Ти чого прийшов сюди? — суворо спитав батько, очевидно ображений тим, що я докорив його легковажністю.

— Не знаю. Я люблю вас, мені невимовно жаль, що ми такі далекі один від одного,— ось я й прийшов. Я ще люблю вас, але сестра вже остаточно порвала з вами. Вона не прощає і вже ніколи не простить. Саме ваше ім'я викликає в неї огиду до минулого, до життя.

— А хто винен? — крикнув батько.— Ти ж і винен, негіднику!

— Так, нехай я винен,— сказав я.— Визнаю, я винен багато в чому, але чому ж це ваше життя, яке ви вважаєте обов'язковим і для нас,— чому воно таке нудне, таке бездарне, чому в жодному з цих будинків, які ви споруджуєте ось уже тридцять років, нема людей, в яких я міг би повчитися, як жити, щоб не бути винним? У всьому місті жодної чесної людини! Ці ваші будинки — прокляті кубла,

де зганяють з світу матерів, дочок, мучать дітей... Бідна моя мати! — провадив далі я в розпачі.— Бідна сестра! Треба задурманювати себе горілкою, картами, плітками, треба падлючити, ханжити або десятки років креслити й креслити, щоб не помічати всього жаху, який ховається в цих будинках. Місто наше існує вже сотні років і за весь час воно не дало вітчизні жодної корисної людини — жодної! Ви душили в зародку все хоч трохи живе і яскраве! Місто крамарів, трактирників, канцеляристів, святенників, непотрібне, некорисне місто, що про нього не пожаліла б жодна душа, якби воно раптом провалилося крізь землю.

— Я не бажаю слухати тебе, негіднику! — сказав батько і взяв зі стола лінійку.— Ти п'яний! Ти не смієш з'являтися в такому вигляді до батька! Кажу тобі востаннє, і перекажи це своїй ненормальній сестрі, що ви від мене нічого не одержите. Непокірних дітей я вирвав з свого серця, і якщо вони страждають від непокірності і впертості, то я не жалію їх. Можеш іти туди, звідки прийшов! Бог волів покарати мене вами, але я з покорою терплю це випробування і, як Іов, маю втіху в стражданні й постійній праці. Ти не повинен переступати мого порога, поки не виправишся. Я справедливий, усе, що я кажу, це корисне, і якщо ти хочеш собі добра, то ти повинен весь вік пам'ятати те, що я казав тобі й кажу.

Я махнув рукою й вийшов. Потім не пам'ятаю, що було вночі й другого дня.

Кажуть, я ходив по вулицях без шапки, хитаючись, і голосно співав, а за мною юрбами ходили хлопчаки й гукали:

— Маленька користь! Маленька користь!

XX

Якби в мене була охота замовити собі каблучку, то я вибрав би такий напис: «Ніщо не минає». Я вірю, що ніщо не проходить без сліду, і що кожен найменший крок наш має значення для теперішнього й майбутнього життя.

Те, що я пережив, не минуло марно. Моє велике нещастя, моє терпіння зворушили серця обивателів, і тепер мене вже не прозивають маленькою користю, не сміються з мене, і, коли я проходжу торговими рядами, мене вже не обливають водою. До того, що я став робітником, уже звикли й не бачать нічого дивного в тому, що я, дворянин,

ношу відра з фарбою і вставляю шибки; навпаки, мені охоче дають замовлення, і мене вважають уже добрим майстром і кращим підрядчиком після Редьки, який хоч і одужав і хоч по-давньому фарбує без риштування куполи на дзвіницях, але вже неспроможний справлятися з хлопцями; замість нього я тепер бігаю по місту й шукаю замовлень, я наймаю й розраховуюся з хлопцями, я беру гроші позичково за великі проценти. І тепер, ставши підрядчиком, я розумію, як це заради копійчаного замовлення можна по три дні бігати по місту й шукати покрівельників. Зі мною чемні, кажуть мені *ви*, і в будинках, де я працюю, мене частують чаєм і присилають спитати, чи не хочу я обідати. Діти і дівчата часто приходять і з цікавістю та з сумом дивляться на мене.

Якось я працював у губернаторському саду, фарбував там альтанку під мармур. Губернатор, гуляючи, зайшов до альтанки і, знічев'я, почав говорити зі мною, і я нагадав йому, як він колись запрошував мене до себе на розмову. Він з хвилину вдивлявся мені в обличчя, потім зробив рот, як о, розвів руками й сказав:

— Не пам'ятаю!

Я постарів, став мовчазним, суворим, вимогливим, рідко сміюся, і кажуть, що я став схожий на Редьку і, як він, наганяю на хлопців нудьгу своїми марними повчаннями.

Марія Вікторівна, колишня моя дружина, живе тепер закордоном, а її батько, інженер, десь у східних губерніях будує залізницю й купує там маєтки. Лікар Благово теж закордоном. Дубечня перейшла знову до пані Чепракової, яка купила її, виторгувавши в інженера двадцять процентів знижки. Мойсей ходить уже в капелюсі котелком; він часто приїжджає до міста бігунцями в якихось справах і зупиняється коло банку. Кажуть, що він уже купив собі маєток з перечисленням боргу й завжди довідується в банку про Дубечню, яку теж збирається купити. Бідолашний Іван Чепраков довго тинявся по місту, нічого не робив і пиячив. Я спробував був улаштувати його в нашій справі, і один час разом з нами він фарбував дахи та вставляв шибки, і навіть добрав смаку, і, як справжній маляр, крав оліфу, просив на чай, пиячив. Та скоро справа набридла йому, він почав нудьгувати й вернувся до Дубечні, і потім хлопці признавалися мені, що він підмовляв їх як-небудь уночі разом з ним убити Мойсея й пограбувати генеральшу.

Батько дуже постарів, згорбився й вечорами гуляє коло свого дому. Я в нього не буваю.

Прокіп під час холери лікував крамарів перцівкою й дьогтем та брав за це гроші, і, як я дізнався з нашої газети, його карали різками за те, що він, сидячи в своїй крамниці, погано говорив про лікарів. Його прикажчик Миколка помер від холери. Карпівна ще жива, і, як перше, любить і боїться свого Прокопа. Побачивши мене, вона кожного разу сумно хитає головою й каже, зітхаючи:

— Пропала твоя голівонька!

В будні я буваю на роботі з раннього ранку до вечора. А святами, як добра погода, я беру на руки свою крихітну племінницю (сестра сподівалася хлопчика, але народилась у неї дівчинка) і йду, не поспішаючи, на кладовище. Там я стою або сиджу і довго дивлюся на дорогу мені могилу й кажу дівчинці, що тут лежить її мама.

Інколи біля могили я застаю Анюту Благово. Ми вітаємось і стоїмо мовчки, або говоримо про Клеопатру, про її дівчинку, про те, як сумно жити на цьому світі. Потім, вийшовши з кладовища, ми йдемо мовчки, і вона уповільнює ходу — навмисно, щоб якнайдовше йти зі мною поряд. Дівчинка, радісна, щаслива, жмурячись від яскравого денного світла, сміючись, простягає до неї ручки, і ми зупиняємось і разом голубимо цю милу дівчинку.

А коли входимо до міста, Анюта Благово, хвилюючись і червоніючи, прощається зі мною й далі йде сама, солідна, сувора. І вже ніхто із зустрічних, дивлячись на неї, не міг би подумати, що вона тільки що йшла поряд зі мною і навіть голубила дитину.

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Стор.

Баби. *Переклад С. Скляренка* 7
Вітрогонка. *Переклад М. Рудинської* 19
На засланні. *Переклад С. Скляренка* 42
Сусіди. *Переклад С. Скляренка* 51
Палата № 6. *Переклад А. Хуторяна* 68
Розповідь невідомої людини. *Переклад М. Яценка* 117
Баб'яче царство. *Переклад А. Коваля* 187
Чорний чернець. *Переклад А. Головка* 223
Ротшільдова скрипка. *Переклад І. Сенченка* 252
Учитель словесності. *Переклад М. Шумила* 261
В садибі. *Переклад Л. Смілянського* 282
Три роки. *Переклад Б. Чайковського* 290
Дружина. *Переклад О. Вишні* 370
Білолобий. *Переклад І. Сенченка* 376
Анна на шиї. *Переклад О. Вишні* 381
Убивство. *Переклад П. Марковича* 393
Будинок з мезоніном. *Переклад С. Скляренка* 420
Моє життя. *Переклад А. Хуторяна* 437

Редактор *В. Белова*
Художник *К. Калугін*
Художній редактор *А. Девянін*
Техн. редактор *О. Олешкевич*
Коректори *О. Салоїд, Г. Лушпай*

★

А. П. ЧЕХОВ. Избранные сочинения. Том 2.
(На украинскем языке)

БФ 01479. Здано на виробництво 9/I 1954 р.
Підписано до друку 12/III 1954 р.
Формат паперу 84×108$^{1}/_{32}$. Папер. арк. 8,125.
Друк. аркушів 26,65+5 вкл. Обліково-видавн.
аркушів 29,296. В друк. арк. 68 800 зн.
Зам. 58. Тираж 15000.

Надруковано з матриць Харківської книжкової фабрики ім. Фрунзе Головвидаву Міністерства культури УРСР в Київській обласній друкарні, вул. Леніна, 19.

Ilкрб.